

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयसंस्कृतग्रन्थावलि:

[ग्रन्थाङ्कः १४]

श्रीमद्भगवद्गीता
श्रीराजानकरामकण्ठाचार्यविरचित
सर्वतोभद्राख्यविवरणोपेता

संपादकः

ति. रा. चिन्तामणिः

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः

to
THE MEMORY OF
M. DURAISWAMI

CONTENTS

	PAGE.
FOREWORD	xi
PREFACE	xiii
INTRODUCTION	xv
TEXT	1—428
INDEX OF ARDHAS	1
INDEX OF CITATIONS	33
CORRECTIONS	41

FOREWORD

The Sanskrit Department of the University of Madras is hereby presenting the Kashmirian Recension of Śrīmad Bhagavad Gītā with the scholarly commentary, called the Sarvatobhadra by Rāmakantha, as No 14 of the Departmental Series. After the Department took up the publication and before it was possible to bring out the edition in its final form, the text of the Bhagavad Gītā with this commentary appeared in the Anandarama Sanskrit Series, Poona. But a careful perusal will show that our edition is not a mere duplication. The detailed Introduction and the two indices that follow the text will prove to be of great help to those who desire to carry on the study of the problem of the Kashmirian Recension of the Bhagavad Gītā further.

Within recent years, the problem of the Kashmirian recension of the Bhagavad Gītā has assumed in the region of Indological studies an importance too big in dimension to be ignored by any serious student. The problem has come to stay. It may not be that a final answer to the problem of the relative importance, from the point of view of both chronology and content, as between the two important recensions can be forthcoming at any time. But the importance of the problem is sufficient justification for our undertaking the work.

Some attempts to reconcile the enumeration of the number of verses in the Bhagavad Gītā as 745 given in

PREFACE

Soon after the publication of the short, but illuminating paper of Dr Schrader on the Kashmirian Recension of the Bhagavad Gītā, I undertook an edition of the Gītā with the commentary of Rājanaka Rāmakantha, a work of fairly considerable length and importance. The work was got ready for the press as early as 1935, but due to various circumstances, the actual printing could not be taken up till 1939. While the work was half through the press, the authorities of the Anandasrama Sanskrit Series, Poona had this work printed in their series.

The present edition of Rāmakantha's commentary is based on five manuscripts. One belongs to the India Office, London—the manuscript from which Dr Schrader drew the material for his paper referred to above. The rest belong to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The following is a short description of the manuscripts —

- 1 IO A complete copy of Rāmakantha's commentary in Devanāgarī. The manuscript is well written in a bold hand in the Devanāgarī of Kashmir. The scribe has inadvertently omitted several passages. It is numbered 66 E (2525 and 3271)

2. BS' This is in Śāradā characters and complete. This belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute and is numbered :—423 of 1875—1876.
3. BS' This also is deposited in the Bhandarkar Institute. This is another complete manuscript in Śāradā script. This is numbered 424 of 1875—1876.
4. BN'. This also belongs to the same institute and is numbered 169 of 1883—1884. It is complete and in bold Nāgarī characters.
5. BN'. This is an incomplete Nāgarī manuscript belonging to the above institute. It is numbered 170 of 1883—1884.

My sincere thanks are due to my colleagues Dr. C. Kunhan Raja and Dr. V. Raghavan, who have been of considerable help to me in this publication. The former helped me with various suggestions and the latter was good enough to read the proofs. I am grateful to Sri A. Krishnamurti of the Shakti Press Ltd., for his willing co-operation in expediting the progress of the publication.

INTRODUCTION

“The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā” by Dr Schrader, published in 1930, evoked considerable interest among the students of the Gītā. Since then several scholars have been at work at the Kashmirian Recension and connected problems. One such attempt was made by Mr Tadpatrikar in Poona. He published the vulgate text of the Gītā with footnotes containing the readings found in the Kashmirian Recension. Rājivardya Jivaram Kalidas Shastri of Kathiawar was able to acquire a manuscript of the Gītā, dated Samvat 1235 or A D 1177-78, and on the basis of this manuscript he published an edition of the Gītā. This edition almost agrees with what Dr Schrader regards as the Kashmirian text. Dr Belvalkar made an elaborate study of the Gītā text in the light of the material at his disposal and in a fairly long paper published in the New Indian Antiquary he came to the conclusion that no such recension called Kashmirian Recension could be postulated. It is proposed to examine the entire question as it has its own bearings on the Sarvatobhadra of Rāma-kantha.

Two points have to be discussed in this connection. One relates to the extent of the Gītā, and the other, to the nature of the text. It is well known that Śrī Śankara

remarks in the opening portions of his *Gītābhāṣya*, that the *Gītā* contains 700 verses. He says

त धर्मं भगवता यथोपदिष्ट वेदव्याप्त सर्वज्ञो भगवान् गीतास्यै
सप्तमि श्लोकशतै उपनिबन्ध

Śrī Rāmānuja and Śrī Madhvācārya comment upon the text of the *Gītā* which is almost the same as Śankara's. And it is well known that they are followed by a host of other commentators. On the other hand Keśava Kāśmīrin, in his commentary on the *Gītā* remarks —

तच्च गीताशास्त्रं पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशतश्लोकैः महाभारते भगवता
व्यासेन निबद्धम् । तदुक्तं भीष्मपर्वणि

पद्शतानि सर्विशानि श्लोकान प्राह केशव ।

अर्जुन सप्तपञ्चाशत् सप्तपष्टिं तु सञ्जय ॥

धृतराष्ट्र श्लोकमेक गीताया मानमुच्यते ॥¹

Though Keśava says that the *Gītā* contains 715 verses he is seen commenting only on the vulgate, containing 700 verses—the same text as Śankara's.

The passage cited by Keśava is found in some of the manuscripts of the *Mahābhārata* in the same form and in a slightly different form in others.* According

1 The Gujarati edition of the *Gita* with Eight commentaries page 3

2 An alternative reading for the second arsha of the above verses is अर्जुन पञ्चपञ्चाशत् पष्टपष्टिं च सञ्जय attributing 55 verses to Arjuna and 65 to Sanjaya making a total of 471 verses B O R I XIX 336

to this, 620 verses belong to Śrī Kṛṣṇa, 57 to Arjuna, 67 to Sañjaya and one to Dhṛtarāṣṭra, making a total of 745 verses—forty-five more than what Śaṅkara believes the Gītā to have contained. But it is interesting to note that the five verses including the one that gives the extent of the Gītā at the beginning of the Bhīsmayadharpāvan in the Mahābhārata are not found in the Asiatic Society edition of the work, published as early as 1836. The entire adhyāya is missing in the majority of the manuscripts of the Mahābhārata found in South India. At the same time we should note that Nīlakantha was aware of these five verses and commented on them. Nīlakantha adds in his commentary —

“गीता सुगीता कर्तव्या” इत्यादयः सार्धपञ्चश्लोकाः गौडैर्न पठ्यन्ते.

The verses giving the extent of the Gītā form part of the five and half verses. The authenticity of the verses गीता सुगीता etc. is therefore open to doubt. Vedānta Deśika is of opinion that the extent given in these verses is unreliable.

The existence of a text of the Gītā with 745 verses is alluded to by the famous Muslim historian Abul Fazl. A translation is said to have been made of this text during the reign of Akbar. A copy of this translation is said to be available at the Malatī Sadan in Benares. An article on this appeared in the Kalyana Kalpataru in

the Hindi number of the Bhāgavadgītānka, wherein we are told that the manuscript of the translation is probably not later than Samvat 1555, and that it contains a translation of the 745 verses of the Gītā which are thus distributed :

Śri Kṛṣṇa's verses	605
Arjuna's	„ 57
Sañjaya's	„ 67
Dhṛtarāṣṭra's	„ 16

While this enumeration also makes up 745 verses, it differs from Keśava's enumeration in that Kṛṣṇa has fifteen verses less and Dhṛtarāṣṭra gains the same.

For a fairly long time now the only text of the Gītā that was current was the one which Śaṅkara and others commented upon. For the first time, the paper of Dr. Schrader drew the attention of the public to nearly fifteen new verses—the fifteen being as old as the 9th Century A.D. After all there must be some truth in the postulation of the forty-five additional verses. The additional verses that have come to our notice are found only in manuscripts that take their source from Kashmir.

To be more exact, these verses are found only in the manuscripts of the commentary on the Gītā by

Rāmakaṇṭha, Abhinavagupta and Ānandavardhana¹, and in a few Kashmir manuscripts of the text of the Gītā. The conclusion is irresistible, that the additional verses were current only in Kashmir. Keśava who speaks of the text in 745 verses is himself a Kashmiri. It may be pointed out that not a single non-Kashmiri author speaks of the Gītā as having consisted of more than 700 verses. We must remember at the same time that the Mahābhārata current in parts other than Kashmir assigns 745 verses to the Gītā. One must also remember that Abul Fazl speaks of 745 verses; but the latter can be easily explained for Abul Fazl does not say which manuscript he used for his translation. It is very likely he used a Kashmirian manuscript. But the reference in the Mahābhārata cannot be easily got over. Very probably the reading in the Mahābhārata is due to Kashmirian influences.

We have been speaking thus far about the extent of the Gītā. A word has to be said about the nature of the text. It is remarkable that the Gītā has been handed down to us, at least from the 7th century onwards in almost the same manner, without any important variations. In fact Śrī Śāṅkara notes

1. A copy of the last work is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar and he tells us that it follows the same text which Rāmakaṇṭha follows.

only about seven or eight textual variations and most of the later commentators refer to not more than a dozen each. The text has been the basis of several philosophical schools of thought and innumerable commentaries have come to be written upon it, from various points of view.

Such being the case, one can make the observation with a fair degree of correctness, that the Śāṅkara text of the Gītā is the most authentic and in all likelihood the oldest text of the Gītā. As against this observation, one is tempted to ask, what about the text, the nature of which Dr. Schrader has written upon and which he calls the Kashmirian Recension? It is indeed remarkable that a text of the Gītā with such variations as are found in some of the Kashmirian manuscripts and in the commentaries of the writers of the Kashmirian school has remained unnoticed for such a long time. Few writers outside the limits of Kashmir show any knowledge of such a text. Even in Kashmir, after perhaps about the 13th century, the text which the older writers used seems to have gone out of currency. But almost all Kashmirian writers prior to the 12th century A. D. refer to the text of Gītā, of course current in Kashmir, which differs widely in extent and nature from the vulgate adopted by Śāṅkara and later non-Kashmirian writers.

This text seems to have been commented upon by a number of Kashmirian authors, the first among them being Vasugupta. He was followed by Ānandīvar-dhana, Rāmakantha, Bhāskara, Abhinavagupta, Lasakāka and others. To these commentaries we shall refer later. How many more commentaries were composed on the Kashmirian text we do not know at present.

In recent years several attempts have been made to determine the text of the Gītā. I do not propose to consider in these pages the text published by the Suddha Dharma Mandala, Madras. I shall rest content with referring to other attempts. First we may refer to Dr Schrader. His conclusions and views regarding the extent of the Gītā have been examined in an exhaustive manner by Dr Belvalkar in two papers¹. The conclusion arrived at by Dr. Belvalkar is that no "Recension" called the "Kashmir Recension" of the Gītā could be postulated, though even according to him one must be prepared to admit a number of variants of the Gītā as obtaining, in the Kashmirian commentaries of the Gītā. He holds in the paper published in N. I. A. that the so-called Kashmirian readings are found in non-Kashmirian manuscripts also but this needs scrutiny. We are not told anything about the prove-

1 New Indian Antiquary July 1939 p p 211 251 and Annals B O R I Vol XIX 335 348

nance of those manuscripts. The readings themselves are few and are of no significance. Such differences as have been shown are not peculiar to Gītā manuscripts but are common to different manuscripts of any work. Dr. Schrader claims for the Kashmirian text intrinsic merits; but Dr. Belvalkar has demonstrated in an able manner that the Kashmirian text does not possess such intrinsic worth as is claimed for it. The reasons for stating "We are unable to accept the view that the recension was current prior to the eighth century of the Christian Era" have not been set forth by Dr. Belvalkar.

Schrader's views will bear repetition at this stage. In the main, they are:—

1. Rāmakaṇṭha as well as Abhinavagupta must have been completely ignorant of what is now the vulgate text of the Bhagavad Gītā.

2. The vulgate was still unknown in Kashmir by the end of the 10th century.

3. The Gītābhāṣya of Śaṅkara was unknown in Kashmir up to the end of the 10th century.

The first of the conclusions of Dr. Schrader that Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta must have been

ignorant of the vulgate cannot be admitted, at least so far as it pertains to Abhinavagupta. The tabular form showing the readings of the vulgate in comparison with those of Rāmakantha and Abhinavagupta, found at the end of this introduction, will clearly show that while Abhinavagupta follows in a majority of cases the readings of Rāmakantha, instances where Abhinavagupta follows the vulgate are not wanting. So the vulgate must have been current in Kashmir in the days of Abhinavagupta. Again there are a few instances where Rāmakantha follows the vulgate and Abhinavagupta has different readings.

The second of the contentions of Dr. Schrader is by showing that the former answered is untenable.

The third contention of Dr. Schrader has to be examined in detail. The date of Śankara according to my calculation must be between 655 and 687 A. D. If this were admitted, Rāmakantha's commentary must have been composed at least two hundred years later, and it would indeed be strange if a work written after such a long interval did not make any reference to an earlier commentary. The same question will have to be raised in respect of Abhinavagupta also. Yet Dr. Schrader tells us that neither Rāmakantha nor Abhinavagupta shows any knowledge of Śankara's commentary.

It may not be proper to argue that the work of Śankara could not have spread into such distant places as

Kashmir; for the tradition is persistent that Śaṅkara travelled up to Nepal. And one of the traditions refers to the visit of Śaṅkara to Kashmir itself. However much we may discountenance these traditions, there is nothing inherently against the spread of the works and fame of Śaṅkara into Kashmir.

What could then have been the cause of the studied neglect on the part of Rāmakaṇṭha or Abhinavagupta of the commentary of Śaṅkara? There is a school of thought which regards Śaṅkara, the commentator on the Gītābhāṣya, as distinct from the famous Vedāntin; it is also held that the Gītā commentator was an author of inferior calibre and that he must be taken to be much later than the traditional date of the great Vedāntin. From the point of view of this school, the answer is clear. But this is not a safe argument; and it is an argument which goes against a reliable and age-long tradition of at least eight hundred years. What then could be the cause? Two considerations may be urged. One is peculiarly provincial. Kashmirian authors have been many in the past and they have written on various branches of learning; and they are always seen to show a tendency to cite as authorities only writers that belonged to Kashmir. There are of course exceptions but the exceptions are only with reference to outstanding literary personalities. Śaṅkara, having been a non-Kashmirian, did not perhaps find favour with

them Or, they might have neglected his commentary because the Kashmirian philosophical system was radically different from that of Śankara and naturally they did not think it necessary either to adopt or refute the interpretation of Śankara.

The second consideration is that the Kashmirian commentators found that Śankara was commenting upon a recension different from the one they had before them and consequently made no reference to that commentary while they were preparing their own. Whatever be the reason, the fact remains that the Kashmirian commentators refrain from making any direct reference to Śankara by name.

While thus it is true that the Kashmirian commentators do not make any direct reference to Śankara, it has to be considered whether at least Rāmakantha does not betray any knowledge of Śankara. I shall cite two references from the commentary of Rāmakantha, which are worthy of consideration. In the commentary on

योगोऽस्ति नैवात्यशन न चैकान्तमनश्नत (VI, 17)

we find

विस्रणानियमोऽत्र छान्दस । समकृतमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति' ॥

Śankara reads the text thus —नात्यशनतस्तु योगोऽस्ति and Rāmakantha is evidently criticising the reading

नात्यन्त Is the criticism of Rāmakantha directed against Śankara? Again in his commentary on

वक्तुमर्हस्यशेषेण विमूलीरात्मन शुभा (X, 16)

Rāmakantha says

अत्र “दिव्या ह्यात्मविभूतयः” इति प्रथमान्तपाठ केचित् पठन्ति ।
ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते’ ॥

Śankara reads “दिव्या ह्यात्मविभूतयः” and makes the following comment —

दिव्या हि आत्मविभूतयः आत्मनो मम विभूतयो यास्ता कथयिष्यामि’ ॥

Here, more clearly than in the previous instance, Rāmakantha seems to be referring to Śankara. In either case it should be noted that Rāmakantha is referring to the vulgate reading in both the instances.

In addition to these two references, one may venture to suggest that in the passage यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मरिपेण कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम्, सुखितोऽहम्, दुःखितोऽहम् etc [Page 32 Sarvatobhadra] we see an echo of the passage तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम् etc [Brahmasūtrabhāṣya (Adhyāsa), Śankara]

A more tangible evidence is seen in the following citation in the Sarvatobhadra. The verses

1 Page 292

2 Page 287 Vani Vileś edition

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते ।

संयुज्यते न सर्वाणि तथा जीवः सुखादिभिः ॥

[Sarvatobhadra, p. 381]

prefaced with the words तथाचोक्तं ब्रह्मविदा केनचित्

and फल्यत्यात्मनात्मनमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव कुरुते भेदान्तनिश्चयः ॥

[Page 231]

are cited from the *Māṇḍūkya-kārikās*¹ of Gauḍapāda, the teacher's teacher of Śaṅkara. It will be therefore difficult to regard Rāmakāṅṭha as unacquainted with Śaṅkara and authors of his school of thought.

These facts become complicated when we pass on to a consideration of the commentary on the *Gītā* by Bhāskara. Bhāskaras have been many. We know of the Kashmirian author Bhāskara who wrote a number of works, besides a commentary on the *Gītā*. To this Bhāskara and his commentary on the *Gītā*, reference is made by Abhinavagupta. We know also of another Bhāskara, the commentator on the *Brahmasūtras*; he flourished later than Śaṅkara and before Vācaspati-miśra². This Bhāskara too is known to have commented upon the *Gītā*. It is also well known that this Bhāskara has entered a strong protest against the *advaita* of Śaṅkara

1. *Māṇḍūkya-kārikā*, III, 5 and II, 12.

2. See *Journal of Oriental Research, Madras*, Vol. III.

and consequently he must have been aware of the vulgate of the Gītā on which Śaṅkara has commented.

A fragmentary copy of a commentary on the Gītā by Bhāskara is in my possession. The first leaf is wanting and the manuscript breaks off in the middle of the seventh adhyāya. That the author is a Bhāskara there is no doubt, for we find the following and similar colophons.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु भगवद्भास्करकृते भगवदाशयानुसरणाभिधाने भाष्ये
अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः

There is also no doubt that this Bhāskara knew the commentary of Śaṅkara. We find Śaṅkara criticised in a number of places. A few instances may be given here :—

Bhāskara

Śaṅkara

अपरे तु मायावादिन्येन्यथावतार [१]

वर्णयन्ति—

तच्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्ण-
सहनं युक्तं कर्तुम् । कस्मात् ? यतो
नासतः शीतोष्णादिर्विद्यते भावो भवन-
मस्तिता ॥

Page 50

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतो-
ष्णादिसहनं युक्तम् । यस्मात्
नासतः etc. (verse)

न असतः अविद्यमानस्य शीतो-
ष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति
भावो भवनम् अस्तिता ॥

Bhāskara

Śaṅkara

केचित् स्वमतं भगवत्यारोप्य वर्णयन्ति—

विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणाथोऽभिप्रेतः भगवतः

Page 60

अपरे त्वाहुः

अव्यक्तमदर्शनम् । तदादिर्येषां तानि अव्यक्तादीनि

Page 64

केचिल्लिङ्गभङ्गं कुर्वन्तो व्याचक्षते—

यदि जनकादयः प्राप्तसम्यग्ज्ञानाः ततो लोकसंग्रहणार्थं कर्मणैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि असंन्यस्यैव प्रवृत्तकर्मत्वात् इति । अथाप्राप्तज्ञानाः कर्मणः सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमासाद्य मुक्ता इति व्याख्येयः श्लोकः

P. 97.

“यस्य सर्वे समारम्भाः” इत्यारभ्य तदत्र भगवन्मतविनाशकरः कोऽथ-

विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता

II, 21.

अव्यक्तमदर्शनम् — अनुपलब्धिः आदिः येषां....तानि अव्यक्तादीनि भूतानि

II. 28.

यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैव असंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः

III, 20.

Compare the commentary on IV—19 to 23,

सहामायाविने [?] सूक्तकमिव [?]

पटं कुर्वन्तः कर्मनिवृत्तिमेव वर्णयन्तो

लोकं विप्रतारयन्ति

Page 121.

Jñānakarmasamuccaya was the doctrine propounded by Bhāskara, the Vedāntin, though Kashmirian writers too like Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta advocated the same doctrine. The Gītā commentary of Bhāskara lays emphasis on the doctrine of Jñānakarmasamuccaya and one will naturally conclude that this Bhāskara is none other than the Vedāntin. In this connection attention is invited to the following passages found in the commentary of Bhāskara. The passages are very corrupt and they are reproduced as found in the manuscript:

समुच्चनघात्र [?] स्मार्तेन कर्मणा श्रौतेन वा ज्ञानस्य समुच्चय इत्ययमपि विशेष उपयोज्यते यथाप्राप्तेन कर्मणा समुच्चयोपपत्तेः । न च न श्रमविल्य [चाश्रमविकल्पः] आश्रमसमुच्चयो वा भगवता विवक्षितः साक्षात्करणात्मागवस्थायां कर्मप्राधान्यम्, उत्तरत्र ज्ञानप्राधान्यमित्युपदेशात् । अतः स्थिरं प्रति-पुरुषं अमपवर्गाधिकारे ज्ञानकर्मणी समुच्चोयते ॥

Page 82.

कर्मसहितमेव ज्ञानं सिद्धिसाधनमाश्रमप्रतियातेरतन्त्रम् [?] अतः सर्वेषामाश्रमाणां समुच्चयात् सिद्धिः इति भागवतं मतं मुद्रितम् ॥

Page 87.

अथ ज्ञानसहितात्कर्मण तत्प्राप्तिरित्येव सत्यमङ्गीकृतोऽसत्यक्षो भवता
भद्रमुखेन ॥

Page 88

The most interesting feature of this commentary is that it follows the Kashmirian Recension in most of the places. This will be apparent from the perusal of the parallel columns given at the end. What then is the conclusion? Is this Bhāskara identical with the Kashmirian author or is he the same as the Vedāntin? If he is the Kashmirian, he shows himself to be aware of the works of Śankara. If he is not, how did Kashmirian readings find a place in his commentary? It is too well known that Kashmirian readings have not been adopted by any non-Kashmirian author. It is also interesting to note that while this Bhāskara criticises the views of Śankara, he does not take him to task for his readings, which are apparently different from his. And one of Jayatīrtha's references to Bhāskara¹, who is distinguished by Dr Schrader from Kashmirian, is based on a Kashmirian reading of the text.

Under these circumstances, the only possible conclusion is that in those days commentators did not seem to

1 The passage itself runs thus —

अन भास्करोऽन्वयमपश्यन्—'परमात्मा समाहित' इति सप्रदायगत पाठं
विधुज्य 'परात्मसु समा मति' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य etc

have laid much stress on the differences in the reading when they did not conflict with their philosophical conclusions

One point arising from the remarks of Dr Belvalkar regarding the extent of the Gītā has to be made clear. *Keśava Kāśmīrin* says that the Gītā consists of 745 verses. Abul Fazl also makes the same remark. One of the readings of the verse in the *Mabābhārata* giving the extent of the Bhagavad Gītā agrees with this calculation. The citations from the Gītā in the *Ain Akbari* are not found in the vulgate. On the other hand Śankara says definitely that the Gītā is made up of only 700 verses¹. Almost all commentators of the non-Kashmirian school agree with Śankara as to the extent. Is it possible that all those that speak of 745 verses have made a mistake regarding the calculation? If they have not made the mistake, how are we to account for the 45 verses that are not to be found in the vulgate? An unsatisfactory attempt has been made by Dr Belvalkar in trying to make up the 74 verses by including the verses of a work called *Gītā-sāra* to the seven hundred accepted by Śankara. And even then he cannot arrive at the number 745, for the number comes to be far in excess of it. In order to reduce the total number, the method adopted by Dr

1 Very probably the text of the Gītā was not settled at the time of Śankara and it is likely that he evolved the text of 700 verses from the obviously confusing material he had before him

Belvalkar is two-fold. He makes four anustubhs with three ardhās each in the first adhyāya, two anustubhs with three ardhās each in the tenth adhyāya and two tristubhs each with three ardhās in the eleventh adhyāya. And the first and the second verses in the eighth adhyāya are regarded as interpolations.

This argument does not carry conviction. In this reconstruction Dr Belvalkar assumes among other things that the Gītāsāra was deliberately included in the Mahābhārata—in the Gītā portions—in Kashmir. Whoever might have been the author of the Gītāsāra, he wanted to mislead the world by making them think that what he has written is part of the Gītā. This instinct of the author of the Gītāsāra made him proclaim that the Gītā consisted of 745 verses. It would appear to one to-day that the author of the Gītāsāra went through the entire process of manipulating the number which Dr Belvalkar has gone through. Is this not attributing too much to an honest composer of the Gītāsāra? And what about the Gītāsāra itself? Dr Belvalkar himself tells us that there are two versions of the Gītāsāra. Why he favours one version of the Gītāsāra to the detriment of another is not clear. Perhaps his partiality to the one he has selected is due to the fact that it is the shorter of the two. Arguing on the basis of three-ardha verses, we can safely arrive at any number that we want. It cannot be difficult to group many other ardhās like this and regard a few others as

interpolations and arrive at 700 verses...the number of Śaṅkara—and yet include the Gītāsāra in toto. The doctor's falling in line with the Otto-Garbe-Schrader suggestion regarding the interpolation is unhappy. The so-called interpolated verses have been accepted to be genuine by Śaṅkara, Rāmakaṇṭha and others. Kṣemendra¹ regards the questions raised in the so-called interpolated verses as necessary to the context. Dr. Belvalkar refuses to take into consideration in his reconstruction the additional verses found in Kashmirian manuscripts and commented on by Kashmirian commentators. It is only future research that should solve the problem of the extent of the Gītā.

THE KASHMIRIAN TEXT.

The Kashmirian text of the Gītā contains a number of variations from the vulgate; but the most important of such variations happen to be the addition of certain verses and omission of a few others. These and other variations are indicated at the end of this introduction but for the sake of convenience the verses which Rāmakaṇṭha alone has in addition are cited here in full:—

1. भगवानुवाच

त्वं भानुप्येणोपहतान्तरात्मा विषादमोहमिमवाहिसंज्ञः ।

कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धूनामिप्रपन्नान्मुलमन्तकस्य ॥ II, 11.

1. Bharatamanjari, p. 398.

2. यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्विन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ II, 50
3. अर्जुन उवाच
भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥
भगवानुवाच
एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनः मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥
कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु सुहृर्मुहुः ॥
स एष क्लृपः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनञ्जय ।
रजः प्रवृत्तो मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः ॥ III, 38—42.
4. लिप्तमानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ॥
VI, 38b and 39a.
5. यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ VIII, 22b.
6. एवं हि सर्वमृतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
मूलप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ॥ IX, 7.

7. नानारूपैः पुरुषैर्योध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
 यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शत्रैः कृता विविधैः सर्व एव ॥
 त्वत्तेजसा निहता नूनमेते तथा हीमे त्वच्छररि प्रविष्टाः ॥ XI, 28.
8. अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ XI, 39.
9. न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥
 XI, 41.
10. दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्युपयः स्मरन्ति ।
 नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्यमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥
 तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
 कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥
 अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
 न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धः ॥
 XI, 46, 47, 48.
11. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ XVIII, 47b.

The following verses found in the vulgate and commented on by Śaṅkara and others are not found here.

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां धायुर्नावमिवाभसि ॥ II, 67 and 68.

The earliest of the known Kashmirian commentaries on the Bhagavad Gītā is that of Vasugupta, teacher of Somānanda and founder of the Kashmirian school of Śaivism. Vasugupta was the teacher of Kallaṭa who flourished in the reign of Avantivarman. The Rājataranṅinī¹ says:

अनुग्रहाय लोकानां भट्टश्रीकल्लटादयः ।

अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Avantivarman of Kashmir, the patron of Ānandavardhana, reigned in Kashmir, in the middle of the 9th century (A. D. 855-883) and Vasugupta must have been very probably his elder contemporary. Vasugupta therefore must have lived either at the beginning or middle of the 9th century A. D.

Mr. Chatterji tells us that Vasugupta composed a commentary on the Bhagavad Gītā called Vāsavi Tīkā, "of which the first six chapters are perhaps still to be found existing as incorporated in another tīkā on the Bhagavad Gītā, called Lāsakī by Rājānaka Lasakāka, of which manuscripts are available"². I have not myself seen any copy of the Lāsakī and cannot therefore add any more information on this point.

1. Rājataranṅinī V, 66.

2. Kashmir Saivism, pp. 37.

The second of the known Kashmirian commentaries is by Ānandavardhana. A copy of this work, it seems, is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar. I have not been able to examine this too.

Rāmakaṇṭha's commentary, the work now issued comes next. It is called the Sarvatobhadra and is a very extensive work.

Bhāskara, about whom we do not know very much, is referred to by Abhinavagupta as a commentator on the *Gītā*. The Kashmirian writer Bhāskara, is the author of the *Śiva Sūtra Vārtika*. He was perhaps either later than Abhinavagupta or at best, a younger contemporary and it is unlikely that Abhinavagupta could be referring to him'. Who then is the Bhāskara referred to by Abhinavagupta? The Bhāskara whose commentary has been preserved to us in a fragmentary form is commenting upon what is very likely a Kashmirian text. I have already said that he is later than Śaṅkara. Very probably this Bhāskara is the same as the Vedāntin. In that case the commentary must have been written before 840 A. D, the date of Vācaspatimiśra, who refers to the Vedāntin. If this were admitted, then this Bhāskara's commentary is either contemporaneous with that of Vasugupta or only slightly

1. *Contra* Schrader I. H. Q. Vol X, 348 ff.

later in point of time. Abhinavagupta's reference to Bhāskara' cannot be traced in the extant portion, for the manuscript is very defective and fragmentary.

Abhinavagupta, the most important literary figure both in the Pratyabhijñā system of Śaivism and in literary criticism, is the author of still another commentary. It has been before scholars ever since 1912 but somehow did not attract much attention till now. A separate edition of it was published in 1933 by Pandit Lakshmana Raina Brahmachari, Srinagar.

RĀMAKĀNṬHA.

In the Sarvatobhadra, the author tells us that he belongs to the family of Nārāyaṇa of Kānyakubja, in whose family Muktākāṇa was born. Himself, he is the younger brother of Muktākāṇa. Attention is invited to the following verse found almost at the end of the Sarvatobhadra :—

यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधिः यः कान्यकुब्जे द्विजः
 तदंशो स्वगुणप्रकर्षखचितो मुक्ताकणाख्योऽभवत् ।
 तस्यैषा सदृशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-
 श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीतापदार्थप्रया ॥

1. See Abhinavagupta's commentary on XVIII, 2

The Rājatarāṅgiṇī¹ tells us in the verse :

मुक्ताकणः शिवत्वामी कविरानन्धवर्धनः ।

प्रयां रत्नकरध्यागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

that Mukṭākāṇa, Śivasvāmi and Ānandavardhana were the paṇḍitas adorning the court of Avantivarman of Kashmir. It follows that Rāmakaṇṭha is the younger contemporary of Ānandavardhana and therefore belongs to the closing period of the 9th century A.D.²

Mr. Chatterji³ tells us that "Rāmakaṇṭha was one of the pupils of Utpala, the author of the Pratyabhijñā Sūtras and as such was a fellow student of Lakṣmaṇa, guru of Abhinavagupta."

About Nārāyaṇa of Kānyakubja, we do not have much information. Perhaps he is the same as the author of the Stavacintāmaṇi, which has been printed as No. X in the Kashmir Series. Kṣemarāja, the commentator on the Stavacintāmaṇi⁴ tells us in the verse

श्रीरामेण कृतात्र सद्विवृतिरित्येषा किमर्थेति मा

सन्तश्चेतसि कृध्वमस्ति विवृतौ कोऽपि प्रकर्षोऽत्र यत् ।

तेनार्थिप्रणयात् दिनैस्त्रिचतुरैः यां क्षेमराजो व्यधात्

क्षेत्रे श्रीविजयेश्वरस्य विमले सैषा शिवाराधनी ॥

1. Rājatarāṅgiṇī V, 34.

2. This Rāmakaṇṭha has therefore to be distinguished, from the commentator on the Nārāyaṇaparīkṣā; the latter is the son of one Nārāyaṇakaṇṭha.

3. Kashmir Saivism, p. 28.

4. Stavacintāmaṇi, p. 130.

that one Rāma commented upon this work. And we know that Rāmakantha was known by the other names Rāma and Rāmakavi. It is likely that this commentator is the same as Rāmakantha, perhaps he commented on the *Śivacintāmanī* because it was composed by Bhatta Nārāyaṇa to whose family he himself belonged.

A word may be said regarding the philosophical tenets of Rāmakantha. It is well known that he holds an important place in the history of the Pratyabhijñā system of Śaiva thought. In the *Gītā* commentary he explains the type of advaita known as *bhedābheda*, the doctrine of difference-in-identity—the standpoint taken by the *mīmāṃsakas* and the authors of the school of Bhāskara. This view is bound up with the doctrine of *jñānakarma-samuccaya*. It is held that to attain the final goal one cannot rely absolutely on *jñāna* alone as the orthodox *advaitins* do, nor could one rely on *karma* alone as the *mīmāṃsakas* do. A judicious blending of both *jñāna* and *karma* alone will lead to the final goal. Predecessors of Śaṅkara held that view and in the post-Śaṅkara period Bhāskara and his followers and some of the *Viśiṣṭādvaitins* also hold it. Rāmakantha sets forth his views in very clear language in the following passages —

- 1 इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धे
लोकविषयमात्मविषय च व्यवहार नियमयितुमाह [Page 108]
- 2 यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनात् निवृत्तसन्देहादिसमस्तसन्तापस्तन् युथ्य-
स्व, समरात्मकमवसरोपनतमवश्यकार्थं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता

- मध्येन प्रायः परिसमाप्तोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकः उपदेश-
सारः [Page 110]
3. समुच्चयज्ञानस्य मोक्षं प्रति सौकर्यप्रतिपादनाय विनोक्ष्यस इति
कर्मकर्तारि प्रयोगः [Page 148]
4. इत्थं च समुचिते ज्ञानकर्मणी प्राक् साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रति-
पादिते त एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते [Page 158]
5. योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ [Page 160]
6. शाल्वविहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिः निर्विह्वला इति समुच्चय-
पक्षमेव निर्वाहयितुमाह [Page 174]
7. आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य प्रथ-
मेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपकान्तम्.....इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयेनानुष्ठातव्यतया उपदिष्टयोः etc. [Page 181]
8. ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्ति-
रेवाधिकृतः [Page 200]
9. एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मङ्गलस्य कर्मयोगिनोऽपि
सतः तव [Page 210]
10. पुरुषो हि तं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति [Page 444]

We may now proceed to note the differences in the readings of the text:—

Vulgate [V] Rāmakantha [R] ——— Abhinavagupta [A] Bhāskara [B]

First Adhyāya

1 ^a समवेला युयुत्सव	सर्वक्षत्रसमागमे ¹	Same as R	Same as R
7 ^b नायका मम	नायकान् मम	Same as V.	Same as R
		Add after this verse —	
		सैन्ये महति चे सर्वे	
		नेतार शूरसमता	
8 ^a हृष्यश्च समितिजय	रूप शल्यो जयद्रथ	Same as R	Same as R
^b सौमदत्तिर्जयद्रथ	सौमदत्तिश्च वीर्यवान्	Same as R	Same as R
9 ^b सर्वे युद्ध	नानयुद्ध	Same as R	Same as R
10 ^a भीष्मामिरक्षितम्	भीष्मामिरक्षितम्	Same as R	Same as R
^b भीष्मामिरक्षितम्	भीष्मामिरक्षितम्	Same as R	Same as R
11 ^a अयनेषु च	अयनेषु तु	Same as R	Same as R
		Same as V	Same as R

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abbina vāgupta.	Bhāskara.
33 ^b त इमेऽवस्थिता युद्धे त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च प्राणांस्त्यक्त्वा मुदुत्स्यन्		Same as V.	Same as R.
35 ^b किन्तु महीकृते	किमु महीकृते	Same as R.	Same as V.
37 ^a स्वान्धवान्	स्वान्धवान्	स्वान्धवान्	Same as A.
39 ^b प्रपश्यद्भिः	संपश्यद्भिः	Same as V.	Same as V.
43 ^b उत्साद्यन्ते नातिघर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः			उत्साद्यते नातिघर्माः कुलधर्मश्च शाश्वतः
—			
Second Adhyāya			
1 ^b विपीदन्तमिदं	सीदमानमिदं	Same as R.	Same as R.
2 ^a कुतस्त्वा	कुतस्त्वां	Same as V.	Same as R.
3 ^a हेळ्यं मा स गमः पार्थ	मा हेळ्यं गच्छ कौन्तेय	Same as R.	Same as R.

Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta	Bhāskara
१ ^a श्रेयो भोक्तु	श्रेयश्चतुं	Same as R	Same as R
२ ^b हत्वार्थकामास्तु	न स्वर्थकामस्तु गुरुनिहत्व	Same as R	Same as R
३ ^b तेऽवस्थिता	ते न स्थिता	Same as R	Same as V
४ ^a पृच्छामि ला	पृच्छामि ला	Same as R	Same as R
५ ^a यच्छोक	यदशोक	Same as R	Same as R
६ ^a परन्तप	परन्तप	Same as R	Same as R
७ ^b विषोदन्तमिद	सीदमानमिद	Same as R	Same as R

After verse ten of the vulgate we have the following additional verse —

त्व मानुष्येणोपहतान्तराला

विषादमोहाभिभवद्विसत्र ।

रूपागृहीत समवीक्ष्य वन्धून्-

भिप्रपन्नान्बुलमन्तकस्य ॥

The additional verse as found in R is found here also, मानुष्येण is read as मानुषेण

Vulgate.	Rāmakaṇṭha	Abhinav 1gupta.	Bhāskara
11 ^a अशौच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाथ भाषसे	अशौच्याननुशोचस्त्वं प्राज्ञवदाभिभाषसे	Same 1s R	अनुशोचस्त्व प्रज्ञावादाथ Same as V.
12 ^a न त्वेवाह ^b अत परम्	न हेवाहं इत परम्	Same as R.	Same as V.
18 ^b अनाशिन	विनाशिन	Same as R.	Same as R
21 ^b क घातयति हन्ति कम्	हन्त्यते हन्ति वा कथम्	Same as R.	Same as V
26 ^a अथ चैन	अथ वैन	Same as R.	Same as R.
29 ^a तथैव चाप्य	तथैवमन्य	धैतनमन्य	Same as R
30 ^b न त्व शोचितु	Same as V	Same as V	नानुशोचितु
32 ^b सुखिन	Same as V	सुखतात्	Same as V
33 ^a अथ चेत्त्वमिम धर्यै	Same as V	Same 1s V.	अथ चेत्त्व धर्यमिम
36 ^b येषा च ल	एषा च ल	Same as V.	Same as V.
40 ^a नेहाभिक्रमनारा	नेहाभिक्रमनारा ³	Same as R	Same as R

	Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta	Bhaskara
41 ^a	एकैह	एकैव	Same as R	Same as R
42 ^b	वेदवादरता	वेदवादपरा	Same as R	Same as R
43 ^a	जन्मकर्मफलप्रदान्	जन्मकर्मफलेप्सव	Same as R	Same as V
43 ^b	बहुला भोगैश्वर्यगति	बहुला भोगैश्वर्यगती	Same as R	Same as V
47 ^a	कर्मण्येवाधिकारस्ते	कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते	Same as R	Same as R
48		After verse 48 of the vulgate, the following is added — यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्न्यनाम्बिह । त्यागे यस्य हुत सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥	The additional verse found in R is found here also	The additional verse found in R after this is omitted here
52 ^a	यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यवतरिव्यसि	यदा त्व मोहकलिलं बुद्ध्या व्यनतरिव्यसि ¹ ॥	Same as V	Same as V but agrees with R in व्यवतरिव्यसि

Valgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta	Bhāskara
53 ^a निथला	निथिता	Same as R.	
≡ 56 ^b स्थितधौ	स्थिरधी	Same as R.	From this ardha up to the end of verse 3 in the next adhyāya the text is missing in the manuscript along with the commentary
55 ^a सर्वत.	सर्वत	Same as R	
^b तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता	स्थितप्रज्ञसूदोच्यते	Same as R, but reads स्थिर instead	
60 ^a यत्ततो ह्यपि	यत्स्यापि हि	Same as R	
61 ^a मत्पर	तत्परः	Same as V.	
64 ^a रागद्वेषवियुक्तैस्तु	रागद्वेषवियुक्तैस्तु	Same as R.	

Bhāskara.

Abhinavagupta
 This and the next
 verse are found in
 the text as printed;
 but Abhinavagupta
 does not comment
 upon them. It is
 not clear whether
 Abhinava knew them;
 very probably he did
 not have these verses
 before him

Same as R.

Same as R

Same as V.

Same as V.

Rāmakānṭha.

These two verses are
 omitted

सर्वतः

रात्रिः

Third Adhyāya

मूढाचार

Same as V.

This verse is read after
 verse 24 of the vul-
 gate

यथात्मरतिः

Vulgate

66 and 67

68^a सर्वतः

69^b निशा

6^a मिथ्याचारः

17^a यस्त्वात्मरतिः

Vulgate.

Rāmkantha.

Abhinavagupta.

Bhāskara.

19

This verse is omitted here but added after verse 24 later on.

22 ^b	वर्त एव च कर्मणि	प्रवर्तेऽथ च कर्मणि	वर्तान्येव च कर्मणि
23 ^a	यदि ह्यहं न चर्तेय	Same as V.	यद्यहं न प्रवर्तेय
23 ^b	अनुवर्तन्ते	अनुवर्तेस्व	Same as R.
27 ^a	सर्वशः	भागश	Same as R.
28 ^b	गुणा गुणेषु	गुणा गुणार्थे	Same as R.
31 ^a	अनुतिष्ठन्ति	अनुवर्तन्ति	Same as V.
31 ^b	मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभि	मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः	Same as R.
32 ^b	निद्धि नद्यानचेतसः	विनष्टान्विद्धयचेतस	ते विमुच्यन्ति कर्मभिः
35 ^b	परधर्मो भयावह	परधर्मोदयादपि	Same as R.

It seems from the commentary that Bhāskara reads in the

Volgate.

Rāmakaṇṭha.

एष सूक्ष्मः परः शुभ्रः

देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखतन्त्र इवासीनो

मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः

स्वप्नहर्षसमुद्भवः ।

अहंकारोऽभिमानीनामा

दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निर्वर्त्य

शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष

मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥

Bhāskara.

also found. R. 40

and R. 41 are mis-
sing.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
13 ^a विभागशः	विभागतः	Same as R.	Same as R.
14 ^a कर्मफले सहा	कामः फलेष्वपि ⁶	Same as R.	Same as V.
18 ^a पश्येत्	पश्यति	Same as R.	Same as V.
18 ^b स युक्तः	स चोक्तः	Same as R.	Same as R.
25 ^a पर्युपासते	समुपासते	Same as R.	Same as R.
35 ^b अशेषेण	अशेषाणि	Same as V.	Same as R.
37 ^a भस्मानालुहते	Same as V.	भससात् क्रियते	Same as V.

Fifth Adhyāya

1 ^b यच्छ्रेय एतयोरेकं	यः श्रेयानेतयोरेकः	Same as R.	Same as R.
तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् ⁷	तं मे ब्रूहि विनिश्चितम्		
3 ^b प्रमुच्यते	विमुच्यते	Same as R.	Same as R.
7 ^b कुर्वन्नापि	Same as V.	Same as V.	कुर्वन्नापि
8 ^b अस्मिन् गच्छन् स्वप्नश्चसन्	Same as V.	अस्मिन् गच्छन् स्वप्नश्चसन्	सुखेन गच्छन् स्वप्नश्चसन्

Vulgate.	Rāmakāṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
11 ^b शुद्धये	सिद्धये	Same as R.	Same as V.
13 ^b देही	देहे	Same as R.	Same as V.
17 ^b निर्भूतकल्मषाः	निर्भूतकल्मषाः	Same as R.	Same as V.
	The following verse ⁹ is added after this :—		
	सन्तोऽपि मुहुर्ल्लेत्तत्		
	सृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।		
	सक्ता अपि न सज्जन्ति		
	पङ्के रविकरा इव ॥		
	omitted	Same as R.	Here read the verse found in V. and omitted by R.
1 ^b सुखमश्लयं ⁹	सुखमव्ययं ⁹	Same as R.	This verse is omitted.
23 ^a विमोक्षणात्	विमोचनात्		Same as A.
23 ^b कामक्रोधोद्धवं वेगं	Same as V.	Same as V.	कामोत्थवेगानुरोधः

23 ^b	स युक्तः स सुली नरः	स योगी स सुली मतः	Abhinavagupta.	Bhāskara.
24 ^a	योऽन्तः सुलः	अन्तस्सुलः	Same as R.	Same as V.
26 ^b	स योगी ब्रह्मनिर्वाणं	स पर्ये पर्यं योगं	Same as R.	Same as V.
29 ^b	अगितो ब्रह्मनिर्वाणं	सर्वतो ब्रह्मनिर्वाणं	Same as R.	Same as V.
	मां शान्ति	Same as V.	Same as V.	Perhaps the reading here is मा instead of मां
1 ^b	स संन्यासी च योगी	स संन्यासी स योगी	Sixth Adhyāya	
		Same as V.	Same as V.	

The portion relating to verses 2-27 are missing in the manuscript and the readings cannot therefore be ascertained.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
4* अनुव्रजते	Same as V.	अनुपजति
7* परमात्मा समाहितः	परलसु समा मतिः	Same as R.
b मानापमानयोः	मानापमानयोः	Same as R.
9	After this add verse 19 of the fifth adhyā- ya which was omit- ted there.	Same as R.
13* अचलं सिरः	अचलः स्थितः	Same as V.
b संश्लेष्य	संपश्यन्	Same as R.
15* योगी नियतमानसः	मद्भक्तोऽनन्यमानसः	Same as R.
16* नात्यश्रुतसु योगोऽस्ति	योगोऽस्ति नैवात्यश्रुतः	Same as R.
b जाग्रतो नैव चार्जुन	नातिजाग्रतोऽर्जुन	Same as R.
20* योगसेवया	योगसेवनात्	Same as R.
21* यत्त्वं	यत्	Same as V.
b स्थितश्चलति	स्थितश्चलति	Same as R.

Vulgate.	Itanakaŋtha.	Abhinavagupta.	Bhaskara.
1 ^a अगुप्तो	Same as V.	अगुप्तनि	Same as R.
1 ^b समामा ममारितः	सामगु रना मनिः	Same as R.	Same as R.
^b मानापमानयोः	मानापमानयोः	Same as R.	Same as R.
1 ^c	After this add verso 19 of the fifth adbyā- ya which was omit- ted there.	Same as R.	Same as R.
13 ^a ननके निरः	अचलः नितः	Same as V.	Same as R.
^b संभेद्य	संभेद्यन्	Same as R.	Same as R.
14 ^a योगी निरनानतः	मद्वत्तोऽनन्यमानतः	Same as R.	Same as R.
16 ^a नान्यथासु योगोऽभि	योगोऽस्ति नैरात्मनः	Same as R.	Same as R.
^b जाप्रतो नैव चाजुने	नानिवागतोऽजुने	Same as R.	Same as R.
20 ^a योगनेरस्य	योगनेरनात्	Same as R.	Same as R.
21 ^a गणत्	यत्	Same as V.	Same as R.
^b नितध्वनि	नितश्च्यवनि	Same as R.	Same as R.

Vulgate.	Ramakāṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
38* विप्रष्टः	विभ्रंशात्	Same as R.	Same as V.
39* एतन्मे	विनाशं वाधिगच्छति	Same as R.	Same as V.
40 ^b तात् गच्छति	Same as V.	Same as V.	Same as V.
42* कुले भवति धीमताम्	जायते श्रीमतां कुले	जातु गच्छति	जायते धीमतां कुले ^{1,2}
43* षौडैदिकम्	Same as V.	षौडैदिकम् ^{1,3}	Same as V.
43 ^b यत्ते च ततो मूयः	ततो मूयोऽपि यतते	Same as V.	Same as R.
—			
2 ^b नेह भूयोज्यत्	न पुनः किञ्चित्	Seventh Adhyāya	Same as V.
		Same as R.	
			There was probably another ardhha here :
			चिन्तनीयं यदुच्छ्रयं
			सत्त्वं तदुपदिश्यते ॥

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskari.
8 ^a प्रभासि	प्रकाश	Same as R.	Same as V.
9 ^a गन्व पृथिव्या च	पृथिव्या गन्धोऽसि	Same as R.	The reading cannot be determined
11 ^a चाह	Same as V	असि	Same as V
12 ^b एवेति	एवेह ¹⁴	Same as R.	Same as V
13 ^a सर्वमिदं जगत्	Same as V	Same as V.	Perhaps the reading was कृत्स्नमिदं जगत्.
16 ^a सुरुतिनोऽर्जुन	सुरुतिनं सदा ¹⁵	Same as R	Here the manuscript breaks off
18 ^a मतम्	मत	Same as R	
24	The verse is omitted	The verse is read as in V. and commented upon	
26 ^b भविष्यन्ति च	भविष्यन्ति च	Same as R.	
30 ^a च ये	तथा	Same as V.	

Vulgate	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
६ ^a अन्तकाले च	Eighth Adhyāya. अन्तकालेऽपि ^{१०}	Same as R
८ ^a नान्यगामिना	अन्यगामिना	Same as R
१० ^b परस्तात्	पुरस्तात्	Same as V.
११ ^b प्रवक्ष्ये	अभिधास्ये	Same as R.
२० ^a अन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्	अव्यो व्यक्ताव्यक्तः	Same as V.
२२ ^a	Add the following ardha —	The additional ardha as in R. is found.
२२ ^b येन सर्वमिदं तत्तम्	यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन	Same as R.
२५ ^a रात्रिस्तथा रुध्वाः	यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् रुध्वास्तथा रात्रि	Same as V.

Vulgate

26^a शुक्रशुभ्यो गती

^b अन्ययावर्तते पुन

28^b अत्येति

4^a सर्वं

6^b

7^a मामिकाम्

11^a आश्रितम्

^b मम भूतमहेधरम्

Rāmakantha

शुक्रशुभ्यागती

एकयावर्ततेऽन्यथाः¹⁷

Same as V.

Ninth Adhyāya

कृत्स्न

Add the following

Sloka —

एव हि सर्वभूतेषु

चराम्यनमिलक्षित ।

भूतप्रकृतिमास्थाय

सह चैव विनैव च ॥

मामकीम्

आश्रितम्

नमाव्ययमनुत्तमम्

Abhinavagupta

Same as R.

आथया वर्ततेन्यया

अत्येति

Same as R

The additional verse
as in R is found,
but read सहैव च in-
stead of सह चैव

Same as R.

Same as R.

Same as R

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
14 ^a कीर्तयन्तो मां	कीर्तयन्तश्च	Same as R.
	यत्प्रताः	Same as R.
31 ^b प्रतिजानीहि न मे भक्तः	प्रतिजानेऽहं न मद्रक्तः	Same as R.
	—	
	Tenth Adhyāya	
8 ^a मघः	इतः ¹⁸	Same as R.
9 ^b तुष्यन्ति च स्मन्ति च	Same as V.	तुष्यन्ति स्मयन्ति च ¹⁹
10 ^b उपयान्ति	Same as V.	प्रापयन्ति ²⁰
13 ^b त्रवीषि मे	त्रवीषि माष्	Same as V.
14 ^b न दानवाः	महर्षयः	Same as R.
16 ^a दिव्या बालविमृतयः	विमृतीरात्मनः शुभाः	Same as R.
17 ^a विद्यामहं योगिन् त्वां सदा	विद्यां महायोगिन् त्वामहं	Same as R.

Abhinavagupta.
Same as R.
Same as V.
Same as V.
Same as V.
Same as V.

बहुनैतेन किं ज्ञानेन
जगत् स्थितः

Rāmakaṇṭha.

गिरामपि
जपयज्ञोऽहम्
पैरावणं
तद्बीजं
अवगच्छेस्त्वं
बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन
Same as V.

Eleventh Adhyāya

वित्सारतः
Same as V.
षण्डव
Same as R.
इच्छाम्यहं रूपं
Same as R.

Vulgate.

25^a गिरामस्मि
25^b जपयज्ञोऽसि
27^b पैरावतं
39^a बीजं तत्
41^b अवगच्छ त्वं
42^a बहुनैतेन किं ज्ञानेन
42^b स्थितो जगत्

2^a वित्सारतः
3^b इच्छामि ते रूपं
6^b भारत

Vulgate.

8^a शस्यसे9^a योगेश्वरः^b परमं रूपं11^a दिव्यमाल्याम्बरधरं15^b दिव्यान्16^b विधरूपं18^b सात्त्वतधर्मं20^b रूपमुग्रं तपेदं21^b स्वस्तीत्युत्था महर्षिसिद्ध-

संघाः

24^b त्वां26^a जमी च त्वां

सर्वे

Rāmakaṇṭha.

शक्यसि

योगेश्वरः

Same as V.

Same as V.

दीप्तान्

विधरूपं

श्राद्धतधर्मं

रूपमिदं तवैद्वद्

सखीति चोक्तवै महर्षिसिंघाः

त्वा

जमी सर्वे

सर्वैः

Abhinavagupta.

Same as V.

Same as R.

पश्य मे रूपं

दिव्यमाल्याम्बरधरं

Same as R.

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

Same as R.²¹

Same as V.

Vulgate.	Ramakāṇṭha.	Abhinavagupta.
27 ^b	Add the following three arḥas here.— गान्धारैः पुल्लैर्योच्यमाना विदन्ति ते वक्रमचिन्त्यरूपम् । यौधिष्ठिरा धर्ताराष्ट्राश्च योधाः दास्यैः कृत्वा विविधैः सर्वै एव ॥ लक्ष्मणा निद्रता ननुमेते तथा हीमे लच्छरीरं प्रविष्टाः ॥	The additional verses are found here also but read अच्यमानाः instead of योच्यमानाः and लच्छरीरे instead of लच्छरीरम्.
28 ^a	द्ववन्ति	व्रवन्ति
28 ^b	अभिचिन्वन्ति	Same as R.
34 ^a	योधवीरान्	Same as R.
	सौम्वीरान्	
	Same as V.	
	अपितो ज्वलन्ति	

Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta
37 ^a कसाच्च ते	Same as V	कसाच्चैते
नमेरन्	नमेयु	Same as R
38 ^b अनन्तरूप	अनन्तरूपम्	Same as R
39 ^a	Add the following ardhya — अनादिमानप्रतिप्रभाव सर्वेश्वर सर्वमहाविभूते	The additional ardhya is in R. is found here
40 ^a	Add the following ardhya — न हि तदन्य कश्चिदपीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचित्यरुमा	The additional ardhya is in R is found here
40 ^b अनन्तवीर्य	अनन्तवीर्य	Same as R
41 ^a यदुक्त	Same as V	यदुक्त
हे सखेति	हे सखे च	Same as R.
^b तयेद	तवेम	Same as R
42 ^b तत्समक्ष	मत्समक्ष	Same as V

Abhinavagupta-
Same as R.

Same as R.
The additional verses are
found here also ; but read
परतः instead of परितः

Rāmakantha.

विद्यस्य

प्रियस्यार्हसि

Add the following verses:—

दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि

पूर्वाणि पूर्वेष्वृषयः सरन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको

घाता विघाता च विभुर्भवश्च ॥

तवाद्भुतं किं नु भवेदसंख्यं

किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये ।

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै

विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते

कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसो नापि बलस्य नर्षेः ॥

Vulgate.

43^a पूज्यश्च

44^b प्रियायार्हसि

Abhinavagupta

Same as R

Same as R

Same as R

Same as R

Same as R

Same as R

Same as R 22

Same as R 23

Same as R.

Same as R

Ramakantha

वेदयज्ञाधिगमै

एवरूप शक्य

विमूढता मृत

घोरमुग्ध

Twelfth Adhyaya

देहमृद्धि

निवर्त्यसि ल मध्येव

योगमुत्तममाश्रित

अथावेशयितुं चित्त

असमर्थसन्

अनन्तरा

फलत्यागी

Vulgate

46^a वेदयज्ञाध्ययनै^b एवरूप शक्य47^a विमूढभाव

घोरमीढक्

5^b देहमृद्धि8^b निवर्त्यसि मध्येव

अत ऊर्ध्वं न सशय

9^a अथ चित्त समाधातु10^a असमर्थोऽसि12^b अनन्तरम्16^b पत्न्यागी

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

Rāmakāṇṭha.

परत्यागी

मानापमानयोः

Valgate.

17^b परत्यागी

18^a मानापमानयोः

Thirteenth Adhyāya

Add at the beginning.

प्रकृतिं पुर्यं चैव

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि

ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥²⁴

Same as R.²⁵

Same as R.²⁵

Same as R.

Same as R.

Same as R.

वेद

क्षेत्रज्ञमिति

यत्प्रभावः

विनिश्चितैः

ज्ञाननिष्ठत्वं

1^b वेत्ति

1^b क्षेत्रज्ञ इति

3^b यत्प्रभावः

4^b विनिश्चितम्

11^a ज्ञाननित्यत्वं

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

एतत् क्षेत्रं

Same as R.

Same as R.

Rāmakāṇṭha.

अविभक्तं विभक्तोयु

विष्टितं

Same as V.

यावत्किञ्चित् संभवति

प्रकृत्यैव हि

Fourteenth Adhyāya

व्ययन्ति

ददामि²⁷

Same as V.

अदामश्च वृद्

विष्टे

जायेते तमसः

Vulgate.

16^a अविभक्तं च मृतोयु17^b विष्टितं18^a इति क्षेत्रं26^a यावत्संजायते किञ्चित्29^a प्रकृत्यैव च2^b व्ययन्ति3^a ददामि²⁶11^a प्रकाशः12^a अदामः सृष्टा14^a प्रवृद्धे²⁵17^b तमसो भवतः

Vulgate.	Rāma kaṇṭha.	Abhinavagupta.
24 ^a स्वस्यः	स्वमः	Same as R.
25 ^a नानपमानयोः	मानापमानयोः	Same as R.
b पत्न्यागी	फलत्यागी	Same as R.
Fifteenth Adhyāya		
3 ^b दृढेन	शितेन	Same as R.
4 ^a गता न निवर्तन्ति	गतो न निवर्तेत	Same as R.
b प्रपद्ये	प्रपद्येत्	Same as R.
10 ^a उक्तामन्तं शितं	तिष्ठन्तमुक्तामन्तं	Same as R.
14 ^a आश्रितः	आस्रितः	Same as R.
15 ^b वेदविदेव	वेददृष्टेव	Same as V.
17 ^b अत्रयः	अव्ययं	Same as V.
18 ^a अक्षरात्	अक्षरस्य	Same as V. ²⁰

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

बुधिरद्रोहो नातिमानिता

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Rāmakāṇṭha.

Sixteenth Adhyāya

त्यागोऽसक्तिः

अलौल्यं च

बुधिरद्रोहो नाभिमानता

भवन्ति

वित्तरतः

अकिञ्चित्कामहेतुकम्

दम्भलोभ

असद्द्रुग्दाश्रिताः क्रूराः

प्रवर्तन्त्यशुचिप्रताः ॥

अनेकचिन्ता विभ्रान्ता

मोहस्यैव वशंगताः ॥

निरये

Vulgate.

2^a त्यागः शान्तिः^b अलोलुप्त्वं3^a शौचमद्रोहो नातिमानिता^b भवन्ति6^b वित्तरशः8^b किमन्यत्कामहेतुकम्10^a दम्भमान^b मोहाद्द्रुहीत्वासद्द्रुग्दाहान्

प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥

16^a अनेकचिन्तविभ्रान्ता

मोहजालसमावृताः ॥

16^b नरके

Abhinavagupta.

Same as R.
 Same as R.
 Same as R.
 Same as R.
 Same as V.

Rāmakant̥ba.

भशुभासु
 नराः
 लज
 वियुक्तः
 कृत्वा

Seventeenth Adhyāya

वर्तन्ते
 ताः
 भूतेषुतपिशाचांश्च
 तपस्तप्यन्ति ये
 अचेतनम्
 इत्येव

Vulgate.

19^b अशुभात्
 20^a मूढाः
 21^b लजेत्³⁰
 22^a वियुक्तः³¹
 24^b शाला

1^a यजन्ते
 2^b तां
 4^b प्रेतान् मृतगणान्थान्ये
 5^a तद्यन्ते ये तपः
 6^a अचेतसः
 11^b एवेति

Abhinavagupta.	
Same as R.	
Same as R.	
Same as R.	
Same as R.	
Same as V.	
Same as R.	
Same as V.	
Same as R.	
Same as V.	
Same as R.	
Same as R.	
Same as V.	

Rāmakāṇṭha.

यः	इज्यते विद्धि तं यज्ञं
	राजसं चल्मद्रुवम्
परयोपेतं	
ब्रह्मणा	
गीयते	

Eighteenth Adhyāya

त्यागं	
संमदक्षितः	
एतान्यपि च	
नियतस्य च	
परिकीर्त्यते	

Vulgate.

12 ^a यत्	
^b इज्यते भरतश्रेष्ठ	
17 ^a परया तप्तं	तं यज्ञं विद्धि राजसम्
23 ^b ब्राह्मणाः	
26 ^b युज्यते	

2 ^a न्यासं	
4 ^b संमकीर्तितः	
6 ^a एतान्यपि तु	
7 ^a नियतस्य तु	
^b परिकीर्तितः	

Vulgate.	Rāmakāṇṭha.	Abhinavagupta.
8 ^a यत्कर्म	यः कर्म	Same as R.
10 ^a नानुपज्जते	Same as V.	नानुपज्जति
13 ^a पथैतानि	पञ्चेमानि	Same as R.
14 ^b देवं चैवात्र	दैवमेवात्र	Same as R.
15 ^a यत्कर्म प्राणते नरः	हि यत्कर्मासतेऽर्जुन	Same as R.
19 ^b प्रोच्यन्ते	प्रोच्यते	Same as R.
21 ^b तद्ज्ञानं विद्धि राजसम्	तद्राजसमिति स्पृतम्	Same as R.
22 ^a यतु कृत्स्नवत्	यत्कृत्स्नवित्	यत्कृत्स्नवत्
अहेतुकम्	Same as V.	अहेतुकम्
24 ^b क्रियते बहुलायांसं	क्रियते क्लेशगुहलं	Same as R.
तद्राजससुदाहृतम् ॥	तद्रन्जसमिति स्पृतम् ॥	
25 ^a अनपेक्ष्य	अनपेक्ष्य	Same as R.
27 ^b परिकीर्तितः	परिकीर्त्यते	Same as R.

Vulgate	Rāmakaṅtha	Abhinavagupta
28 ^b दीर्घसूत्री च	दीर्घसूत्रश्च	Same as R
30 ^b वेति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी	बुद्धिर्वेद सा सात्त्विकी मता	Same as R
32 ^a मन्यते तमसावृता	बुध्यते तमसाव्विता ³²	Same as R
^b सा पार्थ तामसी	सा तामसी मता	Same as R.
33 ^b सा पार्थ सात्त्विकी	सा सात्त्विकी मता	Same as R
35 ^a मदमेव च	Same as V	
35 ^b मता	स्यता	Same as V
36 ^b निगच्छति	नियच्छति	Same as R
37 ^a यत्तदग्रे	यत्तदात्वे	Same as R
^b प्रोक्तम्	विधात	Same as R
38 ^a तद्दये	तदात्वे	Same as R
^b तत्सुरा राजस स्युतम्	तद्राजसमिति स्युतम्	Same as R
42 ^b ब्रह्म कर्म	ब्राह्म कर्म	Same as R.
44 ^b परिवर्त्यात्मक	परिवर्त्यात्मक	Same as R.

मोहमेव च

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as V.

The additional ardha as found in R. is not found here.

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

Rāmakaṇṭha.

विधिमिदं

तमेवाच्यं

Add after this ardha the following:—

स्वधर्मे निषण्णे श्रेयः

परधर्मेद्विधादपि

तदामोति

समासेन तु

हृष्यति

योऽहं यद्य

संन्यस्य भारत

समाश्रित्य

अहंकारं न मोक्ष्यसि

मिथ्यैव

नियोक्ष्यते

Vulgate.

46^a सर्वमिदं

^b तंमम्यर्च्यं

47^a

50^a तथामोति

^b समासेनैव

54^a काङ्क्षति

55^a यावान् यश्च

57^a संन्यस्य मत्सरः

^b उपाश्रित्य

58^b अहंकारान् न श्रौष्यसि

59^b मिथ्यैव

नियोक्ष्यति

Abhinavagupta.

Same as V.
Same as R.
Same as R.
Same as V.
Same as R.
Same as V.
Same as R.
Same as V.
Same as R.
Same as R.
पुनः पुनः
Same as R.
Same as R.
Same as R.
Same as V.

Rāmakāṇṭha.

अवशोऽपि सन्
हृद्येण वसतेऽर्जुन
सिद्धिं
यदिच्छसि
दृढमतिः
असंशयम्
गुह्यतरं महत्
योगीश्वरात्
Same as V.
संस्तृत्य परमं
महाराज प्रहृद्ये
योगीश्वरः
स्थिरा

Vulgate.

60 ^b अवशोऽपि तत्
61 ^a हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति
62 ^b शान्ति
63 ^b यथेच्छसि
64 ^b दृढमिति
68 ^b असंशयः
75 ^a गुह्यमहं परम्
^b योगेश्वरात्
76 ^b मुहुर्मुहुः
77 ^a संस्तृत्य संस्तृत्य
^b महान् राजन् हृद्यामि
78 ^a योगेश्वरः
^b भ्रुवा

FOOTNOTES

1. Ksemendra adopts this reading. Bhārata-
mañjarī, 392, 80.

2. Yogarāja on Paramārathasāra, 193 has the
vulgate reading

Abhinavagupta in Īśvarapratyabhiññāvimarśinī,
Vol I 15, has the Kashmir reading

3. Yogarāja agrees with Abhinavagupta. [Para-
mārathasāra vyākhyā, 88]

4. Ksemendra seems to follow the vulgate. He
reads बलदिव चशीकृत [Bhāratamañjarī 395-06]

5. Here too Ksemendra seems to adopt the vulgate
[395 73]

6. Abhinavagupta citing this verse in the Tantrā-
loka [Vol VI, 76] has the Kashmirian reading

7. After verse 2 of the vulgate, Ksemendra [397,
87] adds

शृष्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ते पङ्के रविकरा इव ॥

but according to Abhinavagupta this comes after V-17b
See page Lvi above

8. See footnote 7 above

9. Abhinavagupta [Tantrāloka, III, 438] has this
reading.

10 As printed in the text, the reading adopted is the vulgate one. Very probably Rāmakantha himself read along with Abhinavagupta (10) विमोचनात्

11 Yogarāja on Paramārthasāra, 193, has this reading

12 Jayaratha in the Tantrāloka Vyākhyā XII 423 adopts this reading

13 Jayaratha in the Tantraloka Vyākhyā XII, 423 adopts this reading

14 Īśvarapratyabhijñānavivṛtivismarśinī, 28 adopts this reading

15 Īśvarapratyabhijñānavivṛtivismarśinī, 28 adopts this reading

16 Yogarāja on Paramārthasāra, 161 adopts this reading

17 Ksemarāja on Savacchandatantra V-A, 137 adopts this reading

18 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 reads in the same way

19 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

20 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

21 The same reading is found in Abhinavagupta's Īśvarapratyabhijñānavivṛtivismarśinī, 297

22 and 23 The same reading is found in Abhinavagupta's Īśvarapratyabhijñānavivṛtivismarśinī, II, 331

24. In some manuscripts of the vulgate this verse is found. Kṣemendra does not seem to be aware of this verse.

25. Mahānayaprakāśa Vyākhyā, 52 has the same reading.

26. Abhinavagupta in his Parāṭṛmśikā Vyākhyā, 52 has the vulgate reading.

27. Kṣemarāja in the Śivacintāmaṇī Vyākhyā, 84 adopts this reading.

28. The Paramārthasāra Vyākhyā, 183 has the vulgate reading. But in the Tantrāloka, XI, 130 a different reading i.e. प्रवृत्ते is found.

29. The vulgate reading is found in Abhinavagupta's Parāṭṛmśikā Vyākhyā, 75.

30. Śivopādhyāya on the Vijñānabhairava, 63 reads with the vulgate.

31. Śivopādhyāya on the Vijñānabhairava, 63 has the vulgate reading.

32. Tantrāloka III, 170 has the reading बुध्यते
तमसावृता

॥ श्री ॥

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताविवरणम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वज्यातिद्योतितानन्तैर्नामरूपाय ते नम ।
अनामरूपचिन्मात्रपुत्रे परमात्मने ॥
प्रमातृणामुद्यद्विधिरुचिभेदाच्छुरणया
त्रिचिन्नाभासत्वं स्फटिकतटवत्सश्रयति यत् ।
स्वरूप सर्वेषां विगलितविकल्पाभ्रपटल
प्रसन्ने हृद्योन्नि स्फुरतु जगता तत्त्वपुषा ॥
यस्माद्योम इवाप्रमेयविमलाभोगाज्जगद्यत्तयो
नानादर्शनवादविस्तरगिरि स्थातु वहिर्न क्षमा ।
तद्ब्रह्मैव परं पराशरसुतस्यैव महर्षेर्मत
सन्तं सन्ततसन्निवेशितधियो ध्यायन्तु बन्धच्छिदे ॥
सरलविभुधमध्ये केऽपि गीतापदाना
विदितगुणविशेषा हन्त सन्तं रृतार्था ।

कतिचिदल्पि लोके ते हि वल्गन्ति लक्ष्मी-
करकमलमधूनां चर्वणे ये रसज्ञाः ॥

प्रकृतिगुरुभिर्गाढोद्योगैरवन्यसमाधिभि-
र्बहुनिरमलप्रज्ञैरेताः कृताः किल वृत्तयः ।
किमधिकमिह ब्रूयन्माहृक् किमत्र तु कुर्महे
सुमतिमुहृदो मुग्धानां नो यदत्र विडम्बकाः ॥

प्रसन्नत्वाद्गस्मिन् सुगम इति सर्वः प्रविशति
प्रविष्टो गान्भार्यादनधिगतगाथोऽत्र पतति ।
तदेवं गीतार्थार्णवमवतितीर्षु प्रति जनं
विधास्ये वाक्यार्थान्वयमहमिमं पोटमभयम् ॥

नित्यान्योन्यविरुद्धदर्शनकथाश्लेषादिना कः क्षमः
संमुग्धप्रतिकूलदुर्मदधियां प्रौढोऽपि सम्बोधने ।
तस्मिन्निदान्ततयैव भक्त्यतिशयव्यक्तेभ्यरानुग्रह-
प्रस्तुतायसर्मप्रसंशयमलः कोऽप्यत्र बोध्यो^१ जनः ॥

इह सञ्जु निखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तस्पृतीतिहासपुराणादिविधिशस्त्र-
विस्तारविप्रकीर्णं चतुर्वर्गोपदेशं कालापचितपञ्चाद्युपदेश्यपुरुषप्रतिपत्तिसौकर्याय
सारतः संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासं भगवान् कृष्णद्वैपायनो व्यासामिधः,

१. BN' स्वमति

५. BN' बोधो

२. BS' गीतार्था इव भवति

६. BS' विस्तर

३. IO and BS' न्वयमिपमिमं

७. BN', BS' and IO omit

४. IO समस

व्यासामिधः

यदि वा तन्मूर्तिमाविष्टः परमेश्वर एव साक्षात्, निवबन्ध । तत्रापि चापवर्गस्य
 पैरपुरुषार्थत्वादुपादेयतमस्य मोक्षधर्मादिप्रकरणेषु विविधैः प्रकारभेदैः प्रतिपाद्यस्यापि
 विनेयबुद्धिमिः सम्यक् प्रतिपत्तुमशक्यत्वमाशङ्कमानो मृदुतरमतीनामपि हृदय-
 झमेन प्रसन्नगम्भीरेण वाक्प्रबन्धेनेतिहासक्रमागतसुहृत्संवादकथारूपेण योग्याखिल-
 लोकोपदेशाय भैगवद्वक्तृकमपवर्गाप्रतिपादके गीताख्यं प्रकरणं प्रतिपादयाञ्चकार—
 यस्यायं समस्ताध्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतैः सिद्धान्तः, “ आत्मैवेदं सर्वम् ” इति ।
 यतः परमर्षिरयमस्मिन्नेव महाभारते देहसंन्यासावर्षेरसमाहृतनिरुत्तरसमाधिदशानु-
 भूतपरमार्थामोदाधिवासितसुखिमलमतिवचनगाङ्गेयगीतस्तवराजाभिधानभगवत्तोत्रद्वारा-
 रेण तत्स्वरूपं समस्तमभिधायाप्युपसंहारे—

“ यस्मिन् सर्वं यतस्सर्वं यस्सर्वं सर्वतश्च यः ।

यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ”

इति श्लोकेन परमसारसंग्रहरूपं यमर्थमुपदिष्टवान्, तमेवेह प्रकरणे गर्भीचकार ।
 तथा चेमं श्लोकं परमार्थविवेचनविचक्षणा एवं व्याचक्षते—

तस्मै यच्छब्दपञ्चकविशिष्टविशेषणप्रतिपाद्यस्वरूपाय सर्वात्मने नमः ।
 सर्वस्यात्मने सर्वमात्मा यस्येत्युभयथा वृत्तिसमाश्रयणेन परमकारणस्यात्मन एव
 परमेश्वरस्य वास्तवमद्वितीयत्वमसहायत्वं चानेन पदेन प्रतिपादितम् । यदुक्तमिह—

१. IO परमपुरुषार्थ

२. BS¹ भगवत्कर्तृक

३. IO, BS¹ and BS² शास्त्रो-

पनिष्ठयतः

४. BS¹ and BS² अवसरे समा

५. BN² स्वविमल

६. BN¹ अद्वितीयमस

“यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्माहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥” इति,

“सर्वभूतस्यमात्मनं सर्वभूतानि चाल्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥”

इत्यादि; तस्मै नम—इत्येकत्वेऽपि सर्वज्ञत्वादिनिरतिशयैर्धर्मप्रतिपादकानि यच्छब्दविशिष्टानि विशेषणानि क्रमेण व्याख्यायन्ते । तत्र तस्मै भगवते नम, यस्मिन् सर्वमिदमत्यन्तभिन्नानन्ताभासमयं भावजातं संवेद्यमानतामात्रनिबन्धनतत्त्वत्त्वात्मलाभं सत्, सुखादिसर्वावस्थानुगतैकसंवेदितृत्वैमात्रस्वभावे प्रकाशात्मनि यस्मिन् स्थितमिति शेषः । नानात्वमेवेदं यद्वशादित्थं परिस्फुरतीत्यर्थः । तस्मै नम इति सम्बन्धः । अनेन समस्तसंवेद्यपदार्थसार्थैकसंवेदकत्वप्रतिपादनपरेण विशेषणेनेश्वरस्यात्मन सर्वज्ञत्वलक्षणो धर्मः शक्तिविशेषो वा प्रतिपादितः । तदेतदिहैवोक्तं सर्वज्ञैकमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

“सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत् स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च”

इत्यादिना । तथा “मत्स्यानि सर्वभूतानि” इत्यादिना च । एतेन च नानाज्ञातृवाद, क्षणिके ज्ञाने एव ज्ञातृभ्रमवाद, तथा चैतन्यविशिष्टे शरीरे एव ज्ञातृवादो निरस्तः । नन्वस्तु नाम कश्चिदेक सर्वज्ञ, येन संवेद्यमानमिदं सर्वमवतिष्ठते; किन्तु यदिदं सर्वं तेन संवेद्यते तत्कृतो जातम्, कस्तस्य कर्तेति

१. All manuscripts add कस्मै

४. BN^१ मत्.

२. IO वेदितृमात्र

५. IO and BS^१ येन

३. BS^१ and BN^१ सर्वज्ञत्वं

संशयनिरासाय तस्यैव सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणमाह “यत्सर्वम्” इति । यतो यस्मादेकस्मात् कर्तुं सर्वमिदं कार्यं प्रभवतीति शेषः । अनेन वक्ष्यमाणया युक्त्या एकस्य चोक्तस्य तत्त्वस्य सर्वकर्तृत्व प्रतिपादितम् । तथा चेहैवोक्तमिदं भगवता—

“मया ततमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना”

इत्यादिना । तथा —

“न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्”

इत्यादिना च । तथा भगवदनुग्रहोन्मिषितदिव्यदृग्दृष्टवैश्वान्ध्यपरामर्शप्रवि-
तपरवाच सत्यसाचिनो वचनादपि —

“नान्योऽस्ति कर्ता जगत्स्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवदच”

इत्यादिनापि । एतेन सर्वज्ञस्याकर्तृत्ववादोऽपि निरस्तः । ननु सर्वकर्ता यदिदं करोति तत्किमुपादाय करोतीत्याशङ्का निरसितुं तस्य निरुपादानं सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादयितुमन्यद्विशेषणमाह “यत्सर्वम्” इति । सर्वत्वेन नानाभावेमेदात्मना प्रसूतमपीदं कार्यं य एव, यत् उक्तर्क्षणाद्वस्तुनो न व्यतिरिक्तमित्यर्थः, तस्मै

१. BN^१ पादनार्थे

२. All manuscripts read सर्वं
but see later IX 4

३. BS^१ and BN^१ तथा च

४. IO omits दपि...करोतीत्या
BS^१ notes this passage
in the margin

५. All except BN^१ दिनापि च ।
तेन

६. BN^१ अल्पा अर्थे

७. BN^१ भागमेदा

८. BS^१ and BN^१ उच्यते इत्युक्त्या

BS^१ notes तत्त्वं in the
margin

नम । अनेन स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादानवैस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वमस्य प्रतिपादितम् । उक्तं चैतदूर्जनोक्त्यैवेह—

“कर्तासि सर्वस्य यत स्वयं वै विभो तत सर्वमिदं त्वमेव”

इत्यादि । एतने च मायाप्रकृत्याद्युपादानाधीनकर्तृत्ववादो निरस्तः ॥

ननु भवतु नामैव निरपादानमस्य कर्तृत्वम् । किन्तु यदिदं कार्यमित्थं परस्परविद्वेषणक्षणभङ्गुरभावभेदात्मनावभासते तस्य स्वरूपविक्रिया कस्मान्न करोतीत्याह “सर्वतश्च य” इति । सर्वस्मिन् वेद्ये वस्तुनि य एवैकं स्फुरति तस्मै नम इति । अनेन तदीयाद्भुतमायाशक्तिजनितव्यामोहावस्थायामेव सर्वमिदं कार्यं संसारिणा जनेन नानात्वेन प्रतिपद्यते । परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्यात्मकदिव्यचक्षुषा तु प्रबुद्धेन निरूप्यमाणेऽस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तं न किञ्चित्प्रकाशते इति प्रतिपादितम् । यथा तर्पेदर्थक्रियाविष्टेन बालादिना लोकेन विलोमद्यमाना कटकदुण्डलकेपूरादयो गुणीभूतकाञ्चनमयस्वभावा परस्परभित्त्वेनैव प्रतिभासन्ते, उत्पन्नतत्त्वकृतिजिज्ञासैर्निरूप्यमाणेषु तेषु सर्वेषु गुणीभूतकटकादिभित्त्व्यक्तिकाञ्चनमयैकस्वरूपव्यतिरिक्तं परमाणुमात्रमपि नोपलभ्यते, तथैवै मायादशाया भिन्नेष्वपि प्रबोधवस्थाया प्रत्यवमृष्यमाणेषु कार्येषु सर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं न

१. BS² and BN¹ रूपवस्त्वन्तर

५. BN¹ प्रतिपाद्यते

२. BN¹ चैश्वित्तमस्य

६. BN¹ तर्प्य

३. BS² and BN¹ प्रकृत्याद्युपादान

७. IO omits एव

४. BN¹ omits क्षण

किंचिदुपलभ्यत इति वास्तवेन रूपेण इत्थमपि स्फुरद्दिद सर्वं कार्यं कर्तुर्मनागपि स्वरूपविक्रिया नावहतीति प्रतिपादितम् । तदेतदिहैवोक्तम्—

“अयत्कोऽयमचिन्त्योऽयमविकायोऽयमुच्यते”

इत्यादिना । एतेनात्मनै औपाधिकशङ्कासर्पकवादोऽप्यवाहृत ॥

नन्वेव सत्यपि कार्ये निरुपाधिरयमात्मा भवतु नाम , यदा पुनरिदं कार्यं नारभते, तदास्य किं रूपमित्याशङ्कानिराकरणाय सदा सर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणान्तरमाह—“यश्च सर्वमयो नित्यम्” इति । पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेन प्रकारेण यो नित्य सततमेव सर्वमय सर्वात्मक, तस्मै नम । “तस्मै नम ”^१ इत्यनेन स्फुरत्यपि तस्मिन्ननन्तदेवताद्भुतरूपे कार्यकलापे परनिर्मल्युस-पूर्णचिन्मात्रस्वरूपापरिच्युतेरीश्वरस्यात्मन प्रयोजनविचारवादोऽपि परिहृत ।

यदुक्तम्—

“न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवासमवासव्यं प्रवर्तेऽथ च कर्मणि ॥”

तथा—

“न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे काम फलेष्वपि” ।

इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥”

१ IO and BN^१ कर्तुं

२ BS^१ आत्मना

३ BS^१ omits तस्मै नम

४ IO अस्मिन्

५ All manuscripts omit त्रिषु

६. All manuscripts except BS^१

read कर्म In BS^१ काम is

noted as an alternative

reading

७. BS and IO फले स्पृहा

इत्यादि । अपि च सर्वमेक सर्गकर्ता निरुपादानो निरुपाधिर्नित्यं सर्वात्म-
कत्वेनावभासत इत्यनेन श्लोकेनात्मन एव परमेश्वरस्य स्वरूपं यत्तत्र परमर्षिणा
प्रतिपादितम्, तदेवेहै सिद्धान्ततया गर्भीकृतमिति वेदितव्यम् । तदयमेवं-
स्वभावो भगवानात्मा स्वेच्छामात्रोपकरणो योगीन्द्रसर्गवत्त्वप्पदार्थवन्मोराज्यवि-
रच्यमानविचित्रभावाभासवद्वा अनन्यसाधारणनिरतिशयक्रीडामात्रप्रयोजनो यदि-
दमत्यद्भुतं जगच्चित्रमुल्लिखति, तत्र तदिच्छयैव नियमिता प्रक्रियेयं प्रकरणेऽ-
स्मिन् गर्भीकृतेत्यपि वेदितव्यम् । तथा हि—स्वेच्छामात्राधीनकर्तृत्वात्तस्यैव
परस्य तत्त्वस्य मुख्यया वृत्त्या वेद्यतावभासनमात्रेण जगत कारणत्वं व्यवस्थितम् ।
यदाह भगवानेव—

“बीज मां सर्वभूताना विद्धि पार्थ सनातनम्”

इत्यादि । तथा—

“यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च निस्तार ब्रह्म संपद्यते तथा ॥”

तथा—“अहं बीजप्रद पिता” इति । तथा—

“अहं वृत्तस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा”

इत्यादि । ततस्तर्दाय एव यथाप्रतिपादितस्वभावो वेद्यत्वैमात्रसामान्यलक्षणं
जगज्जडचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मप्रकृत्यात्मकताया द्विधावभासयति ; यदाह—

१ BN' adds हि

३ IO वेद्यतामात्र

२ BN' वेद्यताभाव

“भूमिरापोऽनलो वायु खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
 अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
 जीवमूतां महाबाहो ययेवं धार्यते जगत् ॥” इति ।

एतयोश्च प्रकृत्योर्जडात्मको य स्थूलो भेदस्तमपि कारणात्मना कार्यात्मना च द्विधा स एव भगवानाभासयति ; तत्र सर्वस्य वैद्यस्य वस्तुन सुखाद्यात्मना पर्यवसितस्वरूपत्वात् सत्त्वादिगुणत्रयमयमेकं सामान्यमनुगतत्वेन यदवस्थितं तदवान्तरकारणतयावभासयति । यद्य महदादिपृथिव्यन्तमनुगम्यै कार्यकारणकन्या-पात्मकशरीरभावेन शब्दादिविषयभावेन च परिणतं तत्कार्यतयावभासयति, यदुक्तम्—

“मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृपते सचराचरम्” इति ।

यश्च चेतनात्मको भेद, तमप्यासुरसर्गतया दैवसर्गतया च द्विप्रकारं तान्दवभासयति । यदुक्तम्—

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च”

इत्यादि । तत्रासुरसर्गोऽधमोत्तमभेदेन द्विप्रकार । तयोरत्यन्तन्यम्भूतसत्त्वर-जस्कतमोमात्रबहुलो श्लेच्छादिरूपो निरुष्ट आसुर सर्ग, यं राक्षससंज्ञया वक्ष्यति ; तद्रूपेक्षया रजोलेशानुगततम प्रधानो मनुष्यात्मक किञ्चित्प्रकृष्टोऽपर, यस्यैवं लक्षणमुक्तम्—

१. IO and BN' अनुगम्य च तत्कार्य
 BN' and BS' अनुगम्य च
 कार्य

२. BS', BS' and BN' आसुरसर्ग-
 BN' आसुरवर्ग.

“ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
 असंयमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंग्रामकच्चित्कमहेतुकम् ॥ ”

इत्यादि, “ प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका ” इत्यन्तम् । स्वकोडामपि यद्विषयामेवमाह
 भगवान्—

“ तानह द्विपत क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वीसुरोप्येव योनिषु ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥ ” इति ।

एवं द्विप्रकारस्तावदासुर सर्ग । दैवमपि सर्गं देवादिमनुष्यभेदेन
 द्विप्रकारं तावदवभासयति । तत्रापि देवाद्यात्मक प्रकारो द्विविधः ; एक
 इन्द्रादिदेवताविशेषात्मको य तत्तदधिकारनिर्वर्तनावधि तासु तासु क्रियासु
 नियुक्त स्वाधिकारावसानं कालमतिवाह्यं स्वाकारेण परिणमति । द्वितीयो मनु-
 ष्यत्वोपात्ततत्तदज्ञादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयं तेषु तेषु लोकान्तरेषु भोग-
 मुपभुञ्जान स्वकर्मफलावसानकालमतिवाह्यं पुन पुन कर्मभूमिं प्रतिपद्यते । उभय

1	BN ¹ अशुमानासुरीषु	n l.s स्वकारणे as an alter
2.	All manuscripts read भूमिषु
but see later XVI, 10	native reading
4 BN ¹ मनुष्यतोपात्त
3.	IO, BN ² and BS ¹ स्वकारणे
BS ¹ reads स्वाकारेण but	5 BN ² omits तेषु

रूपोऽप्ययं सत्त्वगुणप्रधान । एव गुणविशेषस्य तारतम्यादानन्त्याच्च सर्वसर्ग-
भेदानामानन्त्यमवसेयम् । मनुष्यरूपोऽपि दैव सर्गो द्विविधः । तत्रैक
सैत्त्वलेशानुगतरजोगुणप्रधानो यः प्रकृतिगर्गेणमुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषे सति
सत्त्वलेशानुगतरजोगुणवशात् प्रय्यादिशालकोदितयज्ञदानतर प्रभृतिप्रियैरुग्रभौन
ससारमनुभवति, यस्य ज्ञानैर्नर्हत्वादेवमुपक्रम्य लक्षणमुक्तम्—

“ व्यसयात्मिका बुद्धिरैकैव कुरुनन्दन ।
बहुशक्ता ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽन्ववसयिनाम् ॥
धामिमा पुष्पिता वाचं प्रवदन्त्यविपश्चित् ।
वेदवादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥
कामात्मानं स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः * ।
क्रियाविशेषबहुला भोगैर्धर्म्यगती † प्रति ॥
भोगैर्धर्म्यप्रसक्तानां तथापहृतचेतसाम् ।
व्यसयात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ” इति ।

तथा क्रियानाशनिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम्—

“ त्रैविद्या मा सोमपा पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥

१	BS ¹ reads सत्त्व सति in the margin	ज्ञानशून्यत्वात् in the margin
२	BS ¹ , BS ² and IO प्रकृतिगर्गा	५ IO फलप्रदाम्
३	BS ¹ प्रवण	६ IO बहुलां भोगैर्धर्म्यगतिं
४	BS ¹ ज्ञानशून्यत्वात्
BS ² notes the reading	७ IO and BN ¹ omits तथा
BS notes तथा in the margin

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयोधर्मनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥” इति ।

तथा तान् प्रति स्वक्रियाक्रीडापि भगवाननेनैवाह, यत ईश्वरेच्छयैवै
ते तथा संसारितां संप्रत्यनुभवन्ति । द्वितीयो मनुष्यात्मको दैवः सर्गभेदो
रजोलेयानुगतैः सत्त्वप्रधानो यः प्रबलविकल्पानिधत्त्वात् कुलैशैलस्थैर्याभ्यां
पुरस्सरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यामुत्सार्यमाणसन्देहादिघोरविमौघावरणत्वादभिव्यञ्जित-
प्रत्यासन्नपरमेश्वरदर्शनमहोत्सव एव । एवं कृतलक्षणतयेह निर्दिष्टः—

“अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलौक्यं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नातिमानिता” ।

भर्जन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥”

इत्यादिनां । तथाविध एव हि^१ प्रारब्धकरणप्रतिपाद्यपरमरहस्योपदेशविषयतयेह
परिगृहीतः, यदाहोपदेश्यं प्रति^२ —

१. IO and BS¹ इच्छायैव

२. IO गतसत्त्व

३. BS¹ and BN³ तूलशैल

४. IO धृतिशौच

५. BS¹ अजभिमानिता

BN¹ and BN³ नाभियानिता

६. All manuscripts read भवन्ति
but see later XVI, 3.

७. IO इत्यादि

८. BN³ omits हि

९. BS¹ and BN¹ प्रत्येके

“एव^१ विवस्वते योग प्रोक्तवानहमव्ययम्”

इत्याद्युपक्रम्य—

“स एवायं मया तेऽद्य योग प्रोक्त पुरातनं ।

भक्तोऽसि मे सत्त्वा चेति रहस्य चैतदुत्तमम् ॥

इत्यादि । तथा—

“चतुर्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिन सदा^२”

इत्यादि । तथा प्रकरणपरिसमाप्तौ—

“सिद्धिं प्राप्तो यथा^३ ब्रह्म तैदामोति निबोध मे ।

समासेन तु कोन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥”

इत्युपक्रम्य—

“सम सर्वेषु भूतेषु मद्वक्तिं लभते पराम् ।

भक्त्या मामभिजानाति सोऽहं यश्चासि तत्त्वत ॥” इति ।

तथा श्रद्धादिविषयमव्याहृत्य—

“श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परं सयतेन्द्रियै^४ ।

ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥” इति,

१. All manuscripts read इमं
The copyist probably
wanted to erase इमं in
BS¹ and BN¹ but has not
done so See later IV, 1

२. BS¹ सनातन
BS² reads सनातन but
notes the reading पुरातन
in the margin

३ IO सुकृतिनोऽर्जुन

४ BN¹ तथा IO BS¹, BS² and
BN² यदा

५ All manuscripts read समासेन
instead of तदामोति. See
later XVIII, 50

६ BN¹ विषयमाह

७ All except IO read सयतस्त-
न्द्रियेन्द्रिय

“श्रद्धान्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ” इति,

“श्रद्धाणा मत्सरमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया ” इत्यादि च ।

इत्थ सर्गभेदेष्ववस्थितेष्वय समनन्प्रतिपादितो दैवसर्गभेदो मनुष्यात्मको यौहगस्योपदेशस्य विषयत्वेन परिगृहीत , तस्य तावत्स्वरूपमुपक्षिप्यते ॥

इह खलु प्रतिपादितस्वरूपस्य सर्वकर्तु परमेश्वरस्य सतत कर्तृत्वौ-
नवल्लोपात् क्रियाशक्त्यविरहे मुख्यवस्थिते तन्मायावैभवोद्भावितभेदानामपि
जोवाना परमार्थतत्त्वात्मकत्वाच्चद्देव क्रियाशक्त्यविरह सर्वदैव स्थित इति
सर्वात्मना कर्मणा परित्यागानुपपत्ते शास्त्रचोदिताना तेषा बन्धकत्वशक्तिप्रतिस्त्रम्भ-
हेतुवक्ष्यमाणज्ञानसंस्कृतानामधिकारिदेशकालवस्थाद्यपेक्ष मुख्यकल्पानुकल्पक्रमेण
यथाशक्ति यथाविधि चानुष्ठानमेव सकलस्योपदेशविषयभूतस्य जनस्य
परमार्थस्वरूपसमापत्तिलक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिहोपदेशो विवक्षित । अतश्च
कस्यचिदप्यधिकारिण कस्याचिदप्यवस्थाया घोरस्यापि शास्त्रचोदितस्य कर्मण
परित्यारानुपपत्तौ स्थिताया तादृशमेव घोरकर्माधिकृतमुक्तोपदेश्यलक्षणविशिष्टमर्जुन
मुद्दिश्य भगवत्कर्तृक रहस्यमिदमुपदेष्टु मुनिपुङ्गव प्रचक्रमे—“ धर्मक्षेत्रे ”
इत्यादि ‘ किमकुर्वत सञ्जय ’ इत्यन्तम् ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वक्षत्रसमागमे ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

१ BN¹ सर्गभूतेष्वय

४ All except BN शक्तिनित्याविरहे

२ BN¹ यादृशस्य

५ IO काश्रववस्थाद्यपेक्ष

३ IO and BN¹ कर्तृत्वाविल्लोपात्

धृतराष्ट्रप्रश्नचोदितसंजयवाक्यानि, “ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् ” इत्यादीनि, “ तुमुलो व्यनुनादयत् ” इत्यन्तानि ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
 व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तत्र शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
 अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
 धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
 अस्माकं तु विशिष्टा ये ताभिरोध द्विजोत्तम ।
 नायकान् मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
 भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपः शल्यो जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८ ॥
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः नानायुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अपनेषु तु सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिद्धनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्हर्ययुक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यपश्च परमेष्वासः शिरण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 पाञ्चालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।
 सौमद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥

परस्परवधाध्यवसायसंरब्धसकलकुरुर्याण्डवैसमागतमुभटघोरसमरसंरम्भोद्यो-

गसूचकत्वात् कर्मघोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदन्वाख्यातानि ॥

तथा “ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा ” इत्याद्युपक्रम्य संजयोक्तान्येव ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुनवाक्यानि सैन्यनिरूपणोपक्रमाणि “ उभयो सेनयोर्मध्ये ”
इत्यादीनि सुबोधानि । ततः संजयोक्तान्येव । हृषीकेशवाक्यान्यपि स्फुटार्थान्येव ॥

अर्जुन उवाच—

उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्युद्धेयुद्धे प्रियचिकीर्षिनः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच यार्थं पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

तत " तत्रापश्यत् " इत्यादि " सीदमानोऽब्रवीदिदम् " इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिवन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यन्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्प्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्ममीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धुनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाप्रियो मीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

तत. प्रस्तुतोपदेशप्रतिपे-यत्तत्त्वज्ञानममुद्भूतपितृमातामहादिवन्धुवधपर्य-
वसायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविरशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन
व्यपदिशत "दृष्टेमान् स्वजनान्" इत्यादीनि "तन्मे क्षेमतरं भवेत्" इत्यन्तानि
मनुष्यस्वभावसुलभमिष्टयाज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगद्व्याख्यातान्वेव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्टेमान् स्वजनान् कृप्या युयुत्सुत्समवस्थितान् ॥ २८ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

संसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदहते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

२. All except IO omit इदम्

३. All omit मचेत्

२ BN' उपदेश प्रति

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न कादक्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थे कादक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त एवमे स्थिता योद्धुं प्राणास्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥
 एतान्न हन्तुमिच्छामि भूतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किमु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्रानः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हर्षतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नाहो वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।
 म्वजन हि कथं हर्या सुग्विनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृत दोष मित्रद्रोहे च पातरुम् ॥ ३८ ॥
 क्रुथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृत दोष सपश्यद्विर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

तत “ तत्रापश्यत् ” इत्यादि “ सीदमानोऽब्रवीदिदम् ”
इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनप्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यन्स्थितान्यार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौरान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्मुहुरदश्वैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्ममीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया पर्यामिश्रो सीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

तत. प्रस्तुतोपदेशप्रतिषेधतस्त्वज्ञानसमुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवर्गपर्य-
वमायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन
व्यपदिशत “ दृष्ट्वेमान् स्वजनान् ” इत्यादीनि “ तन्मे क्षेमतरं भवेत् ” इत्यन्तानि
मनुष्यस्वभावसुलभमिथ्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सुन्समवस्थितान् ॥ २८ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

संसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ।

न च शक्रोभ्ययस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

२ All except IO omit इदम्

३ All omit भवेत्

२ BN¹ उपदेश प्रति

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयौऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त एवमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः मन्वान्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किमु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यान्नर्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हर्षतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सन्धान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हृद्या सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादसाञ्जिवितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं संपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु घाष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
 संकरो नरकायैव कुलज्ञानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोषैरेतैः कुलज्ञानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियत वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
 अहो यत महत्यापं कर्तुं व्यवमिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तु स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

ततश्च “एवमुक्त्वा” इत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेवेति तात्पर्यतः
 प्रथमोऽध्यायो व्याख्यात, न तु गौरवभयात्प्रातिपद्येन ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्य उपाविशत् ।
 उत्सृज्य सशरं चापं शोकमधिग्नमानसः ॥ ४७ ॥
 इति प्रथमोऽध्यायः ॥

एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपज्ञान्त उपदेश्यभगवत्प्रवृत्तिहेत्वर्जुनविषाद-
प्रतिषादनार्थः समाप्त ॥

योग्यानुग्रहनीतिनाटकविधिप्रस्तावनेयं प्रभो

गीतासु प्रथमस्य या विरचना व्याख्यासृतं ध्यायताम् ।

दिव्यास्वादसुधारसंप्रविकसत्कौतूहलना मनः

सभ्यानामप्रधानमत्रै निविडं यन्नातु बद्धादरम् ॥

राजानरागकण्ठविरचिने वाचयार्थान्वयमाने

• सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

प्रथमोऽध्याय ॥^१

१ BN¹ and BN² व्याख्यास्यतां
BS² notes व्याख्यास्यता as an
alternative reading

BN¹ and BN² सुधार्द्रस्तुविक-
सत् BS² reads सुधार्द्रविकसत्
and notes the reading सुधा-
रसप्रविरसत् in the margin

२ IO सुधार्द्रसत्त्वविर

३. BN¹ माननिविडं

४. All manuscripts add ओम् । क्वचित् एङ्मि पादै हविदर्धश्लोकेन
मुनेर्वीकथार्थपरिसमाप्तिस्तत्रत्रेतिहासभागे दृश्यते, तदिह प्रकरणे तत्र तत्र तथैवायगन्तव्यम् ।
मूलग्रन्थश्लोका ४७ ॥ अनेन सह विवरणम् १६० ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथैवं व्यामोहवशविसंस्थुलमर्जुनं प्रति संजातानुजिघृक्षस्य भगवतः
परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यान्वुपक्षेप्तुम्—

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

सीदैमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थ^१ । यदेवाह भगवान्, तदाह—

कुतस्त्वां^२ कश्मलमिदं विपमे समुपस्यितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हृदमेवंविषमैस्तुतावश्यकरणीयस्वकर्मकरणावसादकारणव्यामोहात्मकं कश्मलं
पापं त्वां भवन्तं कुतः कस्मान्निमित्ताद्विपमे सङ्कटे उपस्थितमागतम्? अर्जुन !
कीदृशं कश्मलमनार्यजुष्टमशिष्टसेवितम्, अथ एवास्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकूलम्,
अकीर्तिकरमपवादसंपादकम्—इति पदसङ्गतिः स्फुटैव । अर्थविशेषं त्विमं
गर्माकृत्य भगवानेतदाह । अर्जुनशब्दोऽत्र न संज्ञिमात्रसम्बोधनार्थः, किंतु
तद्गतप्रकृष्टाभिजनप्रज्ञापराक्रमादिगुणगरिमप्रत्यायनार्थः, त्वैच्छब्दोऽपि परमार्थतो
मोहादिमलविमुक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः; तेन वस्तुतो यस्त्वं

१. BN^१ विरीदन्तमिदं

४. BS^१ विषं प्रस्तुत

२. BS^१ adds शोक.

५. BS^१ adds हे

३. All except BN^१ त्वा

६. BN^१ तच्छब्दोऽपि

तस्यानेन व्यामोहकलङ्केन सम्बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसम्भान्य इति
कुतस्त्वामिदमुपरिथितमित्यनेन शक्येन गर्भीकृतम्; अत एव चैतत्पापमार्थैर-
तत्त्वविद्विरसाधुभिः सेवितम् इत्याद्युक्तम् ॥

अनेनैव क्रमेणैतद्विशेषयितुमाह—

मा क्लेश्यं गच्छ कौन्तेय नैतच्चरयुपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

हे परन्तप शत्रुजनज्वरजनक! क्लेश्यं कापुरुषत्वं मा गा, यतस्त्वपि लग-
द्विरुयातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवंविधमल्पसत्त्वजनोचितमुपपद्यते; तस्मात्
क्षुद्रमसारं हृदयदौर्बल्यमाशयकार्यं विहायोत्तिष्ठस्व; प्रस्तुते श्लाघ्ये सङ्ग्राम-
कर्मण्युद्यमं गृहीष्व । अत्रापि त्वच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण प्रयोगो
मन्तव्यः; क्लेश्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगर्भीकारेण इति; अन्यदपि विशेषण-
मेवं योजनीयमिति ॥

अथ संप्रत्यनाविर्भूतात्मानात्मस्वरूपविवेचनक्षमप्रज्ञत्वाद्देहादिफमेवात्मत्वेन
प्रतिपद्यमानो गुर्वादिविषमहापातकपर्यवमायिसमरानुष्ठानं दोगोद्भावेनै प्रतिषेद्धुम्

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

ह्यपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

मधुसूदन ! कथं वेन शास्त्रोपपन्नेन प्रकारेण भीष्मं पितामहं गुरुं द्रोणं
ब्राह्मणं सद्गुरो सायकैः प्रतीपं संप्रहारेण योजयिष्यामि ! यदि वा प्रतिशब्दयोगे

१. BS' विद्विरोत्तिष्ठ

२. IO विवेचनाक्षम

३. IO दोगोद्भावेन

४. BS' द्रोणं च शुकं ब्राह्मणं

द्वितीया व्यस्येया । युधिश्चाकर्मक एव । परस्मैपदमत्र छान्दसम् । अन्य
 प्राप्येव द्रष्टव्यम् । एतन्तो विद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौ प्राणैरपि परि-
 तोषणीयद्वन्द्वौ पूजनमेवार्हत । अत्रैतेन कथमिति प्रकारप्रश्नेन प्रस्तुतरण-
 परिजिहोर्षाया कश्मलत्वमगवतोपन्यस्त धर्मविरोधदनुपपन्नमेत्यभिप्राय-
 सूचितोऽङ्गुणेन ॥

यत्र आह—

गुरुनहत्वा हि महानुभानान् श्रेयश्चतुर्भेक्ष्यमपीह लोके ।
 न त्वर्थकामस्तु गुरुन्निहत्य भुञ्जीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

यस्मात् सङ्ग्रामपरिहारेण गुरुणा वर्धे परिहृतो भवति, ताद्य अहत्वा
 भिक्षान्नमप्यभ्यरहते प्रैशस्य स्यान्मम; न पुनरहर्धं लिप्सु तान् व्यापाद्य
 तच्छोणितोपचितानिष्टान्विषयान् समदनीयाम् ॥

किञ्च —

न चेतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
 यानेन हत्वा न जिजीविषामस्ते नः स्थिताः प्रमुखा धातृराष्ट्राः ॥६॥

१ IO श्रेया भावतु

BN' notes this reading
 but the word भोक्तु
 has been subse-
 quently erased

२ BS' and BN' अर्थकामास्तु

३ BS' notes as an alternative
 reading निरृत्य

४ IO BS' and BS' एव

५ BS' and BN' प्रदानं

६ IO धर्मलिप्सु

BN' अर्थलिप्सु

७ BN' तेजस्थिता

एतदेव न जानीमः—द्वयोर्मध्यात् कतरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवचया गरीयः गुरुतरं स्यात् । कयोस्तयोर्विस्तुनोरित्याह—यदि वा वयं तान् प्रतिद्वन्द्विनो जयेम तिरस्कुर्वामिहि, यदि वा अस्मांस्ते तिरस्कुर्वीरन् ? एतयोरिष्यतरस्य गरीयस्त्वापरिज्ञाने कारणमाह—यस्माद्यान्कुरुन् व्यापाय वयं बन्धुविरहात्प्राणानेव धारयितुं नेच्छाम, ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरोऽस्माकं पुरः स्थिताः । किमुक्तं भवति ! यदि तावद्दमाभिः कुरवो हताः स्यु तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता, दुःखमात्रफलत्वात् ! एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात्—यदि तेऽस्मान् जयेयुः स पक्षो गरीयान् भवेदिति ॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधपक्षत्वात्परिहार्थतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि वैदुष्याभिमानदोषमाशङ्कमानो भगवति संशयैर्नमात्मानमावेदयन् स आह—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निक्षिप्तं ब्रूहि तन्मे शिष्यरतेऽहं शाधि मां त्वां

प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

हे भगवन् ! अहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितक्षत्रधर्मा, अत एव धर्मेषु शाम्त्रोदितेष्व्याचारेषु संमूढचेताः संशयितमनस्कः, भवन्तं पृच्छामि; अतश्च यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात् तन्निक्षिप्तं

१. EN¹ and BS¹ एतयोरर्थयोरे-

कतरस्य

२. 10 संशयात्मानं

३. BN¹ त्वां

२. BS¹ and BN¹ गुरवः

नि सन्देहमादिश, यत शिष्य शासनीयस्तवाहम् । एतेन प्रपन्नमुपपन्न सन्त
गुरुर्भूत्वा मा शाधि व्युत्पादयेति ॥

किंच—

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अत्राप्य भूमात्रसपत्नमृद्ध राज्य सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यस्मात्तमह कचित्त्वा वर्जयित्वा न तर्कयामि, यो मम शोक शोचन
मपसारयेत् । कीदृशम्^१ इन्द्रियाणा वाङ्माभ्यन्तराणा करणानामुच्छोषण
सन्तापकम् । किं कृत्वा^२ शोचन निर्विपक्ष स्फीत मृपालाधिपत्य लब्ध्वापि ।
अथवात्यल्पमिदमुच्यते । देवानामप्यैश्वर्यमधिगम्य मम कार्पण्यदोषोपहतस्व-
भावस्य शोचनमेव भ्यात्, अतो मा शाधीति । एव शोचनक्रियापेक्षमवाप्ति-
क्रियाया पोर्वकाल्यमवसेयम्, न त्वपनोदनक्रियापेक्षम् । तथा हि सति
भिन्नकर्तृत्वौच्छब्ददोष समन्वयाभावाच्चार्थदोषो दुर्निवार स्यादिति ॥

अथ युद्धनिषेधनिश्चितबुद्धित्व घनज्ञयस्य प्रतिपादयितुम्

सजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेशः परन्तप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिद वचः ॥ १० ॥

१ IO पेशपर्याप्ति

२ BN भिन्नकर्तृकत्वात्

३ BN³ notes विपीदन्तमिद वच
in the margin as an
alternative reading

श्लोकद्वयमेतद्व्यर्थम् । किन्तु हृषीकानीन्द्रियाणि, तेषामीशो नियन्ता भगवान् । गुडाका निद्रामाचक्षणे, तस्या ईश, तयानभिभूयनीय — इत्यर्जुन-विशेषण व्याख्येयमिति ॥

एवमविद्याव्यामोहपरित्यक्तसङ्ग्रावाध्यवसायमर्जुन सम्यक् ज्ञानोपदेशेनात्र स्वकर्मणि प्रवर्तयितु

भगवानुवाच—

त्व मानुष्येनोपहतान्तरात्मा रिपादमोहाभिभवाद्रिसङ्गः ।

कृपागृहीतः समरीक्ष्यै वन्वृनभिग्रपन्नान् मुखमन्तकस्य ॥ ११ ॥

उपदेशाभावात् सप्रत्यनुदितदैवसर्गोदितप्रज्ञस्त्व मानुष्येन मानुष्यभावेन सशयविपर्ययज्ञानभ्रैलेनोपहतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञानाभावात् तिरस्कृतसत्त्वात्मस्वरूपो वर्तस इति शेष । यस्माद्रिपादेन शोर्क्रेनानध्यवसायन मोहेन च विपर्ययप्रत्ययहेतुना वैचित्र्येण यस्नेऽभिभव सामर्थ्यभङ्ग कृत, तस्माद्धेतो । विसञ्ज्ञो विगतवक्ष्यमाणसम्यग्ज्ञानोऽसि । कुत एतद्भगतमित्याह — यतस्त्व दुर्नियारप्रसरस्य कृनान्तस्य वदने प्रविष्टान् बान्धवान्निरूप्य कृपागृहीतो* गृहीतकृप स्वीकृतकरुण सवृत् । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् गृहीत-शब्दस्य पूर्वनिपाताभावोऽत्रावसेय, तेन बहुव्रीहिरेवाय न तत्पुरुष, तस्मिन् सति भिन्नकर्तृत्वात्सङ्ग । अनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्य

१ BN¹ भावनीय

२ IO, BS² and BN³ समवेक्ष्य

३. BN⁴ बाहुल्येन

४ IO सत्त्वात्म

५ IO and BS¹ स्वरूपोज्जु स

६ IO शोको नामध्यव

७ IO कृपया गृहीत

प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिव्यतिक्रान्तमासूत्रितम्, यत् एकान्तविनश्वरशरीरस-
न्निवेशविशेषबन्धुबुद्धित्वमिदं शरीरिस्वरूपापरामर्शनिबन्धनम् ॥

अत एवाह —

अशोच्यान्नुशोचस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभापसे ।

गतासून्नगतासूक्ष्मं नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ १२ ॥

त्वं ज्ञातिगुर्वादिबन्धवपर्यवसायिन. समख्यापारस्याघर्मत्तदु खोदर्कत्वाद्युप-
न्यस्य लोकेन्द्रियबाधकत्वं प्राज्ञबहुद्विमानि न जल्पसि; नैषा नैष्ठिकी बुद्धिः ;
शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनिता त्रिमतिरेवैषा ; न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यंविनाशि-
शरीरमात्मात्मका, किंतु नित्या. शरीरिण एते^१ तद्यतिरिक्ताः, अत एव किं
कुर्वस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभापसे? अशोच्यान् विनाशाभावात् परमार्थतश्च दुःख-
योगाभावादशोचनीयान् परिदेवनस्याविषयभूताननुशोचन् शोकविषयत्वेन भावयन् ।
यतश्चैते नित्या, अत एव तान् गतासून् तेभ्यस्तेभ्य शरीरिभ्य उक्तान्तप्राणान्
मृतव्यपदेशभाज, तथा च अगतासून् तेषु तेषु शरीरिष्ववस्थितप्राणत्वाज्जीवद्यपदेश-
भाजः पण्डिता विज्ञातपरमार्था नानुशोचन्ति ॥

तथा च जीवावस्थायामेवैषा तावन्नित्यं प्रतिपादयितुमाह—

१ IO अन्वशोचस्त्वं

२. BN^१ प्रज्ञावादाद्य is given in
the margin as an alter-
native reading

३. IO श्लोकद्वयवाचकत्वं

४ BN^१ omits न

५ BN^१ omits शरीर

६. IO एव

नै होमाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमितः परम् ॥ १३ ॥

य मां वर्तमान मन्यसे सोऽहं नै जातु नासम् । नञ्द्वयेन पूर्वकाल-
भावमेव प्रकृतं प्रतिपादयति, नाहमभूत्या भवामि, किंतु प्रागपि भूत्वा
इदानीमपि भवामि । यथाहं तथा त्वमपि सप्रति वर्तमानत्वेन प्रतिभासमान-
पूर्वमप्यासीरिव, न त्वमभूत्या भवसि । यथा च त्वम्, एवमिमेऽपि "वर्तमानत्वेन
प्रतिभासमाना सर्वे राजान पूर्वमासन्नेव, न पुनरभूत्वा भाव एषाम् । नै च
सर्वे एव वयमित परमस्माच्छरीरादनन्तर न भविष्याम, भविष्याम एवेति ।
अनेन युष्मदस्मत्परि(परापर)भेदेन व्याख्यतस्य जीवलोकस्य कालत्रयेऽपि
सत्तासम्भवान्नित्यत्व प्रतिजानीते । आसमित्यादि तु भूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यप-
देशो विनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्याभ्रमकृत, न तु नित्यस्य भूतादिव्यपदेश
उपपद्यते इति ॥

ननु देहनिष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वज्ञातृत्वाद्युपलम्भ ; तत्कथं तद्विनाशे
तस्य नित्यत्वं स्यादिति दुराशङ्का प्रत्यज्ञोपलम्भनिदर्शनपतिगादनेन परि-
हर्तुमाह—

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १४ ॥

१	IO, BN ¹ , BN ² and BS ³	४	BN ² प्राकृतं
	न एवाहं	५	IO omits वर्त. सर्वे
२.	IO and BN ² om: न	६	IO omits न च .नन्तरम्
३	BN ¹ पूर्वकालमेव	७	BN ¹ and BN ² युष्मदसदादिपरि

अस्मिन् वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथास्य देहिनस्तसंवेदितुरा-
त्मनः- कौमारं कुमारभावो बाल्यम्, तथा यौवनं तारुण्यम्, तथा जरावृद्धभावः
इत्यवस्थात्रयमनित्यम्, तेन देहिना भूतादित्येनानुबन्धीयमानं सम्बध्यते, तथा
तेनैव निदर्शनेन इतो देहादन्यस्य देहस्य प्राप्तिः, तस्यात्मनो देहद्वयव्याप-
कस्य स्थितस्यै स्थितैव । तत्र तत्त्वज्ञो मोहं न गच्छति । शरीरविनाशे शरीरिण-
मविनष्टं मन्यते, नित्यमेव तैमवगच्छति । किमनेनोक्तं भवति ? यथा बाल्या-
द्यवस्थाविनाशेन न कश्चिदात्मविनाशं मन्यते, किन्तु सर्वः कश्चिदप्रतिपत्ता
वैाल्याद्यवस्था अतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रतिपत्तारमात्मानमेकं स्थितं
मन्यते, तथैव नानादेहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मान-
मवगच्छति । एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्यवस्थाभिल्लङ्घिताः सूक्ष्मा जागरा-
दयोऽप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः । तथा हि—जास्वन्योन्यभिन्नरूपासु
प्रवर्तमानासु उत्पादविनाशवतीषु उपलब्धत्वेनैकेन लक्षणेन युक्तः ताभ्योऽत्यन्तविल-
क्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्यैव स्वसंवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितः ; तर्तश्च
यथैकस्मिन् देहे परस्परविविक्तस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितृत्वमात्रैक-

१. BN² omits स्थितस्य

२. BN² तमेव गच्छति

३. IO and BN² विनाशे

४. BN² बाल्याद्यवस्था

५. IO and BN¹ त्वेन संदधानः

६. BN¹, BN² and BS² omit
प्रति...दधानः

७. IO omits तथा

BN¹ reads this in the
margin.

८. BS² and BN² omit ततः

IO, BS² and BN¹ read
ततः.....सिद्धः in the
margin.

९. BN¹ विविक्तलक्षणस्वभाव
BN² and BS² विविक्त-
लक्षणस्वभाव

लक्षण एक आत्मा सिद्ध, तथा देहान्तरेष्वपि लक्षणविशेषस्यै सुसूक्ष्मस्याप्यभावादेक एव सिद्ध ॥

तदनेन मायैः शीतदेहदेहिष्वतिरेकोपत्तिपतिपादनद्वारेण पारमार्थिकमात्माद्वैतमुपक्रम्य इदानीं यथापतिपादिते आत्मस्वरूपे येन हेतुना सर्वजन्तवो मुञ्चन्ति, अन्यथैव तं प्रतिपद्यन्ते, तत्रपतिपादनपूर्वं तत्रपतिप्रेषोपायमभ्युपदेष्टुमाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो नित्यास्तांस्तिष्ठतिक्षस्य भारत ॥ १५ ॥

मीयन्त एताभिरिति श्रुत्वा देहत्वविशिष्टस्य प्रमातु प्रमेयार्थपरिच्छेदसाधन मात्रा इन्द्रियशक्तय उच्यन्ते, स्पृश्यन्ते वेद्यतया परास्पृश्यन्त इति स्पर्शा इन्द्रियार्था, ते च द्विप्रकारा — श्रोत्रादियाद्योन्द्रियस्पृश्यमाना शब्दादिरूपा, केवलान्त करणस्पृश्यमाना सुखादिरूपा । तुल्यशब्दो व्यतिरेके । परमार्थतो नित्यस्यात्मनो मात्रास्पर्शा, पुन शीतोष्णसुखदुःखदा इति सम्बन्ध । ते च शरीरेण सम्बध्यमाना 'शीतमनुभवामि' 'उष्णमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति, धन्त-कारणेन सम्बध्यमाना. 'सुखमनुभवामि' 'दुःखमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति, ततश्च शीतोष्णसुखदुःखादिष्वालम्ब्यैर्ममारोपयन्त उत्पादविनाशस्वभावत्वादनित्या आत्मन्यनित्यताभ्रममुत्पादयन्त सर्वप्राणभृतो मोहयन्तीत्यर्थः । यतश्च

१ BN¹, BN² and B3¹ omit

एक . लक्षण

२ BN¹ and BS¹ विशेषणस्य

३ IO and BS¹ मात्रास्पृष्टा

४ BS¹ धर्मत्वमारो

ते परमार्थत प्रतिक्षणविनाशिन तत प्रोदितोपपत्त्या नित्यमात्मान प्रत्यवमर्शन्
 तास्तिक्षस्व सहस्व । तत्समैपितेनानित्यमुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वा-
 त्मावष्टम्भप्रतिष्ठा मा त्याक्षी । यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारिदपोद्गुरमापतन्त
 प्रतिद्वन्द्विनो निष्पकम्पनिजर्षारूपपरिस्पन्दसुस्थितेन मनागप्यन्तरनुपजातविक्रियेणास-
 कृत्सावज्ञमुद्वृद्धर्भरतया सोढा, तथैव निसर्गनिर्विकारे सत्ये स्वात्मन्यहङ्कारमारोप्य
 तेऽपि स्पर्शाख्या प्रतिद्वन्द्विन प्रवृत्तिनिस्सारतत्स्वरूपनिरूपणमात्रेण सद्यन्ताम् ।
 यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोऽय व्यामोह, यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेण
 'कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम्, सुखितोऽहम्, दुःखितोऽहम्' इत्यादय प्रत्यया तत्सामा-
 नाधिकरण्येनै प्रादुर्भवन्ति । तत्त्वत पुन ते स्वात्मैक्येनावस्थिता बहिर्न्त करण-
 शक्तिभि केवल स्पृश्यन्ते, न तु तावता काचिदप्यात्मनो विकारकणिका सम्पा-
 दयितु क्षमा । स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीताद्याभास्तुल्याभि स्फुरन्तीभिरपि
 सुखादिप्रतीतिभिर्नान्यथा कर्तुं शक्यते, यथोक्तम्—

“आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्रा पदार्थजातस्य विभान्ति भासा ।

प्रपद्यतेऽन्तर्न तु जालु धीमान् विकारमादर्श इवै प्रसन्न ॥” इति ।

१ IO समर्पिते

BN^o मत्त्वे

२ IO BN^o and BN^o omit
दुर्वार

६. BN^o व्यामोहयदात्मनि

७ IO रण्ये च

३ IO सस्थितेन

८ BN^o पीत is erased

४ IO, BN^o and BN^o द्व्यूढतरतया

९ BS^o adds निवृत्त

५ IO and BN^o omit सत्ये

BS^o reads this word in
the margin.

१०. IO and BN^o प्रपद्यते तत्र

११. BS^o इवाप्रसन्न

अत एव मात्राम्परीशब्देनेन्द्रियार्थव्यपदेश इति । तदनेन श्लोकेन मर्गसंबन्ध-
 भङ्गुरस्वभावकौमारजागराद्यवस्थात् सुप्वाद्यवस्थास्वपि सर्गप्राणिगतासु सवेदकत्वेनैवैकेन
 स्वभावेन युक्तो नित्यो^१ व्यापक एकै ष्वात्मा प्रतिपादित । न चैतावता एकस्य
 सुखित्वादां भूति सर्गमुखित्वादिप्रसङ्ग, यतो मायोद्भावितान्योन्यभेदाभासा एव
 प्रभातार सतत परस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्ति, न तु पारमार्थिक पर प्रमाता ।
 तत्र हि एकस्मिन् सर्गदा सर्गत्र सर्गधा निर्विशेषस्वभावे सर्गमिदं प्रतिबद्धम्, यथोक्तम्—
 “त प्रपद्ये प्रजासृजम्” इति उपक्रम्य—

“यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे सर्व्यप्रतिष्ठति ।

सदसद्भ्रमिन् विश्व निश्वाङ्गे^२ पितृकर्मणि ॥” इति ।

तदेवस्वभावे सत्ये स्वात्मनि सुव्ययस्थितत्वं मुक्तलक्षणमिति प्रतिपादयितुमाह—

य^३ हि न व्यथयन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ ।

ममदुःखसुख धीर मोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १६ ॥

“य पुरुषमुक्तलक्षणज्ञानेकताननिर्विकल्पप्रज्ञैकतया मुमुक्षुवन्मथाया वर्तमानम्,
 अत एव धीर परिजातसदसत्पद्मार्परमार्थम्, अत एव^४ समदुःखसुख समे

१ All except BS¹ omit
स्वभावेन

२ IO, BS¹ and BS² add युक्तो

३ IO and BS² omit एक

४. BN² omits सुखि सर्व

५ IO omits आदि

६ IO स व्यथतिष्ठति

BN² सगिब तिष्ठति

७ IO and BN² omit विश्वाङ्ग

८ IO omits सत्ये

९ BN has only the pratika
and not the full verse

१० BS सोऽस्य तत्त्वाय

११ IO omits यं

१२ IO omits च

मनोवेद्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण स्पृश्यमाने तुल्ये दुःखसुखे यस्य तथाविधम्, घटादिवद्
वेद्यत्वमात्राविशिष्टम्स्यै सुखादिभिरन्तरनुपजनितविकार सन्तम्, एते जन्मविनाशधर्म-
योगादनित्या 'सुखितोऽहम्' इत्यादिविपर्ययप्रत्ययरूपा शब्दादयो न व्यथयन्ति,
तद्विविक्तवेदकैकत्वभावात् सत्यादात्मनो न प्रच्यायन्ति । सोऽमृतत्वाय पैरमात्म-
समापत्तिवशत्वाय कल्पते सपद्यते, मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनो वेदकैकत्वभावस्य पारमार्थिकी सत्ताम्, तथा
तत्त्वमेयरूपस्य देहादेश्च जन्मविनाशवतस्तदभाव प्रतिपादयितुमाह—

नासतो विद्यते भासो नाभासो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १७ ॥

इह स्वभावादेव यदविद्यमान वस्तु तस्यासतो भाव सत्ता नास्ति, तथैव
स्वभावतस्सतो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति, एतयोस्तदसतो प्रकाशतमसो
रिवात्यन्तपरस्परविरोधान् । किंत्वेतयो द्वयोरपि तत्त्वविद्धि साक्षात्कृतपरमार्थैरन्तो
निष्ठा निश्चयो दृष्टो विज्ञात, न त्यतत्त्वविद्धि । ते ह्यचिन्त्याद्भुतस्वभावपरमेश्वर-
मायाशक्त्युद्भावितविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्रन्यमृष्यन्त एवासदनित्यत्वादिना
वास्तवसद्भावरहित देहादिवस्त्वदन्तया सवेद्यमानत्वात् सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ।
परमार्थतस्तु सन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ॥

१ BN⁴ दिभिरनुपजनित

BN दिभिरन्तरनुपजनित

२ BS प्रत्ययहेतव स्पर्शशब्दाभि

हिता विषया शब्दादयो न चाल-
यन्ति । तद्विविक्त

३ BS¹ and BS² परमार्थसत्परमात्म

४ BN⁴ अथोपपत्त्युपलब्धिभ्यामपूर्व

IO अथोपपत्त्यात् मात्मन एकैक

५ BS¹ तत्त्वमेयरूपस्य

६ BS² दर्प is noted as another
reading for जन्म

BN¹ इत्यविनाश

७ BN¹ omits भावो...दर्शिभि

ततश्च तत्त्वत किं सत् किमसदित्युपदेष्टुमाह—

अग्निनाशि तु तद्विद्धि येन सनेमिदं ततम् ।

विनाशमन्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

एतयो सदसतोर्भ्रथात्तदग्निनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थत सद्विद्धि जानीहि । किं तत्, येनैनेनेदमन्योन्यभिर्द्वैस्वभावमय सर्वे चराचरवस्तुजात तत कर्तृत्व-विवक्षया निर्स्फारितम्, जातृत्वविवक्षया वा व्याप्तम् ? एक एव हि परमार्थत सर्वकर्ता सर्वज्ञ परमेश्वर परमात्मा, तदवभासितान्योन्यभेदाना तु क्षेत्रज्ञाना देहादिकमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानाना परिमितविषय कर्तृत्व जातृत्व च, न वास्तवम् । ऐवमस्यालतत्त्वाभिधानस्य वस्तुनोऽध्ययस्य ^{११}देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वाद्भक्षयल-भावस्य तद्विरक्षण कार्यज्ञेयरूपो न कश्चिदथो विनाशमभाव कर्तुमर्हति । न हि नित्यस्य सर्वथानवच्छिन्नमहिम्नोऽर्थस्यानित्योऽवच्छेद्य पदैथो विनाशाय प्रभवतीति ॥

१ BS' omits किं सत्

७. BN' omits वा

२. BN' omits तु मर्हति

८ IO विषयकर्तृत्व

३ IO नाशविनाश

९ BN' इत्वं

४ BS' मित्रावभासमय In BS' the reading adopted above is erased

१० IO एव सत्यात्म

११ BN' adds अमायस्य

५ BS' and BS' चराचर वस्तु

१२ BS' and BN' BN' न . कश्चिदर्धो

६ BN' विस्तारित is noted as another reading

१३ . BS' and IO पदार्थविनाशाय

सत्स्वरूपं प्रतिपाद्य असत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिणः ।

विनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १९ ॥

सर्वशरीरेषु सर्वावस्थामु च अविलुप्तोपलब्धत्वमात्रैकलक्षणत्वान्नित्यविनाशिन , तथा देहादिभिरवच्छेत्तुमशक्यत्वात्प्रमेयस्य इयत्तादिकलनाविषयभूतस्य शरीरिण आत्मन इमे देहा , तद्विलक्षणं अन्योन्याभिजागमाप्यायिधर्मकत्वाद्दिनाशिन , विन्धस्वभावत्वात्, तथा देशकालादियरिच्छेद्यत्वाद् अन्तवन्त इयत्तादिकलनाविषयभूता वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धा इति देहरूपस्य यस्तुन परमार्थविन्धस्वस्य जेयत्वमात्रादिना हेतुनात्मसम्बद्धस्य विनाशे सत्यात्मनोऽपि विनाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृम्भितम्, तच्च त्वयि नोपपन्नम् । अतो यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठाद्भारो वक्ष्यमाणयोपपत्त्या दुष्परिहरत्वकर्मनिष्ठित्वात् युक्तत्वं, प्रस्तुत समरकर्म समाचरेति ॥

अथ युद्ध नाम परहननरूपतया हिंसात्मक कर्म , तत्कथमहं गुह्यजात्यादि वधलक्षणे घोरे कर्मणि प्रैवैतेत्य इति यमन्यसे तदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोह-

१ BN' omits इम भारत
२ IO and BN' अनाशिन
BS' विनाशमव्ययस्यास्य, for
विनाश we find अनाश writ-
ten as an alternative
reading

३ BN' नित्यसाविनाशिन

४ BN' इयत्ताकलना

५ BN' विलक्षणोऽन्यो

६ BS' पायधर्म

७ BS' कालपरि

८ BS प्रतिष्ठाह

९ IO शक्तिवच BN' A reading
omitting ज्ञात्यादि is also
noted

१० IO प्रवर्तयामीति

विलसितमेव, यत :—

य एनं वेत्ति ह्यन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २० ॥

यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसैन्तमात्मानमप्रत्यवमृपन् तद्विलक्षणं^१ देह-
मेघात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्माधिरोपणेन^२ एनं सत्यमात्मानं ह्यन्तारं
हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रतिपद्यते, यश्चैनमेवंप्रतिपादितलक्षणमविनाशिनमात्मानं
विनाशलक्षणदेहधर्माधिरोपणेन हतं हिसितं मन्यते, तावुभायपि मोहवशादनै-
त्मन्यात्माभिमानग्रहग्रस्तसम्यग्ज्ञानौ न जानीत, सत्यम्यात्मन स्वरूपं न बुध्येते,
यतोऽयं पर आत्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभावं स्वात्मतया सर्वदा
विमृषन्न हन्ति, नै^३ च हन्यते हन्तृतानिबन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते,
नापि ह्यन्तःस्थानानिबन्धनं हननक्रियैरुर्मत्वम्, एते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्मक-
व्यवहाराणां क्षेत्रज्ञानामेव सम्भवन्ति, न परमात्मन ॥

१. BN¹ omits ह्यन्तारं न हन्यते

२. IO omits सत्यमात्मानं न एनं

३. BS¹ विलक्षणदेहं

४. BN¹ एवं

५. BN² omits ह्यन्तारं

६. BN¹ and BS¹ एव प्रतिपादित

७. BN¹ आत्मन्यनात्म-

८. BN¹ and BN² बुद्धयते

९. BN¹ and BN² स्वरूप.

१०. IO omits न च हन्यते

११. All except BS¹ add हन्तव्य

१२. BN¹ and BN² omit हन्तम्यता-
निबन्धनं

१३. BN¹ and BN² क्रियाया.

१४. IO, BN¹ and BN²

विकल्पाविपर्यय

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२१॥

अयमुक्तलक्षण आत्मा देशकालाकारावस्थावच्छेदरहित चिन्मात्रस्वरूपत्वात् जायते नै उत्पद्यते, नित्यमुत्पन्नरूपत्वात् ; नापि म्रियते विनश्यति ; नापि जन्ममरणान्तरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपं भावविमोक्षणमनुभवति, ते हि जन्मस्थितिविनाशात्मक अवस्थाभेदा देहाद्यनित्यभावाश्रया ; ते हि भावा अभूतपूर्वधर्माविर्भावे जाता इत्युच्यन्ते । भूतपूर्वधर्मतिरोभावे च विनष्टा इत्युच्यन्ते ; तदन्तराले च तत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यधर्मा स्थिता इत्युच्यन्ते । स च तेषामपुनर्भावी भाव आत्मनस्तु सदाभूतस्य नाभावसम्बन्ध संदेकलक्षणाव्यभिचाराच्च न धर्मान्तराविर्भावतिरोभावविति जन्मस्थितिविनाशलक्षणान्स्थात्रयप्रतिषेधोऽस्यानेन श्लोकेन प्रतिपादित ॥

इदानीमेत एव भावविकारा विशेषतोऽर्थ्य प्रतिषिध्यन्ते । तत्रायमात्मा न जायते नोक्तेन क्रमेणोत्पद्यते इत्यत्र, जन्मलक्षणानित्यभावविकाररहित, तथा

१. BN¹ omits म्रियते शरीरे

२. IO नाहं

३. BN¹ omits न

४. IO न्तरालवन् स्थित्यवस्थारूपत्वात् नापि म्रियते विनश्यति नापि जन्ममरणान्तरालावस्थाहपमनुभवति । ते हि.

५. BN¹ BN² and BS³ omit विकारं

६. BS¹ and BS² प्रमात्

७. IO, BN¹ and BS³ स चैक

८. IO and BN¹ विशेषस्य प्रति is found as a reading BS³ notes as an alternative, the reading found in IO and BN¹; the other reading given in BS³ is विशेषणा न्वस्य

BN² विशेषणैरस्य प्रतिषिध्यन्ते

९. BN¹ उत्पद्यते जन्मादिलक्षणा

नित्य सदैकस्वभावावियुक्त इत्यनेनास्य प्रतिक्षण धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणो
 निपरिणामाख्यो विकार प्रतिपिध्यते, शाश्वत शश्वत्सम्पूर्णं स्वरूपेण युक्त
 इत्यनेन त्रिवृद्धिलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिपिध्यते, न ह्ययमनित्यमात्रपूर्वमुपचितो
 भूत्वोपचयलक्ष्य विकारमापद्यते, तथा पुराण पूर्वकोटेरसम्भवात् सततमेव चिरन्तन
 इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकार^१ प्रतिपिध्यते, न ह्ययमुपचितो भूत्वा पुनरुपचीयते,
 देहादिभाववत्, तथा शरीरे हन्यमाने नायमात्मा हन्यते शरीरसैवानित्य-
 त्वात्, जन्माश्रयस्थानुपो विनाशापि सम्भवति, न तु नित्यम्यात्मन इत्यनेन
 विनाशलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिपिद्ध । अस्तित्वलक्षणस्तु पट्टो विकार
 प्रागुक्तावस्थात्रयमध्ये भूत्वा भावशब्देन प्रतिपादित इति अधुना नोक्त । यदि
 वा केचिदस्तित्व विकारत्वेन नेच्छन्तीति नोक्त ॥

एव सकलभावविकाररहितम्

वेदाग्निनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ हन्यते हन्ति वा कथम् ॥ २२ ॥

एवप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मान य पुरुष प्रमाता नित्य सदैव
 जानाति, स तदभिन्नमात्मान प्रतिपद्यमान कथं केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते,
 हन्ति वा, पर विनाशयति / हननक्रियाकर्तृकर्मभावोऽयं शरीरमात्रप्रतिबद्धाभिमानेषु
 प्रैतिबुद्धेषु क्षेत्रज्ञेष्वेव व्यवस्थित ॥

१ BS' BN' and BN* विष्टद्ध

२ IO BN and BN* पूर्वकोटीर

३ BN* adds अस्य

४ BN* देहाद्यभाववत्

५ BN' शरीरस्येव

६ IO and BN* read क घातयति
 हन्ति कम् BS' and BS'
 note this as an alterna
 tive reading

BN' omits the entire
 verse

७ BN* अप्रबुद्धेषु

ननु हननादिना देहविनाशे सति चेतनधर्मानुपलम्भ , तदात्मनो देह-
विनाशे सति कथमविनाशत्वमवगम्यत इति व्यामोहव्यपोहाय दृष्टान्तनिदर्शनपूर्व
पुनरपि नित्यत्वमस्य द्रढयितुमाह—

वासांसि ^१जीर्णानि यथा विहाय नमानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नमानि
देही ॥ २३ ॥

यथा काश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपभुक्तानि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव सन्नन्यानि
नमानि उपभोग्यमानाणि गृह्णाति उपादत्ते—इत्यनेन जन्मादिविविधविकारकान्तनाना
शरीरसयोगवियोगवशान्नाम्य पुंस्यस्य तत्सवेदितृत्वमात्रेकलक्षणवियोग इति
नित्य एवायमनिचै शरीरधर्मैर्मानागप्यसत्पृष्ट ॥

येत —

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २४ ॥

एनेमात्मान शस्त्राणि खड्गादीनि शरीरमिव न छिन्दन्ति न द्विधा उर्ध्वन्ति,
तथैगामिर्नैनं दहति, नाप क्लेदयन्ति, न च मारुत शोषमुपनयति, छेदादि-
भिर्विक्रियमाणे शरीरे न तस्य निसर्गनिर्विकारस्य विकारसत्पक्षे ॥

१ BN' देहाविनाशे

२ IO omits चेतन सति

३ B' omits जीर्णानि देही

४ IO, BS' and BN' omit

पुरुषस्य

५ BN' and BN' omit यत

६ BN' omits शस्त्राणि मारुत

७ BN' एवमात्मानं

तथा हि—

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्वेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २५ ॥

अयमात्मा छेदादिक्रियाविकार्यो न भवति, पूर्वोक्तस्यैव निर्वचनमेतत् ।
तथा नित्य इत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानि परस्परसहायभूतानि प्रतिपत्ति-
दादर्शय बहूनि प्रयुक्तानि वेदितव्यानि ॥

तथा चायम्—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमप्रकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं निदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणां श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्त
इत्युच्यते । तथा वेदवैकस्वभावत्वादन्तःकरणेनापीदन्तया विषयीकर्तुमशक्य इति
अचिन्त्य चिन्तनक्रियाया अगोचर । तथा सर्वार्थां चैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मान्तरासं-
स्पर्शादिविनार्य, विक्रिया नेतुमशक्य । तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेण सर्षत सर्वेन्द्रियगो-
चरादर्थदित्यन्तव्यतिरिक्त वेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेनमात्मानं बुद्ध्या शरीरविनाशेन
तद्विनाशप्रमेण नैनमनुशोचितुमर्हसि ॥

१. BN¹ omits अदाहप सनातन

२. IO omits प्रयुक्तानि

३. BS² and BN¹ चेदं

४. BN¹ omits अचिन्त्य अर्हसि

५. BN¹ वेशीकर्तुं

६. IO, BS² and BS³ सर्वदा

एवम् “ त्वं मानुष्येन ” इत्यादिग्रन्थेन वितत्य प्रतिपादितौमपि सकल-
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्माद्वैतज्ञानस्य शरीरशरीरित्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनरूपां प्रथमां
भूमिकां^१ सुसूक्ष्मनिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात् संप्रत्यप्रतिपद्यमानमर्जुनं मन्वानो
भगवान् सर्वपक्षान्तराक्षेपेण बोधयितुमाह—

अथैवेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं^२ शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अथवा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानं
नित्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे; तथापि तेनापि प्रकारेण नैनं विनाशित्वेन
शोचितुमर्हसि । इदमत्र तात्पर्यम्—आत्मविषया द्वयी प्रतिपत्तिः सम्भाव्यते,
नित्यो वा स्यादनित्यो वा । तृतीयः पक्षो न सम्भवति । तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्या
यथेनं नित्यजातमेव सदैवोत्पन्नं विनाशरहितं मन्यसे, तथाप्यस्याविर्नाशित्वाच्छो-
कस्य कोऽवसरः^३ अथ विनाशित्वप्रतिपत्त्या नित्यमेव मृतं सत्तारहितमेव मन्यसे,
तथापि नित्यंविनाशत्वादस्य शोचनीयत्वाभावः ॥

१. IO and BN¹ प्रतिपादितानि This
is noted as a reading
in BS².

BS² प्रतिपादितमपि

२. BN¹ and BN² add अथि

३. IO omits प्रति

४. BN¹ अथ नैवं and omits the
rest of the verse. BS²
notes नैवं as a reading.

५. IO तथाप्येवं

६. BS¹ नैवं शोचितुं

७. BS¹ द्वितीयः

८. IO omits विनाशि.....अथ

९. BN¹ नित्यनष्ट IO नित्यानिष्ट

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—यद्येनमात्मानं नित्यं^१ सदैव जन्ममरणाभ्यामनु-
पक्तमनित्यत्वान्मन्यसे, तथाप्येनं^२ शोचितुं नार्हसि ॥

एतमेव जन्ममरणप्रवाहाविच्छेदं कैश्चिन्नित्यत्वेनावगम्यमानस्यौत्सवः
प्रतिपादयितुमाह—

जातस्य हि ध्रुवो^३ मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्धे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २८ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्यैवात्मत्वेन
प्रतिपन्नस्य ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्यु विनाशाख्यो विकारः, एवमेव मृतस्य विनाशस्य
जन्मावश्यंभावीति कस्यैपि जन्ममरणविकारलक्षणयोग—इति तत्त्वमविचारयतोऽपि
लोकस्यायं प्रवाद स्थित एव—जातो अ्रियते, मृतो जायते—इत्येवंविधः ।
तस्मात्लोकप्रवाददृष्ट्यापि शोक्तव्यानुपपत्तिरेव ॥

१. IO omits नित्यं BN' and
BN' read the word in
the margin

२. All except BS' अनुशक्त-

३. IO, BN' and BN' न शोचि-
तुमर्हसि

४. All except BS' मरणं

५. BS' adds अस्य in the
margin. BS' adds it in
the text itself.

६. BN' omits ध्रुवः...अर्हसि

७. DN' omits एवमेव...जन्ममरण

८. IO विलक्षण BS' notes this
as a reading.

अन्यमपि प्रकार शोकपरिहारायाह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २९ ॥

पृथिव्याद्रिभूतसन्निवेशविषयशरीरालोकत्वात् सर्वप्राणभृतो मूतशब्देनात्रो-
च्यन्ते । तान्येतानि भूतानि अव्यक्तादीनि अप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि । तथैवाव्यक्त-
निधनानि परोक्षार्थन्तानि । न ह्येतानि पूर्वमेवविधान्यासन्, पुनश्चैवविधानि भवि-
ष्यन्तीति ज्ञायन्ते । ततो द्वयोरप्येतयो काष्ठयोस्तान्यशोच्यानि । यद्यपि व्यक्तमध्यानि
व्यक्ता तेनै तेन रूपेण वेद्यमाना मध्यावस्था जन्मविनाशान्तरालवर्तिनी दशा येषा
तथाविधान्यप्यशोच्यान्येव । व्यक्तवस्थायामेवा हि भ्रममात्रमेव स्थैर्यप्रतिपत्ति ।
एतानि हि येन येन प्रकारेण कल्प्यन्ते तेन तेन विनश्वराण्येव क्षणिकानि वा
भवन्तु, परिणामत्वादाविर्भवविरोधमद्भ्रमाक्रान्तानि वा भवन्तु, सर्वथा विरुल्य-
मानान्येकैरे स्थिरस्य रूपस्यासम्भवादशोच्यान्येवेति देहात्मकभूतसन्निवेशे^१
मात्रत्वेन प्रतिपत्तेषु शरीरेषु क परिदेवनावसर इति ॥

- १ BN¹ omits व्यक्त . देवना
- २ IO सर्वप्राणिजात भूत , च्यते
- ३ IO पूर्वद्वाराणि
- ४ BS¹, BS² and IO शायते
- ५ IO तयो
- ६ IO and BS यदपि
- ७ IO omits तेन BS¹ and B²

note it in the margin

- ८ BN¹ न्यपि शोच्यान्येव
- BN² न्यपि शोच्यान्येव
- ९ BS¹ परिणामित्वात्
- १० IO सर्वदा
- ११ IO B¹ and BN² एतस्य
- १२ BN and B² वेद्यमात्र

इदानीं बहुप्रकारं प्रतिपाद्यमानोऽप्ययमर्थोऽतिगम्भीरत्वान्मर्यादधारयितुमनुष्ठेयं चाशक्य इत्यर्जुनस्यैतदर्थविषयमनयवैसायं परिहर्तुं प्रकृतप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्मार्थम्य दर्शयितुमाह—

आश्चर्यवत्पश्यति ^१ कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति तथैवमन्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ३० ॥

एनमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं कश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु मध्ये प्रकृतपुण्य-
परिपाकवशाद्ब्रह्मना जन्मनामन्ते पश्यति, तत्त्वतः प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते ;
योऽपि ^१ पश्यति स आश्चर्ययथाश्चर्यं कश्चिददृष्टपूर्वमद्भुतं कदाचित् कथंचिद्विषय-
मात्रं पश्यति तद्वेदेन कश्चित् क्वैतपुण्य क्षणमात्र कश्चिदेवं ^{११} तथाविधं वदति
परप्रबोधनावाचष्टे । तथैव कश्चितादृश एव परेण प्रतिपाद्यमानं शृणोति अन्वधारयति,
कश्चित् संपत्तिं गमनन्दनुभवेगानधिष्ठितत्वादिविशेषहतात्नन करण एनं यथाप्रतिपादि-
तम्वरूपमात्मानं श्रुत्वापि कुनश्चित्प्रतिपादनकुशलदाकार्यापि न वेद तत्त्वतो

१ IO and BN¹ मनो धारयितु

BS² notes this as an alternative reading

२ IO अधिग्राह्यु BS² notes this as a reading

३ BS², BN¹ and BN² सायनं

४ BN¹ omits कश्चित् ..कश्चित्

५ BS² तथा वदान्य.

BN² also notes this as an alternative reading

IO and BN² तथैव चान्वः

६ IO, BN¹ and BN² read कश्चित् ..तद्वेदेनं after पर-

प्रबोधनावाचष्टे तथैव

७ BN¹ and BN² omit मध्ये

८ IO and BN¹ omit परि

९ BN¹ omits अपि

१० BN¹ and BN² कश्चिदुत्कृष्टपुण्य

११. BS¹ and BS² एव तथाविध एनं

न जानाति । स च तथाविधोऽनुपदेश्य एव । त्वं पुनर्भक्तिश्रद्धादिगुणसूचित-
 भगवदनुग्रहत्वात्प्राप्तमेवैतत्त्वोपदेशस्येत्यत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः । किमत्र तात्पर्यम् ?
 अस्यात्मनो गुरुशिष्यक्रमेण स्वयमनुभवेन वा सन्तु जातुं केचित्सुष्यभाजः
 प्रतिपत्तार ; किंतु निरन्तराभ्यासेपरिशीलनविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरणता विना
 वैमल्येन सर्वकालं स्थिरतया चास्य प्रतिपत्तिप्राप्तमिति विरलविरलो लक्ष्मण्वेकैः
 कश्चिदेव चरमजन्मा भवेदिति यथोक्तेन क्रमेण सम्यगवधारणीयम् ; न तु
 मन्दोत्साहेनात्र योग्येनापि भवता भवितव्यम् ॥

तदयमत्र निश्चय इत्याह—

देही नित्यमवधेयोऽयं देहे^१ सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥

अयं . समनन्तरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्यन्तैर्व्यतिरिक्तवेदकत्व-
 मात्रैकलक्षणो देही देहस्य वेद्यत्वमात्रेण स्वस्य वेदकत्वमात्रेण स्वामी परः प्रमाता

१. All except BS ¹ आदानुगुण	७. BN ¹ प्रतिपत्तिमात्रे BS ² प्रति-
२. IO, BN ¹ and BN ² अनुग्रहत्वा-
स्मात्त्वमेवैतत्त्वोपदेश्य	मात्रमति 15 given as a read-
ing
३. BS ¹ omits वा; the rest read
वा सन्ति	८. IO, BN ¹ and BN ² लक्षणेण
कश्चित्
४. BN ¹ and BN ² omit जातु	९. IO, BN ¹ and BN ² भविता
५. IO and BN ¹ omit परि BS ²
notes this as a reading.	१०. BN ¹ omits अवध्य ... अर्हसि
६. BS ¹ अस्थिरतया	११. IO देही
	१२. BS ¹ पदार्थाद्यन्त

सर्वस्य देहमात्रमेवात्मत्वेनाभिमन्यमानस्य मौयी दस्य प्रमातुर्जन्तो^१ जातस्य तत्र तत्र नानारूपे देहे शरीरे एक एव व्यापकतया तिष्ठन्नित्यं सततमेवावध्यो हन्तुं विनाशयितुमशक्यः ; न क्षाममापायिधर्मकाणां नानाविधानां सर्वदा वेद्यत्वमात्रस्वभावानां शरीराणां विनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नो वेदकत्वमात्राव्यभिचार्येकरक्षणस्य सत्यस्यात्वेनो विनाश सम्भवति ; यत एवमतस्तस्याविनाशित्वेन नित्यस्यानुशोच्यत्वं^२ तावताम्येव ; तस्माद्विनाशैकस्वभावानि भूतानि पृथग्यादिभूतसन्निवेशविशेषात्मकानि शरीराण्येव शरीरित्वेन प्रतिपन्नानि विनश्यन्ति पश्यन्ननुशोचितुं परिदेवितुं नार्हसि । नष्टस्य नाशे विवेकिन क शोकस्यावसर इत्यर्थे ॥

अथ प्रतिपादितोपपत्त्या तात्त्विकात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तंमर्जुनं मन्यमानो भगवान् क्षत्रियजात्युचिताभिमानोर्दीपनेनादृश्यानुष्ठेये स्वधर्मणि प्रवर्तयितुमाह—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि ।

धर्माद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥

१ BN¹ and BN² omit मायी यस्य

२ IO and BS¹ जन्तु
BS¹ adds जन्म after जन्तो as an alternative reading.

३ IO शरीरे देही एक

४ BS¹ omits आत्मन

५ IO, BS² and BN² शित्ये नित्ये अनु

६ BN¹ शोचित्वं

७ BN¹ and BS¹ वेद्य

८ BN¹ and BN² रित्वे प्र-

९ IO अशक्यं

१० All manuscripts omit the text. BS¹ notes the first of these verses in the margin BN¹ notes only the pratika of the first of these verses

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

मुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमनाप्स्यसि ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःश्वतरं नु किम् ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥

“स्वधर्मेमपि” इत्यादि श्लोकसप्तकमेतन्निगदव्याख्यातम् ॥

एवं स्वर्गानित्यफलहेतुप्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापि सर्वप्रकारं स्वकर्मा-
त्यंते व्यवस्थिते निरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनैतदपरित्यागे
को दोष इति प्रकृतमेव जानोपदेदां पुनरपि सिद्धान्तीकुर्वन्नाह—

१ IO, BN', BN' त्वे BS' एवं
स्वर्गदन्वोऽनि-

२ IO, BN', BN' प्रतिपत्ति

३ IO, and BN' पूर्वप्रकारं
BN' notes पूर्वप्रकारं as an
alternative reading.

४ IO, BN' and BN' स्वकर्म-
फलत्यागे

५ IO' omits व्यव....परित्यागे

६ BN' and BN' श्रयणेन तदप
BS' श्रयणे तदप,

सुखदुःखे समे कृत्वा लामालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यंस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

एवमनेन प्रकारेण वर्तमानः पापं ज्ञातिवधादितः सम्भाव्यमानं किल्बिषं नावाप्स्यसि न लप्स्यसे । कथं वर्तमानः ? प्रथमं तावद्यथोपदिष्टैर्यनिस्तंशय-
प्रनिपत्तिप्ररूढनिष्कम्पप्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभृतसर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्र-
स्वभावे नित्यनिरुत्तरानन्दनिर्भरतया स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्यपदार्थान्तरप्रेप्साविरहिते
सत्ये स्वात्मन्यैकत्रिममात्माभिमानमास्थाय मायाव्यामोहजनितदेहाद्यनात्ममृतभावा-
त्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्पप्राणिभिरुपादेयतया हेयतया च परिकल्पितभेदे
प्रतिक्षणविनश्वरे सुखदुःखे हर्षविपादां समे^१ द्रष्टव्यैस्त्वनि दृश्यतामात्रेण सम्य-
द्वत्वादनुपजनितविशेषात्मकविकारतया निर्विशेषे कृत्वा सम्यक्प्रतिपत्त्या सम्पाद्य ।
एवमेव तद्वेतुभूतौ राज्यादिलिप्सितार्थत्वमालाभौ तयोरपि हेतुभूतौ जयपरा-
जयौ तथैव समौ निर्विशेषौ सम्पाद्य तत्त्वतो यथावस्थितेन रूपेण निश्चित्येत्यर्थः ।
एते हि सुखदुःखादयो वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः वेदकस्यात्मनो^२ न किञ्चिद्विकार-
लेशं^३ समर्पयितुं क्षमा । यथा^४ नीलपीतादयः प्रेक्षाद्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः

१. BN¹ and BN² युज्यस्व

२. IO, BN¹ and BS¹ नैनं

३. IO दिष्टार्थिनः सं-

४. BN¹ and BN² निष्प्रकम्प

५. BN¹ पाच्यति-

६. IO कृत्रिमभिमान

BS¹ कृत्रिममात्माभिमान

७. BN¹ and BN² जनितं

८. BS विरल्पित

९. BN¹ and BN² omit समे

१०. IO, BN¹ and BN² द्रष्टव्या-
त्मनि

११. BS¹ and BN² संबन्धत्वात्

१२. BN¹ न वदित

१३. IO, BN¹ and BN² लेशमर्प.

१४. IO omits प्रकार्य...केवलं

प्रकाशकस्यार्कालोकस्य नै कंचिद्विशेषं नीलपीतादिकमुन्मेषयितुं शक्ताः, केवलं प्रकाश्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण तत्र सम्बद्धाः, तदेतल्लुखादीनां वैचैत्वमात्ररूपं साम्यम् । एवं सुखादीनि समीकृत्य तत एतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तरमेतत्समाधिमुप्रतिष्ठितमतिर्युद्धैधर्मोपलक्षिताय स्वकर्मणे युज्यस्व सम्बध्यस्व, यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवं ज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेश्यतया विनिश्चित्य ज्ञानविषयां मतिमुक्तकल्यां मत्वा तां क्रियाविषया वक्तुमुपक्रममाणः, त एव ज्ञानकर्मणी साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां व्यवहरन्नाह—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ४० ॥

इदमात्मादि सत्, इदं देहादि असत्—इति हेयोपादेयपरार्थपरिगणनां साङ्ख्येया ; तामधिगत्य कृतं शास्त्रमन्वर्थया मुख्यं साङ्ख्यम्, न तु कपिलादिप्रणीतम्, तस्य नानात्मवादपरमार्थत्वात् ; तस्मिन् साङ्ख्ये विषये एषा प्रबन्धेन प्रतिपादिता बुद्धिः प्रज्ञा तवोपदिष्टा, यथा प्रज्ञया तत्साङ्ख्यं सम्यक् युज्यते

१. BS', BN' and BN' omit
सर्क

२. BN' न कश्चित्

३. BS', IO and BN' वेदत्व.

४. IO समाधिषु यु-

५. IO युद्धो धर्मो BS' युद्धशब्दो.

६. IO, BN and BN' विषयापत्ति-
मुक्त-

७. IO and BS' संख्यतामधि-

८. BN' and BN' यथा

बुद्धयते वा उक्तज्ञानसमाधिर्गम्येन परमार्थलक्षणेनार्थेन सम्बन्धो योगः तद्धेतुकत्वात् कर्मैव योगदाब्देनोक्तम् । न हि केवलस्य ज्ञानस्य योगार्थसम्बन्धहेतुत्वं सम्भवति, किंतु तदनुगतस्य कर्मण एवेति प्रबन्धेन वक्ष्यते; इत्येवंविधे योगे कर्मणि इमां वक्ष्यमाणा बुद्धिं शृणु अनधारय, यथा कर्मैव तत्त्वतो मोक्षकारण- तथा विज्ञायते, अत एवाह—यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः सम्बद्धः त्वं कर्मकृतं ज्ञानशून्यजनविषयं बन्धमत्स्वात्मन्त्रं प्रहास्यसि त्पदंयसि तादृशं हि कर्मानुष्ठानमिहोपदेक्ष्यते, येन सकलसंगूढजनबन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यप्तस्यति ॥

अत एवास्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्तां प्रतिपाद-
पितुमाह—

नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यत्रायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रापते महतो भयात् ॥ ४१ ॥

इह वक्तुं प्रक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदतिक्रमनाशो नास्ति । स हि यथोपदिष्टक्रमस्य भ्रन्तसर्मस्तभूमिकौमिनिर्वर्त्यम्बरूपत्वात् पूर्व- भूमिकानामनवातावुत्तरोत्तरभूमिकारोहगरूपक्रमोऽह्वनलक्षणेऽतिक्रमे सति विन- श्यति स्वरूपमेव न रभ्यते ; स तादृशो विनाश इह योगे समनन्तरवक्ष्यमाणोप- पत्त्या न विद्यते । तथा तत्र तत्तदङ्गवैकल्यादसम्भगनुष्ठितो^{१०} व्याख्यादि-

१. BN' and BN' add इह

६. BN' omits समस्त

२. BN' कर्मैव ततो किमकर्म तत्त्वं
मोक्ष-

७. BS', BS' काभि-

८. BS' पूर्वपूर्वं

३. BS' omits this word

९. BN' तादृशो

४. IQ omits this word

१०. BS' अनुष्ठिते BN' अनुष्ठितो

५. BS' योग-

वर्तमानशरीरानुभवनीय पुनर्गर्भवासदुखादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीय प्रत्ययायो-
ऽनिष्टयोग सम्भवति, इह तु पूर्ववत् सोऽपि न विद्यते, यतोऽस्य धर्मस्य
यथोक्तज्ञानपूर्वतया शास्त्रचोदितस्वैकर्मानुष्ठानसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषस-
म्बन्धि स्वल्पमपि परिमितकालत्वानुभूत स्वरूप महत् समस्तर्मयहेतोरनात्मन्या-
त्मप्रत्ययलक्षणाद्रयात्साध्वसादनुष्ठानात् योगिन त्रायते परिरक्षति । पुनस्तत्सम्बन्ध
तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र हि धर्मे सततमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रैथनैकहेतुसामा-
न्यसविद्रूपपरप्रकाशैकलक्षणत्वात्मप्रत्ययमर्शो निरुत्तरसमाधि सङ्घट्टिर्भातत्वेनैव नि-
र्वर्त्य सपूर्णस्वरूपो विधीयते । स च विभातमात्र सपूर्णं फल सपादयति । तथा च
वक्ष्यति— “स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति” इति ।
ततोऽस्मिन् पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभूमिकासम्यैद्यच्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद्विनाशप्रत्य-
यायौ न सम्भवत । न चास्य प्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य प्रकर्ष-
प्रतिपादनात्निरोधयोगस्यैह सर्वात्मनो परिहारोऽवगन्तव्यः । स ह्यत्र तत्तत्स्थाना-
नादिक्रियाविशेषवत्पूर्वापररात्रादिनियतकालानुष्ठेयतया नियतेतिकर्तव्यताकोऽन्त-
र्भवत्येव ॥

१. IO भवतिष्यच्छ	८ IO दातत्वेन
२ BS' वायो नष्ट	९ BN and BN' अर्हति
३ BS' पूर्वकृतया	१० IO संपादयति BS' सपाद्यत्वा
४ BN and BN' चोदितस्य क-	त्मनिरोधयोग
५ BS' विशेषस्य स-	११ IO BN' and BN' omit
६ BN' भव	लक्षण . निरोध
७ BS' and BS' प्रथेक IO and	१२ IO सर्वात्मन
BN' प्रथमेक	

असिश्च विशुद्धभक्तिश्चद्वादिगुणव्यक्तिसूचितविवेकज्ञानाविर्भावो[भवि]
भवादृशोऽधिहृतः, न सर्वः कश्चित्—इति प्रतिपादयितुमाह—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४२ ॥

व्यवसायो निश्चयः, स आत्मा स्वरूपं यस्याम्सा तथारूपा । स्वभावतो बुद्धि-
रेकलक्षणैव निश्चय आत्मादिसंदर्धविषयोऽपि सम्भवति; देहाद्यसंदर्धविषयोऽपि
सम्भवति; अत्र योऽसंदर्धविषय स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवति; अतः
संदर्धविषयमुख्यव्यवसायपरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा एकस्मिन्नप्यर्थे
नानाविकल्पजालाकुला अपर्यवसिताश्च ॥

यतः सर्वाभिकाङ्क्षापरिक्षयैकहेतौ परमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठाः
'इदं प्राप्यम्, इदं प्राप्यम्' इत्यनित्यमर्थं प्राप्यतया लभ्यमाना न कचिद्विश्रान्ति
लभन्त इत्येवंविधानां पुरुषाणां स्वर्गादिभोगमैत्रपरत्वेन प्रतिपन्नानां या बुद्धि सा
वक्तुं प्रकान्ते परस्मिन् धर्मे न नियुज्यते इत्याह—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादपर्याः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४३ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः प्रति ॥ ४४ ॥

१. BN¹ एकैह

२. BS² स आत्मा निश्चय is
written in the margin

३. BS¹ मात्रं मरु BN¹ and BN²

मात्रपरत्वे प्रति.

४. BN¹ and BN² वादरताः

५. IO फलप्रदाम्

६. IO बहुला

७. BN¹ and BN² गति

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४५ ॥

येषां व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा बुद्धिः भोगैश्वर्यप्रसक्तानां पुंसां समाधौ आत्मलक्षणपरमार्थसतत्त्वविषये प्रणिधाने न विधीयते नानुलिप्यते, तस्या-स्तदर्थप्रतिपत्तियोग्यताभावात् । ये हि भोगानामिष्टानां विषयाणामैश्वर्ये स्वाम्ये प्रकर्षेण वस्त्वन्तररिहाररूपेणातिशयेनासक्ता निष्पन्नास्तत्रा एव तेषां भोगो-त्मिकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधिविषयं व्यवसायं नालम्बत एव । कीदृ-शानां तेषाम् ? भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते । तथा वाचा अपहृत-चेतसां स्वीकृतमनसाम् । कया वाचा ? यामिमां पुप्सितां परमार्थबोधलक्षणफल-रहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचं वेदवादपरा अविपश्चितो वदन्ति व्याचक्षते । वेदशब्दोऽत्र ज्ञानशून्यक्रियामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोऽवगन्तव्यः । तस्य तथाविधस्य वेदस्य वादोऽभिधानम् । परं प्रकृतं तदेव तत्त्वं येषां ते तथोक्ताः । अत एव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणां विधायकत्वाद्देदादृतेऽन्यच्छास्त्रं नास्त्येवेति वैदैनशीलाः । अत एवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफलभूता नित्याशुचिसातिशयभोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रति-

१. BS' सैषा

२. BS' नानुलिप्यते

३. IO omits विषयाणां

४. BS' adds भोगासाक्तानां

५. BS' भोगात्मकनित्य.

६. BN' and BN' अनालम्ब.

७. IO अर्थज्ञान

८. BS' वाचो

९. BN' and BN' विधायकत्वात्

१०. BS' वचन

पन्नाः सन्तो न विद्वांसो ये ह्यविनाशिविशुद्धनिरतिशयमात्मात्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपद्यन्ते^१, ते विपश्चित्वं भजन्ते । अत एवाविपश्चित्व-प्रतिपादकानि तेषां विशेषणान्याह—तथा च कामात्मानः कामाः प्रियाः शब्दादयः सर्वस्वभूतत्वादात्मा येषाम् । अत एव कामात्मत्वात् स्वर्गपरा । उत्तम-भोगाधिकरणं स्वर्गः प्राप्यतया परः प्रकृष्टो येषां ते^२ तथाविधाः । तथा जन्म-कर्मफलेप्सवः भोगप्रक्षयेऽवश्यंभाविजन्म कचिदपि योन्यन्तरे संभवति, यस्मिंश्च सति धर्माधर्मात्मकं कर्म; तस्मिंश्च सति सुखादिलक्षणं फलमित्येतानि आमु-मिच्छवः । अत एव भोगैश्वर्यस्यैष्टविषयाधिपत्यस्य गतीर्विधिमार्गान्^३ तत्र साधनभूताः^४ नानाविधा यज्ञदानतपःप्रभृतयः कर्मभेदा बहुला भूयांसो येषाम् । न केवलं नित्यनैमित्तिकक्रियामात्रसक्ताः, यावत् काम्यान्पि क्रियाविशेषान्विस्तारयन्त इत्येवंविधाः प्रवक्तारो यां वाचं चरन्ति तयावर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति सम्बन्ध । इदमत्र तात्पर्यम्—ये स्वयमेव प्रबोध-शून्यत्वात् भोगमात्रपराः, तेऽन्यैस्तथाविधैरेवं^५ तमेवार्थं प्रशंसद्भिः परिपोष्यमौण-तादृक्संकल्पाः परमार्थप्राप्तित्ववसायात्परमैपकृष्यन्त इति तथाविधानां बुद्धिः कथं समाधौ विधेयतामर्हति ॥

१. BS^१ अविनाश२. BN^१ and BN^२ add विपश्चितः३. BS^१ omits ते४. BS^१ संभवः तस्मिंश्च५. IO and BN^१ omit भोगैश्वर्यस्य

६. IO विषयाधि-

BN^१ विषयाधि-७. BS^१ adds फलभूतान्८. BS^१ तत्साधन९. BS^१ adds क्रियाविशेषाः१०. IO, and BN^२ एवमर्थ
BS^१ एतमर्थ११. BN^१ परिपोषमाणता तादृक्
BS^१ परिपोषमाणस्य तादृक्१२. BS^१ इत्१३. BN^१ and BS^१ विधीयतां

अतश्च स्वभावतः प्रसूतविज्ञानोपदेशपौत्रभूतम्त्वमविपश्चिद्विपरोचनावचन-
वञ्च्यमानचित्तता विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निह्वैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसच्चस्यो नियोगक्षेम आत्मयान् ॥ ४६ ॥

सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम्, सुखदुःखमोहमयबुद्धिमयत्वात्,
त्रैगुण्यविषय आश्रयो यस्य स त्रैगुण्यविषय, सत्सारिपुस्त्वर्ग उपचारात्
त्रैगुण्यशब्देनात्रोच्यते । तदेवविध त्रैगुण्यविषयो गोचरो^१ येषां ते तथा-
मृता वेदा । ये हि सुखाद्यर्थिनः ते तत्त्वास्तिहेतुषु क्रियाविशेषेषु वेदैर्नियुज्यन्ते,
यतस्तैस्सर्वतो व्यतिरिक्तस्वरूप सर्वगत एको यथोक्तविशेषण सत्य आत्मा
आत्मत्वेन न प्रतिपद्यते, ततस्तेषां सत्त्वेवात्मा नास्ति, त्वं तु निस्त्रैगुण्यमसत्त्वात्मवान्
भव । निष्क्रान्त त्रैगुण्यान्निस्त्रैगुण्यो गुणत्रयातीत, वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणै-
र्धेदकैकम्बभावसम्बन्धी न तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभाव परमार्थतो
ऽयमात्मा, तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृशन्^२ आत्मवान् भव, परमार्थसन्तमेवात्मान्
मुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशैथिल्यादसन्तमिव मा कार्षीरित्यर्थः । यदा च गुणत्रया-
तीतस्वभावमात्मानमात्मतया प्रतिपद्यसे, तदा निर्द्वन्द्वं द्वन्द्वेभ्यः सुखदुःखतृष्णा-
जरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव, एतानि हि द्वन्द्वानि अनात्मनि

१ BN^१ देशमात्र This is noted
as an alternative read-
ing in BS^१

२ BN वश्य

३ BN गोचर

४ IO सुखदुःखाद्यर्थिनः

५ IO omits संबन्धी स्वभाव
BN and BN^२ संबन्धेन तु

६ BN^१ मृश्यन्

७ IO and BN omits अना-
त्मनि बन्धनानि In BS^१
this portion is written
in the margin

त्रिगुणे देहादावात्मप्रत्ययनिबन्धनानि, यतश्च निर्द्वन्द्वस्ततो नित्यसत्त्वस्थोऽपि भव, नित्यमविनाशि यत्सत्त्वं सद्भावः तत्र स्थित उपलब्धप्रतिष्ठस्तादृशः सत्रियोगक्षेमोऽपि भव । अप्राप्तस्य प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तियोगः; प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः; निष्क्रान्त-
त्ताभ्यां नियोगक्षेमः तथाविधो भव । न हि नित्यसम्पूर्णत्वात्सर्वतो निरभिलापात्मनः
प्राप्यं किञ्चित्संभवति, न चापूर्वतया प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य विनाशोऽङ्गया परि-
रक्षणम्, अतौ विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्माभासदेहादिनिबन्धने एव योगक्षेमे इति
स्ततो व्यावृत्तात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्ययमर्शादात्मवान् भव, न तु भोगैश्वर्यप्रस-
क्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानैकनिष्ठोपदेश्यपुरुषविपयत्वेन विधीयमानक्रियादिदोषेतिकर्त-
व्यतोपदेशैशतसङ्कुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयावगन्तव्यम् ॥

किंतु यावता परमार्थक्रियासिद्धिर्भवति, तावदेव तत उपादेयतया बुद्धेन
प्रतिपत्तव्यम् इत्याह—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ ४७ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने हृदप्रस्रवणादौ अर्थिनो
यावानर्थः यावन्मात्रमेव तृप्याप्रशमनाद्यर्थक्रियासमर्थसलिलत्वोपयोगमात्रं प्रयो-
जनं तावानेव विज्ञानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सर-
हस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम्, यावता शास्त्रैकदेशेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थ-

१. BS' विनाशशङ्काय

२. BS' यतो

३. BS' देशे षत

४. IO and BS' omit बुधेन

५. IO यावदर्थः

६. IO and BS' मात्रमेकदेशात्तृप्या-

क्रियानिर्गृहीर्भवति, तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकल्पादप्युपादातन्यम् । किमुक्तं भवति? यथा तृपितेनार्थिना सुसम्पूर्णात्समुद्रकल्पादपि जलाशयात् स्वार्थक्रिया-सम्पत्तिमात्रक्षममुदकं स्तोत्रं समुपादीयते, न सर्वो जलाशयः, एवं ज्ञानक्रिया-विषयविविधार्थसम्पूर्णादपि वेदशास्त्रात्तत्त्वजिज्ञासुना तद्वगममौत्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्यः, न तु सर्वमेव वेदशास्त्रमिति ॥

अथ विजानता सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनं पुरम्भृत्योपदेष्टुमाह—

कर्मण्यस्त्वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४८ ॥

तव संप्रत्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिरूढदृढप्रतिपत्तिवशादनित्येभ्यो देहा-दिभ्यो व्यावर्तमानात्मप्रत्ययत्वे सत्यद्वैतचिन्मयज्योतीरूपं परं तत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सतः कर्मण्यधिकारोऽस्तु, यत्कर्म कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यव्यापार-विशेषालोकं वर्णाश्रमविभागेन देशकालावस्थापेक्षमुख्यगौणविविधेतिर्कर्तव्यता-कलापेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहित तस्मिन्नधिकारः कर्तृत्वं भवितुं, तदधिष्ठितस्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः ; यत् कर्म तावच्छरीरत्वान्यमिचारिर्न कदाचित्पुंशुं शक्यम् । अथ यत्याद्यवस्थायाः कश्चिन्नियमविशेषोऽवलम्बनीय एव, ततश्च स एव कर्मविशेषता प्राप्नोति, आश्रयान्तरकर्मनियमवत् ।

१. BN' निर्वृति.

२. IO, BN' and BN* उदक

३. BS' मात्प्रयोगोपयोग्ये

४. BN' (omits देहादिभ्यः).

५. IO_आत्मने त्वेन

६. BS' यत्. कर्म.

७. IO, BN' and DN* भवति

८. BS' न कदाचित् BS' notes this an alternative reading

इत्थमशक्यः सर्वात्मना कर्मत्यागः । किञ्च गृह्यतां नामात्यागोऽपि त्यागाभिधानः, स तु तत्त्वज्ञानमाद्यतामेवाविष्करोति, तथाविधस्य यतो द्वेष्यतां विना कस्यचिदर्थस्य हानं न सम्भवति । नै चोपादित्सितं प्रियमर्थं विना रागतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने रागद्वेषप्रसङ्गो दुर्निवारः । यदि च तत्त्वसैकत्वात् कर्मणां यद्येष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम्, तथापि पूर्ववद्रागद्वेषैवशान्यथानुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्वज्ञतामेवानुष्ठानुरभिच्यनकीत्यकर्मता वा विरुद्धकर्मता वा निरुत्तरानन्तनिजानन्दनिर्भरं परं तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्षणं परमं समाधिपरिहृत्कृतः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो द्वयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु ; किन्तु तेषां कर्मणामनात्मज्ञजनसमुचितनानाभिसन्धानप्रार्थितेषु दृष्टानुश्रविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वधिकारो मा भूत् । ये ह्यतत्त्वज्ञतया फलान्यधिकृत्य तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते, तेषां तानि क्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयान्तःकरणभूमौ बीजभूतान्येवावतिष्ठन्ते, अतश्चानित्यक्रियाफलोपभोगप्रक्षये विविधवासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनःपुनः कारणतां प्रतिपद्यन्ते ; जन्म च तस्यै तस्य कर्मणः, कर्म च तस्य तस्य फलस्य हेतुत्वं भजते—इति वासनोजन्मकर्मफलचक्रमेतदनिर्भावंतमानमज्ञानां बन्धाय

1. IO omits न च....संभवतीति
BS' and BN' read this
in the margin.

२. BS' and BN' द्वेष्यता

३. BS' and BN' अवशा-

४. BN' आदरद्वयतः

५. BS' and BN' न्येव तिष्ठन्ते

६. BS' करणता

७. BN' omits तस्य

८. IO omits कर्मफल

९. IO अनिशमसमानमज्ञानां

कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत् कर्मफलहेतुर्मा मू उक्तया प्रक्रियया कर्मणां शुभाशुभाना फलानि सुखाद्यात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो यथा न भवसि, तथोक्तज्ञाननिष्ठस्सन् कुत्रेव कर्माणि तेन ज्ञानाग्निना दग्ध-
बीजतामापादयन् परमेश्वरस्वभावसमापत्तिरक्षणं मोक्षमवामुहीत्यर्थ । अन्यैश्च कस्यां-
चिदवस्थाया प्रस्तुतस्य कर्मपरिहारैस्यं विधीयमानत्वाद्यदकर्मेति मन्यसे तत्र तादृशे-
ऽप्यकर्माणि सङ्गते^१ तव मामूत्; तत्रापि हि सङ्गः कर्मान्तरवत् बन्धहेतुरेवे-
त्युक्तमेव प्राक् ॥

यत एवमत —

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४९ ॥

इह शास्त्रविहिताना कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्माद्वैतज्ञाननिष्ठत्वरक्षणः समाधिर्योग उच्यते, तथा कपिलादिप्रणीतस्य साङ्ख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पात-
ञ्जलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरोधरक्षणयोगे निष्ठा, तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयज्ञानस्य कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोऽप्युक्त । तत्र तादृशे योगे स्थित आश्रमान्तस्परिहारेण कृतप्रतिष्ठस्सन् यथोक्तानि कर्माप्यनुत्तिष्ठ । कथम् सङ्गं तत्तदभि-

१. BN* अन्यथ

२ IO हारविधीय

३. IO, BN*, EN* and BS*
omit ते...सङ्ग

४. IO BN* and BN* न्तरवद्देव

५ BN* and BN* संज्ञस्य

६. IO omits आदि

७. BS* लक्षणे योग-

८. BN* and BN* यथोक्तकर्माणि

९. BN* सङ्ग

संहिताफलप्रसिद्धे तुल्यप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा परिहृत्य । अत एव सिद्धौ कर्मफलसम्पत्तौ असिद्धौ च तद्विधाते । द्वयोरपि निर्विकारत्वात्समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वात्त्रित्वपरिपूर्णयथोक्तात्मतत्त्वप्रत्यक्षमर्शजनिता-
नन्दतृप्तस्य कर्मणः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा न कश्चिस्तुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिरूढो भूत्वा यथोक्तयोगनिष्ठो भव, यतस्समत्वं सर्वास्ववस्थासु विकारलेशांसंस्पृष्टत्वमेवैष योग उच्यते, साम्यप्राप्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः ॥

अत एवैतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह—

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्वन्धनास्त्विह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ५० ॥

यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पुरुषस्य सर्वे समारम्भाः सर्वासु क्रियासु प्रवृत्तयोऽवश्यंभाविनोऽपि निराशीर्वन्धना भवन्ति, स त्यागीति सम्बन्धः । आशीः अनित्यभोगविषया आकाङ्क्षा, तदेव बन्धनं संसारहेतुत्वादस्वातन्त्र्यमाशीर्वन्धनम्

१. BS¹ प्रातिकहेतु

४. BS¹ हेतसंसृ

२. IO, BN¹ and BN² omit
स्यत्वा BS¹ notes this in
the margin.

५. BN¹ and BN² omit सर्वे

६. BN¹ and BN² omit सत्त्वा...
बन्धनं

३. IO, BN¹ and BN² omit कर्म,
BS¹ notes this in the
margin.

७. IO and BS¹ omit संसार...
बन्धनं

निष्क्रान्ता आशीर्विन्धनान्निराशीर्विन्धनाः^१ भोगात्मबन्धैरहिता इत्यर्थः । अत एवावस्थानुप्रेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाशासंन्यासे हुतमग्नाविव बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्यविनाशाय निक्षिप्तं स एवविधो नित्यैर्कर्मानुष्ठातैव त्यागी त्यागवान् न पुन क्लेशभीरुत्वादिना कर्माण्येव त्यजन् त्यागी भवति, इति युक्तिरत्र प्रागेव उक्ता ॥

स एव चैवविध पुमान् प्रशस्यज्ञानयुक्तो न तु य. कर्मत्यागादिमात्रं ज्ञानं मन्यते, अत एवविधोऽल्लुष्टबुद्धियुक्तं कर्म समाचरेत्, न केवलमित्याह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्भ्रान्तजय ।

बुद्धौ शैरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ५१ ॥

यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानाद्दूरेणातिशयेन केवलं तद्विरहितं कर्मावरं निकृष्टं ज्ञानशून्यं कर्म संसारहेतुत्वात्ततोऽत्यन्ताधममित्यर्थः । अतश्च बुद्धौ यथोक्ते सम्यग् ज्ञाने शैरणमाश्रयमन्विच्छ अभिकाङ्क्ष तामेवोपायतयावलम्बस्वेत्यर्थः । यतो ये फलहेतव अनित्यभोगलक्षणं फलमेव हेतुतत्साधन-

१. BN¹ add भवन्ति

२. BS¹ बन्धन

IO, BN¹ and BN² बन्धरहित.

३. IO omits नित्य

४. IO एवं

५. BN¹ and BN² omit पुमान्

BS¹ notes as alternative

readings बुद्धिमान् and प्रज्ञा-

युक्तः

६. BS¹ मरण.

७. BS¹ omits ज्ञान

८. IO, BS¹ and BS² मरण.

९. BS¹ अनित्यं

मृतासु क्रियासु प्रयोजकं कारणं येषां ते ज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनः कृपणाः, तेषु फलत्वार्थित्वादीनाः तत्तज्जातिशरीराद्यभिमानावच्छिन्नम्, अत एव अनित्यमौगालक-फलवृष्णातुरमात्मानं मन्यमानास्सन्तो दुराचाराः ॥

अत एव तद्विलक्षणस्य ज्ञानिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५२ ॥

इहात्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वम्, स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावा-
पादनेन सर्वस्य कार्यस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रं चेदं कार्यं
निर्मिमौणः स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्षते^१; नापि सहकारिणम्;
न चेदमित्यमवभासमानमपि कार्यं चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं कंचि-
दर्पयितुं प्रभवति । तदेवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमालत्वेन निष्प्रकम्पया
प्रतिपत्त्या यः प्रत्यवमृशति स बुद्ध्या परमेण बोधेन सम्यग्ज्ञानेन युक्तः सँबुद्ध
इहोच्यते, स चैवंविध इहोपदिश्यमाने कर्मयोगेऽधिकृतः कुर्वन्नपि कर्माणीश्वर-
भावानुप्रवेशात्सर्वं समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वाल्लुप्तं सत्कर्म इदं
दुःखहेतुत्वान् दुष्कृतं दुष्टकर्मैत्यनुत्सन्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिभिः परिकल्पितभेदे

१. IO तत्र फलार्थित्वादीनाः

BN^१ and BS^१ तत्र फलार्थि-
त्वादीनाः

BN^१ तुच्छफलार्थित्वादीनाः

२. BN^१ omits from here to the
end of the commentary
on this verse.

३. BS^१ अपेक्षते

४. BS^१ संबुद्ध्या

५. IO, BS^१ and BS^१ बोधने

६. BN^१ and BS^१ संबन्धः

७. IO omits सुकृतं....त्वान्

८. BN^१ omits दुष्ट

सुदृढतदुद्धृते द्वे. अपि जहाति त्यजति, नै तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सुदृढतदुद्धृतरक्षणं भेदं जनयतीत्यर्थः । एवमनेन श्लोकार्थेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादिव, न च तत्रोपारमार्थिकं सदसद्विकल्पमारोपयेदित्युपदिष्टं भवति । यत एवं तस्मात्त्वं यथोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टसन् योगार्थं समाधये युज्यस्व, स्वैकर्मानुष्ठानद्वारेण युक्तो भव; यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशल्युक्तं ज्ञाननिष्ठत्वेन सुखकारित्वं स एव योगः समाधिर्हि, नान्यः ॥

एतमेवार्थं हेतूपन्यासपूर्व विवरीतुमाह—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जैन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५३ ॥

यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणोत्कर्मणोऽवश्यंभावि सुखाद्यात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरमिक्त्वा ईक्षस्यात्मनिष्ठत्वात् अनभिसन्धानेन त्यक्त्वा विहाय फल-
भिसन्ध्यैर्नुप्रीयमानकर्मप्रतिबद्धैर्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्वन्धनैर्नादस्वातन्त्र्यानिर्मुक्ताः

१. IO omits न	IO and BN ¹ एवमेवार्थं
२. IO omits दुद्धृत	११. IO and BN ¹ कर्मबन्ध
३. IO जहातीत्यर्थे.	१२. IO क्रियमाणं
४. BN ¹ तत्र पार.	BN ¹ and BN ² क्रियमाणस्य
५. IO and BN ¹ विवेकव्य-	१३. BN ² फलक्षालम्.
६. IO and BN ¹ omits योगाय	१४. IO, BS ² , BN ¹ and BN ² विहाय
७. IO and BN ¹ omit स्त	त्यक्त्वा
८. IO, BS ² and BN ¹ उक्त.	१५. BN ¹ सन्धातु-
९. IO and BS ² साधुकारित्वं	१६. IO, BS ² and BN ² बद्धत्वात्
BN ¹ साधुवारित्वं	१७. IO बन्धनात् स्वादसन्नन्यात्
१०. BN ² omit एतमेव...दुष्ठा हि in the first ardhha of the verse.	

न्तो निर्धिम्भतयानामयमनित्यसुखादिसङ्कल्पदोपरहितं पदं पारमार्थिकस्वरूपप्रति-
त्मकं धाम गच्छन्ति प्रामुवन्ति, अतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाय युज्यस्वेति
वेण सम्वन्धः ॥

यदा चैतस्वरमदुरवगाहं तत्त्वज्ञानगुत्तमपि झगिति मनसि प्रतिष्ठां न
निबध्नाति तदा त्वयात्र शिथिलोत्साहेन न भवित्त्वम् ; यतः क्रमेणैतत्
ज्ञास्यसि इत्याह—

यदा त्वं मोहकलिलं बुद्ध्या व्यवतरिष्यसि ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५४ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिन्ता ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

यदा यस्मिन् काले त्वमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्नत्वमात्रप्रतिपत्त्या
मोहकलिलमनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानवर्द्धमं व्यवतरिष्यसि विप-
र्ययत्वप्रतिपत्त्या लङ्घयिष्यसि, तदा एवं श्रुतम्, इदं श्रोतव्यमिति संशयाविष्टजनोचित-
योर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्वेदं विरागं गमिष्यसि, ततश्च निश्चया-

१. IO झारुपे

२. All except BS' ते

३. All except BS' बुद्धिर्व्यतितरि-
ष्यति

४. IO निश्चला

५. BN' उपपन्नमान

६. IO, BS' and BS' कर्तुं संव्यव

७. IO omits व्यव... लङ्घयिष्यसि

८. BN' and BN' जनचित्तयोः
IO विष्टचिन्तितयोः

९. IO, BN' and BN' तच्च.

भावात् 'इदं' श्रुतम्, इदं श्रोतव्यम्' इति^२ विच्छिन्नविचिकित्साविष्टतया या श्रुति-
नानाशास्त्रश्रवणं तस्यामनुपादेयत्वाद्विप्रतिपक्षा प्रतिकूल्य सती तवै मति प्रज्ञा
निश्चिता यथोक्तात्मज्ञाननिवृत्तसन्देहा, अत एवाचला विकल्पैर्बलवद्विरप्यप्रकम्प्या
सती स्थास्यति, अस्मिन् समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते, तदानेन क्रमेण
यथोक्तं योगं कर्म समाधिलक्षणमाप्स्यसि प्रतिपत्स्यसे^३ संश्रयिष्यसे ॥

अथ ते तदा मति स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञत्वस्य
सम्यक्तत्त्वमनवगच्छन्

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५६ ॥

हे भगवन् केशव ! कर्मसु किलै कौशलं योग उक्त । निश्चलप्रज्ञता च
स्थितप्रज्ञता । तदेवविधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भाष्यते^४ ?

१. IO omits इदंश्रुतम्, BN¹ notes
this as in the margin

२. All excepts BS¹ omit
विच्छिन्न.

३. IO omits तव...प्रकम्प्या

४. IO omits this word BN¹
and BS¹ note the word
in the margin

५. BN¹ प्रहृत्वमस्य
IO and BN¹ प्रहृत्वमस्य
इदस्यमनव-

६. BS¹ and BS² note प्रजेव
as an alternative read-
ing

७. IO, BN¹ and BN² omit
this word,
BS¹ note it in the
margin

८. IO omits this word

९. IO, BS¹ and BN¹ भावते

किमस्य व्याख्यानम् ? विरुद्धमिवास्य चेष्टितम्, यतो वाङ्मन काथैस्त्रिमिर्त्या-
पारण कर्मोच्यते, तान्तिष्ठोऽपि चेष्टा नाम्योपपद्यन्ते । किमसौ भाषेत, भाषणक्रिया
चानुतिष्ठेत् ? न ह्यस्यैकतत्त्वनिश्चल्पजत्वाद्भाषण वचनकर्मोपपद्यते । किमसौ
व्रजेत्, गमनक्रियोपलक्षित कायग्रापारमान्चरेत् ? सोऽप्यस्य पूर्ववन्नोपपद्यते,
उत आसीत्, वाङ्मनसप्रचारपरिहारेणान्तर्धैव वृत्त्या तिष्ठेत् ? सोऽप्यस्य कर्म-
कौशललक्षणे योगे वर्तमानम्योभयकर्मनिर्मुक्त्यात्मिका नोपपद्यते—इति
स्वरूपानवधारणात् कास्य भाषेत्युक्तम् । एतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मक-
क्रियामात्रविषय वेदितव्यम् ॥

अथ “यस्यै सर्वं समारम्भा” इत्यादौ बुद्धिमच्छब्देनोक्तस्य स्थिन
प्रज्ञस्य स्वरूपमुक्तमायमपि दुरधिगमत्वात्सम्पगनवर्धारितम्, इदानीं केनाप्यदो
विशिष्यै पुनरच्यमानमवधारयेत्यर्जुन मोक्षयितुम्

भगवान्नाह—

प्रव्रहाति यदा कामान् सत्तान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५७ ॥

१ IO and BN omit पूर्व
साध्यस्य

This is noted in the
margin in BS*

२ BS* विनात्मना

३ BN* निर्दुष्टारिमका

४ IO BN* and BS* omit
यस्य

५ IO, BV and DN* बुद्धि-
शब्दम्

६ BN* and BN* पारितःसीदानी

७ All except IO विशेष्य

इह खलु सर्वरहस्यानामुपनिषद्भूतेऽस्मिन् विज्ञाने कश्चिदेव लक्ष्मणो
जन्मसहस्ररिशीलितपर्यवभौतैकालतापराभृष्टरजस्तमोमैयमलतया सत्त्वमात्र-
शेषत्वे सति^१ समुपजातस्वरूपप्रत्यग्दर्शयोग्यप्रज्ञध्वरमजन्मा पुरुषातिशयोऽधि-
कारी यस्तथाविधावसरोपजातानुजिदृक्षापरमेश्वरप्रेषिताभ्या सततसहचरीभ्या
भक्तिश्रद्धाभ्या दत्तदृढहस्तावलम्बो यथोक्तज्ञाननि श्रेणीस्थिरनिवेशितपद, परम-
कारणसमापत्तिप्रतिविम्बरूप परम धामाधिरोदुमध्यवसित, यमुद्दिश्यात्मतत्त्व-
मेवाहन्तया व्यपदिशन् वक्ष्यति—

“मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मौ वेति तत्त्वत ॥” इति ॥

तथा—

“बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ” इत्यादि ।

तादृशश्च सन् यदेदमाचरति तद्गौ स्थितप्रज्ञो भवति । किमाचरति
यदा मनोगतान् सकल्पवर्तिन कामानतत्त्वैज्ञानुष्ठेयकर्मफलभूतान् सुखा-
दीन् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति, मनागपि तान् सङ्कल्पयति, न तु

१. BN^१ भनैक IO भानैकाल्मना

२. All except BS^१ omit मय

३. BS omits सति

४. BN^१ चराभ्या शक्तिश्रद्धाभ्या
BN^१ and BS^१ चराभ्या

५. BN^१ omit भक्तिश्रद्धाभ्या

६. IO omits दृढ BN and
BS^१ notes it in the
margin

७. BS^१ सवेत्ति

८. IO यथा

९. IO यदिद

१०. IO तदा प्राज्ञो भवति

११. BN तत्त्वानुष्ठेय

१२. IO मुखान्

कर्माणि प्रजहाति । कथमेतत्संभवति, कर्माणि च करोति, फलं च प्रजहातीति? तदुपपादयितुं विशेषणमाह—“आत्मन्येवात्मना तुष्टः” इति । सर्वः कश्चित्त्व-संविदाधिकरणं तोषं^१ प्रीतिमनुभवति, किन्तु अप्राप्तपूर्वेषु केनचिदनित्येन प्राप्येन सुखसाधनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं^२ प्राप्नोति । अयं तु योगी सततसन्निहितानन्तमितचित्प्रकाशात्मना परामर्शाभावमानाद्यवधानमिव प्राप्तेन सर्वदा सुखसंपूर्णस्वमहिमत्वादाखिल्वस्तुस्पृहाविच्छेदकारिणा स्वयंनिहितविस्मृतेन महानिर्धानेनैव पुनः प्रत्युदितस्मृतिपशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेण लामेन लब्धसहजानन्दः । एवंविधश्चायं कृष्णप्रार्थनीयानुत्पाद-विनाशधर्मकान् कामान् कर्षं^३ न प्रजह्यात् । यदा चेत्यंभूतस्सैन्^४ कामान् सर्व-कर्माणि कुर्वन्नपि प्रजहाति, तदा स्थितप्रज्ञः ॥

यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा तदेव विशेषतो वक्तुमाह—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः धिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५८ ॥

इह कर्मफलभूते सुखदुःखे प्राप्यमाने प्राप्ते च द्विप्रकारतया सर्व-प्राणिनां विकारहेतुत्वमापद्यते । अयं तूक्तलक्षण स्थितप्रज्ञ प्राप्यमानेषु सैल्लु

१. BS', BS' and IO तेषां

२. IO, BN' and BN' प्राप्तः.

३. All except BN' तेषां

४. IO निधानेनैव

५. All except BS' omit कामान्

६. BS' and IO कर्षं प्रज-

७. All except BS' स कामान्

८. IO and BS' स्थितधीः

९. BS' आपद्यते

१०. BN' and BN' ह्युक्त

११. BN' and BN' सल्लुखदुःखेषु

दु खेष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति, सुखेषु च प्राप्स्यमानेषु विगतम्पृहो निवृत्ताभिलापो भवति, यथोक्तपरिपूर्णात्मरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात् सर्वसाम्यसमौर्धिसमापन्न, अत एव वीतरागभयक्रोध — राग सुखविषयोऽभिलाष, तथा भय सुखप्रतीयातहेतोरशक्यप्रतीकारात्सन्त्रास, तथा क्रोध शक्यप्रतीकार तथाविध प्रति रोष, एते वीता विगता यस्यै तथाविध स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥

एव प्राप्स्यमानसुखदु खनिर्विकारतया स्थितैप्रज्ञस्य लक्षणमुक्त्वा प्राप्त-सुखदु खस्य निर्विकारतया त प्रतिपादयितुमाह—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५९ ॥

योगी तत्तदनन्तमेद सुखसाधनभूत दु खसाधनभूत वा सुखात्मक दु खात्मकमेव वा शुभाशुभ प्राप्य नाभिनन्दति नापूर्वक्षणिकहर्षलक्षण क्षोभ श्रयति, यत सर्वस्निन्वस्तुन्यनभिस्नेह 'इद मम सर्वमन्यद्दु खकारणम्' इति अभीष्टेषु अनुरागोऽभिस्नेह, स यस्य नास्ति स तथोक्त । तथा शुभ प्राप्य न द्वेष्टि न तत्रतिषेधप्रयत्नलक्षण क्षोभमुपयाति । य एवविध प्राप्तयोरपि प्रियाप्रियै-योर्नित्यनिर्विकारस्वात्ममात्रसुर्व्यवस्थितबुद्धि तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञोच्यते ॥

- १ IO दृत्वासर्वमाप्य
- २ BN¹ and BN² समाधिसमा
- ३ IO कारतयाविधप्रति
- ४ BN¹ and BN² add स
- ५ All except BS¹ omit स्थित

कारतया

- ६ BN and BN¹ नन्दति पूर्व
- ७ BN² omits अप्रिय
- ८ IO and BN¹ सुव्यवस्थितस्य प्रति
- BN² सुव्यवस्थित तस्य

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणा उपायभूतेन निष्पद्यते तद्वानपि स्थित-
प्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ६० ॥

चलञ्चो व्यतिरेके । यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्य ईन्द्रियार्थेभ्य
शब्दादिभ्य इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सहरति व्यतिरेचयति, समावृत्तश्चिद्वर्क-
स्मिरूपाणि तन्निष्ठान्येव करोति । कथम् / कूर्म कच्छपो यथा स्वावययान् स्वश-
रीरनिष्ठान् करोति एव[चम्], तदासौ स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥

अथो विषयेभ्य इन्द्रियसंहार किञ्चिद्वाद्यप्रहणेन वा, किं वा प्राब-
मानेषु शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनात्रोक्त इति पक्षद्वयसंभावनाया पूर्वपक्षस्थैर्य-
प्रतिपादनपूर्वमुत्तरमेव पक्ष रामर्थयितुमाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ६१ ॥

अभ्युपगम्येदमुच्यते, अस्त्येतत् निराहारस्य शास्त्रविहितानपि शब्दा-
दीनानौहरतस्तान्दूरत परिहरतो विषया इष्टा शब्दादयो विनिवर्तन्ते, प्रत्या-

१. IO, BN¹ and BN² सर्वश
BS¹ notes सर्वश as an
alternative reading

२. BN¹, DN¹ and BS¹ यत्

३. All except BS¹ सर्वश

४. IO omits इन्द्र...दिभ्य

५. BN¹ अय

६. BS¹ आग्रहणेन

७. IO, BN¹ and BN² आहारत.

सत्त्यभावात्त्वैकैर्यं रागादिकं नारभन्ते, किंतु रसवर्जं रसमभिलाषं रागास्त्यं क्लेशं वर्जयित्वा । स हि तदानीं प्रसुप्तस्तनुर्वा वर्तते । परमनैष्ठिकस्य रसोऽपि निवर्तते नाम परं प्रकृतं समाध्युपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य ; यदि वा एष योगी यदा परं तत्त्वं विषयपरिहारं समाधिक्रमेण पश्यति, तदा तं दृष्टवतस्तस्य रसोऽपि जातु निवर्तत इति स्वान्तं निष्ठार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

एवं विषयपरिहारपरमसमाधे परमपि काष्ठा प्राप्तस्य संच्छल्लवं प्रति-
पादयन् यद्योक्तज्ञानपूर्वमनिपिद्धविषयसेवात्मकं संच्छल्लं समाधिं सिद्धान्ती-
कुर्वन्नाह—

यत्तस्यापि हि कौन्तेय पुरुषस्य त्रिपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६२ ॥

तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत् तत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६३ ॥

यैद्यस्माद् तस्यापि विषयानाहरणसमाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामपि प्राप्तस्य विदुषो विपश्चितो ज्ञानविधातजागरूकत्वाच्छिद्रान्द्वेषणपराणि प्रमैथन-

१ IO कार्यरतः-

२. IO प्रसुप्तमनु वा वर्तते
BN' प्रसुप्तसा वा वर्तते

३. All except BS' add यदि वा
and omit it later.

४. BN' and BN' संच्छल्लं
BS' and BS' संच्छल्लवं

५ IO, BN' and BN' ज्ञानप्रवे-
शनिपिद्ध

BS' Notes this as an
alternative reading

६. BS' मेवात्मकमदृच्छलं

७. IO BN' and BN' दृष्टान्ती-
कुर्वन् BS' notes this as an
alternative reading

८. BS' notes मत्पर as an al-
ternative reading

९. IO omits यद्यस्मात्तस्यापि

१०. IO ज्ञानविज्ञानविधातजागरूकता
छिद्रा-

११. IO प्रमथसीत्-

शीलानोन्द्रियाणि प्रसभं प्रसह्यैव कंचिदवकौशलेशं लब्ध्वा मनश्चित्तं हरन्ति ।
 लब्धादपि समाधिपैलाद्यपकर्षन्ति विषयामिमुखतां नयन्ति । श्रूयन्ते हि
 तैथाविधविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठा योगिनाश्चिरादपि इन्द्रियैः कामान्प्रति र्वर्तनेन
 प्रमथितचित्ताः । यत एवमयं सच्छलो विषयैपरिहारसमाधिः ततस्तानीन्द्रियाणि
 मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतसा संयम्यात्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणे
 स्वात्मतत्त्वे समाहितः सर्वास्ववस्थासु तदेकनिष्ठः सन् तत्परः शास्त्रानिषिद्ध-
 शब्दादिग्रहणैः प्रवृत्तेन्द्रियनिष्ठ एवासीत् । यस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिन
 इन्द्रियाणि वशे विधेयैस्त्वे वर्तन्ते^{११} तस्य प्रतिष्ठिता लब्धनिश्चलस्थितिः प्रज्ञो-
 च्यते । अत्रायं^{१२} दृष्टान्तः—कश्चिद्गौरुडिकः तादृशः संभवति यो मन्त्र-
 प्रभावेन भुजगान्प्रतिषेद्धुमलम् । स यदा तादृङ्मन्त्रोपासनगौथिल्यलक्षणं प्रमाद-
 मातिष्ठति, तदा ते छिद्रान्वेषिणो भुजगाम्स्तं व्यापादयन्त्येव । कश्चित्तु गौरुड-
 शास्त्ररहस्यवेदित्वैत्तादृशातिशययुक्तो भवति, येन तैरेव भुजगैः सद्गामभिरिव
 कीडति ; तं च ते न कदाचिदभिभवितुं प्रभवन्ति^{१३} । एवं योगी कयाचिद्युक्त्या
 कंचित्कालं विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति ; तस्य मनाप्यवधानविच्छेदात्ते

१. BN' and BN' अवकाशं

२. IO लब्धा

३. BN' and BN' अपकर्षन्ति

४. BN' श्रूयते

५. BS' and BS' गथाविधं

६. IO, BN' and BN' वर्तनेन

७. BN' and BN' विषयप्रतिहार

८. BN' and BN' निषिद्ध

९. BN' and BN' अप्रवृत्ते-

१०. IO, BN' and BN' विधीयन्ते

११. BN' omits वर्तन्ते

१२. IO omits अयं

१३. All except BS' कश्चिद्गौरुड-

१४. BN', BN' and BS' वेदितत्वात्

१५. BS' adds in the margin

न कदाचित् तं प्रमुष्णन्त्येव

लैवधावकाशा विपर्याश्रित प्रमैभन्त्येव । यस्तु यथोक्ते पारमार्थिके स्वात्मन्येव
सदा सुख्यवस्थित, स विपर्यये क्रीडन्नपि न कथञ्चिद्वाधितु शक्ते, यथोक्तम्—

“ वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
सवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥”

अथ “कृमोऽङ्गानीव” इत्युपमाननिर्देशाद्विषयेभ्योऽत्यन्तन्यावर्तनमेवेन्द्रि-
याणा सहार समयो ये तेभ्योऽन्यथैव तं प्रतिपादयन्, प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य श्लोक-
पञ्चकेन मुख्य लक्षणमाह—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्मजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६४ ॥
क्रोधाद्भवति समोहः समोहात्स्मृतिभिभ्रमः ।
स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६५ ॥
रागद्वेषनिमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मज्ञस्यैविधियात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६६ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६७ ॥

- १ IO लक्षाव
२ IO प्रमथयन्त्येव
BN and BN² प्रमथन्त्येव
३ All except BS read शक्य
४ BN² अत्यन्तवतमानमेव
५ IO यस्तङ्ग्यथैव BS¹ notes
this as an alternative
reading
६ BN² न्ययेव

- ७ BN¹ omits त
८ BN² adds within brackets
the following two verses
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य बुत सुखम् ॥
इन्द्रियाणा हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रशा वायुर्नावमिवाम्भसि ॥
These two verses are
written in the margin

* तस्माद्यस्य महानाहो निगृहीतानि सर्वतः^१ ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य ब्रह्मा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

इह खल्वचिन्त्यपरमेश्वरमायामुपितसम्याजानतया शरीरमात्रमालम्बनेन प्रतिपर्द्धस्य ससारिण सत पुस सन्निहितमपि मुख्यव्येय निरुतरानन्तनिजानन्दसुधासागर सत्य र्वात्मानमविमृशतो दु रैरुपरिणामनित्यकृत्रिमसुखसाधन-स्यैहतया शब्दादीन्विषयान् ध्यायत सतत चिन्तयत तेषु सङ्को निविडनिगमनमानसत्वमुपजायते उरुधते । तस्मात्तथाविधात्सद्भात् क्रानस्तद्विषयोऽमिरापो रागाख्य द्वेश सजायते समुद्रवति । तस्माच्च तत्प्रतिकूलेषु वस्तुषु क्रोध द्वेषाख्य ह्येदाप्रकारोऽभिजायते प्रभवति । ततश्च सगोह आत्मानात्मादिवस्तुविनेकविरहात्मकमजान प्रभवति, मोहाख्य द्वेश उन्मज्जतीत्यर्थः । ततश्च स्मृतिविभ्राम्यति, सत्य स्मर्तव्यमात्मानममृशन्ती स्वरूालोपमिवामोति, तादृशैर्च स्मृतिभ्रशात् परमार्थनिश्चयात्मक ज्ञान नश्यति तिरोभवति, तन्मात्रं हेतो पुरुष सत्य स्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षण नाशमुपगच्छतीति ससारिण पुरुषमुद्दिश्याप्रतिष्ठितमुद्भित्वस्य हेतुपरम्परा प्रतिपाद्य इदानीमनुजिगृक्ष्णामौक्षिप्यमाणसन्देहतिरस्करिणीतिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वस्वभानप्रकाशस्य प्रासैर्भेदोभस्य गुणुक्षो^{२*} प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्रम प्रतिपादयितुमाह—

१	IO an l BS' सर्वेश	८	BS' BN' and BN ^a ad l तस्मात्
२	IO मुख्यमव्यय	९	BN an l BV' बुद्धि परमार्थ
३	All except BS' निरुपमा	१०	IO omits च
४	IO स्वात्ममवि	११	BS an l BN ^a क्षयान् शिष्य
५	BV ^a सृष्ट्या	१२	BN ^a and BN ^a तिरस्कारिणी
६	BS ततस्तु	१३	IO प्रासाप्रयो
७	BS, BS and IO तादृशाद्य	१४	BS ^a adds पुस

“ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ”^१ इति ॥^२

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु पुमान् विषय प्रत्यमदर्शविषयमृतत्वान्वाधीन
आत्मौ स्वभाजो यम्य स तादृश पुरुष , आत्मवश्यैस्तादृशस्य सत्यस्यात्मन
स्वशक्तिनया प्रनिरायमानत्वाद्धिधेयैस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिमहतिभिरिन्द्रियैर्नाह्याभ्यन्तरै
करणै र्गिरौरिवार्क पदार्थान्विषयाश्चरन् गच्छन् प्रसाद सुखादिकलङ्कसंपर्का
भावरूप वैशद्यमधिगच्छति प्रतिलभने । अत एव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयाश्चरन्^३
रागद्वेषत्रिमुक्तै^४ । रागद्वेषौ हि विषयमात्र-ध्यानसंप्रसक्तस्य विस्मृतस्वात्मन पुंसो
विषयान्प्रति प्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परिस्फुरत । यस्य तु सर्वत परिपूर्णत्वान्नित्य-
निरभिलाषस्वरूपप्रत्यमदर्शपूर्वक सर्वज्ञानक्रियाव्यग्रहार , तस्य रागद्वेषाभ्या
विमुक्तानीन्द्रियाणि स्व स्य विषयमधिप्रवर्तन् इति तादृशैरिन्द्रियैर्विषया-
श्चरन् प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तम् । एवविधे च निसर्गनिर्मले^५ स्वरूपाभि-
व्यक्तिलक्षणे प्रसादे सति रागादिक्लेशनिबन्धनाना सर्वेषामाध्यात्मिकाधि-
दैविकाधिभौतकाना दु खाना हानि परिक्षयोऽस्यै^६ पुष उपजायते । यतो यथो-
क्तेन प्रकारेण प्रसन्न नीरागद्वेषकलङ्क चेना यम्यै तादृशस्य पुस आशु प्रसाद-

१ BS^१ The following verse

प्रसादे सर्वदु खाना हानिरस्वोपजायते ।

प्रसन्नचित्तसो ह्यशु बुद्धि पर्यवलिष्टते ॥

is written in the margin,
with the indication that
it should be added here

२ BN and BN^१ omit इति

३ BN and BN^१ आत्मव्यभाव

४ IO omits संपर्क

५ IO omits इन्द्रियै

६ BN BN^१ and BS^१ द्वेषमुक्तै

७ All except BS^१ विषयान्तश्चरन्

८ BS^१ निर्मलस्य

९ All except BS^१ and BN^१
हैकल

१०. BN^१ and BN^१ omit हानि

११ All except BS^१ क्षयेऽस्य

१२ BS^१ adds स

समनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते, परितः समन्तास्तस्यै स्वात्मनि निर्विप्लवां प्रतिष्ठां लभते । यत एव तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सुखहेतुभ्यो दुःखहेतुभ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो दुःखहेतुष्वपि द्वेषविरहितत्वेन सुखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नियमितानि बाधाभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तस्य तथाविधस्य प्रत्यासन्नपरमेश्वरसायुज्यस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठिता, स्वात्मनि लब्धस्थितिः । न तदन्यस्य यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणसमाधिनिरुद्धान्यैनुस्वतारागद्वेषैमयमूलत्वात्प्रसृतानि कार्यकरौण्येव निगृहीतानोन्द्रियाणि मन्यन्ते* ॥

अत एव समस्तसंसारिपुरुषविलक्षणां प्रबुद्धस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१. BS^१ न्यानुत्पात

२. BN^१ and BN^२ द्वेषमलमयमूल.

३. BS^१ कारणानीव

BN^१ and BN^२ कारणान्येव

४. BN^१ alone adds in the margin

घयत. आत्मध्यानमनुर्वतः । शान्तिः आत्मनि चोपरतिः । सुखं मोक्षो[क्ष]-नन्दमित्यर्थः ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञा यादुर्नायमिवाम्भसि ॥

अनुविधीयते मनः अवर्णाकृतं सदि-

न्द्रियेण सह गच्छति । अस्य पुरुषस्य प्रज्ञां हरति विषयविशिष्टां करोति ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

नास्ति युद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य युतः

सुरसम् ॥

अयुक्तस्य अवर्णीकृतेन्द्रस्य । नास्ति

बुद्धिः शास्त्रानार्योपदेशाभ्यामात्मविषया

बुद्धिर्नोत्पद्यते । भावना ध्यानम् । अभा-

महाभावो[बाहो] वैरिनिग्रहममर्थस्य तव

तत्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा वृत्तिरेवेह संसारिण प्रति
निशाशब्देनोक्त^१ । तद्विषयचेनै सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृष्टकृत्वात्प्रसुप्तानि
तिष्ठन्ति । एवविना या सर्वभूताना निशा तस्या तद्विषये सयमी यथोक्तपकारेण
निगृहीतसर्वेन्द्रिय प्रबुद्धो जागर्ति, प्रविकसितस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचन-
विभाध्यमाना तामेवाविमुञ्चन् विगतमोहनिद्र आस्ते । यस्या तु प्रतिक्षणविन्ध-
रमुखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोत्पन्नमौत्रव्यग्रसमग्रेन्द्रियग्रामाया ससागव्यवहार-
वृत्तौ सर्वभूतानि समस्तप्राणभृतो जाग्रति तावन्मात्रावहितत्वात् विनिद्रतामि-
वानुभवति । सा तादृशी वृत्ति पश्यत सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोक्यतो मुने
संयमिन प्रबुद्धस्य, रात्रिर्निशा, ता प्रति तस्य निरवधानत्वात् ॥

एव सततमनस्तमितसामान्यसवित्प्रकाशात्मनि स्वभावे सुव्यवस्थितप्रसन्न-
बुद्धि प्रबुद्ध. पवन इव सैदसदात्मकैर्विविधै पदार्थे परिचयमुपगच्छन्नपि
तत्सपर्कसजातै सुखादिभिर्मनागपि न विकृतिं नीयत इत्युत्माननिदर्शनेन स्फुटतर
तत्स्वरूप प्रतिपादयितुमाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमामोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ BN' and BN' प्रकाशरूप
२ BN' उक्त
३. BS' adds हि
४. IO, BS' and BN' omit
मात्र

५. All excepts BN' प्राणभृतो
६. IO सदसदात्मोद्दे
BS', BS' and BN' सद
सदात्मकामोद्दे

स प्रचुद्धः पुरुषातिशयः शान्तिं सकलविकल्पकलोलक्षोभपरिक्षयान्ति-
स्तिमितचित्तवृत्तिसामधिगच्छति प्राप्नोति । कोऽसौ यं कौमा विषयास्तद्वत्प्रवि-
शन्ति निरमिलापमेवावगाहन्ते ? कथम् ? यथा समुद्रं नानौद्विगन्तरागतसरिद्वेषै
व्यापः । कीदृशम् ? ताभिरापूर्यमाणं भ्रियमाणमपि अचलपतिष्ठं निष्प्रकम्पापार-
गम्भीरनिजावस्थानम् । अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिमामर्श्यात् सम्बध्यमानैरपि
सुखादिहेतुभिः शब्दादिभिर्यं क्षोभं नेतुं न शक्यते स एव शान्त इत्युच्यते,
न तु यस्तेष्वसंनिहितेषु शान्तः, यथोक्तम्—

“ विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ” इति ।

अत एवाह—न कामरामी शान्तिमाप्नोति, मनसा कामान् सुख-
साधनभूतान् विषयान् कामयमानोऽभिलष्यन्नेवेन्द्रियव्यापारपरिहारमात्रेण न शम-
नामोतीति ॥

एवमभिप्रायं प्रकटयितुम'ह—

विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१. BN' कामविषयाः

२. BN' मलादिगत

३. IO रूपम्

४. BN' omits this word

IO प्रियमाणं

BN' पूर्यमाणं

५. All except BS' सन्निहितेषु

६. BS' and BN' लक्षान्तः. It is possible to read thus in BN' also

७. BN' and BN' मानसम्. This is noted as an alternative reading in BS' also.

८. BN' and BN' लप्यत्येव

य सर्वानशेषान् कामानिष्टान् शब्दादिविषयानभिलाषान् मनसैव विहाय परित्यज्य इन्द्रियैर्विषयाश्चरति^१ अवगाहने, स शान्तिमुक्त्वा^२भामधिगच्छति प्राप्नोति। कीदृशं सन्^३ नित्यतृप्ताद्वयचिन्मात्रप्रतिलब्धात्मप्रत्ययत्वात् निस्पृहं स्पृहातो विषयमुन्मूलुभर्ताया निष्क्रान्तः । तथा निर्मम प्रतिनियनेषु देहेन्द्रिय-विषयादिषु भावेषु ममैवेदमिति ममत्वाभिमानात् निष्क्रान्तः । तथा निरहङ्कार देहबुद्धिपाणादिप्यात्मप्रत्ययरूपादवैच्छिन्नादहङ्कारादपि निष्क्रान्त इति ॥

एतदन्तेन मन्थेनापवर्गमार्गपत्रणस्य पुत्र प्रथममेव सहजभक्त्याद्यव्यभि-
र्चारिचिह्नसूचितोपदेशयोग्यबुद्धितया सद्गुरूपदिष्टदेहेदेहिब्यतिरेकज्ञाननिरन्तराभ्यास-
वशाद्देहादिवैर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याद्वैतसामान्यसवित्परोहादहपतीतेक्षिदर्करश्मि-
रूपाणामन्तर्बहिष्करणशक्तीनां शास्त्रचोदितेषु विषयषु विमृष्टत्वमेव निर्ममैह
निरुत्तरपदमासिद्धेतु सिद्धान्तीकृत्य सप्तदशाध्यायपदशितपरमरहस्योपदेशप्राज-
भूतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसहरन्नाह—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्माणमृच्छति ॥ ७२ ॥

१. BS' adds गच्छति

२. BN शान्ति मुक्ति-

३. IO, BS' and BS' रूप

४. BN' लोडुभतया

५. BN' अविच्छिन्न

६. BN घ्यभिचार

७. BS' वर्गस्य व्या-

८. IO अन्त करणशक्तीनां

९. BN' and BN' विमृष्टत्वमेव

१०. IO निप्रदन्ति

BN' निप्रद

एषा “विहाय कामान् यः सर्वान्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता ब्रह्मण-
परस्य तत्त्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य सम्बन्धिनी स्थितिः ; एतया ब्रह्मणि स्थीयते
इति विषयान्तरनिवृत्तगतितया प्रतिष्ठा प्रियते ; अत एवैनां प्राप्य यैदोक्तेन
क्रमेण स्वात्मीकारेण स्वीकृत्य अभियुक्तो न मुह्यति, देहादिप्रौढप्रत्ययवर्षं वैचित्र्यं
न भजते, यतोऽस्यामन्तकालेऽप्युपरमसमयेऽपि स्थित्वा विश्रान्त्य निर्वाणं नाना-
विकल्पक्षोभप्रत्ययौत् प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं स्वे^६ स्वभावमयमृच्छति गच्छ-
ति, तदैकात्म्यमापद्यत इत्योम ॥

द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन् हृदय ईव गम्भीरविमले

गृहीते गीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः ।

तदाश्लेषानन्दानृतरसमपूर्वं रसयतां

सदा च पुंभाषो भवतु कृतकृत्यः कृतधियाम् ॥

इति श्रीमद्राजानरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयनाले

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

द्वितीयोऽध्यायः

१. IO युगेन क्रमेण	६. BN ^१ सत्समाय. BS ^१ notes
this as a reading.
२. All except BS ^१ स्यात्स	७. IO omits इव
३. BN ^१ उपरमसत्समायमयेऽपि
BN ^१ adopts this read-
ing but writes सत्समाय
in the margin.	८. IO राजानराम विर
BS ^१ राजानरामकण्ठ
BN ^१ राजानकरामरवि
४. BN ^१ and BN ^१ विश्रान्त्य	९. BS ^१ विचित्रार्थी
५. BN ^१ प्रत्ययशान्ते	

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च भगवद्भाषितानि पृथक्प्रशसावचनान्यनुविमृशन्
सम्यक् समुच्चयार्थमनवैधार्थं किमेतयोर्पादेयतर स्यादिति सशयानो भगवन्तम्^१

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयमि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वास्येन बुद्धि मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

“दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयै” इत्यादि वैदत तव कर्मण
सकाशाद्यदि बुद्धिर्ज्यायसी मता ज्ञान प्रवृष्टतरत्वेनाभिप्रेतम्, तत्किं येन हेतुना बन्ध-
हेतुत्वात्सर्वस्मिन् कर्मणि दाहणविपाकत्वात् घोरे विशेषतोऽस्मिन् गुरुरज्ञातिघातादि-
महापातकहेतौ सङ्ग्रामरूपे माम् “कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते” इत्यादिना नियोजयसि
प्रवर्तयमि ? इत्थं च परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशसारूपत्वाद्यामिश्रेण सङ्कीर्णैः
वास्येन मम बुद्धिं प्रज्ञा मोहयसीव निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन् सशयापाद-
कवचनप्रणयनद्वैचित्र्यमिव मां प्रापयसीत्यर्थः । तस्मात्कारणादेतयोर्ज्ञानकर्मणो-

१ IO अवधार्ये
BN¹ and BS¹ अविवर्तय

२ IO adds इवाच

३ All except BS¹ omit धनञ्जय

४ IO omits वदत घदि

५ IO omits प्रवर्तयसि

मिथ्यादेकं ज्ञान वा कर्म वा इदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णयं ब्रूहि, येनैकतरेण सुगृहीतेन सता श्रेयोऽपवर्गलक्षणमभ्युदयमैह प्राप्नुया लभेयेति ॥

अथ 'अन्यथैव मयोक्तम्, अन्यथैव त्वया प्रतिपन्नम्' इत्यर्जुन प्रत्युपा-
लम्भमिवाविष्कुर्मस्तत्सदापद्युदासाय

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

सारण्या यथाप्रतिपादितलक्षणशरीरिशरीराद्युपादेयहेयपदार्थसङ्ख्यानम्, तद्विदो मुख्यतया साङ्ख्या उच्यन्ते । योगो यथोक्तसाङ्ख्यनिश्चितार्थसाक्षात्कारकरुण क्रियाविशेष, स विद्यते येषां तेऽपि मुख्यतया योगिनः । कपिलादयो हैरण्य गर्मादयश्चात्रै गोप्या वृत्त्या सारण्या योगिनश्चोच्यन्ते, यथोक्तलक्षणस्थात्मादेरर्थस्य तेषामनिश्चयात्साक्षात्कारीञ्च । तदेवविधानां मुख्यानां साङ्ख्यानां योगिनां च पुरास्मादध्यायात्पूर्वं द्वितीयैर्ध्याये मयेकैव निष्ठोक्ता निश्चयैःसिद्धान्त प्रैतिपादित ।

१ BS⁴ omits अहं

२ BN³ omits त्वया

३ BN¹ and BN³ आविष्वन्न

४ BS omits श्री

५ BN and BN³ सख्या

६ IO and BS¹ करणक्रियाविशेष

BN¹ and BN³ करणविशेष

७ BS¹ BN and BN³ omit

अत्र

८ BS omits साख्या

९ BN and BN³ परमात्मादे

१० IO and BS¹ काराद्य

११ BN¹ and BS¹ द्वितीये

१२ BN³ निश्चय

१३ BN³ omits प्रतिपादित

कीदृशी निष्ठा ? द्विविधा, द्वे एकानुष्ठानतृपुरूपनिष्ठे युगपत्प्रयोज्ये विधे विधाने प्रकारौ यस्या सा तथोक्ता । केन प्रकारेण द्विविधेत्याह—

“ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना कर्मयोगेन योगिनाम्” इति ।

यथाप्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणा प्रतिपत्तिरिह ज्ञानमुच्यते, तद्विषयो योग समाधि^१ । कर्मण्यपि सति यथोक्तस्वरूपाप्रच्युतिलक्षण प्राणिधानम्^२ । तेन ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना यथोक्ताना साङ्ख्याना निष्ठा मयोक्ता । ते हि नैष्ठिका साङ्ख्या येषा कर्मणि प्रवृत्तानामपि यथोक्तार्त्मज्ञानविषय समाधिरविच्छेद^३ । कर्म यथावर्णं यथाश्रम शास्त्रचोदिता सा सा क्रिया, तत्र योग समाधि यथोक्तज्ञानापरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता, तेन कर्मयोगेन साङ्ख्याना योगिना निष्ठोक्ता । एव ज्ञानयोगस्य कर्माविनाभावात् कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावात् एकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा मया पूर्वमुक्ता, तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्त । कथं निम्नोक्तो भवेत् ? तथा च—“दूरेण ह्यवर कर्म” इत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्ष-प्रतिपादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनैरयोक्तम् “तस्माद्योगाय युज्यते” कर्मनिष्ठो

१ All except BN प्रकारे	७ All except BS ¹ यथोक्ताना
२ IO तथोक्तानेकेन	मुख्याना
३ BN ¹ लक्षणप्रति	८ BS ¹ आत्ममयज्ञान
४ IO BN ¹ and BN ² समाधि	९ BS ¹ notes as an alternative
कर्मणि	reading अविच्छुत
५ IO BN and BN ² सत्ययथोक्त	१० IO omits यथावर्णं
६ IO प्राणिनाम् BN and BN ²	११ IO निष्ठिता BS ¹ निष्ठता
प्रणीतम्	१२. BS and IO भगवत्
	१३. IO पादना यथोक्तं

भव; यतः कर्मसु यो योगस्तत्कौशलम्; सा बुद्धिमत्तौज्ञानित्यमिनि; अनेन “ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्” निष्ठेति तत्रोक्तम् । तथा—“कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते” “तन्माधोराय युज्यस्व” इत्यादिना कर्मणोऽवश्यकर्णीयत्वं व्यवस्थाप्य तत्समाधि-प्रतिपादनायोक्तम्—

“कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

कर्मबन्धविनिर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥” इति

तथा—

“रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥”

इत्यादि । अनेनापि “कर्मयोगेन योगिनाम्” निष्ठा तत्रोक्ता । किं बहुना ! “दूरेण ह्यवर कर्म” इत्यतः प्रगृह्यव्यायपरिसमाप्तिं^१ यावत् एकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठाप्रतिपादनपरत्वेन सर्वो ग्रन्थस्तत्र व्याख्यात, तत्कामे व्यामित्यवचनता, यथैवं ते बुद्धिमोह उदय ॥

अथ मन्यसे—यथोक्तात्मलक्षणैकार्थरहितत्वं ज्ञानमित्युक्तम्; कर्म च ज्ञानाविषयदानदानरूपव्यापारात्मकम्, तदेतयो ज्ञानकर्मणो परस्परविरुद्धयो-

१. IO, BS' and BS' सत्ता

२. IO, BS' and BN' युक्तैस्ते

BS' and BN' seem to read युक्तैस्तु but see II, 66 ante.

३. IO, BN' BN' and BS'

समाप्ति

४. BN' विविधा

५. BN' and BN' ग्रन्थस्तत्रोक्त.

६. BN' and BS' भाष्यरहितत्वं

युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वं कथमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते । सम्यगनवधारिता-
ज्ञानकर्मानुष्ठाननिष्ठा तैर्वैवविधैर्बुद्धिमोहकारणम् ; अतस्तां पुनरुच्यमानामवधारयेति
मनसि कृत्वा आह—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अगृहीतयथाप्रतिपादितसमुचितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्वथा कर्मणां ज्ञान-
विरोधित्वं मन्वानस्य तव यदेतन्नैष्कर्म्यमवियमानकर्मत्वं सिद्धिहेतुत्वेन प्रतिभाति,
तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां सर्गक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानाल्लाशुते प्राप्नोति,
वक्ष्यमाणया युक्त्या शरीरित्वाद्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां दुष्परिहर-
त्वात् । अतो न कर्मणामेवामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् ; किंतु बन्ध-
लक्षणस्वकार्यसम्पादनसामर्थ्यमङ्गैर्नैवामभावापादनमिहाभिप्रेतम् । अथ विहितकर्मा-
ननुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः संन्यासोऽभिमतः, तदेवंविधात् संन्यसनमात्रादेव केवला-
द्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्यात् न पुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणां सम्पत्तिं समधिगच्छति,
समासादयति । यदीह ज्ञानरहिताद्विहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफलावाप्तिः
स्यात्, तत्सुपूर्वसादयो मोहात्मकत्वान्नैष्कर्म्यमावहन्तोऽवस्थाविशेषाः सिद्धि-
हेतवः स्युः ॥

१. BN' and BN' त्वैव बुद्धिमोहा-
कार

२. IO omits विष .

३. BN' and BN' अधिगच्छति

४. BS' and BS' सुसादयः

५. BS' सिद्धिषु हेतवः

न च विहितकर्मानारम्भमात्रान्नेष्कर्म्यसिद्धिरिति यदुक्तम्, तत्र हेतुमाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

दिशब्दो हेतौ । यस्मात्कश्चिद्देही जातु कदाचित्तत्तदवस्थाविशिष्टे कसिंश्चिदपि^१ काले न क्षणमपि सुसूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृत्यतिष्ठति कर्म कुर्वाण स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः । तथा चै वाक्ययौवनवार्थैस्वरूपासु स्थूलास्व-
वस्थासु मनोवाङ्मायै सर्वं कश्चिद्देही कर्म कुर्वन्नास्ते—इति सुदृक्तमेव, तदन्त-
र्गतासु चै जागरस्वप्नसुषुप्तरूपासु सूक्ष्मास्ववस्थासु न कश्चिदकर्मकृत्, यतो जाग-
रावस्थाया शब्दादिविषयग्रहणव्यभेद्विन्द्रियत्रयापाररूपाया सर्वस्य तत्तत्कर्मनिष्ठत्व स्फुट-
मेव । स्वप्नावस्थायामपि विषयग्रहणाविलोपान्न कस्यचिदकर्तृत्वस्यिति । सुषुप्ता-
वस्थाया तु तत्कालव्यतिरिक्तविषयसवेदनाभावेऽपि प्रतिबोधकाले सुसूक्ष्मस्मोह-
रूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्त्या मानस कर्म विद्यत एव । या अपि योगि-
विषया एता जागरादयोऽवस्थास्तास्वप्नेष्वैव वार्ता, यत् जागरस्वप्नयोर्ब्रह्मदेही-
नादिविनल्पानुपरमात्, सुषुप्तावस्थायामपि तत्काल ब्रह्मग्रहणब्रह्मवृत्तेभेदसवेदनाभावे
सत्यपि व्युत्थाने तथाविधसमाध्यवस्थाप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्तिरिति तिसृष्वपि योग्य-
वस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् वर्तितुमर्हतीति विहितकर्मानारम्भमात्रान्न नैष्कर्म्य

१ IO omits अपि

२ BN¹ and BN² omit च

३ IO BN and BN¹ वार्धरूपासु

४ BS omit च

५ BS² सुसूक्ष्मासु

६ All except BS² तत्कर्म

७ BS² अन्मत्वेन स्थिति

IO BN¹ and BN² अन्मत्वे
स्थिति

सिद्धिरिति पूर्वेण सम्यन्ध । इत्थ सर्वकर्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सर्वं कश्चिद्देहभृत् अवश परतन्त्र एव सन् प्रकृतिजै प्रधानभैवैर्गुणै सत्त्वादिभि कर्म शास्त्रनिहित शरीरित्वाव्यभिचारि च ग्राह्यतेऽनुष्ठाप्यते । इह हि परमेश्वरेच्छापरिकल्पितकारणभाव प्रकृत्याख्य तत्त्वमन्योन्यगुणप्रधानभावपरिणत सत्त्वादिगुणमय तत्तच्छरीरमशेषशरीरिणामारभते गुणाश्चान्योन्याविनाभाववृत्तित्वा-
द्रजोगुणानुगतत्वे सति सर्वं कश्चिच्छरीरिण सात्त्विकादिकर्मादिरूत कुर्वत इति प्रकृतिजैर्गुणै सर्वं कर्म कार्यते इत्युक्तम् ॥

एव च सर्वदेहिना सर्वास्ववस्थायु सर्वकर्मच्छेदानुपपत्तौ स्थिताया विहि-
र्ताना कर्मणामनारम्भमात्रेण नैष्कर्म्याभिमौनिनो योगिन शरीरित्वाव्यभिचारि-
दुष्परिहरकर्मन्तरसद्भावात् कैवल्यलक्षणसिद्धयभाव प्रसक्त इति तथाविधस्य
प्रायेणयोगित्वप्रतिपादनार्थमाह—

कर्मेन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्निमृदात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मण उपरमाभावार्थो योगी मनसान्त करणे
नेन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्मरन्निन्तयन्नास्ते, नैष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्यावतिष्ठति स

१ BN¹ and BN² भावं

२ BS भावप्रकृ

३ IO इत्युक्त

४ IO B¹ and BN¹ सर्वावस्थायु

५ BN¹ and BN² कर्मावच्छेद

६ BS omit विहितानां

७ BS¹ omit मानिनो व्यभि

BS² नैष्कर्म्याभिचारिणो

८ IO and BN¹ omit य

मिथ्याचार उच्यते । तौदृश योगाचरणं फलविसर्वादाद्वृथैवेत्यर्थः । यत् कर्मेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियशब्देनेह बहिष्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते, तेन शब्दादिग्रहणव्यापाराधितृणानि श्रोत्रादीन्यक्षाणि नियम्य प्रयत्नविशेषेण स्वव्यापारात्मतिपिध्यासौ कचित्काल तथास्ते, न तु तावता सर्वात्मना सर्वत्रैशोच्छेदलक्षणैवैवर्त्येप्राप्ति, यत्तन्तथाविधाया यदि पर क्लेशा प्रसुप्ता भवेयुः, येषा व्युत्थाने पुन प्रबोधादनुच्छेदो गम्यते ॥

यासस्तु समाधौ दग्धरीजकल्पतामापाद्यमानास्ते क्लेशा सत्यप्यारम्भने प्ररोहसामर्थ्यं न भजन्ते, तदधितृतस्यैव विवक्षितस्य योगिनः पूर्वसात्त्विकोपम् “रागद्वेषविभुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इत्यादिना पूर्वोक्तमपि स्मारयन् पुनराह—

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगममक्तः स प्रिशिष्यते ॥ ७ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके । स पुनरसक्त सङ्गरहितो योगी पूर्वसात्त्विको नो विशिष्यते, प्रैकर्यत्वेन व्यतिरिच्यते । कोऽसौ ? यो मनसा यथाप्रतिपादितलक्षणसत्यात्मरन्ध्रप्रतिघ्नत्वात् सर्वसाम्यदशाधिरूढेनान्त करणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसस्यर्शात्, न तु ईश्वरदेवैर्विषयात्मतिपिष्यते । एवमिधै रागादिस्पर्शशून्यै

१. BS ¹ तादृशरूपं	६ IO, BN and BN ² इत्याह
२ IO omits फलविसर्वादात्	७ IO प्रदर्शन
३ BS ¹ omits प्रयत्नविशेषेण	८ IO, BN ¹ and BN ² शब्दादीन् विषयान् प्रतिपिष्यते
४ BN ¹ and BN ² add फल	
५ All read विद्युक्तैस्तु See ante	BS ¹ notes this as an alternative reading
II, 66	
12	

कर्मैन्द्रियै कर्मसु शब्दादिग्रहणरूपेषु व्यापारेषु अधिभूतैरक्षै कर्मयोगमारभते,
कर्मणा शास्त्रचौदितशब्दादिग्रहणरूपैथा क्रियैथा योगं^१ सम्बन्धमारभते प्रस्तौति ॥

रागद्वेषपरिहार प्रकरणप्रतिपाद्यसिद्धिसाधनम्, न तु कर्मणामनारम्भ;
तस्मात्—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं वर्णविभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियन्त्रितं कर्म ता तां
क्रिया कुरु अर्नुतिष्ठ, मा कदाचन त्याक्षी; यतोऽकर्मण कर्माभावात् क्रियात्यागात्
कर्म विहितकर्मानुष्ठानं ज्याय श्रेष्ठम्, यत केपाचिदेव कर्मणामनारम्भे^२
कर्माभावभ्रमो न सिद्धिहेतु, हेतानामनुच्छेदात् । यथोक्तेन समाधिना त्वनुष्ठीय-
मानं व्युत्थानहेतुषु विषयेषु सत्त्वपि हेतौन्मेषाभावाय पर्यवस्येत् प्रशस्यतरम् ।
न च शरीरस्त्वे सति सर्वकर्माभाव उपपद्यते । यतस्तवाकर्मण सर्वात्मना कर्म-
रहितस्य स्थाणुकल्पस्य शरीरयात्रापि देहवृत्तिरपि न प्रसिद्धचेत् न घटेत्^३ । न
च पानाशनशयनासनर्गमैनानुच्चनकण्डूयनादिक्रियाकलापमन्तरेण केनचिद्वर्तितुं
शक्यम् ॥

१. BS'. This word is read
after व्यापारेषु

२. BN' and BN' हृषेण

३. IO and BV' omit this word.
BS' reads this word in
the margin

४. BN' and BN' शेषस

५. IO, BS' and BS' आश्रय

६. IO अवतिष्ठ

७. IO, BS' and BS' आरम्भे

८. IO, BS' and BS' बुद्धया न
हेतुः

९. BN' and BN' सति तद्व्यस्य

१०. BN' and BN' घटते

११. BN' आगमन

इत्थं च कर्मणः सर्वथाभावानुपपत्तौ स्थिताया न सर्वं नाम कर्मानुष्ठीय-
मानं सिद्धये कल्पत इत्याह—

यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञो यजनं मुख्यया धृत्या दैवतपूजनम् । दैवतमपि “यस्मिन् सर्वम्”
इत्यादिश्लोकव्याख्यातस्वरूप परमेश्वर परमात्मैवैकं^१ तत्त्वगिहाभिधेतम् । तस्य
पूजनमपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनविद्युद्भया संविदा स्वभावत्वेन परामर्शन-
लक्षणमाराधनम्, सोऽर्थं प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणोऽन्यत्र
तादृशं कर्म वर्जयित्वा^२न्यादृशं कर्म कूर्वाण सर्वोऽयं लोको कर्मबन्धनो भवति
कर्मशास्त्रचोदितमध्यनुष्ठान बन्धन सत्सारादक्रियात्पारस्तन्ग्रहे^३तुर्गुणस्य स तथा, यथो-
त्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यतया विधिवदनुष्ठीयमान शौन्त्रीयमपि कर्म बन्धनायैव कल्पते ।
यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमान तु परमेश्वराराधनलक्षणमुख्ययागहेतुत्वात्
परसिद्धिदं भवतीत्यर्थं । तथा च वक्ष्यति -

“यत प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव ॥” इति,

१. IO omits एव

२. BS¹ reads कर्म...लोक. in
the margin

३. BN⁴ यादृशं

४. IO omits शास्त्रीय...ष्ठीयमानं

५. All except IO तमेराच्यं

यत् एवं ततस्त्वं तदर्थं तादृशस्य यज्ञस्य सम्पत्तये कर्म शास्त्रचोदितां क्रियां समाचर सम्यक् कुर्वित्यर्थः । कीदृशस्तस्य सम्यक्करणेऽधिकृतं इति विशेषणमाह—मुक्तसङ्ग इति । मुक्त असंकल्पात्परिहृतैः सङ्गो रागद्वेषादिदोषहेतुः विषयेषु निमज्जनं तदेकनिमग्नचित्तत्वं येन स तथाविधः सन्निति । अनेन मुमुक्षो-स्तावत्कर्मापरित्यागः प्रतिपादितः ॥

इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतः, कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत इति द्विविधैशास्त्रोपदेशविषयभूते लोके न कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावत् आगमोपन्यासपूर्वकं कर्मापरित्यागमुपपादयितुमाह—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः* ।

प्रजाशब्देनात्र कर्मभूमिजन्मान परिज्ञानरहिता स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते, तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोपपत्तेः । तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पितसर्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेष यथोक्ता प्रजाः सहयज्ञाः यज्ञेन नानादेवतायजनात्मकेन विधिविशेषेण सट् सार्धं सृष्ट्वा निर्माय उवाच उपदिदेश ॥

१. IO, BN¹ and BN² omit

तदर्थं

BS¹ notes it in the margin

२. BN¹ हतसङ्गः

३. BN¹ and BN² द्विविधा

४. IO पूर्वकं

५. BN² The other ardhha also is read here.

६. All except BN² परज्ञान

७. BN² omits सर्गं

किमुवाचेत्याह—

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् कामान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तेर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

अनेन सह जन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वं प्रसवं सन्तानम-
वाप्स्यथ वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः । प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसः । अन्यत्रा-
प्येवं द्रष्टव्यं । एष च युष्माकमनुष्ठीयमान सन्निष्टकामधुग्भवतु, क्रियाफलत्वेनाभि-
मैतान् कामान् स्वर्गादिभोगान् दुग्धान्पूरयतु । किमनेन कुर्म इत्याह—अनेन
देवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत शास्त्रोपदिष्टैतिकर्तव्यताविशिष्टेन यज्ञेनै तर्पितान् सर्त-
स्तृप्तिलक्षणां सत्ता लभ्यत इत्यर्थः । *ते चैवं भवतीभिरिष्टत्वाचृतास्सन्तो
युष्मान् भावयन्तु वर्धन्त्यतु, नरकतिर्यक्त्वादिपतनलक्षणादभावादुत्तारयन्तु वा ।
एवमन्योन्यभावनपरा सन्त परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ लप्स्यध्वम् ।
यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविता सन्तो देवा इष्टानभिप्रेतान् कामान् भोगान्
युष्मभ्यं दास्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति । एवं तैर्देवै दत्तान् भोगान् येभ्यो देवेभ्यो

१. BN² omits च

२. IO भिमत स्वर्गादिभोगान् पूरयतु

३. BN¹ and BS¹ omit यज्ञेन

४. BN¹ सन्तस्तृप्ति

५. BS¹...वाच्यद्विरिष्ट

६. BN¹ and BN² omit this
word.

IO वर्तयन्तु

७. BN¹ and BN² अभिमतान्

तत्तादृशम् । परस्माद्धि^१ ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूपमजहत एव शास्त्रं वस्तुस्थित्या चित्स्वरूपतामव्यभिचरत्सूर्यादिव प्रकाशो व्यपदेशमात्रभिन्नस्वरूपं प्रसरति । अत एव तैदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् । यत एवंविधेयं प्रक्रिया प्रवृत्ता, ततः परं ब्रह्म सर्वगतत्वेन समन्तवस्तुव्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यं सदैव यथोक्तस्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तदर्थमेव प्रमृतम्, तस्यार्थस्य किल यज्ञे प्रतिष्ठा स्थिति ॥

यत एवमत —

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं यथोक्तेन परब्रह्मस्वरूपेण जगत्कीडास्थितये प्रवर्तितं प्रवृत्तिलक्षण-धर्मनिष्ठतया आविष्कृत चक्रं शास्त्रादिपदार्थसमूहं य इह लोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमनैनुवर्तमानोऽन्यानपि जनान्जानुष्टापयति, स तादृशं परमेश्वरप्रवर्तित-प्रक्रियाव्युत्थापकत्वादघायु अघाय पापायैवायुर्जीवितं यस्य स तादृशं सन् मोघं जीवति ; तादृशस्य हि तत्त्वज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावादीर्ध्वरव्यवस्था-पितनियमातिक्रमाच्च स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावादपि निष्फलमेव जीवितम् ॥

१. BN¹ and BN² omit हि

२. IO ताव्यभि

३. IO एतदपि

४. IO, BS¹ and BS² प्रतिष्ठिता

५. BN¹ and BN² अनुवर्त

६. BN¹ and BN² जनाननुष्टा.

७. All except BS¹ omit अघाय

८. IO omits ईश्वर...भावात्

BS² has this passage in the margin

९. IO कनाथ

एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतस्योपदेश्यस्य सप्तारिण शास्त्रोक्तकर्मपरिहारा-
नुषपत्तिं प्रतिपाद्य, इदानीं निवृत्तिलक्षणधर्मानुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेरपि मुमुक्षोस्ता प्रति-
पादयितुमाह—

यथात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नेत्र तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूर्यः ॥ १९ ॥

इह सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोरप्राप्तं सुखं प्राप्तुमिच्छतन्तत्साधनभूते शब्दादौ
विषये रतिं रागोऽभिलाषो जायते, ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मिन् प्राप्ते सति तृप्तिः
संपूर्णेच्छता ; ततः सन्तोषोऽभिकाङ्क्षानिवृत्तिरित्येते रतिवृत्तिसन्तोषा सदा
सन्निहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरे स्वात्मन्येव प्रतिष्ठिता, तस्य तद्यतिरिक्तप्रापणीय-
वस्त्वन्तरनिरपेक्षणीयस्याप्राप्तस्वार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न विद्यते न सम्भवति,
यतः सदा कृतकृत्यत्वात्तस्यैव कश्चित्कृतेन प्राग्वृत्तत्वादुपादेयतयेदानीं *निर्वर्ति-

१. BN and BN² उपदेशस्य

२. BS¹, BN¹ and BN² परं प्राप्नोति
BS¹ notes परमाप्नोति as
an alternative reading

३. BS¹ omits सुखं

४. All except BS¹ omit च

५. All except BS¹ सार्थं

६. IO adds एव

७. BS² निर्वर्तितेन

तेनार्थं प्रयोजनम्; नाप्यकृतेन हेयत्वात्परिहृतेन कश्चिदर्थं प्रयोजनम्; अत एवा-
 स्यैवविधस्य स्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेयोगिन सर्वभूतेषु समस्तेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च
 सत्त्वेषु मध्ये न कश्चिदर्थत्रयपात्रय अर्थस्य प्रीष्यस्य वस्तुनो व्यपात्रय आलम्बनम् ।
 इदमत्र तात्पर्यम्—प्राक्प्रतिपादितस्थितबुद्धित्वदशमधिरूढस्य योगिन फलरिप्सया
 'ममैवेदम्' इत्यसाधारणतया कार्यं सौम्य वस्तु न किञ्चन विद्यते, सर्ववर्णाश्रमसाधा-
 रणं च शास्त्रचोदितं कार्यं तत्तन्नियतकरणीयं प्रतिपादितविज्ञाननिष्ठस्य विद्यत एव ।
 यत एव तस्मात्कार्णान्मुमुक्षु सन् म्च कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादवर्श्यानुष्ठेयं
 युद्धादिव्यापारम्, असक्त क्षणिकमुखलवसाधनभूतेषु विषयेषु अनिमग्नचित्त-
 वृत्ति सन् समाचर, सम्यग्यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्त-
 तया चर अनुतिष्ठ, यस्मात्सुप्तो मुमुक्षु ससारासक्तो मुक्तसङ्ग सच्छास्त्रनियन्त्रितं
 कर्माचरन् कुर्वन् पर प्रकृष्टमपवर्गलक्षणं प्रीष्यं वस्त्वामोति लभते, न तु कर्मत्यागात्
 सिद्धि कस्यचिदस्ति, सर्वकर्मत्यागानुपपत्ते प्रागेव प्रतिपादितत्वात्, कस्यचिद्धीं
 कर्मणस्त्यागे सर्वकर्मत्यागाभिमानग्रहात्, रागद्वेषादिदोषैर्विर्भावस्य दुर्निवारत्वात् ॥

अत्रैवोदाहरणमाह—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

१. BN', BN' and BS' प्राप्तस्य

८. BS' प्राप्यवस्त्वा-

२. BS' स्थिर

९. IO omits कर्म...कस्यचिद्वा

३. IO साहचर्यं

BS' notes this passage
in the margin

४. IO omits कारणात्

५. IO and BS' त्व

BS' and BN' कर्मण

६. BN' अवसानु-

१०. BN' and BN' omits चिद्वा

७. IO तस्मात्

११. IO, BS' and BS' द्वेषदोष

इह लोके जनकादयो राजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धा कर्म-
णैव स्ववर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना ससिद्धिं निरुत्तरपुरपार्थ-
प्रातिलक्षणं फलमास्थिता स्वीकृतवन्तः । तथा च मोक्षधर्मेणु—

“ एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने^१ संवादः श्रूयतामयम् ।

छैत्रादिषु च मुक्तस्य मुक्तौयाश्च त्रिदण्डैः [कै] ॥”

इत्युपक्रान्ते सुलभाजनकसंवादे जनकवाक्यानि—

“ सुखी सोऽहं^२ मवाप्तार्थं समलोष्टाश्मकाच्चन ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महात्मभिः ।

ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥

ज्ञाननिष्ठा वदन्त्येके^३ मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।

कर्मनिष्ठा तथैवान्ये र्यंतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥

प्रहायोभयमध्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥”

१. BN¹ and BN² अधिष्ठान

२. BS¹ and BN¹ कर्त्रादिषु IO and
BS¹ शब्दादिषु

३. BN¹ and BN² मुक्ततौयश्च

४. BS¹ त्रिदण्डके

५. IO, BS¹ and BS² मोक्षे

६. BS सङ्गत्यागश्च

७. BN¹ and BN² वदन्त्येते

८. BN² जन

९. BS¹ मुनय

१०. IO महात्मन

तृतीयै समुच्चयरूपेत्यर्थ । तथान्यत्र—

“आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति कैञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।

कैञ्चन्ये चेतैरेणैव[चैव]जन्तुजनिनै मुच्यते ॥” इति ॥

अथ तत्त्वविदोऽप्यन्यं कर्मापरित्यागे हेतुमाह—

लोकमद्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

लोकशब्देन त्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतो जनोऽत्र विवक्षित । तस्य सङ्ग्रहं शास्त्रार्थानुष्ठातृलक्षणस्वपक्षम्बोकार ; तं वक्ष्यमाणहेतुनावश्यकरणीयतया संपश्यन् सम्यगुद्बोधमानस्त्वं शिष्टैर्धुरामातिष्ठन् कर्तुं शास्त्रविहितानि कर्माण्याचरितुमर्हसि । अतः श्रेष्ठ कुलविद्यावृत्तादिभिर्ग्यायान् जनो यद्यत्किञ्चित्कर्माचरत्यनुतिष्ठति, तत्तदेव नान्यत् । इतरो जन स्वयं कार्याकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोऽनुतिष्ठति, यैतः स श्रेष्ठो जनो यद्वस्तु प्रमाणं कुरुते स्वयमनुष्ठानादुपपन्नत्वेन व्यवस्थापयति तं लोकोऽनुवर्तते अनुसरति ॥

१. IO and BN² omit तृतीया

This word is found in the margin in BS²

२. IO and BS² चेतरे.

३. BN¹ and BN² क्लेशेन This is noted as an alternative reading in BS²

४. BN¹ and BN² सागहेतुं

५. BS¹ and BN¹ लक्षण

६. IO करणीया सं.

७. BN¹ and BN² शिष्टानुगमान् कर्तुं

IO शिष्टान्तरमाति

BS¹ शिष्टचरामाति

८. BS² कर्माणि चरि.

९. IO अतः

१०. BN² उपपन्नत्वे व्यव.

तस्मात्परमार्थज्ञानेनैपि लोकसङ्ग्रहार्थं शास्त्रचोदितं कर्म सर्वथानुष्ठेयं
मित्यत्रात्मानमेवोदाहरणैर्षीकृतं ब्रह्म—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानात्तमयात्तज्यं प्रैर्वर्तेत्यथ च कर्मणि ॥ २२ ॥

हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किञ्चिदस्ति, यस्मात्त्रिषु
लोकेषु समस्ते जगत्स्येनयात् पूर्वमनासादितमिदानीमवाप्तस्य स्वेच्छापूर्णाया लब्धया
न किञ्चिदस्ति । अलब्धलौभाथो हि सर्वं कश्चित् स्वकार्यमारभते, मम तु यथाप्रति-
पादिततत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिष्ठितप्रजन्म्य न किञ्चित्प्राप्यमस्ति, अतश्च तादृशोऽपि
सन् लोकवत् कर्मणि^१ शास्त्रविहिते प्रैर्वर्ते सततमुद्युक्तो भवामि । अनेन—

“यन्त्वात्मरतिरेव स्यात् तस्य कार्यं न विद्यते”

इत्युपक्रम्य,

“तस्मादमक्तं सततं कार्यं कर्म समाचर”

इति यद्वागुक्तं तदेकानुष्ठातृपुरुषप्रियमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान् ॥

अथ तत्त्वज्ञोऽपि सन् भगवान् लोकवत् कर्मणि प्रवर्तते इत्याह—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुर्वर्तेरन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

- १ BS^१ ज्ञानेऽपि नपि
- २ BS^१ and IO हरणं कुर्यात्
- ३ IO वर्त एव च
- ४ IO and BN^१ अन्तर्ते

- ५ BN^१ and BN^१ लभो दि
- ६ BS and IO कर्मणि
- ७ BN and BN^१ प्रवर्तते
- ८ IO and BS^१ अद्युर्वर्ते

यद्यह वर्णाश्रमोचितौनि कर्माण्यतन्द्रित असञ्जातालम्यम्सन्^१ कदा-
चिदपि न वतेय^२ न तिष्ठेयम्, तत्सर्वे एव मनुष्या कर्मण्यधितृता मानवा
प्रमाणभूतचरितस्य मम वर्त्म मार्गमाचारमनुवर्तेरन् अनुसरेयु ॥

किंचात ईत्याह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्याद्युपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

यद्यह लोकवत् शास्त्रचोदित कर्म नाचरेयम्, तदमी लोका समस्तानि
भुवनानि ससारिपुरुषोचिततत्तत्त्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभूतान्युत्सीदेयु, उत्साद
विनाश भजेयु । कर्मनिबन्धना हि लोकाना स्थिति । किंच तथाविध कर्मानुर्वन्
सङ्करस्य वर्णविभागमिश्रीभावस्य कर्ता प्रवर्तको भवेयम् । सर्वे हि पुरुषा मा
शास्त्रीय कर्मानुर्वानमनुवर्तमाना स्व स्व तत्तज्जातिविहित कर्म यथेष्टमन्यजाति-
विहितत्वादिर्ना विरोधेनाप्याचरन्त सङ्कीर्णवर्णतामाप्सु । अतोऽहमेव वर्णसङ्कर-
दोषस्य कर्ता स्याम् । किंचात इमा प्रजा पैतान् कर्मभूमिजन्मान शास्त्रचोदित-
कर्माधिह्वान् सर्मान् ससारिण पुरुषानुसहन्त्याम्, उपघातेन विनाशेन योजयेयम् ।
एता हि प्रजा यथाविहित कर्मानाचरन्त्य स्वर्गादिप्राप्तेरपेतौनि सर्गैतस्तत्तज्ज्ञान-

१ BS' चितकर्मणि

२ All except BS' omit सन्

३. BN' वतेय

४. IO सर्वमेव

५. BS omits इति

६ IO त्वादिदिष्टे

७. All except BS' एता

८. IO omits सर्वान्

९ IO कर्म नाच-

१०. BN' अपता तत्त्वाज्ञ निसर्गत तत्

११ IO सर्वत

१२. BS' तत्त्वज्ञान

शून्यत्वात्कैवल्यलक्षणादुत्तमात्पुरुषार्थादूरवहिष्कृता नरतिर्यग्भावप्राप्तिलक्षण विनाश
मामुयु ॥

तदित्य परमेश्वरेच्छापरिकल्पितजगत्स्त्रीडानियमस्युत्थापैकत्व मयैवाचरित
भवेत्, अत —

सक्ताः कर्मण्यभिद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांसस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

यथा येन प्रकारेणाविद्वांसो यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यत्वान्मुख्यैया विद्वत्तया
रहिता पुरुषा कर्मणि क्षणिकसुरसाधनभूते यज्ञादिनियामके व्यापारे सक्ता
तदेव परत्वेन मन्यमानास्तावन्मात्रपरिसमाप्तपुरुषार्था सन्त कुर्वन्ति विहितानि
कर्माण्याचरन्ति, तथैव तेन प्रकारेण सामान्यजनदुर्लक्षस्वहृदयसवेद्यतत्त्वज्ञाननिष्ठ
त्वात्तत्तद्वशाभियोगरूपेण विद्वान् परमार्थपण्डित कुर्यात् कर्माण्याचरेत् । कीदृश
सन् ? असक्तो निश्चरानन्दामृतास्वादसततपरितृप्तत्वालोकावत् स्वर्गादिभोगनिपयेन
तत्कर्मफलसङ्गेन रहित, किमर्थमेव कुर्यादिति हेतुर्गर्भ विशेषणमाह—“ चिकी
र्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ” । लोकस्यावुर्धस्य जनस्य सङ्ग्रह पूर्वोक्त चिकीर्षु सपिपादयिषु ।
विदितवेद्येन^१ हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्य लोक नरकपातादिदु सा-

१ IO त्यापक

२ IO, BS and BN कर्मणि

३ BN and BN^१ मुख्य विद्व

४ BN and BN^१ ज्ञातादिक्रिया

५ BS दुर्लक्ष्यगुह्य

६ BN and BN^१ हृदय

७ BS तत्सद्वशाभि

८ BS फलसङ्गेन

९ IO and BN^१ गर्भविशेषण

१० BS^१ BN and BN^१ अबुद्धस्य

११ IO विदिते

दुःखिर्षणा [पुंसा] तथा कर्माचरणीय यथा लोकस्तदनुवर्तमान स्वकर्मानुष्ठानात्
स्वगदिरपि फलान्न व्यपैति ॥

अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह—

न बुद्धिभेद जनयेदज्ञानां कर्ममङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तैः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्वान् प्रमुद्धो युक्तो यथोक्तात्मज्ञानसहित सन् सम्यग्मथाशास्त्रं जात्यादि-
नियतानि कर्माण्याचरन्नुत्तिष्ठन् । अज्ञाना स्वभावत एव सप्रति परमेश्वरेच्छाननु-
गृहीतत्वादनविर्भूतविवेकज्ञानानाम्, अत एव कर्मसु यज्ञादिसाधनभूतेषु भोगैश्वर्य-
प्रसक्तत्वादिना हेतुना सङ्गिना तत्रैव सक्ताना बुद्धे प्रज्ञाया भेद तादृशात्सङ्गा-
त्प्रच्यवन् नोत्पादयेत् । ते ह्यज्ञा सन्तो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मात्यागर्मात्रेण व्युत्पाद्यन्ते,
तत्तेषामज्ञत्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठामलभमानाना स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसङ्गात्प्रच्युते
बुद्धिभेद प्राप्ता संत्युभयप्रशायैव पर्यवस्येत्; अतस्तास्तथाविधानज्ञान् सर्वाणि
कर्माणि येषु हि ते गृहीतासङ्गा तानि जोषयेत्, प्रीत्या सेवयेत्, स्वय तदनुष्ठान
प्रस्थापनेन ॥

१ IO BS⁴ and BN⁴ उच्चिर्षिता

२ BS⁴ सक्त

३. IO omits this word

४. IO adds चरणातिष्ठन्

५. IO adds प्रज्ञानां बुद्धे

६ IO, BS⁴ and BN⁴ मार्गेण

७. BS⁴ omits this word

८. BN⁴ and BN⁴ omit this
word

इत्थं परमेश्वरेच्छानियमितजगद्वावैस्थान्युत्थानविच्छेदाय स्वस्मिन् स्वस्मिन्
कर्मणि लोकमबुद्धं प्रवर्तयितुं प्रबुद्धस्यापि लोकवद्विहितानां कर्मणामवैश्यमनुष्ठान-
मुपपादितम् । अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्यमेव कर्तृत्वम्, तुल्यान्येयं च कर्माणि ।
असक्तत्वकृतस्तु फलभेद इति स्थिते तुल्ये कर्तृत्वे^१ तुल्येषु च कर्मसु क्रिय-
माणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशङ्कमानः
संसारिणो योगिनश्च समानेऽपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्यं विशेषं
प्रतिपादयितुमाह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तच्चचित्तु महानाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणार्थे वर्तन्त इति मत्त्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

इह यत्किञ्चिच्छारीरं वाचिकं मानसं वा शास्त्रोक्तयदाश्रोक्तं वा कर्म येन
केनचित्कर्त्रा क्रियते, तत्र नासौ केवल कारणम्, किं त्वधिष्ठानम् । तथा कर्तृत्वादिना
वक्ष्यमाणा पद्य पदार्था कारणम् । ते^२ सर्व एव सत्त्वरजस्तमोलक्षणप्राकृतगुण-
मया एवेति वैक्ष्यति । अतः प्रकृते सम्बन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि

१. IO व्याख्यानच्छेदाय

२. BN¹ and BN² omit अवयवं
BS¹ notes a similar read-
ing in the margin.

३. IO omits च

४. BN¹ and BN² कर्तृत्वेन
BS¹ कर्तृत्व

५. BS¹ adds तयोः

६. BN² मानसं वाचिकं

७. BN² omits वा

८. BN² कर्तृत्वादि वक्ष्य
IO कर्तृत्वादि वक्ष्य

९. BS¹ adds च

१०. BS¹ विवक्ष्यति

११. BN² omits this word

व्यवस्थितानि । कथम् ? भागशः । सात्त्विकैमधिष्ठानादिकारणं सात्त्विकं कर्मारभते, रजोमयं राजसम्, तमोमयं तामसमिति विभागेन । इत्थं कर्तुरपि “मुक्तसङ्गोऽनंहं-वादी” इत्यादिना त्रैगुण्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्गुणानामेव कर्तृत्वे पर्यवसिते अहङ्कारेण शरीरादिष्वात्मप्रत्ययेन विमूढात्मा प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्त्तव्य-धिष्ठानादिकारणान्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं शरीरादिरूपे कृत्रिमे स्वात्मन्यारोपयति । स च गुणपरतन्त्रे तादृश्यात्मन्यहङ्कारमारोपयन् गुणेष्वेव सक्तः न कदाचित् संसारबन्ध-हेतुभ्यो विमुच्यते । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् परमार्थवेदी योगी । पुनः गुणाः सत्त्वादयः गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मके वर्तन्ते, तत्रैव तिष्ठन्ति, नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रसुप्रसन्नसंविन्मात्रस्वभावस्य स्वोपरागमर्पयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्यात्मप्रतिष्ठतया न गुणेषु न कर्मसु सज्जति, अहङ्कार-ममकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः ॥

अथ कीदृशो गुणानां विभागः, कीदृशश्च कर्मणाम्, किं चात्र तत्त्वम्—इति व्याख्यायते । इह परमेश्वरेणाचिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावा-त्मकसकलजगत्प्रपञ्चकारणत्वेनावभासितया पारमार्थिकात्मतत्त्वाभेदाख्यातिमात्र-शरीरतया अत एव भिन्नार्थविषयज्ञानक्रियानियमात्मकसत्त्वादिगुणमय्या प्रकृत्या-ख्यया अनाद्यविद्याप्रबन्धसम्बद्धानामीधरेच्छयैव अन्योन्यभेदेनावभासमानानां

१. BS' सात्त्विकाधि-

२. BN' नाहंवादि

३. IQ and BN' पर्यवस्थिते

४. BN' कर्त्रैलधि

५. IO omits this word.

६. BS' and BN' तादृशात्मनि

७. IO and BN' कर्माविभागस्य

८. BN' विषयाध्यात्मके

९. BN' adds न

१०. BN' adds विभागः

११. BN' omits अभेद

१२. BS' संयुक्तानां

जीवानां गुणैरेवारब्धतनुकरणभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेव गुणाधीनमिति प्रायेण गुणा एव तेषां कर्तारः—इत्ययं क्षेत्रज्ञविषयत्वेन गुणविभागः, तथाविधाश्च ते जीवा यानि कर्माणि आरभन्ते, ते^१ तेषु विषयसुरतृष्णौतुरतया सज्जन्ति, तद्वाचकभूते-
ष्वन्येषु द्वेषेण पराभन्तीत्येतावन्मात्रनियतचित्तवृत्तित्वाद्धिमूढा भवन्तीति तद्विषयत्वेन सर्वकर्माणि रागद्वेषमोहात्मकत्वात् सत्सारबन्धकारणतया पर्यभ्यन्तीत्ययमेवा कर्म-
विभागः । सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितपुद्गीना तु^२ योगिनामन्यथा गुणानां कर्मणा च विभागः । तथा हि—ते गुणा सत्त्वादयो गुणानामेवार्थे प्रयोजने सर्तारिण्यविषयत्वेन जगत्पञ्चनिरचनारूपेण वर्तन्ते, नास्मद्विषयत्वेनैषां सर्वदानस्तमितसन्दिग्धाश-
मात्रव्यतिरिक्तं किञ्चिद्रूपान्तरं^३ नै भवतीति मन्वाना नित्यनिरतिशयनिजानन्द-
नवसुखास्वादनैर्कनिरता कथं तेषु रागादिनिर्षमविषयस्समयेषु मज्जन्तीति योगिनिषय-
त्वेन गुणा न गुणत्वेन स्फुरन्तीति अथ योगिविषयो गुणविभागः । एवविधा-
श्चैते यानि कर्माणि आरभन्ते, तानि क्रियमाणान्येव यथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वाच्च

१ BS^१ omits this word

२ IO and BN तृष्णान्तरतया
BS^१ notes तृष्णान्तरतया as
an alternative reading

३ BS^१ तद्वाचक

४ BN^१ and BN^१ अद्वेषेण

५ IO योगिनामारम्यगुणानां

६ BS^१ and BN^१ संसार

७ IO BN and BN^१ omit this
word

BS^१ notes it in the
margin

८ IO नैकरता

९ IO विषयमविषय

BN^१ and BN^१ विषयस

१० IO ११ १११

संसारकारणैतामौपादयितुमेषां प्रभवन्तीत्ययं योगिविषयः कर्मविभागः। तादृशो हि योगी गुणातीत उच्यते, यद्वक्ष्यति—

“ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।

उदासीनवदासीनो गुणातीतः स उच्यते ॥ ”

तत्त्वमध्येतर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानैव व्याख्यातम्, इति ॥

प्रबुद्धामबुद्धयोस्तुल्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारैवन्धलक्षणं फलमेद-
मुपपाद्य इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धे-
र्लोकविषयमात्मविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेरुक्तलक्षणायाः सम्बन्धिर्मिर्गुणैः सत्त्वादिभिरनादिसम्बन्धपरिचितत्वा-
द्वासनारूपतया शरीराचारम्भकतया च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः संमूढाः तादृशगुण-
मया एव शरीरादावात्मप्रत्ययलक्षणं संमोहमापन्नाः संसारिणो गुणमयेष्वेव कर्मसु
स्वर्गिर्मर्त्यभावतिर्यक्त्वादिफलहेतुषु सज्जन्ते, विवेकज्ञानाभावात्तान्येव परत्वेन

१. IO omits णतामापा...सम्यक्
समर्प्य in the commentary
on verse 30

२. BN² तामास्तादयितुं

३. BN² adds लक्षण

४. BN¹ and BN² omit च

५. BN¹ and BN² प्रकृतेर्गुणलक्षणा-
याः संबन्धिनि गुणैः.

६. BN² परतरत्वेन

मन्यमानाः तेषु निमज्जन्ति । अतस्तानकृत्स्नविदो गुणपरिस्पन्दपरिमितीकृतत्वात्सर्व-
हेयोपादेयरूपं ज्ञेयजातैमजानानान् अत एव मन्दानल्पधियः कृत्स्नवित् समस्तज्ञेय-
तत्त्ववेदी न विचालयेत्, यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले चैसत्कस्ततो न
प्रच्यावयेत्, तेषां बुद्धिद्वैधपरिहाराय सर्वं विहितं कर्मानुतिष्ठेदिति ॥

लोकसङ्ग्रहापेक्षयानुष्ठीयमानमपि कर्म योगिनो यथा कैवल्यार्थैव पर्य-
वस्यति, तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जुनमुखेन निश्चि-
न्वन्नाह—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

सर्वाणि शास्त्रविहितानि शैशदानतपःप्रभृतीनि कर्माणि अध्यात्मचेतसा
यथाप्रतिपादितस्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारणे परमगुरौ संन्यस्य सम्यक्
समर्प्य एक एव परमेश्वरः प्रथमाध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां
सर्वकर्मणां कर्ता, स्वेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्माता, न तद्व्यतिरेकेण

१. BS² and BN¹ कृतकान्त्वान्

२. BN¹ सर्वहेयो

३. BN¹ and BN² omit जातं

४. BS² and BN¹ असत्ताः

५. BS¹ and BN¹ चेतसः

६. BS², BN¹ and BN² omit

यत्त...तीनि

७. BN¹ and BN² प्रतिपादिताध्या-

त्मस्वरूपा

८. IO प्रथममेव प्रति

कचिदपि कैर्मल्यं पारमार्थिकमस्ति ; गुणपरतन्त्रतया तु देहादौ तदभिमानो माया-
विलसित एव—इत्यनया भावनया संन्यासविधिं संपाद्य; अत एव शंसनीयवस्तुविरहा-
न्निराशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तः ; अत एव सर्वभावेषु परिग्रहाभावा-
न्निर्ममः—ममेदमिति संसारिपुरुषोचितायाः प्रतिपत्तेर्निष्क्रान्तो भूत्वा ; विगतज्वरः
यथोक्तविज्ञानौमृत्तावगाहनाच्चिदृत्तसन्देहादिसमस्तसन्तापः सन् युध्यस्य, समरा-
त्मकमवसरोपनतमवश्यकार्यं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं
ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मक उपदेशसारः ॥

यतः प्रथमे^१ तावत् प्रस्तावनास्य प्रतिपादित; द्वितीये विज्ञानस्वरूपं परिघटि-
तम् ; तृतीये तत्संस्कृतस्य कर्मणोऽवश्यानुष्ठेयता—इति मन्यमानो भगवानस्य परम-
रहस्यभूतस्य स्वमतस्य प्रभावप्रतिपादनार्थं बोधाबोधयोः फलमाह—

ये मे मतमिदं^२ नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निनष्टान्निद्वयचेतसः ॥ ३२ ॥

इत्थं मयोपन्यस्तं मतं मदीयं सर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमभिप्रायं नित्यं सर्वकालं
ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति सम्यगवगम्यानुतिष्ठन्ति ते सर्व-

१. BN¹ and BN² कर्मलं

२. IO, BN¹ and BS² आशंस

३. BS¹ नाभूत एव गाह-

४. BN¹ and BN² संसारत्मकं

५. BS² add's अख्याये

६. IO प्रमुक्तावानस्य

७. IO omits मानवाः...नानुतिष्ठन्ति

किल्बिषैर्विद्याप्रभवरागद्वेषादिक्लेशमूलैर्धोरसंसारदुःखद्राघिभिः कुकर्माचरणजनितैः
 किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते, न पुनैर्मुच्यन्ते । कीदृशाः सन्तः ? श्रद्धावन्तो यथाप्रतिपादित-
 मन्मतप्रखट्टनिर्विकल्पप्रतिपत्तिजनितयथोक्तफलसंभावनात्मिकया श्रद्धया युक्ताः ।
 अत एव एतन्मतविषयामसूयामतस्त्वज्जनोचितामकुर्वन्तः ; ये पुनरेतदेवंविधं मन्मत-
 मभ्यसूयन्तो मोहतिमिरतिरस्कृतसम्यग्ज्ञानत्वोद्दोषाधिरूपणादिना विगर्हन्ते, नानु-
 तिष्ठन्ति, नाचरन्ति, तान् सर्वेषु समस्तेषु हेयोपादेयनिश्चयविषयेषु ज्ञानेषु शास्त्र-
 रूपेषु विमूढान् विपर्ययप्रत्ययान् विशेषेणै मूढान् विचित्तान् विनष्टान् विद्धि, भोगा-
 पवर्गलक्षणादुभयतोऽपि फलात् प्रच्युतान् सतो दुर्गतिप्राप्तिलक्षणं विनाशं प्राप्तान्
 जानीहि, यतस्तेषां चेतोऽन्तःकरणमसम्यग्दर्शित्वात्सदपि नास्त्येव ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं सुखद्वयप्रतिपत्तये विनैयोर्पकाराय उक्तिभेदैर्नानारूपैः प्रति-
 पादयन् कर्मणां त्यागानुपपत्तिमेव द्रढयितुमाह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

इह सर्वं. कश्चिद्देहवाननादिप्रबन्धप्रवृत्तया श्रद्धया सम्वद्धो यतः सर्वस्य
 शरीरेन्द्रियविषयादिकं सर्वमेव त्रिगुणम्, अतो ज्ञानवानप्याभिर्भूतदेहदेहिदिवेक-
 प्रज्ञोऽपि पुरुष. स्वस्या. तेन तेन प्रकारेण शरीराधारभक्तया परिणतत्वादात्मीय-
 त्वमापन्नायाः प्रकृतेरीश्वरेच्छया जगत्कारणभावेनोद्भाविताया गुणत्रयात्मिकया

१. BS' मुच्यन्ते

३. BN' विशेषण

२. BN' ज्ञानत्वाद्दोषाधिरूपणा-

४. BN' विनयोप

अविद्याया सदृशमनुरूपं चेष्टते व्यवहरति । किमनेनोक्तं भवति? दृष्टतत्त्वोऽपि प्रकृत्यारब्धशरीरादित्वान्मनोवाक्यायैर्यत्किञ्चित्कर्माचरति तत् त्रिगुणमेवोपपद्यते । तथाविधं च तत्कर्म ज्ञानवताप्यशैक्यपरिहारमिति प्रागपि प्रतिपादितम् । इत्थं सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति सर्वथा तामेवाश्रयन्ते, न तु तद्व्यतिरिक्तत्वेन श्वसितुं संन्दितुं वाप्युत्सहन्ते, ततो निग्रह—नेद स्वजातिविहित कर्माहं करिष्यामीति नियम—किं करिष्यतीति प्राकृत्यतिपादिनप्रकारेण सर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वाद्-किञ्चित्कर एव भविष्यति । यदि वा निग्रहोऽपि कर्मैव, असश्च हानोपादान-निग्रहनत्वाद्भागद्वेषानुविद्धं सत् गुणात्मकत्वात्प्रकृतमेव सपद्यते, इत्येवमप्यकिञ्चित्करो निग्रह ॥

इत्थमपरिहार्ये कर्मणि जानवान्मुमुक्षु किं कुर्यादित्याह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

यो यस्येन्द्रियस्यार्थो विषय श्रोत्रादे शब्दादि, तत्र तत्रार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ, यदा हि शब्दादिविषयं सुखसाधनत्वेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण पुमानुपादत्ते, तदा तस्य तस्मिन् रागो व्यवतिष्ठते, यदा तु दुःखकारणत्वेन तमेव विषयं हेय-

१. BN¹ प्रकृत्यारब्ध

२. BN¹ and BN² यत्कर्म

३. IO and BS¹ अशक्तपरि

४. BS¹ From the way in which it is written, it is possible that it were an alternative reading

५. BN¹ and BN² नाप्युत्स-

BS¹ वाप्युत्सहन्ते

६. BS¹ प्राकृतमेव

७. BN¹ इन्द्रियार्थो

त्वेन प्रतिपद्यते, तदा तस्मिन्निन्द्रियेण परिह्रियमाणे द्वेषोऽस्य व्यवतिष्ठते—इति सर्वस्मिन् विपादे रागद्वेषौ यौ व्यवस्थितौ जानवान् आविर्भूतविषेकज्ञान तयोर्वश विधेयतामजवत् गच्छेत्, यतोऽस्य ज्ञानवतस्तो रागद्वेषो परिपन्थिनौ निरोधिनौ शत्रू ततस्तावेव सर्वोद्योगेन परिह्रियं, न तु विषया, न हि तयोरपरि जितयोर्विषयपराजय वृत्तो भवति । तौ हि यथोक्तजानासिना यावत् क्षतविक्षे- तत्वगापादितौ तावत् परिवर्जितेऽपि विषये अन्तर्विजृम्भमाणौ पुरुष वशीकर्तुं प्रभ वत एव ॥

सैदेवगुणोपपत्तिवशात्सर्वस्मिन् कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषेधे स्थिते^x स्वकर्मानुष्ठानलक्षणो धर्म प्रबुद्धेनाप्याचरणीय इत्याह—

श्रेयान् स्वधर्मो निगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधन श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ३५ ॥

यो यम्य वर्णाश्रमनैयत्येन शास्त्रविहितो धर्म सदाचार सत्त्वेन व्यव स्थित स कुतश्चित्कारणान्मुल्येन कल्पेनाननुष्ठायमानत्वाद्विगुणोऽपि स्वैर्गुणैर्वि- हितोऽपि सन् स्वनुष्ठितात्सुष्ठु संपूर्णसविधानतयानुष्ठितादाचरितात् परधर्मात् विजा

१ IO BS^a and BN^a यौ रागद्वेषौ

२ BS^a सर्वव्यागेन is an alter native reading

३ BN^a सदेवं

४ BN and BN^a add अस

५ BS^a अननुष्ठान

६ IO संपूर्णविधान

तीयसमाचारात् श्रेयान् प्रशस्यतरः, शास्त्रविहितातिक्रमविहिताननुष्ठानजप्रत्यवाय-
दोषस्याभावात् । यत एवं स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिः, अत-
न्तस्मिन् स्वधर्मे हि सति निधनं मरणमपि यैत्, तच्छ्रेयः प्रशस्यतरं तत्स्यात् ;
परसम्यन्धिनो धर्मात् स्वनुष्ठितात्सतः य उदयो राज्यलाभादिः, तस्मादपि, तस्य
लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ॥

एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गलक्षणसिद्धिहेतुरिति
भगवत्प्रतिपादितैसकल्पकरणसिद्धान्तं श्रुत्वा प्रतिपादितस्वैरूपस्यात्मनः पारतन्त्र्य-
मेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानः अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूर्यः ।

अनिच्छमानोऽपि बलादाक्रम्यैव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोऽयमात्मा केन स्वामिनेव भृत्यः प्रयुक्तः
प्रेरितस्सन् कुकर्माकर्मरूपं पापं दुर्गतिफलं किल्बिषमनिच्छन् [अनिच्छमानोऽपि]
अनभिलैषन्नपि बलादाक्रम्य हठादिप्रविषयप्रवृत्तिं निवार्य नियोजितो व्यापारित
एव चरत्यनुतिष्ठति ॥

तत्रोत्तरं भगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१. BN^१ विहितानुष्ठान

२. All except BS^१ स्यात्

३. BS^१ प्रतिपादितं

४. BN^१ स्वधर्मस्य

५. BN^१ लापन्नपि

BN^१ लघ्यन्नपि

येन प्रयुक्तोऽयमुक्तस्वरूपानाथविद्याद्विक्लेशपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति,
 स एष कामः परिणामविरसक्षणिकमुखलवसाधनभूतविययोन्मुखः सङ्कल्पः । एष
 एव चेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिहन्यमानत्वात् क्रोधः; तदुपधातप्रवृत्तिहेतुद्वेषः संपद्यते;
 सोऽयमिच्छाद्वेषालाको दोषो रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणाद्विषयमुखाभिलाषात्मक-
 रागद्वेषहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति । अत एव महादानः उत्तरोत्तरविवर्धमानगर्व-
 त्वादिपर्यवसितमशनं विषयहरणलक्षणो व्यवहारो यस्य स तथा । ततश्च सर्वस्य
 तस्य भोगस्य दुःस्वैकविपाकत्वान्महापाप्मा गुरुतरपातकमयः, दुर्गतिहेतुत्वात् । तदेवं-
 विधमिह संसारे वैरिणं दुरुत्तरदारुणदुःखदायित्वादाततायिनं विद्धि जानीहि ।
 तेन प्रयुक्तोऽयं पुरुषः पापमाचरति ॥

अथ तस्य वैतत्येन स्वरूपं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३८ ॥

एष वैरित्येन प्रतिपादितः कामाद्यात्मको दोषः कथं भवति ? केन
 प्रकारेण स्थितिलक्षणं सत्तामनुभवति ? केन प्रकारेण विवर्धते, प्रसरति ? कश्चा-
 र्स्यात्मा स्वरूपम् ? कश्चास्याचारः, किमाचरतीति ? तत्सर्वं मम संशयं पृच्छतो
 ब्रूहि ॥

१. IO, BN¹ and BS² लज्जामहद-
 पर्यव-

२. BN¹ पयापहरण

३. IO and BS² अभ्यवहारो

४. BN¹ भोगदुःखैक

५. BN¹ तथा

६. BN¹ omits अस्य

अथ प्रश्नचतुष्टये क्रमेणोत्तरम् भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्त्यर्थं तिष्ठति ॥ ३९ ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ४० ॥

हर्षमस्य निग्रत्येष शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष मोहयस्तु मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥

एष रजोगुणप्रभव कामक्रोधरूपतया प्रसृतो दोष शरीरिणामतिप्रत्या-
सन्नरेऽपि दुर्लक्षत्वात्पर सूक्ष्म शत्रु, स चाहङ्कार एव पर्यवस्यति, यत “इन्द्रि-
याणि पराप्याहुः” इत्यादिना तस्यैव परमसूक्ष्मत्व प्रतिपादयिष्यति । किमात्मक इति
प्रश्ने किमात्मकत्वमेवास्याधुनैवाभिधत्ते । स चैवविध शत्रु परिवारभूतेरिन्द्रियै
सहित कामक्रोधादिनिशातशैस्त्रप्रहारिभि तैरेवाय सर्वप्राणिनो विशसति । तस्य
दुर्जयत्वप्रतिपादनार्थं सर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमाह । सर्वदु खहेतुत्वे सति सुखतन्त्रे
सुखात्मके यो इवासीन उपविष्ट , अत एव मोहयस्तिष्ठति, देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षण

१ IO अत्र

३ IO शास्त्र

२ BS¹ इन्द्रियाणि पराप्याहुरिन्द्रियेभ्य
पर मन ।

४ BS¹ orats सर्वे

मनसस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महात् पर ॥
इत्यादिना

For other readings see
page 121 later

विपर्ययज्ञानमारोपयन् स्वितिमनुभवतीति । “भवत्येव कथम्” इत्यस्य प्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यातम् । ‘अथ कथं विवर्धते’ इत्यस्य व्याख्यायते । कामक्रोधमय कामत्रोधा-
बुक्तरूपौ प्रकृतिर्यस्य स तथाविध । स्तम्भस्य गर्वस्य तथा हर्षस्य विषादपरिणामस्य
प्रमोदस्य समुद्रव उदात्तिस्थानम् । अत एव घोरो दारण एव कामक्रोधस्तम्भा
हर्षादिदोषात्मना विवर्धते, उच्छ्राय भङ्गीत्युक्तं भवति । अथ ‘किमात्मक’
इत्यस्य प्रश्नोत्तरं व्याख्यायते । एष सर्वदेहिना शत्रु अहंकारसज्ञोऽभिमानात्मा,
अभिमानो जात्याद्यन्च्छेदभाजि गुणत्रयमयत्वादनित्यत्वादिदोषैरुसमाश्रये शरीरादौ
‘अहं ब्राह्मण’ ‘अहं देवदत्त’ ‘अहंमभिजनवान्’ ‘अहं वपुष्मान्’ ‘अहं विदग्ध’
‘अहमादय’ इत्येवमाद्यनैतान्यात्मप्रतिपत्तिनिवन्धन मिथ्याज्ञानं स आत्मा स्वभावो
यस्य तादृश, अत एव पापकर्मणि दुस्तरं सम्यग्जानाशावाद्धेयोपादेयविवेकशून्यत्वे
सति पापमघमय घोरमसारनिरयनिपातनिमित्तभूतं कर्म चेष्टितं येषां तादृशेरासुर
सर्गं भजद्भिः पुस्तैर्दुरतिक्रम । अथ ‘क्रिमाचार’ इत्यत्रोत्तरं व्याख्यायते ।
अस्य क्षेत्रज्ञस्यैषोऽहंकारास्य शत्रु हर्षं सत्यात्मसंविदुपलभ्यमानानन्दनिर्व-
र्त्यापिसार्यं शोकं शोचनं ददाति समर्पयति । अनेन हि शत्रुणा व्यामोहित
शरीराद्यात्मत्वेन प्रतिपन्नं व्याधिप्रियविप्रयोगालुपद्रवोपहन्यमानमनुशोचति । कैश्च
विनष्टोऽस्मीति परिदेवते । अत एवास्मैष शत्रुर्भयमपि करोति, इष्टविषयोप-

१ IO and BN^s omit अथ
BS^s notes the word अ
the margin

२ BN^s अनित्यादि

३ BN रोपे सना

४ BN^s शनात्मप्रति

५ IO सुहृद्

६ BN^s हर्ष

७ IO त्मकं विदुः[संविदुः]

८ BN^s omits हि

९ BN^s शत्रुणा

१० IO BN^s and BS^s कष्टं

घातहेतुभ्यः सत्रासमुत्पादयति । किं कुर्वन्नेवमाचरति ? प्रतिक्षणं मोहयन् यथा-
प्रतिपादितविपर्ययलक्षणं वैचित्र्यमैर्षयन्—इति ॥

अनेनाहङ्कारारयेन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सुखिवद्यग्रस्थितेन कामब्रौधस्तम्भ-
मोहैर्हर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्तं सन् क्षेत्रज्ञ-
पापमाचरतीत्यर्जुनप्रश्नं विनिर्णीय तस्यैवाहङ्कारस्य वितत्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

म एष कन्दुपः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनजय ।

रजःप्रवृत्तो मोहात्मा म॑नुष्याणामुपद्रवः ॥ ४२ ॥

स एष यथाप्रतिपादितस्वरूपोऽहङ्कारः समस्तमर्त्यानामुपद्रवः, सर्वदोष-
विधानससारहेतुत्वात् । यत् कन्दुपः गुणत्रयात्मकत्वात्त्रित्यमलिनं तत् एव चानि-
त्यत्वात् क्षुद्रं भङ्गुरं । तथा छिद्रप्रेक्षी बाधावकाशजागरूकः । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥

तेनास्य क्षेत्रज्ञस्य किं कृतमित्याह—

धूमेनात्रियते वह्निर्यथादर्शो मन्त्रेण च ।

यथोत्प्रेनाश्रुतो गर्भस्तथोन्नेनायमावृतः ॥ ४३ ॥

एतेनाहङ्कारेणायः ससारिपुरुषाणामात्मा तथावृतो निरुद्धशक्तित्वमापादितः ।
उपमानेनैतन्नकटयति । कथमावृतः ? यथा अर्द्धेन्धनत्वादिदोषजन्मना कलङ्केन धूमा-

१ IO, BN^a and BS^a आवहन

४ BN^a मानुष्याणा

२ BN^a and BN^b सुखवन्

५ IO तथा तेनेदमावृतम्

३ IO, BN^a and BS^a omit मोह

BN^a तेनायमावृत

एतेन वह्निरग्निरान्नियते निरुद्धभास्वरशक्ति सम्पाद्यते, तथैवायमात्मा मायाप्रभ-
वेणानेनैवाहङ्कारात्मना दोषेण निरुद्धस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकस्वशक्ति क्रियते । तथा
यथा आदर्शा दर्पणो रजोनिश्वासादिसम्बन्धजन्मना मूलेनाप्रियते, निरुद्धयथा-
वस्थितभान्मुरणलक्षणस्वशक्ति क्रियते, तथैवायमात्मानेनाप्रियते, निरुद्धजग-
त्पदार्थप्रथनसामर्थ्य क्रियते । तथा यथा गर्भ जननीकोष्ठैवर्ती जीव उल्लेनेन
गर्भशय्याया क्रियते, निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्ति क्रियते, तथैवायमात्मा अनेन
निरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वशक्ति क्रियते—इत्यनेनेपमानत्रयेणाहङ्कारस्यात्मान प्रति
स्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वधर्मत्रयनिरोधकत्व प्रतिपादितम् ॥

यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोऽयमात्मनोऽहङ्काराग्नयो दोष, तथापि ज्ञानस्य
प्राधान्यविप्रक्षयेदमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यैरिणा ।

कामरूपेण कान्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ४४ ॥

एतेन यथाप्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेन शत्रुणा ज्ञानिन स्वात्म-
संवेदनलक्षणमुख्यज्ञानवत चेतनस्य तादृश मुख्य ज्ञानमावृत निरुद्धम्, यत

१ BN¹ and BN² भास्वरत्वादि
स्वशक्ति

२ IO omits तथा

३ IO omits मूलेन

४ IO omits निरुद्ध

५ IO omits तथा

६ BN¹ omits यथा गर्भ
BN² omits यथा alone

७ BS² बुद्धि

८ BN¹ omits स्वशक्ति . कर्तृत्व
लक्षण

९ BN¹ omits लक्षण

कामो बाह्यार्थनिबन्धनोऽभिरापो रूप यस्य अत एवासौ दुष्पूर, न केनचिद्विषयेण प्राप्तेन सता पूरयितुं शक्य ; यतोऽस्याह्रियमाणा विषया रागं विवर्धयन्त इन्द्रियाणा च उत्तरोत्तरं विशिष्टतरविषयसंज्ञता पुष्पन्तस्तेभ्यो न विरतिमापादयन्ति, अत एवानल नास्यालभावो^१ निवारणमस्तीति ; एवंविधेनानेन स्वभावसंवेदनलक्षणं मुख्यं ज्ञानमावृतम्, तस्मिन्धावृते सर्वा शक्तयोऽस्यावृता इति तात्पर्यम् ॥

अथ किमधिष्ठायायं ज्ञानमस्य वृणोतीत्याह—

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्निमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४५ ॥

अस्याहङ्कारस्य प्रतिपादितस्वरूपस्थितिर्विद्वद्धिचेष्टितलक्षणंचतुष्टयस्येन्द्रियाणि चक्षुरादिवागादीनि, तथा मन सङ्कल्पात्मकम्, बुद्धिरव्यवसायात्मिका अधिष्ठानम् । एतेषु हि दृष्टस्थितिरयं यथोक्त ज्ञानमावृत्य देहिनं क्षेत्रज्ञं मोहयति, स्वरूपानभिज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्वकारिणा मोहेनाज्ञानेन युनक्ति ॥

१. BN ¹ दुष्पूरेण	७. IO, BN ¹ and BS ¹ add विषयेभ्यो
२. IO and BS ¹ शक्त	८. BN ¹ एवं विधानेन
३. IO, BN ¹ and BS ¹ उत्तरोत्तर	९. IO, BN ¹ and BS ¹ विचेष्टित
४. IO adds पुष्पतां	१०. IO, BN ¹ and BS ¹ लक्षणाचतु-
५. IO, BN ¹ and BS ¹ omit न	
६. BS ¹ notes आसादयन्ति as an alternative reading	

तदयमेवंविधं शत्रु कथं तिरस्कार्यं इत्याह—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहीह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४६ ॥

यत् एवंविधोऽसौ ततोऽस्याधिष्ठानभूतानि मनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रथमं नियम्य यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठीतप्रत्ययतया
रागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निगृह्य, एतेन पाप्मानमज्ञानमयं महाकिल्बिषवपुषम् ;
अत एव ज्ञानस्य शास्त्रादिद्वारेण परमार्थसोपगतस्य, तथा विज्ञानस्य, स्वात्मसाक्षात्कार-
लक्षणस्य विशिष्टस्य ज्ञानस्य, नाशिनं [नाशनं] तिरस्कारिणं परम वैरिणं प्रजहीहि
तिरस्कुरु ॥

एष च परमसूक्ष्मत्वात्परेणोद्योगेनाप्रमादादिना च पराजय्यं शत्रुरित्यस्य
तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयितुमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो^१ बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४७ ॥

१ IO तमयमेव

BS', BN' and BN* यदयमेवं

२ IO omits अस्य

३ BS' प्रतिष्ठितात्म

४ IO एवं

५ BN* विशिष्टज्ञानस्य

६ IO and BN* जेष्य

BS' जेष्य

७ BS' बुद्धे परतरस्तु स is noted
as an alternative read-
ing See f n 2 on
page 116 above

विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यतामुप-
गच्छन्ति ; अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणि पराणि, तेभ्यः सूक्ष्माणि आहुः कथयन्ति
तत्त्वविदः । न हीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यमानानि कस्यचित् । तेभ्यस्तथा-
विधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनः तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं सूक्ष्मतरम् ; यथेन्द्रियाणि
कथञ्चिद्गम्यन्ते न तथा अतिचञ्चलं मनः ; तथाविधोऽध्व[धाच्च] मनसो बुद्धिः परा
सूक्ष्मतमेत्यर्थः । यथा हि मनः कथञ्चिद्गम्यते, न तथा निर्विकल्पकप्रत्यक्षक्षणवर्त्यध्यव-
सायात्मिका बुद्धिः ; तस्याश्चैवंविधाया बुद्धेर्यः परतः परमसूक्ष्मत्वेन स्थितः स
पूर्वोक्तोऽहङ्काराख्यः शत्रुः ; यथा हि बुद्धिः कथञ्चिदभिलुक्तैर्गम्यते न तथाय-
मविधाप्रथमाङ्कुरः केनचिदनुन्मिपितपरमेधरानुमहप्रभवज्ञानचक्षुषा लक्ष्यीकर्तु-
मपि शक्यते ॥

तस्मात्—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा सुदुर्लक्षत्वात्परमदुर्जयं मत्वा,
अत एवात्मनैवात्मानं संस्तभ्य धैर्यं लभयित्वा, दुरासदं दुःखेनासादयितुं परिभक्तुं

१. BN* उपलभ्यानि

२. BN* omits निवृत्ति

३. IO गम्यते

४. BN* चयलमनः

५. BN* विधापमनसः

६. BN* तेन

७. IO कल्पक

८. IO omits बुद्धिः

९. JO उन्मिपित

१०. IO लक्ष्मी.

शक्यमेतं जहि घातय । कीदृशम् ? कामरूपम् । कामो विषयेष्वभिलाषो रूपं यस्य स तथाविधः । पूर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनात्याद्यस्थितिरुक्ता । तेन यद्यप्ययं सुसूक्ष्मत्वाद्दुर्जयः, तथाप्यस्य पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामात्मिकामवस्थितिं निभंस्तद्विहनने समर्थो भविष्यत्येवेत्यर्थः । एवं भगवता क्षत्रियोचितेनैव प्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतोपदेशफलप्राप्तिप्रतिद्वन्द्विनोऽहङ्कारस्य निवर्हणे समुत्साहितः । त्वया हि महेंद्रेणापि दुर्जया बहवः शत्रवः सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपातिताः ; तदेतन्मपि शत्रुमालैकसहायो निपातयितुमर्हसीत्योम् ॥

विज्ञानतत्त्वतपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापनैकनिक्रपो निजकर्षयोगः ।

यैस्मिन्गुणां प्रकटितः परमार्थसिद्धयै सोऽज्याय एष विवृतो विधिवत्तृतीयः ॥

इति श्रीमद्भगवानरामकृष्णविरचिने वाक्यार्थान्वयमाले

सर्वतोभद्रनाम्नि गीताविवरणे

तृतीयोऽध्यायः

१. BN^१ समर्था भवि
२. IO and BS^१ अस्मिन्
३. IO adds the following

सन्दिग्धानुनबोधकृद्भगवद्गीताख्यसच्छास्त्रके

सद्बोधोद्दिष्टरामकृष्णविरुते श्रीसर्वभद्ररूपया ।

अध्याये विनते महापुनिवरेः कर्माभिधाने महा-

देवो नित्यभिवेचनातिनिपुणो ह्यास्ते स्वयं चित्रकृत् ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एवमस्य समस्ताध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकरणस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं प्रैतिपाद्य इदानीं
सम्यन्धविषययोः प्रतिपादनद्वारेण अर्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोह-
निवृत्तये परमकारणतामाविष्कुर्वन् भगवानुवाच—

एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराख्यातमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनैव महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण यथा तुभ्यं प्रोक्तोऽयं योगः तथैव विवस्वते महा-
योगीधराय सवित्रे योगमेनमहं परमेश्वर एव कस्मिंश्चित्काले निजयोगैर्धर्यपरि-
कल्पितनिरतिशयप्रेभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उपदिष्टवान् । कीदृशं योगम् ?

१. IO BS' and BN' add च

२. BN' कारुणतां

३. IO प्राप्तं

४. BS' इह

५. IO, BS' and BS' सनातनः

६. All read ह्येतदुत्तमम्

BS' notes चैतदुत्तमम् as an
alternative reading. See
above, page 10

७. IO and BN' प्रोक्तो यो योगः

अन्यथम्; परमकारणवत् कदाचित्तेति क्षीयते य । स हि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वर प्राक् प्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्शक-
निष्ठतया ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकन्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठानेति तद्व्योग-
स्यास्यान्ययत्वमुक्तम् । अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन
सम्बन्धमुक्त्वा क्रमेणानुष्ठानभ्रष्टैसंप्रदायतया तमेव सम्बन्ध विवृणोति “ विवन्वान्
मनने प्राह ” इति । स विवस्वान् पुत्राय मनुसंज्ञाय आदिराजाय प्राह
प्रोर्वाच । प्राहेति लिटश्छान्दसं आहदेश । सोऽपि मनुस्वाकुसंज्ञाय पुत्रा-
यैवावतीत् । एवं परमेश्वरादेव प्रभृति परम्परया योग्यपुत्रादिशिष्टैरूपमन्ध-
प्रैरुत्था ख्यातं लोके प्रथितं सन्तम् अन्ये जनकप्रभृतयो राजर्षयो राज्यलक्षणं कर्म
वुर्वाणा अपि, यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्भूपयो मुनय, इमं यथोक्तं विदुः ; विदाचक्रुरि-
त्यस्मिन्नर्थे छान्दस प्रयोग । बहता कालेन युगसहस्रादिसङ्ख्येन लोकस्य
क्रमापचीयमानप्रजादिसर्वगुणत्वाद्यौभ्यप्रतिपत्त्यभावात्प्रोऽन्तर्धानमागतं परमकारण
एव व्यवस्थित इत्यर्थे । स एवाब्रह्मरूपोऽद्यासिन् काले मया परमेश्वरेणैव
जगदुपकाराय यादवकुलावतीर्णिनं ते^{१०} तुभ्यं पुरातनो नित्यो योग प्रोक्त ।
यतो मम भक्तोऽसि शुश्रूषुस्त्वम्, तथा सत्त्वा सुहृत्, अतो भक्तिःसौहार्दलक्षण-

१ BN¹ and BN² चिन्मात्रस्वभाव
लक्षणैकविमर्श

२ BS¹ अष्टाङ्गप्रदान

३ IO and BN² omit अष्ट

४ IO प्राह

५ IO छान्दस आदेश

६ IO, BN¹ and BS¹ शिष्य

७ All except BN² प्रवृत्ता ख्यात
लोकप्रथित

८ IO प्रतिपत्नभावात्

९ BS¹ notes as an alternative
reading परापरकारण

१० BN² omits ते

११ BS¹ notes भुक्ति as an alter
native reading.

मुख्यशिष्यगुणसम्पन्नाय मया तुभ्यमुपदिष्टम् । यत् उत्तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्ट-
मेतद्रहस्यम् । एवमनेनास्य शास्त्रस्य सम्बन्धविषयावपि प्रतिपादितौ । निरुत्तर-
विज्ञाननयदिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूपस्यार्जुनस्य
स्वात्मनि यदुकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण भगवता पारमैश्वर्यमात्मनः
कथयितुं च प्रस्तुतम् ॥

अत एव सज्जातसंशयः अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेवं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भवतस्तव अस्मिन् कलिद्वारसन्धौ सम्भूतत्वादपरमपकृष्टं जन्मोत्पत्तिः
विवस्वत आसर्गाद्यवस्थितस्य परं प्रकृष्टम् इत्थं कथमेतद्बुद्धयेय, त्वमैदंयुगीन-
जन्मा सुचिरातीतकालजन्मैर्नोऽप्यसौ सूर्याद्यैर्न योगं प्रोक्तवानिति ॥

अत्र भगवान् उत्तरमुवाच—

वहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

सत्यं मम तव चापरिसङ्ख्येयानि जन्मानि तत्तच्छरीरैरपरिमहेण व्यतीतानि
अतिक्रान्तानि । तानि पुनश्च चालनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामि, त्वं तु
मैम आत्मनश्चै तानि न जानासि ॥

१. BN² omits च

२. BN¹, BN² and IO जन्मने

३. IO शरीरे

४. BN¹ मम नात्म-

५. BN¹ and BN² omit 'च

६. BN¹ omits न

अतोऽहम्—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽव्ययीत्मा नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोऽपि ; तथा सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिविनाशादिषु यथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः प्रभुरपि सन् रैवां प्रकृति आत्मीयं परं रैवमायमद्वयचिन्मात्ररक्षणमधिष्ठाय, तत्रैव स्थित्वा; तस्मात्तवभावाद-अच्युतः ; स्वमायया स्वया स्वात्माधीनया मायया द्वैतावभासैर्नमात्रप्राणेन शक्ति-विशेषेण हेतुभूतेन, संभवामि जन्मादिसत्तां परिगृह्णामि । अतो नित्यत्वादीश्वर-त्वार्थं स्वैच्छापारिगृहीतत्वाच्च सर्वदेहिनां भूतान्माविनो वर्तमानांश्च जन्मादि-विकारान् सततमविच्छ्रुतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि ॥

इत्थं स्वजन्मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मांशं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१. All except BN^o अव्ययमात्मा

२. IO, BN^o and BS^o omit सर्ग

३. IO स्वं

४. BS^o स्वभावमधिष्ठायद्वयचिन्मात्र-
रक्षणं तत्रैव स्थिता

५. IO अच्युतः

६. BN^o and BN^o omit स्वया

७. BN^o समात्र

८. BN^o त्वाच्चेत्

BS^o omits च

९. All except BS^o स्वप्रादुर्भावान्
त्वादशांशं सर्वं

१०. EN^o स्वग्न्य

११. BN^o तदात्मानं

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य ग्लानिरूपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थायुत्थानहेतोर्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्यात्मनः कंचित्कंचिदंशं^१ शक्तिलेशं म्वेच्छापरिकल्पितजगत्कीडापरिरक्षणाय सृजामि उत्पादयामि । अतो देवानुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते^२ जगति दैवसर्गभाजा शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्भरप्रज्ञानां परित्राणाय सत्क्रियाविपातहेतुभ्यो निभेभ्यो रक्षणाय, तथा दुष्टकृतां शाम्त्रीयनियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविप्लवकदुष्टैर्कर्मकारिणामसता विनाशाय प्रध्वसाय । अत एव धर्मस्य जातिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रतियुगं तेन तेनाकारेण समुद्भवामि उत्पत्तिमैतां दर्शयामि ; न तु वस्तुतोऽहं जन्मविनाशादिभावनिकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सौऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च य प्रवुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परत स्वभावादप्रच्युतिः, यत्र तत्-

१. BN¹ and BN² अंशलेश

२. IO भासितो

३. BN¹ and BN² omit विभेभ्यः.

४. BN¹ and BN² दुष्टकर्मणां

५. BN¹ and BN² गतां

६. IO and BN² नाहं

क्तियाफलसंस्पर्शश्च, अन एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञान-
निष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावाभि-
व्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वय्यामोहं जहाति । अतो मामिति मत्त्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मध्यपाश्रयाः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना मत्तविशेषेण पूताः पवित्राः
सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामाराताः मदमेदं प्राप्ता इत्यर्थः ।
यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलाषः, तथा तद्विषय-
हेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते
संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्तुष्टिता येषां ते, अत एव
मन्मया मदेकत्वभावाः, मध्यपाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्द्विशिष्टोपाश्रयः
स्थितिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थ-
सत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्त्या व्यपदिश्यते । तत्कथं केचिदेव
मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यग्गृहीतपारमेश्वरकीडाविधेर्विकल्प-
माशङ्क्याह—

१. BN⁴ and BS⁴ अतस्पर्शः

२. BS⁴ यथोक्तज्ञान

३. BS⁴ मानुषाश्रिताः

४. IO adds हे

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य
 ग्लानिरूपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थायुत्थानहेतो-
 र्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्या-
 त्मन कचित्कचिदश^१ गतिलेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्सीडापरिरक्षणाय सृजामि
 उत्पादयामि । अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते^२ जगति देवसर्गभाजा
 शाम्प्रोपदेशविषयमूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्भलप्रज्ञानां परित्राणाय
 सत्कियामिपातहेतुभ्यो विघ्नेभ्यो रक्षणाय, तथा दुष्कृतां शाम्प्रीयनियमातिक्रमात्
 जगत्स्थितिविप्लवकदुष्टैर्कर्मकारिणामसता विनाशाय प्रध्वसाय । अत एव धर्मस्य
 जातिदेशकालादिप्रतिभक्तविशेषस्य सदाचारस्य सस्यापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रति-
 युगं तेन तेनाकारेण समुद्भवामि उत्पत्तिमैतां दर्शयामि, न तु वस्तुतोऽहं जन्म-
 विनाशादिभावविकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्तवा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च यं प्रबुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो
 जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परतं स्वभावादप्रच्युति, यत्र तत्त्व-

१ BN¹ and BN² अंश्लेश

२ IO भासितो

३. BN¹ and BN² omit विघ्नेभ्यः

४ BN¹ and BN² दुष्टधर्मणां

५ BN¹ and BN² सत्तां

६. IO and BN² नाहं

त्क्रियाफलसंस्पर्शश्च, अत एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञान-
निष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावामि-
व्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वय्यामोहं बहाति । अतो मामेति मत्स्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागमयक्रोधा मन्मया मद्वापश्रयाः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना अतविशेषेण पूताः पवित्राः
सन्तो बहवो योगिनो मद्वाचं मामिकां सत्तमाराताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः ।
यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागमयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलाषः, तथा तद्विघात-
हेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो मयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते
संसारदुर्गदुःखच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्त्युष्टिता येषां ते, अत एव
मन्मया मदेकस्वभावाः, मद्वापश्रया अहमेव च्यपाश्रयो निरपायत्वाद्धिशिष्टोपाश्रयः
स्तिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थ-
सत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते । तत्कथं केचिदेव
मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यग्गृहीतपरमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्प-
माशङ्क्याह—

१. DN⁴ and BS⁴ अर्धरस्पर्शः

३. BS⁴ मामुपाश्रिताः

२. BS⁴ यथोक्तज्ञान

४. IO adds हे

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यभिन्नानाविधस्वरूपाणां फेनबुद्बुदकञ्जोल-
कलापानामुदधिरिवोदयास्तमयनिलय एकै एव तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या
तत्तन्नियतसौमर्थावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताहङ्कारत्वेन नानारूपा ये क्षेत्रज्ञा अव-
भासितास्तेषु मध्ये यथा येन प्रकारेण यौदृशेन सङ्कल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते
मां प्रार्थयन्ते तत्कालं मत्समापन्ना भवन्ति, तानहं तथैव तत्तत्संकल्पोचितफलदान-
रूपेण प्रकारेण भजामि संश्रयामि, यत सर्व एव मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासंपादना-
र्थितावसरे मम सर्वेभ्य सर्वमनोरथफलप्रसादनैकचिन्तामणोर्वर्त्म^१ प्राप्तिहेतुं^२
निर्विकल्पोत्साहलक्षणं पन्थानमनुवर्तन्तेऽनुकुर्वन्ति यथाहं परेणोत्साहेनैक एव
सर्वं करोमि जानामि न्व तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ज्ञेयं च कुर्वन्तो जानन्तश्च
मत्समापत्तिसंवेदनशक्तिशून्यत्वात् 'अहं करोमि' 'अहं जानामि' इति किञ्चित्कर्तारि
किञ्चिद्ज्ञे च तादृशे स्वात्मनि कर्तृत्वादिकं मन्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति^३ यथा-
कार्णिकेनानुगृहीतदृष्टयस्तिर्यञ्चो बालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठा, ते ते म्वं स्व विषयं
पश्यन्ति, न च तत्राकार्णिकं कारणत्वेन मन्यन्ते, मूढत्वात्, यतस्तादृशेन व्यव-

१. IO omits एक

२. BS¹ तासकत्वात्

३. BS¹ तादृशेन

४. BS¹ प्रतिपद्यन्ते प्रार्थ

५. IO omits एव

६. IO फलसाध-

BS¹ फलप्रसादनैक

७. IO, BN¹ and BN² धर्म

८. BN² हेतु

हारेण व्युत्पन्नाः तथैव सर्वे क्षेत्रज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्क्षणप्रार्थितेन
स्वप्रकाशानुगृहीतैसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं कुर्वन्ति जानन्ति च,
मायामोहितत्वादात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते, न च मां तत्र कारणत्वेन
मन्यन्ते ॥

अत एव किं वाञ्छन्तस्ते “मम वर्तमानुवर्तन्ते” इत्याह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणां सिद्धिं कर्मफलं प्रार्थयमानाः
तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्तद्दोषान्तरभोग्यमुखप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः
सन्तो देवता इन्द्रादिरूपा यजन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः । किमत्र तात्पर्यम् ।
आ ब्रह्मणः कीटपर्यन्तं यो य कश्चिद्येन येनाभिसन्धिना यद्यत्किञ्चन चिकीर्षति
जिज्ञासते वा तत्तत्फलसम्पत्तेस्तत्तत्कालमवश्यमाविनी असंचेत्यमाना मत्समापत्तिरे
वैकं कारणम् । यस्मात् अस्मिन् मानुषे लोके सर्वस्य प्रत्यक्षमृते कर्मजा तत्
त्सङ्कल्पमूलज्यापारसमुत्था सिद्धिं फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समापत्तिवलादे
सम्पद्यते परमार्थतः कर्तुर्ज्ञानुर्वान्यस्यासम्भवात् ॥

१. BN¹ सर्व

२. BN¹ and BN² गृहीतेन

३. IO omits अदृष्टप्रयोजनं

४. IO वाञ्छन्ते

५. BN¹ and BN² omit तत्

६. BN¹ and BN² भविष्यः सं-

ननु त्वमेव चेदेकः कर्ता तक्षेत्रज्ञभावेन कृतैः कर्मभिस्त्वमेव तत्फलेन सम्बध्यसे । ततश्च क्षेत्रज्ञवत्सुखादिसम्बन्धस्तवापि प्रसक्तः—इत्यर्जुनैशङ्कां परिहर्तुकाम आह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागतः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

सत्यं गुणविभागेन 'अयं सात्त्विकः' 'अयं राजसः' 'अयं तामसः' इत्येवं-
रूपेण सर्गभेदमूलेन, तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्येवमादि-
रूपेण मया यथोक्तस्वरूपेणैकेन कर्ता चातुर्वर्ण्यं सृष्टम् । चत्वारो वर्णा ब्राह्मणादयो
निर्मिताः ; तस्यैवंविधस्य चातुर्वर्ण्यस्य स्वगुणकर्मविभागसमुचितकर्मनुष्ठानरूपतत्-
त्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामकर्तारं तद्वत्तादकर्मफलसम्बन्धाभावात्कर्तृधर्मरहितं
जानीहि । कुत इति हेतुगर्भं विशेषणमाह । कीदृशं सन्तम् ? अकर्तारं विद्धि अत्रयं
नित्यमेकस्मात्स्वरूपाद्यतोऽहं न व्येमि न व्यपगच्छामि, अद्वयचिन्मात्रस्वभावतामेव
न जहामि, एवं चात्रयं सन्तं मामकर्तारं विद्धि । क्षेत्रज्ञा हि मन्मायोद्राविता नित्य-
देहाद्यहङ्कारमयास्त्रिगुणाः सङ्कल्पकारिणः सुखादिभिः फलैर्युज्यन्ते; न त्वहं गुणा-
तोतस्वभावस्तैर्जातु युज्यते[युज्ये] ॥

१. BS' and BN' हेनवत्

२. BN' and BN' शङ्का

३. BN' and BN' इत्याह

४. IO, BN' and BN' मार्गभेद

५. IO, BN' and BS' कर्मानुरूप

BN' कर्मानुष्ठानरूपं

६. IO omits यतोऽहं

७. IO सन्मायो-

८. BS' तैस्ते:

ततश्च—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वध्यते ॥ १४ ॥

कर्माणि पुण्यापुण्यलक्षणाः क्रिया न मां लिम्पन्ति, सुखदुःखादिलक्षण-
स्वफलरूपेण कलङ्केन न मलिनयन्ति । यतो नित्यनिजानन्दतृप्तस्य मम कर्मणां
फलेषु तत्तदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपि न कामो भामिलाषः । यथाप्रतिपादित-
स्वरूपैकमयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यत । यश्च यथोक्तेन ज्ञानामृतनिर्क्षरेण निर्धैत-
सकलविकल्पकलङ्कलान्निर्मलप्रज्ञो योगी इत्येवं यथोक्तस्वरूपं मामभिजानाति प्रति-
पद्यते, स मैद्वल्लियमाणैः कर्मभिर्न वैध्यते न रागाद्विक्लेशाशनियन्त्रितः क्रियते ॥

किञ्च

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं यथाप्रतिपादितै^१ कर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वपर्यवसैयित्वाचक्षवं ज्ञात्वाधिगम्य
पूर्वैरपि मन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्म शास्त्रचोदितं कृतमनुष्ठितम् । तस्मात्त्वमपि

१. IO कर्मफले स्पृहा

BS² notes this as an
alternative reading.

२. All except BS¹ omit अभि

३. IO सद्यः क्रिय-

४. IO adds सः

५. BS¹ adds तस्मादनया बुद्ध्या
पवित्रीकृतस्त्वमपि अवश्यकर्त-
व्यानि कर्माणि कुरु इत्याह

६. BN¹ and BN² प्रतिपाद्यते

७. BS² साधितत्वं

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुत्तिष्ठ, पूर्वैरतीत-
विप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु—

किं कर्म किमकर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि
द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्म-
परिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्ध-
लक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे^१ मुक्तो भविष्यसि ॥

यत्.—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते,
अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्त-
थैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वौ गति-
र्व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितस्वव्यापारे यत्तत्त्ववित् अकर्म
कर्माभावं संसारबन्धलक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रवत्पश्यति, तथा अकर्मणि
यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुपहतस्य दुरुच्छेदत्वात् बन्ध-
लक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति सै मनुष्येषु मध्ये
प्रशस्तया बुद्ध्या युक्तः ; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य
कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्ग-
लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः ।
एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्वोद्बध्यमस्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये सारयन्विवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१. IO तत्त्वावगतिः

२. IO and BS¹ पश्येत्

३. BN² कर्मवित्

४. BN¹ and BN² कर्माभाव

५. BN² अपुत्रत्ववत्

६. BS¹ notes two alternative readings निहित and विदित

७. BS¹ and BN² omit स

८. BS¹ omits कर्म

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुष्ठिष्ठ, पूर्वैरतीत-
विप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु—

किं कर्म किमकर्मैति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्रे कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने क्वयोऽपि
द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्म-
परिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्ध-
लक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे^१ मुक्तो भविष्यसि ॥

यत् —

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते,
अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्त-
थैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

यतोऽस्य त्रिपकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वौ गति-
र्व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितस्वव्यापारे यतत्त्ववित् अकर्म
कर्मभिर्वायं संसारबन्धरक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रैवत्वशक्ति, तथा अकर्मणि
यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुपपन्नस्य दुर्लब्धेदेत्वात् बन्ध-
रक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति सै मनुष्येषु मध्ये
प्रसस्तया बुद्ध्या युक्तः ; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य
कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्ग-
रक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वात् कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः ।
एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्बोद्धव्यमस्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृष्टप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१. IO तत्त्वावगतिः	६. BS ² notes two alternative readings निहित and विदित
२. IO and BS ¹ पश्येत्	७. BS ² and BN ³ omit स .
३. BN ³ कर्मवित्	८. BS ¹ omits कर्म .
४. BN ¹ and BN ³ कर्मभाव	
५. BN ³ अपुत्रत्वपर	

काम्यन्त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगाः ; तेषु सङ्कल्पं इच्छा; तेन रहिताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठा. समारम्भा कर्मप्रवृत्तयो यस्य तं यथोदितैयथोक्तात्मतैस्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्माणम् ; दग्धानि संसाराङ्कुर-प्रसवसामर्थ्यहरणाद्गन्धीकृतानि कर्मरक्षणानि बीजानि येन तं तादृशं पण्डितं विद्वांसमाहु परमार्थविदः । यत सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता, सा च यथोक्तज्ञानवत एव सम्भवति । एवं कर्मण्येवाकर्म विद्वान् पश्यतीति व्याख्यातम् ॥

यत.—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

तदेव विशिनष्टि । स एवंविधो योगी परमानन्दमयपरमस्वभावसुव्यवस्थित-बुद्धिर्नित्यतृप्त सकलबाह्यविषयसपरिक्षोणकाङ्क्ष । अत एव निराश्रय स्वरूप-व्यतिरिक्ताद्बाह्यैर्लम्बनान्निष्क्रान्त. कर्मफलासङ्गं कर्मणा यज्ञदानतप प्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगरक्षणमासङ्गमासक्तिं तदेव प्रकृतं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽनुष्ठाने व्यवस्थितोऽपि नैव किञ्चित्करोति ॥

१. IO and BS' संवत्सा

२. IO यथोदितं

३. IO omits तत्त्वं

४. BS' adds एव

५. IO and BN' बाह्यफलं

६. IO कर्मदान

७. IO, BN' and BS' व्यवस्थितः

८. IO and BN' omits अपि

तथाविधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्धलक्षणस्वकार्यसम्पादनासामर्थ्यात्
मथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाह—

निराक्षीर्यतच्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिश्रमः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालामसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥ २२ ॥

मागेव व्याख्यातमेतत् । यद्यपि कर्माकर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातम्,
तथापि विकर्मणोऽपि बोद्धव्यं वस्तु तद्व्याख्यानेन व्याख्यातम् । यतः कर्मपरिहारस्य
ज्ञानशून्यस्य सतो यत्र बन्धकत्वमुक्तम्, तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो
बन्धकत्वे का भ्रान्तिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वलक्षणं बोद्धव्यं वस्तु
व्याख्यातमेव ॥

इदानीं कर्म सर्वथा कर्तव्यमिति सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम् ।
प्रागुक्तस्य “यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः” इत्यनेन सूचितां
यज्ञलक्षणविशिष्टरूपतां मोक्षैकफलत्वं च योगिरवरूपप्रतिपादनद्वारेणैव प्रस्ता-
पयन्नाह—

१. All except BS* omit वस्तु

३. BS* omits वस्तु

२. IO and BN* omit ज्ञान.

४. All except BS* प्राक्तस्य

BS* notes it in the
margin.

५. IO सूचितं

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायारभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

यथोक्तज्ञानेऽवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठजस्य, अत एव निवृत्तविषयाद्य-
सङ्गस्य ; ततश्च मुक्तस्यात्मविवेकसमाधिसिद्धिलैभाद्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतो
बन्धनान्निष्क्रान्तस्य सतः वक्ष्यमाणप्रभेदाय यज्ञाय यैजमानाय तदर्थं कर्म शास्त्र-
विहितां क्रियामारम्भमाणस्य कुर्वत एव समग्रं काथिकवाचिकमानसिकभेदेन
सङ्ग्रहात् त्रिप्रकारम्, अद्यान्तरभेदेन त्वपरिसङ्ख्येयम्, विलीयते विगलति,
ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्धिनधरफलारम्भकत्वलक्षणं स्वरूपमस्य नश्यतीत्यर्थः ॥

कथं क्रियमाणमेव कर्म प्रविलीयते इति विवेकसमाधिसिद्धान्तर्रीयकां
ब्रह्माद्वैतसिद्धिं कर्मप्रविलयकारणभूतां प्रतिपादयितुमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

तेन गतसङ्गाद्विशेषणविशिष्टेन योगिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । अतः समग्रं
तस्य कर्म प्रविलीयत इति सम्बन्धः । तदेतद्व्याख्यायते—तेन योगिना बृहत्त्वादिधर्म-
योगात् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं
गन्तव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यम् ; न हि तथाविधस्य योगिनस्तत्तत्फलभिसन्धिना
तत्तद्देवान्तरं संप्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति । कीदृशेन तेन ब्रह्मैव गन्तव्यम् ?

१. IO omits सिद्धि

२. BN^१ यजनाय

३. IO, BN^१ and BN^१ वाच्यपरमार्थ

४. IO योग्यत्वान्निर्वि

ब्रह्मकर्मसमाधिना । समुन्मिषिते विज्ञानात्मके दिव्ये चक्षुषि यथोक्तब्रह्माभेदेन प्रथमानं कर्म ब्रह्मकर्म^१ ; स एव समाधिर्निरुत्तरो योगो यस्य स तथा, तेन तादृशेन । कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम्^२ ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपतया स्वात्मानं मन्यमानेन; हुतं तर्पितं ब्रह्मरूपतया प्रतिपन्नेऽन्नौ जातवेदसि । कीदृशं ब्रह्मार्पणम्^३ ब्रह्मरूपतयैव प्रतीयमानमर्पणमाज्यपय.सोमादियागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादि यत्र तत्तादृशम् । तथा ब्रह्महविः ब्रह्मत्वेनैव प्रतिपाद्यमानं हविः^४ ह्यमानमाज्यादिद्रव्यं यत्र तत्तथा-विधम् । इदमनेन प्रतिपादितम्—यद्यद्भस्त्तु यथायथा प्रकाशते तत्तत् प्रकाशमानत्वादेव प्रकाशादभिन्नस्वरूपं सत् परमात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किञ्चित्संभवति, इति तत्त्वविद्धिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वान्निष्प्रकम्पोपपत्त्युपलब्धिप्रदर्शन-क्रमेण व्यवस्थापितोऽव्ययमात्मा ऐश्वर्याद्व्यनयेन यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरता-मुपगच्छति, परमेश्वरेणैव विहितनियमत्वात्; तदयमेश्वरो नियम स्वेच्छावभासितान्योन्याभिन्नस्वरूपेष्वप्यपरिसङ्ख्येयेषु प्रमातृषु कंचिदेव स्वेच्छावशादसाव-नुगृह्णाति; तस्य चानुगृहीतमात्रस्य तत्त्वावलोकन्यवधायकसन्देहमहागिरीन्द्र-निर्दलनदम्बोलिधाराभक्तिरुन्मिषति । तत्प्रभार्थाच्च यथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रा-त्मकमाप्तोपदेशादिनोपनमति । तस्माच्च विशुद्धब्रह्मासिद्धिसिन्धुनिर्धोतनिसिद्ध-

१. BS^१ adds कर्मैव७. IO and BS^१ द्वयनयो न यस्य२. IO and BS^१ ब्रह्मस्वरूपBN^१ and BN^१ द्वयमयो न

३. IO omits यथा...तत्तत्

यस्य

४. BN^१ and BN^१ ततः८. IO BS^१ and BS^१ तत्प्रभावात्५. BN^१ and BN^१ omit सत्९. BS^१ आत्मोप.६. BN^१ and BS^१ संवेद्यत्वनिष्प्र१०. BS^१ omits सिद्ध

विकल्पकलङ्कया परमया भजया निरन्तरमनुशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानंलक्षण-
मद्वैतपुरद्वारमपावृतं भवति । तत्र लब्धप्रवेशेऽस्मिन् ब्रह्मापिणविधानेऽधिष्ठितो योगी
भवति । अत उक्तम्—

“ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायारभैत, कर्म समग्रं प्रदिलीयते ॥ ”

तेन च ब्रह्मैव गन्तव्यमिति । यज्ञस्यस्य वर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषय-
सकलक्रियोपलक्षणार्थत्वेन ग्रहणमिह वेदितव्यम् । यत, “पश्यन् शृण्वन्” इत्या-
दिना सर्वासु क्रियास्वेतां ब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यैत्येव ॥

इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदात् येषु येषु यज्ञप्रभेदेषु एषा
भावना योगिना विधातव्यानुष्ठातृमुखेन तां प्रतिपादयन् तेषां तावद्ब्रह्माभ्यन्तर-
साधनप्राधान्येन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानवञ्जकारणभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोक-
त्रयेणाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

१. IO याचरतः

२. BN¹ धास्यते च

३. BN¹ बाहयान्तर

४. BN¹ द्वय

५. IO विषयाण्यन्ये संयमाग्निषु

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरं ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अपरे, केचिद्योगिनः संप्रत्यनुत्पन्नतथोक्ततत्त्वज्ञानत्वाक्रियामौत्रसमाहिता दैवमेव यज्ञं समुपासते, देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्यादीनां प्राधान्येने-
ज्यमानत्वात् देवसम्बन्धिनं यागमनुष्ठानेन भजन्ते नान्यम्, यत्र ऋत्विगाज्यपयः-
सोमादिचेतनं बाह्यं द्रव्यमुपकरणम् । अपरे तेभ्योऽप्यन्ये तत्त्वविदस्तेनैव यज्ञेन
तत्तदुपकरणभावावस्थितात्ममयेन यज्ञमात्मानमेव उपजुहति प्रीणन्ति । कः ब्रह्माग्नौ ।
ब्रह्म तत्त्वज्ञानम्, स एव परप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदाहहेतु-
त्वाच्चाग्निः, तस्मिन् । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मार्पणविधानविदो दैवमेवै यज्ञं ज्ञानयज्ञ-
त्वमापादयन्ति । अथान्ये केचन योगिन्श्चित्तवृत्तिनिरोधनलक्ष्यसमाधिनिष्ठा
अवहिस्ताधनसाध्यं यज्ञमनुतिष्ठन्तः श्रोत्रादीन्यक्षाणि तदद्भ्येयार्थसमाधिरूपेषु
संयमेज्वेवाग्निषु जुहति, विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तेषु तेषु समाधिष्वौलीनानीन्द्रियाणि
यज्ञसम्पत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः । अन्ये पुनः योगिनः शब्दादीन्विषयान् परिहारेण
श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु जुहति । निषिद्धवहिष्पसरास्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे
चेतसि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेषु अग्निकल्पेषु हवनं मन्यमानास्तथाविधं यज्ञ-
मनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अपरे केचन एवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञातयज्ञत्वसम्पत्तये
सर्वाण्यशेषाणि बाह्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि प्राणस्य च सामान्य-

१. IO मात्रसहिता

२. IO omits एव

३. BS² gives two alternative
reading:—

समाधिषु लीनानि and समाधि-
निष्ठानि लीनानि

४. BS² कर्माणि

रूपस्यैकस्य प्राणापानसमानोदानध्यानादिभेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माणि आत्मसंयम-
योगात्मौ जुहति । आत्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन् कारणे यः संयमः
सम्यक् चित्तस्य निबन्धनं तदात्मको यो योगः समाधिः स एवाग्निः, तत्र तानि
लीनानि कुर्वते । कीदृशे ? ज्ञानदीपिते । आत्माद्वयलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते
घोतिते । किमुक्तं भवति ? तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्व्यापारान्
हविर्वदात्मनिष्ठे समाध्यमौ निक्षिपन्तस्त्वादृशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापा-
दयन्तीत्यर्थः ॥

एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधत्वं प्रतिपाद्य इदानीमाश्रमभेदप्रतिपादन-
द्वारेण यज्ञभेदान् प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयं सार्थमाह—

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेष्वपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ।

द्रव्येण हविरादिनाः यैज्ञः पाकयज्ञादिर्यागविधिर्येषां ते द्रव्ययज्ञाः ; तत-
द्देवतायजनप्रधानकतुक्रियानुष्ठायिनः सम्भवन्तीति शेषः । ते च गार्हस्थ्यश्रम-

१. BN¹ and BS¹ त्रिलीनानि

२. BN¹ यज्ञाः

१. IO पाठक

BS¹ पाकयज्ञादियाम

वर्तिनः प्राधान्येनात्राभिप्रेताः ; यतो गृहस्थानामेव द्रव्यसाधने देवयज्ञे मुख्य-
तयाधिकारः । तत्र पाक्यज्ञाः सर्ववर्णसाधारणाः, यतः शूद्रस्यापि “पाक्यज्ञैः स्वयं
यज्ञैतैको विहितोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इत्यादिना तेष्वधिकारो विहितः ।
तथान्ये तपोयज्ञाः तपसा तेन तेन वर्णविशेषविभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां
ते प्राधान्येन वानप्रस्थाश्रमिणोऽत्र गृह्यन्ते, तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात् ।
“आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिपम्” इत्यादिना शूद्रस्याप्यत्रैधि-
कारात्तपोयज्ञेष्वधिकारः । तथान्ये योगयज्ञाः योगेन यमनियमौघनिर्वर्त्तेन-
सत्रीजनिर्बीजरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधैकलक्षणेन समाधिना यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः,
प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः, तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् । अत्रापि शूद्रस्याधि-
कारो विहितः, यतो भगवता व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणान् धर्मान्निर्दिशता
तन्मध्ये आत्मज्ञानमुक्तम् । तथा च जनकपराशरसंवादे—

“ विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन् मम ।
तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ ”

इति प्रश्ने विशेषधर्मानुक्ता भवगान् पराशरः—

“ आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमाद संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

१. IO यजेत इति विहि

३. IO नियमाभ्यङ्ग

२. IO omits अत्राधिकारात्

४. BN¹ भागता,

BS² तत्र for अत्र

स्वेषु दारेषु सन्तोष शौच नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञान तितिक्षा च धर्म साधारणो नृप ॥”

अत्रैवान्यत्र—

“न चापि शूद्र पततीति निश्चयो न चापि सस्कारमिहाहतीति ।

श्रुतिप्रवृत्त न च धर्ममश्रुते न चास्य धर्मप्रतिषेधन कृत्नम् ॥”

अत्रैवान्यत्रापि—

“सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।

त्यक्त्वा धर्मं दारुण जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचार ॥” इति,

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चापरे, स्वाध्यायो वेदवेदाङ्गस्मृतीतिहासपुराणतर्कदण्डनीति
वातदिर्यथाम् स्वस्य शास्त्रस्याध्ययनम् । तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचर्याश्रमिणो
ऽधिष्ठता, यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्व व्यस्यितम् । तत्र च कस्मिंश्चिदशे
कथञ्चिच्छूद्रस्याप्यधिकार, यत “स्वयं यजेत” इति पाकयज्ञेषु तस्याधिकाराभ्युप-
गमात् तदितिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययन-
मवश्यमेव प्रसक्तम् । तथा ज्ञानयज्ञं ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्माद्वैतबोधोभात्मना
यज्ञो गृह्यते, तैत्त शूद्रस्याप्यधिकार ॥

१ BS^१ धर्ममुच्यते is noted as an
alternative reading

३ IO and BN^१ भशा

४ BN^१ तत्र

२ IO BS^१ and BN^१ ब्रह्मचर्या

तथा चोक्तम् इहेव पैरत्रह्रस्वरूपमात्मान व्यपदिशता भगवता—

“मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पाप्योनय ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥” इति^१ ।

न चातिशयोक्तिमात्रमेतत्, यतो मुनिनैरोक्त^२ मोक्षधर्मेषु । पिङ्गला-
सुलभाद्यास्त्रिय तुलाधाराद्याश्च वैश्या धर्मत्याधादय शूद्रा आविर्भूततत्त्व
ज्ञानास्तत्रतोदाहृता । तदनेन ज्ञानयज्ञेन पृवोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामा
मुच्यन्तीत्युक्तं भवति । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाना यतय सशितप्रता
इति विशेषण स्वाध्यायज्ञानामत्यन्तनियमपरत्वात्, ज्ञानयज्ञाना च परमार्थ
निष्ठत्वान्मुख्ययतिरक्षणयोगाद्वेदितव्यम् । अथ प्राणायामयज्ञस्य साधारण्यात् पृथक्
स्वरूप प्रतिपादयन्नाह—अपरे केचियोगिनोऽपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शारीरे
मरुति प्राण रेचकवृत्तित्वात्स्थित^३ वायु जुहति, प्राणायस्य वायु हविर्भवेत्
कल्पयित्वापान चाम्नित्रेण, यागत्रिधिमनुतिष्ठन्तीत्यर्थ । रेचित प्राणो यदापान
वृत्त्यात्मना परावर्तमान स्वरूप जहाति, तदापानेऽसो हुतो भवतीति कृत्वा “अपाने
जुहति प्राणम्” इत्युक्तम् । अनेनैव क्रमेण प्राणेऽग्निभावेन परिकल्पितेऽपान हवि
र्भूतमन्ये जुहति इति रेचकवृत्तिपूर्वकत्वेन पूरकवृत्तिविश्रान्तिरूपतया पूरकवृत्ति

१ IO परं ब्रह्मस्य

BN^१ परं ब्रह्मस्य स्य

२ IO, BN^१ and BS^१ omit इति

३ BS^१ omits उक्तं

४ IO omits च

५ IO स्थित

६ BN^१ तदापाने स हुतो

७ IO and BN omit विधाति

वृत्ति

BS^१ reads the passage
in the margin .

पूर्वकृत्वेन रेचकवृत्तिश्रान्तिरूपं प्राणापानक्रमद्वयं प्रतिपाद्य शुम्भकवृत्तिरूपं क्रमं प्रतिपादयितुमाह—अपरेऽन्ये प्राणापानयोर्द्वयोरपि गती व्यापारौ रद्ध्वा स्तम्भयित्वा यावच्छक्ति प्राणायामपरायणा, तथाविधाना रुद्धाना प्राणानामायाम चिरकालावस्थानात् दीर्घीकरण परायणं निष्ठा येषां ते साहसा, प्राणायामपरायणा । अनेन रेचकपूरकवृत्त्योरपि प्राणानामायाम एवोक्तो वेदितव्यः । ते चैवविधा नियताहारा मात्राकालावच्छिन्नहितपवित्राशिनः सन्तः प्राणान् नानानाडीवाहिनो वायूनाज्यभूतान् मध्यमेषु प्राणेषु अग्निभूतेषु जुह्वति, सत्र लीनान् कुर्वते, मध्यमप्राणवृत्त्यवलम्बिनस्तिष्ठन्ति । अयं प्राणयज्ञक्रमः प्रतिपादितः । एषोऽपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञत्वमापद्यते, यतः पूर्वयोर्द्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयास्तमयसन्धिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमानयोर्विज्ञानयज्ञता जायते । तृतीयेऽपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्तैवृत्तितयासौ जायते । अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगाङ्गत्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचनं केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् ॥

एवमनुष्ठातृभेदेन यज्ञभेदान् प्रतिपाद्य सर्वेषामपवर्गफलत्वं यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह—

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

१. IO प्राणायाम

२. BN¹, BN² and BS¹ अग्निभूतेषु

३. IO and BS¹ omit वृत्ति

४. BN² यामक्रम

५. BS¹ कित्त्विया is noted as an alternative reading

एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः सर्वेऽपि समस्ता एव निर्विशेषतया सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति, तदेव सम्पद्यन्त इत्यर्थः । षोडशा यज्ञविदः सन्तः? यदि यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं नानारूपं यागं जानन्ति निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते, ततस्तथैभूतेन यज्ञविधिना क्षपितकल्मषा विनाशिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः सन्तः । तथानुष्ठिताद्यज्ञाच्छिष्टं तादृग्यागविधानानन्तरमाहरणीयं यत्तदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतम्, अनुत्तरानन्दास्वादसुन्दरं सुधारसं भुञ्जते, परसंविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयन्ति, ये तथाविधाः सन्तः यथोक्तं ब्रह्मलक्षणं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेणैतान् यागविशेषाननुतिष्ठन्तस्तेभ्यस्तत्तैजानारूपं परिमितं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं भवति ॥

यस्तु केवलेन क्रियामात्रेण ज्ञानमात्रेण वा ज्ञानक्रियासमुच्चयेन वा द्वयोरेकतमेनापि विधिना र्यज्ञे न किञ्चिदनुतिष्ठति, तस्य

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

अयज्ञस्योभयरूपतयापि यज्ञरहितस्यायमेव लोको दृष्टमेव नास्तिकत्वात्सर्वजनद्वेष्यस्य सतो नास्ति, यदुक्तम्—

१. BN¹ and BN² तथाज्ञातेन.
This is noted as an alternative reading in BS³

२. BN¹ तेभ्यस्ततो. This is noted as an alternative reading in BS³.

३. BN¹ रूपं परिणतेभ्य तत्तजानारूपं फलं

BN¹ रूपं मितं फलं

४. BN¹ and BN² प्रतिपादित.

५. All except BS³ omit ज्ञानमात्रेण वा

६. All except BN¹ यज्ञं

७. BN¹ द्वेषस्य

“सत्यधर्मच्युतात्पुस कृद्धादाशीविपादिव ।
नास्तिकोऽपि ह्युद्विजते जन किंपुनरान्तिक ॥” इति ।

तस्यैवविधस्य पापशीलस्य कुतोऽन्य एतस्माद्धोकात्पर स्वर्गपदगालिक
फलभोगास्पदमदृष्टसज्जो भवति ॥

अथैतेषा सर्वयजाना कर्मन्तप्रतिपादनेन ज्ञानयजत्वापत्तिं प्रतिपाद-
यितुमाह—

एष बहुभिधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेन ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एव यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदादे शास्त्रस्य मुखे,
तद्द्वारेणेत्यर्थे, वितता स्वैगतिविशेषप्रतिपादनक्रमेण विस्तारिता, ताश्च सर्वान्
कर्मजान् वाङ्मन कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वैक्रियासमुद्भवान्विद्धि, नान्यथैषामात्मलाभोप-
पत्तिरिति निश्चिनु । येऽपि हि बुद्धिमात्रसाधना यज्ञा, तेषु तादृक्सूक्ष्मबुद्धिव्यापारा-
व्यभिचार स्थित एव । तत सहस्रष्टत्वादशक्यपरिहाराणा कर्मात्मकाना यज्ञाना
यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठानमपर्यासिद्धिहेतुरित्येव ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्य विमोक्ष्यसे
स्वयमेव कैःश्रीभविष्यसि, न निमित्तान्तरमपेक्षिष्यस इति । समुच्यज्ञानस्य मोक्ष
प्रति सोऽर्थप्रतिपादनाय विमोक्ष्यस इति कर्मकर्तृरिप्रयोग ॥

१ IO BN¹ and BS¹ स्वर्गविशेष

४ IO बुद्धि

२ BS निर्वर्त्यत्वान्

५ IO केवले

३ IO मिथिल

अथैनस्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञानयजः परन्तप ।

ममं कर्माग्निं ल पाथं ज्ञाने परिममाप्यते ॥ ३३ ॥

द्रव्यमयाद्यज्ञानि यथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयजोपस्थात्तानां वैदित्यम् । तेन सर्वेभ्यो यजेभ्यो ज्ञानयज श्रेयान् प्रशस्यतर । ज्ञानयजो ि यज सर्वान् द्रव्य-
यज्ञान्मोक्षफलान् सम्पादयति । तेन ज्ञाने मनि सर्वेभ्यो ज्ञानयजो एव भवन्ती-
त्युक्तं भवति । सर्वदजनिष्ठेन हि ज्ञानयजस्य मोक्षफलम्, ज्ञानम् न तु पृथक्,
यन्मागर्थोक्तं ज्ञाने द्रव्ययज्ञानिभाष्येन ममं मगता कर्म अन्तर मंगतमि-
पापेक्षया समग्र ज्ञाने परिममाप्यते प्रविश्य गच्छति, कृतमार्गं दम्भीतया स्यात्-
प्रसादमागम्ये न भवति ॥

एवमिह च—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रदनेन संतया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञानं तुभ्य ज्ञानिन परमानमरापतिश्रुतानिरासत्प्रप्राप्सुरायभूत-
सोभयुक्ता गुण उपदेक्षन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति, किं ज्ञान्यमात्रज्ञानेनेत्याह । तत्त्व-
दर्शिन यथप्रतिपादितस्य परमार्थस्य स्वमयेदनेन द्रष्टार धेन हेतुनोपदेक्ष्यन्ति ।
प्रणिपातेन पादप्रणामपूर्वेण सर्वानना प्रदन्नेन, तथा परिप्रदनेन परित समन्तात्

१. B' यज्ञ

२. IO स्तानी

१. BS' ज्ञानं तु ज्ञानिन

२. BS' and B5' उपदेक्ष्यन्ति

सर्वसंशयच्छेदार्थं य प्रश्न पुन पुन प्रार्थनापूर्वमनुयोग तेन ; तथा सेनया
आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया । निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता
गुरव एवंविध महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषैणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्यै पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्थानुष्ठेये
वैरिवधलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं^१ विपर्ययलक्षणमज्ञान
न प्राप्स्यसि, येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरमाणभृतो मयि
परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि । किमुक्तं भवति^२ परमकारणा-
भिन्नात्स्वात्मन सर्वभूताना वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि । अत्र
स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यद्राह, तत्र साक्षा-
त्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्यामिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यत् क्रमेणो-
त्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयं भगवास्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव ॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते^३ पापसम्बन्ध, यतोऽस्य
ज्ञानस्यायं प्रभाव —

१. BS^१ अशेषेण

२. BN^१ प्रतिपाद्य

३. IO, BN^१ and BS^१ सर्वमेवमव-
दयानु-

४. IO and BN^१ मोह

५. BN^१ omits च

६. BS^१ करिष्यामि

७. All except BS^१ भावयिष्यतीद

८. BS^१ omits ते

अपि चेदमि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तोभ्यः पतितकिभ्यो जाति-
गुर्वाद्विदुष्वृतकारित्वात् पापकृत्तमः तदपेक्षयातिशयेन दुष्कृतकारित्वात्, तथाप्यस्य
ज्ञात्यादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वधर्मत्वे सति वृजिनं तज्जं पापं समस्तं मागरमिव
दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यतः—

येधैधांनि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्ततरोऽनलो मृत्तिमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण
सर्वाणि निशेषाणि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्यक्षणाज्जानं निर्दिहति । अनेन
स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैऋत्यापाठनसमर्थं ज्ञान-
मेतदित्युक्तम्, न तु शार्त्त्रविहितानाम्; यथोक्तं प्राक् “धेवान् स्वधर्मो विगुणः”
इत्यादिना ॥

किञ्च अधोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिर्पर्यवसायिनैः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्त्त्वं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

१. BN¹ पातकेभ्यः

२. BN¹, BS¹ and BS² ज्ञानादि
IO ज्ञानादि

३. IO adds त्वं

४. IO तथैषासि

५. IO अर्जुन

६. BN¹ and BS¹ omis तथा...
सर्वाणि

७. BN¹ समर्थ

८. BN¹ शास्त्रावहि

९. BN¹ adds फल

१०. IO and BS² सायेन

सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनःपुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोगः तेन ; तथा सेवया आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया । निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता गुरवः एयंविधं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्यै पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्यैानुष्ठेये वैरिवधलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपतिरूपेण प्रकारेण मोहं^१ विपर्ययलक्षणमजानं न प्राप्स्यसि, येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभृतो मयि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि जास्यसि । किमुक्तं भवति ? परमकारणाभिन्नात्स्वात्मन सर्वभूतानां वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि । अत्र स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि जानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यदाह, तत्र साक्षात्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यतः क्रमेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयं भगवांस्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव ॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते^२ पापसम्बन्धः, यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव —

१. BS^१ अशेषेण

२. BN^१ प्रतिपाद्य

३. IO, BN^१ and BS^१ सर्वमेवमव-
श्यतु-

४. IO and BN^१ मोह

५. BN^१ omits च

६. BS^१ करिष्यामि

७. All except BS^१ भावयिष्यतीव

८. BS^१ omits ते

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्य पापेभ्य समस्तेभ्य पैतकिभ्यो जाति-
गुर्वादिदुष्टकृत्कारित्वात् पापकृत्तम तदपेक्षयातिशयेन दुष्टकृत्कारित्वात्, तथाप्यस्य
ज्ञात्यादिकथलक्षणस्य कर्मण स्वधर्मत्वे सैति वृजिनं तज्जं पापं समस्त सागरमिव
दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यत —

यैथैथांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथो ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्तरोऽनलो भूतिमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण
सर्वाणि नि शेषाणि कर्माणि पुन फलदानसामर्थ्यक्षपणाज्ज्ञानं निर्देहति । अनेन
स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणा नैष्कल्यापादनसमर्थं ज्ञान-
मेतदित्युक्तम्, न तु शास्त्रविहितानाम्, यथोक्तं प्राक् “ श्रेयान् स्वधर्मो विगुण ”
इत्यादिना ॥

किञ्च अघोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्ष्णोत्तमफलप्राप्तिर्पर्यवसायिनीनेन—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि पिन्दति ॥ ३८ ॥

१ BN^१ पातकेभ्य

२ BN^१, BS^१ and BS^१ ज्ञानादि
IO ज्ञा,धादि

३. IO adds त्वं

४. IO तथैथांसि

५. IO अर्जुन

६. BN^१ and BS^१ omit तथा..
सर्वाणि

७. BN^१ समर्थ

८. BN^१ शास्त्रावहि

९. BN^१ adds फल

१०. IO and BS^१ सायेन

यस्माज्ज्ञानेन तुल्य पावनमन्यद्वस्तु जगति न सम्भवति, तच्चास्य पावनत्वं योगसंसिद्ध^२ ज्ञानसंसृष्टेनै^३ कर्मसमाधिना सम्यक्सिद्ध प्राप्तपरमात्मसमापत्ति-
लक्षणप्रकृत्यफलम्सन्^४ कालेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा स्वयमेवा-
त्मनैव लभते स्वीरुते ॥

तस्य चैवंप्रभावस्य ज्ञानस्य लाभक्रममाह—

श्रद्धापान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धा आप्तोपदिष्टेऽर्थे निर्विकल्पफलसम्भावना, यद्वशात्प्राप्तफलस्यैव
चेतस सांसाद उत्पद्यते । सा च परमेश्वरप्रसादमुरपादपप्रथममज्जर्या भक्त्या
सहैवोत्पद्यते, तद्वान् तथा युक्त सशयात्मकघोरविघ्नविनाशात्तत्पर, नान्यचेता ।
तथा संयतेन्द्रि, प्राप्तिपादितेन क्रमेण वशीकृतसकलाक्षर्वर्ग परंपावनं ज्ञानम्
अभियुक्त कुतश्चित्परमेश्वरेच्छाविरितात्साक्षात्तत्परमार्थाद्वामोनि । तच्च प्राप्य-
नित्याभ्यासपरिशीलनात् सुदृढप्रतिपत्त्या स्वीकृत्याचिरेणालीयसैव कालेन परा निरु-
त्तरा शान्ति सकलविष्ववविनाशनिश्चल शम स्वात्मोपलब्धिजनिताना निर्वृतिमधि-
गच्छति प्राप्नोति ॥

१. BS¹ and BS² पावकं

२. IO संसिद्धौ

३. All except BS² add यथोक्तेन

४. BN¹ and BS² adds योगी

५. BN¹ and BS² तीव्रत्व

६. BN² एव

७. IO, BN² and BS² omit प्रथम.

८. BN² उत्पाद्यते

९. BS¹ and BS² अर्यवर्गः

१०. BN¹ and BN² परमं

११. BN¹ omits स्वीकृत्य

एतद्गुणविहीनस्तु—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञो ज्ञानरहितो नश्यति, परापरफलाप्यभावात् संसार एव निमज्जति । कीदृशः स विनश्यति ? अश्रद्धान य परमेश्वरानुग्रहाद्धिना न किञ्चिच्छ्रद्धाति सम्भावयति, यत श्रद्धाविरहात्संशयात्मा सर्वत्र निश्चयप्रतिपत्त्यभावात्सन्देहमय-बुद्धिः । अतश्च तथाविधस्यै सन्दिग्धबुद्धेर्नायं दृष्ट एव लोकोऽस्ति । न च परः स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्ट । ततश्च सुखमपि तस्य नास्ति । संशयितस्य हि वैध्यादिना आप्तेनोक्तैर्ज्याभ्यादिप्रतीकारहेतौ भेषजादौ सन्दिह्यमानमतेर्व्याध्यादिनाशागान्नादयमेव लोको नास्ति, कुत परः, सुखं वा लोकरुद्वयोपभोग्यैर्मिष्टफलं भविष्यति ?

यं पुनरेतद्व्यतिरिक्तलक्षणं, तम्—

योगसंन्यस्तकर्माणि ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मन्तं न कर्माणि निवृत्तानि धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेन यथोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना संन्यस्तानि अनित्यसुखात्मक-फलाभिसन्धिविरहात् त्यक्तानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन तादृशम्;

१. BS² adds सर्वत्र

२. BN² बुद्धेनायं

३. IO वैश्या-

४. IO and BN² उक्तं

५. BN² प्रतीकारं

६. All except BS² परम्

७. All except BN² भोगं

८. BN² यत.

९. BN² लक्षणस्तत्र

१०. IO and BS² omit ज्ञानसंस्कृतं

११. BN² कर्म येन

तथा ज्ञानेन सदसत्यदार्थनिश्चयप्रतिपत्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संछिन्न. निवृत्त-
मूलः संशयः सन्देहो येन तं तादृशम् । अतः सत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवन्तं
न कर्माणि शुभाशुभानि निवृत्तान्ति, सुखदुःखलक्षणफलदानेन नै स्वतन्त्री-
कुर्वन्ति ॥

यत एवम्—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वं न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तस्मात्प्रबन्धप्रतिपादितात् कारणात् । योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्त-
ज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर । अत्रोत्तिष्ठ प्रोद्युक्तो भव । किं कृत्वा?
एवं सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानस्वप्नेन छित्त्वा मूलादेव निर्पाटय । कीदृशम्
हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्रभवम् । अनेन हृदयगर्तत्वेन मोहप्रभवत्वेन
चादूर्ववर्तित्वमसारमूलत्वं च सुच्छेदत्वप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमित्योम् ॥

१. BN^१ omits लक्षण

२. BN^१ omits न

३. BN^१ and BN^२ आत्मना

४. IO and BS^१ एवं

५. BS^१ and BN^१ omit प्रबन्ध

६. BN^१ and BS^१ निपाल्य

७. IO omits अज्ञानसंभूतं

८. BN^१ गतेन

कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां घोराघविध्वंसिनो

धर्मस्यास्य सुरापगाम्भस इव ब्रह्मात्मकस्योद्भवम् ।

आख्यायात्मन एव यत्र भगवान् पार्थाय मौयातिगं

खं माहात्म्यमसूचयंस् विवृतोऽध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामैविरचिते वाक्यार्थान्वयमाले

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. IO सर्वातिगं

BN⁹ and BS⁹ note this
as an alternative read-
ing.

२. BN⁹ रामरचिते

BS⁹ रामविरचिते

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि, प्राक् च कर्मयोग-
वचनानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरुद्धत्वं मन्यमानेनार्जुनेन

“ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन”

इत्यादिना प्रश्नो यः कृतोऽभूत्, स भगवता यद्यपि निर्णीत एव तृतीये,
तथापि चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ—

“योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्”

इत्यत्र योगसन्न्यासशब्दौ श्रुत्वा संन्यासं त्यागं मन्यमानः पुनस्त्यक्तसंशय.

अर्जुन उवाच—

संन्यास कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यैः श्रेयानेतयोरैकः तन्मे ब्रूहि त्रिनिश्चितम् ॥ १ ॥”

हे कृष्ण कर्मणां त्यागं प्रशंससि स्तौषि । पुनश्च तेषामैव योगम्
अनुष्ठानेन स्वीकारं स्तौषि । तदेतयोर्विरुद्धयो कर्मत्यागस्वीकारयो संन्यासयोग-
शब्देनोक्तयोर्योगपथेनानुष्ठाने तावन्न सम्भवति ; अतो द्वयोर्मध्यादेकं संन्यासो
वा योगो वा य एव श्रेयान् प्रशस्यतर, तन्मे नि सन्देह्यतया ब्रूहि ॥

१. All except BN² द्वितीये

२. IO, BS¹ and BS² यच्छ्रेयान्

३. IO, BS¹ and BS² त्रिनिश्चितम्

४. BS¹ limit, पुनश्च...स्तौषि

अथ शब्दविशेषमात्रजनितं संशयमर्जुनस्य परिहर्तुम्

भगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराद्युभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संन्यासयोगौ त्यागस्वीकारौ भिन्नानुष्ठातृपुल्या-
नुष्ठीयमानापवर्गलक्षणाभ्युदयसंपादकौ भवतः । यतः केवलज्ञानवादिनः सर्वात्मना
कर्मणां त्यागेनापवर्गमिच्छन्ति, समुच्चयवादिनस्तु कर्मणामत्यागेनानुष्ठानेनेति^१
द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति । किंतु तयोः संन्यासयोगयोर्मध्यात्संन्यासान्त्यागात् तमपेक्ष्य
कर्मयोगो विहितकर्माचरणं विशिष्यते, उक्तवक्ष्यमाणहेतुपर्यालोचनया प्रकृत्यते ॥

यथा विशिष्यते तथाह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धाद्विमुच्यते^२ ॥ ३ ॥

समुच्चयानुष्ठाता कुर्वन्नपि कर्माणि नित्यं संन्यासी यदा[सदा] त्यक्तकर्मा
बोद्धव्यं । कोऽसौ? यः न किञ्चिद्वेष्टि, न किञ्चित्काङ्क्षति । कस्मात्स नित्यसंन्यासी-
त्याह—यस्मान्निर्द्वन्द्व द्वेषाकाङ्क्षशब्दप्रतिपादितात् द्वेषरागलक्षणात् द्वन्द्वा-
न्निष्क्रान्तः; कर्माणिपि कुर्वन् सुखमङ्गेशं बन्धात्संसारलक्षणात् दुर्गान्मुच्यते, स्वयमेव
मोक्षमाप्नोति । तदिदमत्र तात्पर्यम्—संसारकाराकुहरस्थानां रागद्वेषावेव दुरुच्छेदौ

१. BN¹ omits तु

२. BN¹ in 1 BN² omit इति

३. BS¹ प्रमुच्यते

४. BN¹ कर्मव्यपि

बन्धनपाशौ, तावेव यथोक्तात्मज्ञानासिना येन छिन्नौ, तस्य क्रियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्पानीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्त. । यस्तु परिहरन्नपि कर्माणि रागद्वेषौ छेत्तुं न प्रभवति, 'स संन्यस्तकर्मापि' कर्मकृदेव, तद्वृत्तस्य तत्फलस्य बन्धस्याविरामात् । यथा चं सर्वकर्मणां परित्यागौनुपपत्तिः, केषांचन वा त्यागे बन्धकारण-भूतरागद्वेषानुपरमः, तथा प्रागेव भूयोभूय. प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च ॥

इत्थं च समुचिते ज्ञानकर्मणी प्राक्साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रतिपादिते, त एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्तेः ततः किं ते संशयकारणमित्याह—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यं यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानम् । योगः तदैविरहविधानविहित-बन्धसामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानम् । तौ नित्यमन्योन्यावियोगप्रतिरुभ्य-संपूर्णस्वरूपत्वादभिन्नौ । बालस्तत्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितत्वाद्द्वालिशाः । पृथक् भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ । प्रवदन्ति व्याचक्षते । न तु पण्डिताः परमार्थ-विदः । यत एकमपि साङ्ख्यं योगं वा सम्यग्यथाप्रतिपादितेन रूपेणास्थितः समाश्रितः पुमान् उभयोर्द्वयोरपि साङ्ख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दति लभते । किमुक्तं भवति ? यथोक्तसाङ्ख्यपरसंज्ञविज्ञानसमाश्रयणं प्रबन्धप्रतिपा-दितोपपत्त्या यथाविहितकर्मानुष्ठानरूपं योरामन्तरेण यथोक्तफलपर्यवसायि न भवत्येव ॥

१. IO omits अपि

२. BN¹ त्यागानुपपत्तिः

३. BS¹ and BN¹ तद्विरह

४. IO adds सन्

५. BN¹ संख्यापर

६. IO अयण

योगोऽपि साङ्ख्यरहितस्तथैवेति तदेव द्रढयितुमाह—

यत्साद्गुरयैः प्राप्यते स्थान तद्योगैरनुगम्यते ।

एक साङ्ख्य च योग च यः पश्यति न पश्यति ॥ ५ ॥

साङ्ख्येन ज्ञानेन सम्बद्धा पुरुषा लक्षणया साङ्ख्या इत्युक्ता । तद्वत् योगसम्बन्धाद्योगं । तैरेवविधै साख्यैर्यथोक्तज्ञानवद्विर्यत्स्थान विश्रान्तिपद प्राप्यते, निरुत्तरोपेयतया समाश्रीयते, तदेव योगैरनुगम्यते, पश्चात्कालत्रया स्वीक्रियते । ज्ञानपूर्वत्वादनुष्ठानस्य यत्साङ्ख्यै प्राप्यते, तद्योगैरनुगम्यत इत्युक्तम्, न पुन केवल्यलक्षणैकफलसम्पादने तुल्यहेतुत्वात्तयोर्भेदोऽस्ति । तत साङ्ख्य योग चैरुमेव य पश्यति जानाति स एव पश्यति । तस्यैव सञ्ज्ञानात्मिका दर्शनशक्ति, न तु यो ज्ञानेन केवलेनेन मोक्ष कर्मयोगेन सर्वेणापि बन्ध इति पश्यति ॥ ५

तदाह—

नन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्नृणां न चिरेणाविगच्छति ॥ ६ ॥

अयोगोत अयोगात् । यथोक्तनीत्या कर्मानुष्ठानसमाधानाद्विना सन्यास पुन बन्धसम्बन्धाभावफल कर्मत्याग प्राप्तुमासादयितु दुःखम्, वृच्छेनाप्यते इत्यर्थ ।

१ BS योगै

२ IO omits जानाति

३ BS अज्ञानात्मिना

IO संज्ञानात्मिका

BS⁹ notes as an alternative reading संविज्ञाना

त्मिका

४ IO अयोगातो

५ IO, BS⁹ and BN⁹ वृच्छ

यस्माद्योगयुक्तः योगे^१ कर्मसमाधौ युक्तो^२ यथोक्तज्ञानैकतानतया नित्यैसम्बद्धः सन् मुनिर्भूत्वा शीघ्रमेव ब्रह्म परमात्मलक्षणं परं तत्त्वमधिगच्छति । किमुक्तं भवति? ज्ञाननिष्ठत्वेन स्वकर्मानुष्ठानं मुनित्वकारणम्, ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्य च्छलावि-
संवाद्युपायभूतत्वात् । न तु केवलं ज्ञानमात्रम्, सर्वात्मना कर्मत्यागानुपपत्तेः, तस्या-
नुपायत्वात् ॥

कैस्माद्योगयुक्तस्यैव ब्रह्म सुप्रापमित्याह—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

यतो योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते, ततो न चिरेण ब्रह्माधि-
गच्छतीति सम्बन्धः । तदेतद्व्याख्यायते । योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ
युक्तस्तत्परतया नित्यसमाहितो योगी संसारिपुरणाविशेषेण समाचरन्नपि स्वकर्म-
बन्धहेतुना तत्कलेन सुखाद्यात्मना न लिप्यते न भलिनात्मतां नीयते, यतोऽसौ
विशुद्धात्मा अहंप्रत्ययैकलक्षणोऽयं निसर्गनिर्मलचिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यैतावत्य-
शुद्धिः यदनाद्यविद्यावशाद्द्वैकस्वरूपे जात्यादिविविधावच्छेदभाजि प्रतिनियते देह-
मात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवास्य विशुद्धिः । इत्थं विशुद्ध आत्मा यस्य

१. BN^१ योगी

२. IO, BS^१ and BS^२ मुक्ते

३. BN^१ नित्यं

४. IO अच्छविलाविसं

५. IO omits न तु...पायत्वात्

BS^१ and BN^१ read it in
the margin

६. BN^१ and BN^२ omit कर्म

७. IO omits कस्मात्

BS^१ लक्षणो यो

स तथाविधः सत्यस्वभावप्रतिष्ठिताहम्भावतया प्राप्तिस्वामाविक्रमसाद इत्यर्थः ।
 ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च^१ । अत्रात्मेन्द्रियशब्दाभ्यां ज्ञानक्रियाप्रपञ्चो विवक्षितः,
 स उभयात्मौपि विजितः, स्वशक्तित्वेन स्वेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तित्वाद्दशोद्धृतो
 येन सै पदद्वयेन तयोक्तः । एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सत्क्रियासु
 वर्तमानोऽपि मन्यते । येयमकृत्रिमप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शैकरूपा गमाव्यतिरिक्ता
 शक्तिः सा एव स्वेच्छानिर्मितज्ञेयकार्यस्वभावविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञान-
 क्रियाभेदेन द्विप्रकारतयावभासते । तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽन्तःकरणवर्गः,
 यः क्रियारूपः स बहिष्करणवर्ग इति । सूर्यस्य यथा प्रभारूपा शक्तिः किरण-
 चक्रात्मनावगासते, तथैवेयं मम^२ शक्तिरेवान्तःकरणबहिष्करणभावेन विजृम्भते ।
 न च प्रकाशमानत्वेन सम्बद्धैराभ्यन्तरबाधरूपैर्विषयैः क्लृप्तीकर्तुं पार्यते । न हि
 दिनकरकिरणाः प्रकाश्यैर्नैर्लीलादिभिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरञ्जयितुं शक्यन्ते ।
 स्वतन्त्रा एव तान् प्रकाशयन्ति । तथैवैते अन्तःकरणबहिष्करणरूपाः शक्तिभेदा
 मम इत्येवं विजितात्मा जितेन्द्रियश्च ॥

नन्येवमपि विशुद्धात्मतादिव्याख्यातविशेषणविशिष्टत्वं नोपपद्यते । कर्म-
 योगिनो यतो विषये^३ प्रवृत्तिः, तेभ्यश्च निवृत्तिः उपादेयत्वं हेयत्वं च विना न .

१. BN^१ omits च

२. IO omits अपि

३. IO omits स पदद्वयेन

४. BN^१ प्रवर्त५. All except BN^१ स

६. IO adds स्वरूप

७. BN^१ and BN^२ add स

८. IO प्रकाशमानेन

९. BN^१ स्वभासेन१०. BN^१ तर्ह्येव ते११. BS^१ omits बहिष्करण१२. IO and BS^१ येयु

सम्भवति, तत्सम्भवे च रागद्वेषकलङ्को दुर्निवारः; तस्मिन् सति कुतो विशुद्धात्म-
 त्वैदीनि? अत्र परिहारार्थं हेतुगर्भं विशेषणमाह—सर्वभूतात्मभूतात्मा इति ।
 सर्वाणि भूतान्यशेषाः स्यावरजङ्गमा विषयभावमापन्नाः पदार्थाः; तेपामात्मभूतः
 स्वरूपत्वं प्राप्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः । किमत्र तात्पर्यम्? कर्मयोगी
 किल्लं येषु विषयेष्वन्तर्बहिष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्ती भजते, तेषु तस्य यथोक्त-
 ज्ञाननिष्णातप्रज्ञत्वादेवंविधासु स्थिरा प्रतिपत्तिः । यथा य इमे चेतनाचेर्तनरूपाः
 पदार्था विषयभावमापन्नाः ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण न तत्स्वरूपं प्रतिलभन्ते ।
 ततः स्वसंविदेव तेन तेन रूपेणावभासते । तत्त्वतो नैतद्वस्त्वन्तरं किंचिदिति
 परमेश्वरप्रसादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन् परमार्थसत्यात्मतत्त्वे निर्वृते निवृत्त-
 द्वित्वावभासविर्भ्रमया सम्यग्दृशा सर्वमन्त.करणबहिष्करणविषयात्मकं पदार्थजातं
 परमात्मस्वरूपादत्यन्तमभिन्नतया निभाल्यन् योगयुक्तः सहजासु शास्त्रविहितासु
 क्रियासु प्रवर्तमानो न शुद्धात्मत्वाद्विशेषणव्यभिचारं भजते ॥

१. BN^१ त्वादन्वय

२. IO omits this word.

३. IO भूतानि शेषाः

BN^१ and BN^१ भूतान्य-
शेषाणि४. BN^१ and BN^१ भूताःBS^१ भूततत्स्वरूपत्वं is noted
as an alternative read-
ing.

५. IO omits किल

६. BN^१ omits अचेतन७. BN, BS^१ and BS^१ प्रतिलभन्ते

८. IO विघ्नमायाः

९. BS^१ परमार्थस्वरूपात् is noted
as an alternative read-
ing.

तमेतं कर्मयोगिनः समाधिमासैनप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं यथोपस्थितविषयसंस्पर्शेऽप्यवितुस्तपरवैराग्यं सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमालम्बप्रतिष्ठा-
सम्बलक्षणं निरतिशयरूपं फलं वितत्य प्रतिपादयितुमाह—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रक्षन्नश्नन्वाच्छन्स्वपञ्चुसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्पृच्छन्निमपन्नमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अतोऽसौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोगसमाहितः कुर्वन्नपि न लिप्यते, यतो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते । सर्वासु क्रियासु लोकावद्वर्तमानोऽपि नैष्कर्म्य-
फलमेव प्रतिपद्यते—इति सम्बन्धः । किं कुर्वन्नेवं मन्यते ? पश्यन्नित्यादिना सर्वे-
न्द्रियवृत्ती प्राणवृत्तीश्च प्रवर्तयन्नपि इति । धारयन् एवंविधामस्य कर्मयोगस्य यथोक्त-
फलप्राप्त्युपायभूतां धारणासुद्वहन् । कथम् धारयन् ? दर्शनादिक्रियासु प्रवृत्तान्यपि
इन्द्रियाणि प्राणाश्च इन्द्रियार्थेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते, सम्बन्धमात्रं तैरनुभवन्ति;
न तु तेषु स्वविषयसम्बन्धेषु नित्यनिरतिशयचित्तकाशस्वभावस्य मम लोकवद्रागा-

१. BN¹ and BN² आसन्न

२. IO लुप्त परं

३. IO omits this word.

४. IO and BN² लक्षण

५. IO, BN² and BS² omit

फलं

६. BN¹ स्वप्न जपन्

BN² स्वप्न स्वप्न

IO धसन् स्वप्न

BS² धसन् जपन्

७. IO omits च

८. IO वर्तते

९. IO भवति

दिकल्ङ्कस्पशोऽन्त सम्भवतीति। “पश्यन्” इत्यादिना “निमिपन्” इत्यन्तेन मन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणिवृत्तयः सगृहीताः । तथा च बुद्धीन्द्रियवृत्तयः श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणरूपाः क्रममनपेक्ष्य “पश्यन्” इत्यादिना “अश्नन्” इत्यन्तेन पदपञ्चकेन प्रतिपादिताः । एवमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रनर्नैरूपाः कर्मेन्द्रियवृत्तयः ‘प्रत्यन् गृह्णन् गच्छन् विसृजन्’ इति^१ पदत्रयतुष्टयेन प्रतिपादिताः । यत् ‘विसृजन्’ इति पदेन विसर्गर्जनरूपे द्वे वृत्तौ प्रतिपादिते । ‘स्वपन्’ इत्यनेन मनोवृत्ति^२ प्रतिपादिता, स्वापावस्थाया हि मन एव वृत्तिमनुभवति, नेन्द्रियाणि । ‘उन्मिपन्निमिपन्’ इति पदद्वयेन बुद्धिवृत्तिप्रतिपादिता, निश्चयात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति । सां भावविषयत्वेन भवन्ति उन्मेषं शब्देनोक्ता, अभावविषयत्वेन भवन्ती^३ निमेषशब्देन । भावाभावौ हि बुद्धिवृत्तिरेव निश्चिनुते । अहङ्काररूपा तु वृत्तिः ‘पश्यन्वृष्वन्’ इति कर्तृतया व्यपदिष्टे पुरुष एव वर्तते—इत्येता अन्तर्बहिष्करणवृत्तयः । ‘श्वसन्’ इत्यनेन प्राणवृत्तिः प्रतिपादिता, प्राणधारणमेव हि श्वसनमिति । तदिदमस्य चाकचस्य तात्पर्यम्—“यस्मिन् सर्वम्” इति व्याख्यातस्वरूपस्य परस्य तत्त्वस्यात्मन एव परमेश्वरस्य तादृक्स्वभावपरामर्शमात्रात्मिका या शक्तिरव्यतिरिक्ता सैव तदिच्छावभासितज्ञेयकार्यात्मकजगत्कीडनकविषयत्वेन प्रसरन्ती तन्मायाजनितविपर्ययदर्शनानां सासारिकपुरुषाणां

१ IO om ts प्राण

२ BN^१ प्रजनरूपा३ BN and BN^१ add आदि४ BS^१ and BN^१ प्रजनरूपे५ BN, BN^१ and BS प्रतिपाद्यते

६ IO adds न

७ BN and BN^१ स्वभाव

८ IO उन्मिप

९ BS^१ adds इति

१० IO श्वसिति

सद्ग्रहेण ज्ञानक्रियात्वात् अन्तर्बहिष्करणप्रौढैर्गृह्यतेऽनेन चतुर्दशमार्गप्रसृतत्वेनाव-
भासमाना संसारबन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति; परमेश्वरानुग्रहादेव उन्मिषितपरिमृष्ट-
द्वैतकलङ्कनिर्मलनिजज्ञानचक्षुषां सर्वत्रयवहारव्यापृतानामपि यथोक्तस्वभावमात्र-
परामर्शैकरूपतया यथोक्तकर्मयोगिनावभासमाना परमात्मसमापत्तिर्लक्षणमोक्ष-
फलप्राप्त्यर्थमेव कल्पते इत्यतो युक्तो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते इत्याद्युक्तम् ॥

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह—

ब्रह्मण्यर्थाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वाणि क्रियमाणानि कर्माण्यर्थाय तच्छक्तित्वेन
विनिवेश्य, अत एव सङ्गं स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु निमग्नचित्तत्वं
लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावानुभवियो य करोति, सर्वाः
क्रियाः समाचरति, स लौकिकवत् पापेन कर्मफलरूपेण सुखाद्यात्मना न लिप्यते, न

१ BS' adds अपि

२. BN' omits प्राण

३. BN' प्रवृत्ति

४. BS' and BN' add तु

५. IO सर्वस्य

६. IO मानस

७. BN' लक्षणा

८. IO and BN' आदाय

BS' notes this as a
reading

९. IO and BN' आदाय

१०. BN' and BN' सङ्ग

११. IO adds स्वस्वरात्

१२. BN' and BS' omit this
word.

कल्पीन्वियते । कथम् ? अम्भसा सलिलेन निर्व्यवधानतया सुसंश्लिष्टमपि कमल-
दलमिव ॥

यत् एवमत्त —

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कम कुर्वन्ति सङ्ग त्यक्त्वात्मसिद्धये ॥ ११ ॥

कायग्रहणेन कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिग्रहणेनान्त करणम्, इन्द्रियग्रहणेन
बुद्धीन्द्रियाण्यत्र गृह्यन्ते । एतै केवलैस्तद्विषयादहङ्काराद्यपरिमहाद्विशुद्धै पृथग्भूतैर्वा
कर्म यथास्व व्यापार शास्त्रचोदितया शरीराद्यव्यभिचारितया च दुस्त्यज योगिन
कर्मयोगसमाहिता कुर्वन्ति अनुतिष्ठन्त्येव, किंतु यथोक्तस्य सत्यस्यात्मन सिद्धये
अहन्तया प्रतीतिनिष्पत्तये सङ्ग त्यक्त्वा कुर्वन्ति । किमुक्त भवति ? सङ्गत्याग एव
सत्यास , न कर्मत्याग ॥

स च सङ्गत्याग कर्मफलत्यागात्मनन्धप्रतिपादिताद् भवतीत्याह—

युक्तः कर्मफल त्यक्त्वा शान्तिमामोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवच्यते ॥ १२ ॥

यो ज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्त सन् अनभिसन्धानेन कर्मफल त्यक्त्वा
नैष्ठिकीं निष्ठाय परस्या काष्ठाय स्थितौ शान्तिं द्वैतप्रत्ययलक्षणक्षोभरहितसत्यात्म-

१ BN and BN* छुद्धये
BS* notes this as an
alternative reading

२ BN and BN* स्थितं

स्वरूपविश्रैमात्मकं प्रशमं समधिगच्छति । यस्तु निसैर्गदुस्त्यजे कर्मणि सर्वदा प्रवृत्तस्सन् युक्तो न भवति, यथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति, सोऽवश्यमेव फलसङ्घित्वाद्ध्यते संसारे नियम्यते ॥

अथैवंविधयोः कर्मयोगसंन्यासयोरध्यायेऽस्मिन् प्रबन्धप्रतिपादितयोरुप-
संहारावसरे स्वरूपानुवादपूर्वं तदनुद्घातुर्नैष्ठिकीं फलसिद्धिं स्फुटीकर्तुमाह—

सर्वकर्माणि मनसा मन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

इह मनःशब्देन बुद्धिरेव विवक्षिता ; तद्य द्विविधं मनः, लौकिकं योगि-
सम्बन्धि च; तत्राचिन्त्येश्वरमायाशक्तिवशाद्बुद्धौतद्वैतप्रत्ययतिमिरमयं लौकिकम्, येन
लोक एकमेव परमार्थसत्तत्त्वं नानात्वेन मन्यते । 'योगिसम्बन्धि तु येन भगवदनु-
ग्रहाविर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिनः सर्वभावान् यथोक्तपरमात्मैकरूपतया
मन्यन्ते, तदेवंविधमुभयात्मकत्वं मनसो मुनिनैवानुगीतासु भगवद्ब्रह्मचसैवार्जुन-
बोधायैवेतिवृत्तविरचनक्रमेण प्रदर्शितम्, यदाह—

“ उने वाङ्मनसी गत्वा मूर्तात्मानमपृच्छताम् ।

आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्य छिन्धि नो संशयं विभो ॥

१. BS ¹ विश्रामा	५. IO omits संसारे नियम्यते
२. BS ¹ and BN ³ विसर्ग	६. BN ¹ and BN ³ omit योग
३. All except BS ¹ omit यथो...
न भवति	७. BN ¹ सत्त्वं
४. BN ¹ वष्यते	८. BS ¹ योग
	९. BN ¹ and BN ³ मूर्त्वात्मानं

मन इत्येव भगवास्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

अहं कामदुघा तुभ्यमिति त प्राह वागथ ॥”

स तामाह—

“स्वावर जज्ञम चैव विद्वद्युमे मनसी मम ।

स्वावर मत्सकाशे वै जज्ञम विपये तव ॥” इति ।

एवविधेन सुस्तिरपरमात्मस्वरूपमनैकनिष्ठत्वात् स्थिरतया स्वावर-
शब्दोच्चेन परमेश्वराभ्याशवतिना मनसान्त करणेन सर्वकर्मणि चित्तवाक्य-
निर्वर्त्या सर्वा क्रिया शास्त्रचोदिता शरीरायभिचारिणीश्च सन्द्यस्य बन्धहेतु-
नानाफलागिसन्धित्यागाद्ब्रह्मण्येव निक्षिप्य तेनैव क्रमेण वशी जितात्मा स्वीकृत-
स्वभाव सन् कर्मयोगी मुखमास्ते ज्ञोपमवतिष्ठते, निसर्गनिवृत्तनिखिलहेतुसम्पर्क-
निरारानन्दमये स्वात्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः । कीदृश सत्तास्ते? असिलेव पुरे देहे
एव अधिष्ठानसामान्याद्बृहत्त्वेन निरूपिते । अत एव कीदृशे? नवद्वारे, चक्षु श्रोत्र-
घ्राणउद्वाणि पद्मद्वाराणि दर्शनश्रवणघ्राणक्रियाप्रवृत्तिवर्तमानि, तथा मुखपायूपस्थानि
त्रीणि रसनविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्तमानि इति नवद्वाराणि, यस्मिन् तत्राद्वयचिन्मात्र-
परमात्मस्वभावविश्रान्तत्वात् सर्वा क्रिया सर्वाणि कार्याणि स्वरूपमात्रत्वेन प्रति

१ BN' विद्वद्यते

BN' विद्वते These two readings are probably mistakes for विद्वद्यते

२ BN', B\ and BS' omit मनन

३ IO and BN' अभ्यास

४ BN' omits नाना

५ BN' निरूप्यते

६ IO BN' and BS' omit तथा . वर्तमानि

पद्यमानो न कुर्वन् इतरशरीरिवत् कर्माभिमानमनैनुभवन् । केचित्किल प्रतिशरीरं
भिवान् शरीरिणः स्वभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तान्मन्यन्ते; तथा न
कारयन्नान्यान्प्रयोजयन्; अग्रे हि केचन सन्निधिमात्रेण जडायाः प्रकृतेः क्रिया-
प्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं मन्यन्ते । अस्य तूभयथापि कर्तृत्वं प्रतिपिद्यते ॥

अयं हि परमात्मसागपन्नत्वान्न करोति न कारयति; अत एव परमात्म-
स्वरूपं सारयन्नाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

यस्माद्द्वयचिन्मात्रैकस्वभावप्रैतिष्ठत्वात्प्रभुरीश्वरः परमात्मा वास्तवेन रूपेण
लोकस्य तन्मायामहिमोद्गावितपरभेदस्य जीववर्गस्य न कर्तृत्वम्; तासु तासु
क्रियासु प्रतिनियतफलास्यनुष्ठातृत्वं सृजति; नापि पुण्यपापलक्षणानि कर्माण्यसौ
कस्यचित्सृजति; न च सुखाद्यात्मकै तत्फलै संबन्धम्; अतस्तत्स्वरूपसमापन्न
कर्मयोगी तादृश एव भवतीति पूर्वश्लोकेन सञ्जति ॥

ननु यद्येवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरो न करोति न कारयति,
तत्कृतोऽयं जगद्यवहार इत्याह—स्वभावस्तु प्रवर्तते इति । स्वभावशब्देन प्रकृत्य-

१. BS' अनुभवत्

२. IO प्रतिष्ठित्वात्

३. IO, BN' and BS' add प्रति-
नियतासु

४. BS' omit न च...संबन्धं

परपर्याया मायाशक्तिरेवाचिन्त्यस्वरूपोच्यते । सा प्रवर्तते, अनन्तभावभेदोद्भूत-
विचित्रजगद्गन्धर्वनगरावभासनाय प्रसरति । सा हि वास्तवसर्वभावाभेदां ख्यातिमात्र-
जीविता प्राक्प्रतिपादितया अविद्यया सर्वमिदमाभासयति । एवमवभासमान-
मप्येतत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमानं यथोक्तपरमात्मस्वरूपान्न व्यतिरिच्यते ॥

ततः परमेश्वरस्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिः न वास्तवो धर्मः ; तस्मान्माया-
कृत एव बन्धमोक्षविभ्रमोऽयमिति प्रतिपादयितुमाह—

नादत्ते कस्यचित्पार्यं न चैवं सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥ .

विभु यथाप्रतिपादितस्वरूप ईश्वरो न कस्यचिज्जन्तोः परमार्थतः पापं
बन्धकारणमृतं कस्मप्यमादत्ते अपहरति, येनासौ जन्तुस्तदपहरणादपवर्गलक्षणं श्रेय-
प्राप्नोति । न च मोक्षकारणं सुकृतं कस्यचिदादत्ते, येनासौ तदादानात्संसार-
बन्धलक्षणमश्रेय प्राप्नोति । कस्तर्हि बन्धहेतुर्जन्तूनां मोक्षहेतुर्वेत्याह—अज्ञानेन
पारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस्वरूपेण ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन सन्तमसेनेव;

१. BN' and BN' अनित्यया

३. BN' न चैवं

२. BS' notes परमार्थं as an

४. BS' परिहरति

alternative reading.

५. IO तदादा[तदादानादा]त्मानं संसार

पदार्थस्वरूपं ज्ञानं यथाप्रतिपादिततत्त्वप्रथनात्मको^१ बोधः; आवृतं संप्रति तिरस्कृतम्; तेन हेतुना सर्वप्राणिन मुह्यन्ति शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणलक्षणविपर्ययज्ञानमैय-
दृष्टयो बन्धमनुभवन्ति । येषां पुनस्ताद्यथाप्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनात्मनो ज्ञेयस्य
तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितमपध्वंसितम्, तेषां परमेधरानुग्रहाद् यथोक्तकर्मयोग-
संन्यासानुष्ठानाधिकृतानां योगिना तज्ज्ञानं परं प्रकृतमुपेयं परमात्मस्वरूपलक्षणं
वस्तु प्रकशयति प्रथयति । कथम्^२ आदित्यमत् । यैथादित्यो भगवान् समयाम्युद्रित
सन् दुर्निवारमपि सान्द्रमन्धकारं प्रमामानेण पर्यस्वन् दृश्यं वस्तु सर्वं नि.संशयतया
प्रकटीकरोति, तथैव ज्ञानमेतदीधरानुग्रहेच्छ्रावसरोन्मिपितं सत्स्वरूपतिरोधान-
कारणमज्ञानं तिरस्करोतीत्युपमानार्थः ॥

तदेवंविधं यत् परवस्तुप्रकश्यात्मकमज्ञानध्वंसकं च ज्ञानम्, तदभ्यासफल-
प्रतिपादनायाह—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्घातकलमपाः ॥ १७ ॥

बुद्धिर्नानाभूतबोध्यवस्तुसाधनभूतं कारणं प्राधान्यात् । तथा समस्त-करणवर्ग
उपलक्षितो बोद्धव्य । आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यत इति । तत्र यथोक्ते
ज्ञाने एव पर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः । तथा तत्रैव ज्ञाने आत्मा येषां ते

१ BS^१ लम्के बोधे

२ IO, BN^१ and BN^२ omit मय

३ BS^१ and BN^२ तथा

४. BS^१ निर्घृत is noted as an
alternative reading.

५ IO and BS^१ omit भूत

६. IO and BN^२ omit तद्बुद्धयः...
येषां ते

तद्वात्मान, यथोक्तज्ञाननिष्ठाहप्रतीतय इति सकललोकव्यवहारनिबन्धन बुद्ध्यात्म-
लक्षण द्वयमद्वैतज्ञानमय येषां ते तथाविधा । तथा निष्ठाशब्देन परमोपेय
वस्तुसीमात्रोच्यते । परायणशब्देन च तत्प्राप्त्युपायो विवक्षित, येन तत्पर । यत
इति तज्ज्ञान यथोक्त निष्ठा येषां ते तन्निष्ठा । तदेव परायण येषां ते तत्परायणा -
इत्युपेयोपायलक्षणे द्वयं योगिव्यवहारविषयम् । यथोक्तज्ञानात्मकमेव येषां ते एवविधा
तत्त्वज्ञाननिबन्धनसकलससारापवर्गविषयपदार्थमात्रा, अत एवविधेन ज्ञानेन
निर्धेत नि शेषेण प्रक्षालितमज्ञानरूप कल्मष पाप येषां ते तथाविधा योगिन ।
अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति, अभूय सम्भव मोक्षमाप्नुवन्तीत्यर्थ ॥

अधेदृशाना योगिना सकललोकविलक्षणा चित्तवृत्ति प्रतिपाद
यितुमाह—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्या शास्त्रम्, विनय तदर्थानुष्ठानविषयो नियमै, ताभ्या सपत्न
संमृद्धो यो ब्राह्मण, तस्मिन् । तथा गवादिषु तिर्यक्षु भयाहारमैथुनमात्रपर्यवसित

- १ BS' परमे परमोपेय
IO परमेय
- २ BN तत्परमप्यत इति
BN' तत्परमगम्यते ध्यते इति
- ३ IO and BS' लक्षण
- ४ IO BN and BN' सायां

५. BN BN' and BS' add एव
- ६ IO BS and BN लोकाविलष
- ७ IO BN' and BS' नियम
विशेष
- ८ All read सबद्ध The read
ing given above is noted
as an alternative one in
BS' alone

सर्ववृत्तिषु ; तथा श्वपाके मनुष्यमात्रेऽपि निर्यकृपाये ; पण्डिता यथोक्ततत्त्वज्ञान-
प्रबुद्धा ; समदर्शिनः समं सामान्यमैकमशेषविशेषणासंस्पृष्टसभावं चिन्मात्रं द्रष्टुं
प्रतिपत्तुं शीलं येषां ते तथाविधाः । किमनेनोक्तं भवति ? ये समुज्जृम्भितदिव्यज्ञान
चक्षुषु ते मायोपैतदृष्टिभिर्नानात्वेन परिदृश्यमानं समस्तं भावजातं ब्रह्मैकरूपतया
नित्यमालोक्यन्ति । न चैवं मन्तव्यम् । यथा ते ब्रह्मणादौ विहितं समाचारं
श्वपादिषु प्रयुञ्जते, श्वपादिषु विहितं ब्राह्मणादिषु इति विकर्मणि स्थिता
सन्त पारमेश्वरी जगद्व्यवस्थां व्युत्थापयन्ति ॥

ते^१ हि यथास्थितमेव जगद्भावविस्तारं ब्रह्मात्मकं पश्यन्ति, न तु व्युत्थान-
गाचरन्तीति तामेव समदर्शिता विवृणोति^२—

न ग्रह्येत्त्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरमंभूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मवित् आगतो यथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी स्थिरबुद्धिः प्रबलैरपि विकल्पैर-
प्रकम्प्यमति, अत एवासंभूढ हेयोपादेयवस्तुनोरसन्दिग्धबुद्धिः सन् तस्मिन्
शास्त्राधिगते ब्रह्मणि परमात्मनि स्थितः सततपरिशीलनाद्विश्रान्तः स प्रियाप्रियप्राप्त्या

१. BS¹ उपहित

२. All except BS¹ परिन्युदयमानं

३. BN¹ ब्रह्मणादौ

४. IO omits ते हि...पश्यति

५. BN¹ and BN² add here
the following verse —

इहैव तैर्जितः सर्वो येषां साम्ये स्थित मनः ।

निर्दोषं हि नमः ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते

स्थिताः ॥

६. BS¹ स्थिरतरस्वबुद्धिः

ग्रहपेद्विगौ विपमदर्शित्वपिशुनौ संसैरिपुरोचितौ न भजते । ततो ब्रह्मणगवादिषु
पण्डिताः समदर्शिन इत्युक्तम् ॥

ईदृशे च ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा ब्राह्मविषयपरिहारेणैव भवतीति केवल-
ज्ञानार्दाना पक्ष । स पूर्वोक्तोपपत्त्या न सम्भवति, कथंचिद्वा संभवन्नपि सच्छल
इति शास्त्रविहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिर्निर्विप्लवेति^१ समुच्चयपक्षमेव निर्वाह-
यितुमाह—

ब्राह्मस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः [यत्] सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमव्ययमश्नुते ॥ २० ॥

आत्मनि परस्मिन्स्त्वे स्वभावसिद्धं यत्सुखं नित्यानन्दलक्षणो धर्मः तद्ब्राह्म-
स्पर्शेष्विदन्तावधार्येषु शब्दादिष्वविरुद्धेष्वसक्तात्मा सम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिष्ठत्वे
सैत्यनिमग्नान्त करणो^२ योगी विन्दत्युपलभते^३ । स योगयुक्तात्मा योगे कर्मसमाधौ
युक्तात्मा ज्ञाननिष्ठतया नित्यनिमग्नान्त करण सुखमक्लेशेनाव्ययमविच्छिन्नं कृत्वा
ब्रह्म परमकारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति ॥

कथं ब्राह्मस्पर्शेष्व्यात्मवर्तिसुखं योगी विन्दतीति प्रतिपादयितुमाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्त्रेय न तेषु रमते युधः ॥ २१ ॥

१. BS^१ संसारपुरु

२. BN^१ and BS^१ नित्यावहितान्तः-

करणः

BN^१ सत्त्वनिमग्नान्तःकरणः

३. BN^१ and BN^१ योगी...करणः

४. IO उपलभते

५. BN^१ omits ब्रह्म

द्विशब्दो हेतौ । यस्माद्ये सस्पर्शजा शब्दादिविषयसम्पर्कजनमानो भोगा कामा, ते जन्मविनाशयुक्तत्वादनित्या सन्त प्राप्तेषु सत्सु वियोगजस्य दुःखस्य व्यभिचारादप्राप्तेषु च प्रार्थनात्मकस्य दुःखस्याप्यभिचाराद्दुःखयोनय एव, दुःखमेव ते जनयन्ति, ततस्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान् न रमते न प्रीतिमनुभवति । किमनेनोक्तं भवति ? कर्मयोगी सत्यं सत्सार्थिपुरुषवदिन्द्रियैर्विषयान् भजते, न तु तज्जनितेन सुखेनासौ सुखितो भवति ॥

स हि स्वाभाविकतात्मवर्ति सुखमनुभवतीति बुधस्यैवविधस्यैव योगित्वं च प्रतिपादयितुमाह—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरप्रिमोक्षणात्^१ ।

कामक्रोधोद्धवं वेगं स योगी स सुखी मतः ॥ २२ ॥

य इहैवासिञ्छरीरे तिष्ठन् तदव्यभिचारविषयसम्बन्धशास्त्रागद्वेषादिजं सरैम्भमालैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादवांगेव शक्नोति प्रभवति स योगी समाहितः । स च सुखी निरत्तरानन्दरक्षणसमाधिफलवान्, यत् तत्त्वविदोऽन्ये हि केवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः पलायमाना योगमभ्यस्यन्ति, तेषामन्तरेषुपु तेष्वाततायिषु सत्सु इहैव देहे दुर्लभो योगसात्फलं चेति । यदि परं ते देहत्यागो तदवाप्स्यन्ति । यस्तु कर्मयोगी सत्सु एव विषयेष्वविलुप्तात्मस्थितिं स जीवन्नेव मुक्त इति स एव योगी, स एव च सुखीत्युक्तम् ॥

१ BS^१ एवं

२ BN^१ BN^१ and BS^१ विमोचनात्

३ IO BN^१ and BN^१ संदर्भ

BS^१ notes this as an alternative reading

४. IO omits च

अत एव तत्स्वरूपमाह—

अन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तज्योतिरेव यः ।

म पार्थ परमं योगं ब्रह्मभृतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥

सुखं तत्तत्क्रियाफलभूता निर्वृतिः^१ । आरम्यतेऽस्मिन्नित्याराम, सुखानु-
भवाधिकरणम् । ज्योति तदुभयव्यक्तिहेतुं प्रकाश ; तत्रितयमप्यन्तरात्मन्येव यस्य
स तादृश, सर्वत्र संवेद्यमाने वस्तुनि विगलितानात्मप्रत्यय । अत एव ब्रह्मभूत
ब्रह्म परमात्मस्वरूप प्राप्त । परमं योगं निरुत्तर समाधिर्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥

यस्मात्—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभृतहिते रताः ॥ २४ ॥

ये महात्मान छिन्नद्वैधा त्रुटितद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबन्धशृङ्खलाः ;
यत क्षीणकल्मषा, विनष्टाखिलाज्ञानमयमहापातका ऋषय सम्यग्दर्शिन, अत
एव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्त सर्वभूतानामात्मन इव हिते अनुकूले
वस्तुनि रता अभिनिविष्टा ; ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टत्वात् प्रशान्तं ब्रह्म पर तत्त्वं
लभन्ते प्राप्नुवन्ति, न तु ये व्यतिरिक्तत्वेन विषयान्मन्यमानास्तेभ्य परायन्ते ।
ते हि द्वैतग्रन्थादनिर्मुक्ता एव ॥

१. BN* निवृत्ति.

२. BN* हेतु

३. IO omits अधि

४. BN*, BN* and BS* असंस्पृष्टं

एतदेव विशिनष्टि—

वामक्रोधप्रमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो तन्ननिर्माणं वर्तते त्रिदितात्मनाम् ॥ २५ ॥

ये रागद्वेषादिदोषविरहितत्वेन यैवचेतसः निगृहीतान्तःकरणं, न तु विषयवियुक्तत्वेन तेषां त्रिदितात्मना त्रिज्ञातपरमकारणस्वरूपाणां मुख्यलक्षणमुक्तानां यतीनां परमयोगिनां यथोक्तं निर्माणं त्रधाभितः सामुख्येन वर्तते ॥

ततो नैष्कर्म्ययोगिनः सकाशात् कर्मयोगिनो विशेषः प्रतिपादयितुमाह—

स्पर्शान् दृश्यान् च हिर्मायांश्चतुर्भ्रान्तरे ध्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ क्रत्वा नामात्म्यन्तरनारिणौ ॥ २६ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्गुणिर्मोक्षपरायणः ।

निगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २७ ॥

य एवविधो मुनिर्यतिस्सन् मोक्षपरायणः मोक्षपरमेति तत्प्राप्तिकामः, न तु मुक्तः, हेयोपादेयवत्त्वालम्बनचित्ततया रागद्वेषादिदोषैर्विर्भावावियोगात् । यस्य तु इच्छाभयक्रोधाः पूर्वन्यायता दुर्वाराश्चित्तदोषाः सदा नित्यमेव निसर्गनिर्दोष-

१ IO omits एत. पुण्ड्रकेन

२. IO EN and BN² मुनि य
स मुनि

३ BN¹ and BN² मोक्ष

४ IO दोषाधियोगात्

BN दोषाधियोगात् This
is noted as an alterna-
tive reading in BS²
BN² दोषाधियोगात्

स्वात्ममात्रप्रतिष्ठत्वाद्द्विशेषेणापुनरावृत्तिलक्षणेन गताः प्रध्वन्ताः, स तादृशः कर्मयोगी मुक्त एव ; यतोऽस्यात्मनः सामान्यसंविह्लक्षणा स्वभावश्रद्धाशक्तिर्द्वै माया-वशात् स्वरूपाविमर्शिनी सती नानादेहाद्यहंप्रत्ययनिरुद्धा हेयोपादेयदग्त्वनुसारिणी विषयत्वमनुभवति, तदा रागादिदोषोपरक्तं चित्तमिति सैवोच्यते ; यदा तु तैर्दोषैर्विधावशाद्द्वियुज्यते, तदा नित्यानन्तनिरुपमनैर्मल्यैकलक्षणं स्वरूपं प्रतिपद्यमाना संविन्मात्ररूपैवावशिष्यते, यदुक्तम्—

“ चित्तमेव हि संसारो रागादिह्लेशदृषितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ”

तदेवं सत्त्वेव विषयेषु रागादिदोषोन्मेषशून्यत्वात्परमार्थसमापन्न. कर्म-योगी जीवन्नेव मुक्तः । अस्त्येतद्व्यतिरिक्तलक्षण एवंविधो योगी, स परं मोक्षप्रवण एव, न तु मुक्तः । कीदृशः? यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । यतानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि करणानि मनश्चित्तं सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका येन स तादृशः । किं कृत्वा? एवंविध बाह्यान् भ्रूहृत्त्वेन व्यतिरिक्ताञ्छब्दादीन् स्पर्शानिन्द्रियैः स्पृश्यमान-त्वात् स्पर्शशब्दवाच्यान् विषयान् बहिः कृत्वा । इन्द्रियैरग्रहणेन चैतसो व्यतिरिच्येत्य-नेन विशेषेणै* इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणं योगान्नं प्रतिपादितम् । तेन च

१. BN', BN' and BS' प्रतिष्ठित्वात्

२. IO and BN' add च

३. IO नित्यानन्द

४. BS', BN' and BN' रूपैर्वा

५. IO and BN' परमात्म

BS' notes this as an
alternative reading.

६. IO, BS' and BN' omit सः

७. IO मोक्ष एव प्रवण एव

८. IO कृत्वानेवंविधः

९. BN' and BN' बाह्यत्वेन

१०. BS' विशेषेण

पूर्वभावीन्यासननाणजप्रादीन्यज्ञान्याक्षितानि । अन्यत्किं कृत्वा^१ भ्रुवोरन्तरे भ्रूमध्ये
 चसुर्दर्शनशक्तिं कृत्वेति । अनेनापि धारणालक्षणं योगाङ्गमुक्तम् । भ्रूमध्यलक्षणे देशे
 तेजोमात्रारम्भनतया चित्तस्य बन्धो ह्यनेनोक्तः । किञ्च नासाभ्यन्तरचारिण^२
 नासाया सत्यापसयनाडीद्वयात्मकस्य सुखावयवस्याभ्यन्तरे चरितुं शीलं ययोक्तौ
 तथाविधौ प्राणायानसजौ शरीरौ मारुतौ समौ योगपथेन तुल्यरूपस्या वहना-
 त्समानौ । सम्प्रायेत्यनेनैकाग्रबुद्धिसम्प्राप्य ध्यानलक्षणं योगाङ्गमुक्तम् । एकवस्त्वा-
 लम्भने^३ ह्यन्तःकरणे ध्यानसम्पत्तिं तद्बलाद्विषुवद्वर्तिं प्राणायानौ समाश्रयत इति,
 त्रिविधेन कर्मणा यतेन्द्रियमनोबुद्धियोगी प्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्तं योगाङ्गं कर्म
 प्राप्तौ भवति । न तु बुद्धेरत्यन्ततिरोधानाभावात्समाधिर्मसावधिच्छेदः । स ह्यस्य
 देहनिमुक्तिं विना न सिध्यति आदेहस्थितेर्बुद्धिवृत्तिसंस्कारदोषस्य सत्त्वाभ्युपगमात् ॥

एव चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्य योगिनः सकाशात् सदा स्वरूप-
 प्रतिष्ठसन्निर्भयोगी विशिष्टः प्रतिपादितः । स हि—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २८ ॥

मा निर्वाणं ऋषशब्देनोक्तमनुत्तरमुपेयं परमात्मानं ज्ञात्वा आत्मत्वेन प्रतिपद्य
 शान्तिं निःशेषविकल्पक्षोभविरतिलक्षणां निर्भृतिमृच्छति गच्छति, मैत्र्यरूपज्ञाना-

१. BN¹ and BN² चारिणौ

४. IO omits शसौ

२. BS² बालम्बने

५. BN² मा

३. IO, BN and BN¹ निरोधा-
 भार्वात्

६. IO प्रतिपाद्य

७. All except BN¹ सत्स्वरूप

देव मुच्यत इत्यर्थः । कीदृशं मां ज्ञात्वा? यज्ञतपसां भोक्तारम् । इह नानायज्ञतपः-
 प्रभृतयः क्रियाः शास्त्रेणानुष्ठेयतया चोदिताः; तासामज्ञानमोहिता अनुग्रातारः । पर-
 मार्थविदस्तु कैर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफलानामहमेवैकः कर्ता चै भोक्ता चेति यज्ञ-
 तपसां भोक्तारम् । तथा सर्वलोकमहेश्वरं सर्वस्य कस्यचिज्जन्तुजातस्य क्रीडामात्र-
 प्रयोजनतया स्वेच्छामात्रेणैव नानात्वेनावभासितस्य महेश्वरम्, तासु तासु क्रियास्वेक-
 विनियोकृत्वात्परमं प्रभुम् । तथा परमार्थतो भेदाभावात्सर्वेषां भूतानां सुहृदम् ।
 सर्वदा "निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वान्न कस्यचिद्दिदृष्टम्; नाप्यनुरक्तम्";
 एवंविधं मां ज्ञात्वा मद्भदेव कर्मसु प्रवर्तमानः कर्मयोगी शान्तिं मुक्तिमामोति";
 पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य वितर्क्य प्रतिपादितमित्योम् ॥

यत्रैकनां यमुनया गगनापगेव संन्यासधीरुपगता सह योगबुद्ध्या ।
 अध्यायमेनमधिगच्छत सर्वतीर्थसारं प्रयागमिह पञ्चममार्थं सिद्धयै ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
 सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. BN ² कर्तृत्व	५. BS ¹ निमग्न
२. BN ¹ and BN ² omit च	६. BS ¹ नाप्यनुरक्तं
३. BS ¹ सर्वभूत	७. IO omits इति
४. BN ¹ and BN ² read सर्वस्य...
महेश्वरं after प्रभुं in the
next line.	८. IO, BN ¹ and BS ¹ omit
वितस्य
	९. IO and BS ¹ प्रयोगं
	१०. BS ¹ and BN ² आत्मसिद्धं

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकल्पकरणसिद्धान्तस्य प्रथमे-
नाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम् । द्वितीयेन ज्ञानकर्मणो. स्वरूपमुपदर्शितम् ।
तृतीयेन तयोरेव ज्ञानकर्मणोर्भिन्नानुष्ठापविषयत्वभ्रान्तिरपाठ्यता । चतुर्थेनैवंविध-
समुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्कारणात्मशुचिरुपदर्शिता, कर्मणश्च नानारूपत्वम् ।
षष्ठमेन ते एव ज्ञानकर्मणी संन्यासयोगाविति प्रदर्शितम् ॥

इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठातव्यतयोपदिष्टयोः किं सर्ववर्णा.
सर्वाश्रमाश्चाधिक्रियन्ते, उत नियता केचन—इति संशयनिरासार्थं सर्वसाधारण्यमस्य
प्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणार्ह—

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

कर्मफलं तस्य तस्य कर्मणो^१ यज्ञादे. क्रियमाणस्य फलं स्वर्गादिभोगात्मक-
मनाश्रितोऽनमिसन्धानादनालम्बित सन् य. पुमान् कार्यं शास्त्रेण कर्तव्यमिति
वर्णाश्रमनियमेन चोदितं^२ कर्म करोति अनुत्तिष्ठति स संन्यासी त्यागवान् । योगी

१. BS^१ आह भगवान्

१. BS^१ चोदित

२. BN^१ omits कर्मणः

२. BN^१ and BN^२ omit कर्म

च समाहित उच्यते । तेन सर्ववर्णाः सर्वाश्रमिणश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठाने
 अधिष्ठता इत्युक्तम् । कर्मफलानभिसन्धानमात्रं च संन्यासलक्षणम् । तद्वच्च विहित-
 कर्मानुष्ठानं च योग इति संग्रहेण सकलप्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः तिद्धान्तीकृतः ।
 ततश्च तथाप्रतिपादितात्मज्ञानैकतान्तःकरणतया व्यतिरिक्तसुखात्मैकफलनिरभि-
 काङ्क्षः सन् रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादधिकारकालात्मभृति प्रस्तुतं कर्म
 योऽनुतिष्ठति स ब्राह्मणोऽस्तु क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा, ब्रह्मचारी गृहस्थो वान-
 प्रस्थो यतिर्वा; सर्व एव संन्यासी योगी च भवति । न पुनर्निरमिरेव, अक्रिय एव
 वा । निरग्न्यक्रियशब्दाभ्यां ब्रह्मचारी यतिश्च लक्ष्यते । यतः केचिदनयोरेवा-
 श्रमयोरपर्यालोचितपरमार्थत्वात्त्रैक्यमभिमानी मोक्षहेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारि-
 यत्योरेव संन्यासितां योगितां च प्रतिजानते । यो हि ब्रह्मचयदेव परिव्राजक-
 धर्ममाश्रितः सदापरिग्रहाभावाद्नाहिताग्निः सन् मूलादेव परिहृतयज्ञादिक्रियो^१ ब्रह्म-
 चारी एकः संन्यासी च योगी च तेषां मतः । यो वा आश्रमत्रयानुष्ठिताः स्वाध्याय-
 यागदानाध्यापनधाजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्य निराशिपमाश्रम-
 माश्रितः सयतिर्द्वितीयः संन्यासी च योगी च तेषां^२ मतः ॥

द्वयोरप्यनयोरेव बन्धहेतूनां क्रियाणां त्यागे सति मोक्षफलभागित्वात्
 तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

१. IO omits च

२. IO and BN^o omit प्रकरण

३. BN¹ and BN² लकं

४. BN¹ शदाचार

५. IO, BS¹ and BS² क्यः

६. IO, BN¹ and BS² omit च

७. IO and BS¹ add च

एते ज्ञानमात्रवादिन सन्याससञ्ज्ञया नैष्कर्म्यरूपं यमर्थं कथयन्ति त योऽपि
 कर्मानुष्ठानमेव त्व जानीहि, यस्यात्सन्यास विना योगस्तेषु नास्ति । किन्तु स
 सन्यास सकल्पस्य फलाभिलाषायैवोपपद्यते, न तु कर्मणः सर्ववर्णेषु सर्वाश्रमेषु च
 कर्माविरहात् । यौ किल यतिः कश्चापि परित्राजको कर्मत्यागित्वेनाभिमतौ, तां
 गृहस्थानप्रसोचितं कर्म त्यजत । स्व तु यतित्वादिसिद्धिकारणं कचिर्कर्मविशेष-
 मनुतिष्ठत एव । यथेष्टाचरणे हि तयोर्विकर्मस्यैवै पर्यवस्यति । तस्मात्सङ्कल्पमात्र
 सन्यासित्वात्सन्यासित्वं सिद्धयतीति योगी य सर्वदा सर्वथा स्वानन्दामृतनित्य-
 तृप्तपरमात्मरक्षणे ब्रह्मणि प्ररुढात्प्रत्ययतया सन्दैस्तर्कमफलसङ्कल्पं स योगी
 कार्ये कर्मणि समाधिमान् भवति, नान्य इति यथोक्तयोः सन्यासयोगयोरेकपुरुषा
 नुष्ठानुष्ठानयोः सर्वे वर्णा सर्वाश्रमिणश्चाधिवृत्ता अनेन श्लोकेन प्रतिपादिता ॥

किन्तुनुष्ठानतुर्यथोक्तविषयास्वरक्षावस्था च सम्भवतीति च तद्वृत्त तस्य भेद
 प्रतिपादयितुमाह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

मुनेर्ज्ञानिनि प्राप्तामात्रज्ञानत्वान्मनननिष्ठत्वाद्नुष्ठानतुर्यथोक्तं योगमारुरुक्षो
 आरोहुकामस्य तत्र निर्विष्वखा निष्ठा लिप्समानस्य कर्म वर्णाश्रमक्रमागता सा
 सा निया कारण योगारोहहेतु । तस्यैव तथाविधस्यैव कारणभूतं कर्मजिहत् एव

१ BN* स्थितैव

२ IO omits सर्वदा

३ BN* सन्यासकर्म

४ IO and BN* add योग

BS* notes योग in the
margin

“पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्” इत्यौदिना पूर्वोपदिष्टनिर्व्यवधाननित्याभ्यासवशात् योगारूढस्य योगे लब्धप्रतिष्ठचित्तत्वे सति परमात्मसमापन्नस्य शमः सङ्कल्पविकल्प-क्षोभक्षयः कारणं प्रयोजकं निमित्तम् । किमुक्तं भवति ? आगममात्रेण प्राप्तोपदेशस्य प्रथमकल्पितस्य योगिनो योगप्रतिष्ठाभोस्तुक्स्यापि तत्प्राप्तिकारणं कर्मोपेयतया वर्तते । तस्मिंश्च श्रद्धादराभ्यां सम्पगनुष्ठिते ज्ञाने च प्रमादकाष्ठां प्राप्ते तत्कर्मात्यजत एव शमः परमोपेयत्वात्कारणं सम्पद्यते ॥

अत एव प्रशान्तस्य योगारूढस्य लक्षणमाह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगरूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा हि यस्यामेवावस्थायां इन्द्रियार्थेषु विरुद्धेषु विषयेषु इन्द्रियैः स्पृश्यमानेष्वपि कर्मस्वेवै तत्प्राप्तिहेतुषु यज्ञतपप्रभृतिषु क्रियमाणेष्वपि नानुपज्जते सहजानन्दवृत्तित्वाच्चासक्तिं भजते; केवलं पवन इव पदार्थजातं स्पृशन्नपि स्वभाव-

१. BS¹ add अज्ञानं गच्छन् The following verse is found in the margin in BS¹.—

न लिङ्गाज्जायते सृष्टिः न भगवन्न च रेतसः ।
स्वच्छन्दोच्छ.....रुजस्यत्मानमात्मना ॥

but there is no indication as to where it should be read in the text.

२. BN¹ प्रतिष्ठितचित्तत्वे
३. All except IO कल्पिकस्य
४. IO, BN¹ and BS¹ प्रसादकाष्ठा
५. BS¹ and BN¹ तदुच्यते
६. BN¹ अविच्छेदेषु
७. IO, BS¹ and BN¹ कर्मसु वा
८. BN¹ पवन इव is read after जातं

व्योमप्रतिष्ठ एव भवति, तदा सर्वेषां सङ्कल्पानां फलाभिस्सन्धीनां संन्यासि-
त्वात् त्यागित्वाद्योगारूढ योगी कार्यसमाधावारूढो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते ॥

तदेवंविधस्य परमप्रशान्तब्रह्मसमाप्तिकारणस्य योगारूढत्वस्य नात्मव्यति-
रेकेणै वाच्यं किञ्चित्सौधनं भवितुमर्हति । अतः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७ ॥

दुर्वारद्वैतप्रत्ययपदव्यपदेशोभित्तभीषणविकल्पकल्लोलसर्हसङ्कलापारगम्भीरभव-
सागरनिमग्नमात्मान स्वभावं आत्मनैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेन उद्धरेत् ।
यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत् । न त्वेन विस्मृतस्ववरतया उपेक्षितं तत्रैवा-

१. IO योगारूढस्य

२. B^o व्यतिरिक्तयेन is noted
as an alternative read-
ing

३. BN¹ and BN² किञ्चित्कारणं

४. BS¹ अनात्मनस्तु

B^v जितात्मनस्तु

५. IO and BS¹ परमात्मान

६ IO, BS¹ and BS² सहस्रमङ्गला

७ BN¹ and BN² उपेक्ष्य तत्रैव

BS² notes as an alter-
native reading उपेक्ष्य तं

यसादयेत् मज्जयेत् । यतोऽस्योद्धरणवसादहेतुतयोपकारी प्रतिकूल चालैव नान्य ।
कथमित्याह—तस्य पुरुषस्य सम्बन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव बन्धु,
सर्वापभ्रतीकारकृत्वजन । यदुक्तम्—

“ आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् ।

कोऽन्यो हिततरस्तस्माद्य एन वारयिष्यति ॥ ” इति ।

कस्यात्मैव बन्धु ? येन पुरुषेण स आत्मा स्वस्वभाव आत्मनैव ज्ञाना-
मृताभ्यवहाराभ्यासलब्धवलेन जित प्रत्यवमर्शगोचरापादनाद्वशीकृत , येन त्वसावात्मा
प्रेमादपरेण सतोपेक्षित सैन्नजितो न वशीकृत , तस्य तथाविधस्याय शत्रुत्वे
सर्वेच्छाव्याघातकारित्वे वर्तते । तथा चोक्तम्—

“ न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्ण सर्पो वाथ विपोल्बण ।

अरिर्वा नित्यसक्रुद्धो यदात्मा दुर्धरिष्ठित ॥ ” इति,

यथोक्तस्यात्मजयस्यै फलमाह । जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा
तस्य जितात्मन । अत एव प्रशान्तस्य स्वस्वभावनिर्दोषपरमात्मसमापत्ति-
वशान्निर्वृत्तविकल्पविप्लवस्य । परेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपक्षेषु सर्वदेहिषु , तथा
आत्मन्यहन्तया प्रतीयमाने, तुल्या सामान्यसविदेकस्वहोपग्राहिणी मतिर्भवति । तथा
शीतोष्णसुखदुःखादिषु बाह्याभ्यन्तरनिमित्तजेषु द्वन्द्वोपप्लवेषु । तथा परेण प्रयुज्य-

१ BS' and BN' स स्वभाव

४ BS' दुरविस्थित

२ BN' and BN' प्रसाद-

५ BS' and BN' ज्ञानस्य

३. BN' and BN' सप्तवशीकृत

६ BS' निर्द्वैत

माने माने पूजायाम् , तथाऽमाने परामने , तथैव समाना मतिर्भवति । न तस्य सर्वगतादेकगमाल्पभावनिर्विकारात्परमात्मनोऽदृश्यतीतिर्व्यतिरिच्यते । नानाविधेषु विकारकारणेषूपस्थितेष्वपि तस्य सत्ये स्वात्मन्यनुसन्धानं लोकत्रयं विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥

स चैवंविधो योगारूढ उच्यते इत्याह—

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मरुश्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानं शास्त्रं स्वरूपावगममात्रम् , विज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्कारः , ताभ्यां वृत्तौ निराकाङ्क्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथा । अत एव कूटस्थं प्राप्तपरमार्थनिश्चालप्रत्ययत्वात् कूटस्थं शैलादिवन्निष्प्ररुम्प , यतो विजितेन्द्रियं वशीकृतमाह्वान्तं कारणं , न तु तद्वगं । एव लोभादिदोषरहितत्वात्समौ लोष्टाश्मानौ मृत्पिण्डवाषाणौ काञ्चन च हेम यस्य स तथाविधो युक्तो योगारूढ उच्यते ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

यस्य सुहृदरिभृनिषु प्रीतिद्वेषहेतुषु नानाविधेषु अन्योन्यभिन्नरूपेषु जन्तुषु समाः प्रपन्नश्चणनिर्विशेषैरुनक्त्यदर्शित्वादेकरूपा बुद्धिः स विशिष्यते

नैष्कर्म्ययोगिन सकाशात्प्रकृष्ये लभते । स हि यद्वस्तुसमाधिप्रतिपक्षत्वात्परिहरति,
 यच्च तदानुगुण्यात्स्वीकुरते ताभ्या तस्य द्वेष्यप्रियौभ्या रागद्वेषौ प्रकाश्येते । यस्तु
 सर्वसाम्यं प्राप्त, स क्रियासु वर्तमानोऽपि समबुद्धित्वाद्ब्रह्मभूत एवेति विशिष्यत
 इत्युक्तम् । सुहृदादीना भेदो व्याख्यायते—सुहृद्य स्वभावतः शोभनहृदय । मित्रं
 मैत्रीकरणनिर्मुक्तसौहृदम् । अरिः शत्रुः, कारणवशात् द्वेष्यः, द्वेष्यश्च । द्वेष्यस्तु
 विनापि कारणमप्रिय, उदासीन न मित्र नैः शत्रुः, मध्यस्यो यः केनापि प्रकारेण
 मित्रत्वममित्रत्व चाश्रयितुमर्हति । बन्धवो ज्ञातयः । साधवः शास्त्रोदितसदाचार-
 निर्रताः । पापा तद्विपरीता दुष्टाचारसङ्कल्पाः । तेषु सर्वेषु समबुद्धित्वमस्य कर्मयोगिन
 एव बोद्धव्यम् । यच्छत्रुभावः प्रतिपक्षेषु शास्त्रोदितत्वात् न्यायवधादिकर्मप्रवृत्तावपि
 निर्विकारैकालनिष्ठत्वम् । न तु शत्रौ शास्त्राविहितत्वादन्याय्यमिमित्रप्रतिपत्तिः ।
 यद्येवमभविष्यत् तत्तत्रतत्रात्मज्ञानमर्जुनस्योपदिश्य “तस्माद्युद्धञ्चम्” इत्युपसंहारे
 नाभ्यधास्यत् । तस्मात्कर्मयोगिर्न तत्तद्वर्णाश्रमक्रमागता ता ता शास्त्रोदिता
 क्रियामनतिक्रमत् एव सर्वसाम्यभावनान्न विवक्षिता ॥

अत एवाह—

इहैव तैर्जितः सगो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १० ॥

१ IO and BN* omit प्रियाभ्यां

२ BS and BN* omit द्वेष्यश्च

३ BN* omits न

४. BN* and BN* नियता

IO omits निरता ...चार

५ IO and BS* अन्यायामित्र

६ BN* omits तत्र

७ BS* सहारो ना

BN* and BN* सहारेणाभ्य-

८ BS* and BN* add सु

इहैवास्मिन्नेवै विविधक्रियाकारिणि शरीरे वर्तमानैस्तै सर्गं पुनर्भवो
जितोऽथ कृतं येषां यथाप्रतिपादिते साम्ये सर्वभावाभेदे मनश्चित्तं लब्ध-
प्रतिष्ठैम्, ब्रह्मैकं हि वैषम्यकारणभूतरागादिरहितं त्वात्रिर्दोषम् । अतस्तदेव सम
सर्वदा सर्वथा सर्वत्र विशुद्धसविन्भावैकस्वरूपम् । तस्माच्चे साम्ये स्थितास्ते ऋषय्येव
स्थिता इत्युक्तम् ॥

अथ यथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योग
मितरक्रियावदहोरात्रमध्ये व्यैकस्थापिताभ्यासकाल विशिष्टेति कर्तव्यतान्वितमपि कर्म-
योगिनः श्लोकरूपद्वेनाभ्यनुज्ञानवाह—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकान्तं यतचित्तात्मा निसर्गपरिग्रहः ॥ ११ ॥

शुचां देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमात्मनः ।

नात्युच्छिद्य नातिनीचं चैलाजिनशुश्रूषम् ॥ १२ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपनिश्वासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थितः ।

नश्यन्नामिराग्रं सं दिशश्चानरलोकयन् ॥ १४ ॥

१ IO and BS' एवविधाक्रिया-
कारिणि

२. BN' and BS' add स्थितं

३ IO प्रतिष्ठितं

४ BN' गर्हितत्वात्

BS' notes this as an
alternative reading

५ BN' and BS' व्यवस्थाभ्यास

६ BS' स्थिर is noted as an
alternative reading

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो^१ युक्त आसीत् मत्परः ॥ १५ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्याख्यायते । योगी प्रबन्धवतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेष-
निरपेक्षेण समन्तान्बर्हिष्करणप्राणवृत्तिप्यर्थाविरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान्
शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्त करणं जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं^२ व्यवस्थापित-
नियतकालान्क्रमेण रहस्यैकाग्रबाधकरहिते देशे स्थितं । यत् एकाकी केवलः; तथा
यत्तच्चित्तात्मा यत्तं निगृहीतं चित्तं मनो येन तादृश आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स
तथाविधः सन् परमात्मनि समादधीत्, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । किंतु निराशी. आशिवः फलशंसा अतो निष्क्रान्तः मोक्षलक्षणेऽपि
फले प्रार्थनादैन्यरहितः । तथा अरिग्रहः सर्वत्र मैमत्त्वामिमानरहितः । तथा मच्चि-
त्त्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युज्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यस-
नीय इत्युक्तम् । अत्येदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात्? आत्मनः
शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसरित्तरिसरगिरिगुहादौ । गृहस्थापेक्षया सूपलि-

१. IO, BS' and BS' मच्चित्ते

२. IO समस्तान् बर्हि-

३. IO and BS' प्यनिरुद्ध

४. BN', BN' and BS' प्रग्रह

५. BS' and BN' स्थिते

६. BN' breaks off with यत्तच्चित्त

७. All except BN' समत्वा.

विविक्तसदनादौ । विशुद्धे स्थाने आसन समाधिविष्टर^१ प्रतिष्ठाप्य स्थितं प्रापय्य ।
 कीदृशम्^२ स्थिर निश्चलम् । तथा सुखवत्त्वार्थमुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितम् । तथा
 चैल^३ वस्त्रम्, अजिन मृगादिचर्म, दुशा दर्भा, तदुत्तर तल्पधानम्, तेन
 गृहस्थस्य^४ चैलाजिनोत्तरम् । यत्यादेः पुशोत्तरम् । एव तत्र स्थिरमुख आसन
 उपविश्य एकाम्र ध्येयत्वेन परिगृहीतैः स्वस्तुनिष्ठ मनश्चित्तं दृत्वा, अत एव यतचित्ते
 न्द्रियप्रिय, यता निषिद्धबहिष्प्रसरा चित्तेन्द्रियाणां मनसोऽक्षणा च क्रिया सकल्प-
 विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक
 युञ्ज्यात् समादधीत । किमर्थम्^५ आत्मविशुद्धये । आत्मनोऽन्तःकरणस्य बाह्योपराग
 रक्षणमरक्षारनाय । क्षेत्रज्ञस्य वा देहाद्यहमत्ययरूपकत्वरूपपरिनिर्वाणाय । एव चित्त-
 समाधानमभिधाय तत्साधनभूत कायसंस्थानमाह । काय कण्ठादध शरीरम्, शिरो
 मूर्धा, भीमा कन्धरा, कायशिरोभीव तत्सममवकगृजु धारयन् विभ्रत् । तथारूपो-
 ऽप्यचलो निष्कम्पोऽङ्गमेजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहित स्थित । तथा स्वनासिकाग्र
 प्राणप्रान्त सपश्यन् । अत एव च दिशः कण्ठा अनन्तलोऽयन् अपेक्ष्य [अनवेक्ष]गार्ग्य ।
 दिक्षु दृग्विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुत्तमं, न तु तत्क्षीकर्तव्यमित्यभिप्राय ।
 इत्थं विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसाक्षात्पत्तिक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण
 प्रतिपादयितुमाह । प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविकल्पक्षोभरहित आत्मा अन्त-
 र्करण यस्य स तथा । सर्वकालत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभी निवृत्त-

१ IO विष्टारं

२ BS^९ सुखत्वार्थं

३ All except BS चैलं

४ All except BS^९ चैत्र

५ IO मनस्तोऽक्षणां

६ BY मूल

७ IO ह्योऽस्यचलो

८ BS^९ अपेक्षणमाण

९ BN लक्ष्मीकरणवर्तव्य

प्रशान्तात्मा निगतभीः ब्रह्मचारिग्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो^१ युक्त आसीत् मत्परः ॥ १५ ॥

युञ्जन्नेत्रं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्याख्यायने । योगी प्रबन्धप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेष-
निरपेक्षेण समस्तान्बहिष्करणप्राणवृत्तिप्यत्रैविरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान्
शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्त करण जीवात्मान वा सततं प्रत्यहं^२ व्यप्रस्थापित-
नियतकालानिक्रमेण रहस्यैकाग्रवाधकरहिते देशे स्थितं । यत् एकाकी केवल , तथा
यत्तच्चित्तात्मा यत् निगृहीत चित्त मनो येन तादृश आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स
तथाविध सन् परमात्मनि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । किंतु निराशी आशिष फलाशसा अतो निष्क्रान्त मोक्षलक्षणेऽपि
फले प्रार्थनादैन्यरहित । तथा अररिग्रह सर्वत्र मैमत्वाभिमानरहित । तथा मच्चि-
त्त्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युञ्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यस-
नीय इत्युक्तम् । अस्प्रेदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात् ? आत्मन
शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसरित्सरिसरिगिरिगुहादौ । गृहस्थापेक्षया सूपलित-

१ IO BS¹ and BS² मच्चित्ते

२ IO समस्तान् बहिः-

३ IO and BS² प्यनिच्छ

४ BN¹, BN² and BS² प्रचह

५ BS¹ and BN² स्थिते

६ BN² breaks off with यत्तच्चित्त

७ All except BN² समत्वा-

विविचसदनादौ । विशुद्धे स्थाने आसन रामाधिपिष्टर^१ प्रतिष्ठाप्य स्थिति प्रापथ्य ।
 कीदृशम्^२ स्थिर निश्चलम् । तथा सुरासन्त्वार्यमुच्छ्रयनिम्नत्वातिशयरहितम् । तथा
 चैल^३ वस्त्रम्, अजिन मृगादिचर्म, कुशा दर्भा, तदुत्तर तल्पधानम्, तेन
 गृहस्थस्य^४ चैलाजिनोत्तरम् । यस्याटे वुशोत्तरम् । एव तत्र स्थिरसुख आसन
 उपविश्य एकाग्र ध्येयत्वेन परिगृहीतैः वस्तुनिष्ठ मनश्चित्तं कृत्वा, अत एव यतचित्ते
 न्द्रियक्रिय, यता निपिद्धबहिष्प्रसरा चित्तेन्द्रियाणा मनसोऽक्षणा च त्रिया सकल्प
 विफल्यञ्ज्वादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक
 युन्यात् समादधीत । किमर्थम्^५ आत्मविशुद्धये । आत्मनोऽन्त करणस्य बाह्योपराग
 लक्षणमलक्षालनाय । श्रेयसस्य वा देहाद्यन्प्रत्ययरूपकलङ्कपरिमार्जनाय । एव चित्त
 समाधानमभिधाय तत्साधनमूत कायसस्थानमाह । काय कण्ठादध शरीरम्, शिरो
 मूर्धा, ग्रीवा कन्धरा, कायशिरोग्रीव तत्सममवममृजु धारयन् विभ्रत् । तथारूपो
 ऽप्यँचलो निष्प्रकम्पोऽबमेजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहित स्थित । तथा स्वनासिकाग्र
 घ्राणप्रान्त तपश्यन् । अत एव च दिश काष्ठा अनभलोक्त्यन् अपेक्ष्य[अनवेक्ष]मार्ण ।
 दिक्षु दृग्निक्षपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तम्, न तु त^६क्षीकर्तव्यमित्यभिप्राय ।
 इतः विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसमापत्तिरक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण
 प्रतिपादयितुमाह । प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविकल्पक्षोभरहित आत्मा अन्त
 करण यस्य स तथा । सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभी निवृत्त

१ IO विष्टरं

२ BS^१ सुखत्वार्थं

३ All except BS चैलं

४ All except BS चैला

५ IO मनस्तोऽक्षाणा

६ BY मूठ

७ IO रूपोऽस्यचलो

८ BS^१ अपेक्षणमात्रं

९ BY लभीकरणकर्तव्यं

साध्वसः । तथा ब्रह्मचारिग्रते स्थितः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनं व्रतम् ; तस्मिन् स्थित इति सर्वार्थविययप्रार्थनारहितत्वमनेन विशेषणेनोक्तम् । इत्थं मनः संयम्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मय्येव परमात्मन्येकस्मिस्तत्त्वे चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः सन् तत्परः तथाविधाद्योगादनन्यविषयमना आसीत् तिष्ठेत् । एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदा प्रत्यहमात्मानमन्तःकरणं युञ्जन् समादधानः सन् मद्रक्तः मामेवात्मत्वेन समाश्रितः । अत एवानन्यमानसोऽन्यस्मिन् विषयान्तरे नै यस्य मानसम्, मामेव भक्तो गत्समापत्तिमेव च समाधिकत्वेन प्रतिफलः सन् मत्संस्थां मयि वर्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणं प्रशममधिगच्छति स्वीकुरुते । कीदृशीं शान्तिम् ? निर्वाणपरमां निर्वाणं शरीरादावनात्मन्यात्मप्रत्यक्षदिक्षोभविरतिरूपा निर्वृत्तिः । परमं प्रकृष्टफलतया स्थितं यस्यां सा तथोक्ता, ताम् ॥

इत्यमस्य योगस्य कर्मसमाधिलक्षणमहायोगान्तर्वर्तिनो यथोक्ताद्वैतात्म-
ज्ञाननिष्ठतयानुष्ठेयतयाभ्यनुज्ञातस्यान्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह—

योगोऽस्ति नैवात्यशतो न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्रशीलस्य नातिजागरतोऽर्जुन ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १८ ॥

एष यथोक्तो योग एवंविधस्यानुष्ठानुर्नैवास्ति, नैव सम्भवति । कीदृशस्य ? अत्यर्थमश्नतः, सौहित्यपर्यन्तं भुञ्जानस्य । तथा एकान्तं सर्वथा अनश्नतोऽपि नास्ति ।

तथातिस्वप्नशीलस्य नित्यं निद्रारतस्य ; तथा सदैव जाग्रत उन्निद्रस्यापि नास्ति । अत्यशनाद्धि कायगौरवशूलाभिष्यन्दादयो दोषाः चित्तमकर्मण्यं संपादयन्ति । अत्यन्तानशनाश्च [नाच] धातुक्षयादयः शक्तिहानिमौवहन्ति । अतिस्वप्नादालस्यादय उद्योगभङ्गम् । अत्यन्तनिद्रापहारादजीर्णादयो दौर्मनस्यादिकमापादयन्ति । अतो युक्ताहारविहारस्य युक्तो हितमौत्राकालावच्छिन्नत्वादुपपन्न आहारो भोजनं विहारः चङ्क्रमणादिर्यस्य तादृशस्य ; तथा कर्मसु दृष्टादृष्टविषयेषु व्यापारेषु युक्ता चित्त-शरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टा मनःकायव्यापारो यस्य तस्य तादृशस्य ; तथा युक्तौ^१ यथाकालमावित्वात्रचाय्यौ^२ सप्तबोधौ^३ निद्राजागरौ यस्य तस्य ; तादृशस्य योगिन एष योगो दुःखहा भवति, अभ्यस्यमानः क्लेशं हन्ति, सुखेन संपाद्यत इत्यर्थः । विकरणानियमोऽत्र छान्दसः । संस्पृष्टंमन्वास्तु षाठान्तराणि योजयन्ति ॥

एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिलक्षणं योगस्याह—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १९ ॥

यदास्य योगिन समाध्यभ्यासकाष्ठां प्राप्तस्य चित्तं विनियतं निगृहीतं सत् सप्रजातसमाधिभूमिकाः वितर्कविचारानन्दास्मितानुगताः अतिक्रान्तं सत् स्थूल-सूक्ष्मेषु ध्येयेषु लब्धसंगमत्वाच्चानि त्यक्त्वा एकस्मिन् ध्येये आत्मन्येव खभाव

१. IO आपादयन्ति

२. IO मात्रः

३. BS' and BN' युक्त

४. All except BN' युक्तो

५. BS' न्यायौ

एवावतिष्ठते, अवस्थितिं प्रतिष्ठासंयमं लभते, तदा तस्या दशायामात्मैकाराम-
त्वात्सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तेभ्यो भोगेभ्यः स्पृहारहितो निरभिकाङ्क्ष असौ युक्त
सपन्ननिर्बीजसमाधिरित्युच्यते ॥

तस्यात्मध्याननिष्ठस्य योगिचित्तस्यैव योगशब्दवाच्यस्योपमानमाह—

यथा दीपो निरातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यत्तचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनि ॥ २० ॥

आत्मनि निरुत्तरे ध्येये योगं समाधिं युञ्जानस्य योगिनः सर्वत
प्रत्याहृतत्वात् यतं निगृहीतं चित्तं येन तादृशस्य सा उपमा तदुपमानं तत्त्वज्ञैः
स्मृतम् । यथा दीपः प्रद्योतको निवृत्तत्वात्तदेशे स्थितः सन्नेङ्गते न प्रकम्पते,
तथैवात्मात्मध्याने समाधौ स्थितः योगिचित्तं न प्रकम्पत इत्युपमानं वाक्यमध्याहार्यम् ।
अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नैः प्रबलविपक्षत्वाद्यल्लंकारक्षणीयत्वं योगिचित्तस्य
प्रतिपादितम् ॥

१. IO and BN¹ प्रतिष्ठां

The following verse is
found in the margin in
BS¹ but no indication is
found therein as to be
where the verse should
be inserted

२. BS¹ उपमेय

३. BS¹ and BN¹ प्रत्यासन

४. All except BS¹ यद्

इति भागौ पूरयेदन्नेः तयोरेकं प्रपूरयेत् ।

मास्तस्य प्रथारार्थं यदुक्तमवशेषयेत् ॥

अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवेनात् ।

यत्र चेत्नात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २१ ॥

सुरमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चेत्प्रायं स्थितश्च्यवति तच्चतः ॥ २२ ॥

य लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः^१ ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि त्रिचाल्यते ॥ २३ ॥

त विद्याद्दुःखमयोगप्रियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्निष्णचेतसा ॥ २४ ॥

त योगसंज्ञित समाध्याख्यमर्थं विद्यात् जानीयात् । क तम्^२ यत्र यस्मिन्निरुद्ध
निवृत्तबहिष्प्रचारतया नियमित चित्तम्, योगसेवनाद्योगस्य समाधे प्राप्यस्यान्यस्य
सेवनादाश्रयणात् उपलब्धपरमोपेतत्वात् । तत्रैव विश्रान्त सद्योगान्तरविषय प्रयत्न-
मुत्सृजति, तस्यैव योगस्य निरुत्तरत्वात् । अत एव तस्यानवस्थाया योगी^३ यत्रात्म-
नैवात्मानं पश्यन् स्वसदेवनेन स्वरूपमनुभवन् आत्मनि स्वभाव एवाधिकरणभूते तुष्यति
परा प्रीतिं प्रतिपद्यते, त योग विद्यादिति सम्बन्ध । तदानीं हि निवृत्तसकल-

१ BS and BS^१ सेवया
BS^१ notes सेवनात् also

२ IO omits this artha

३ BN नियमित निश्चित

४ BN परमेऽपि यत्नान्

५ IO omits योगी

बाह्योपराग^१ चित्तमात्मसमापन्न सत् शुद्धसवेदनैलक्षणतद्धर्मत्वेनावतिष्ठते । तथा यत्रात्यन्तिकमनन्त निरुमसखरूपाणुभवचमत्कारमय सुख सहज आनन्दोऽभि व्यज्यते । कीदृश सुखम्^२ अतीन्द्रियम्, श्रोत्रादीनि बाह्यानीन्द्रियाप्यतीतमतिक्रान्तम् । अत एव बुद्धिप्राह्य बुद्ध्या तात्कालिकया बोधलक्ष्मणयात्मन म्वशैक्त्यैव प्राह्य सवेद्यम् । अय योगी वेत्ति जानाति, त योग विद्यात् । तथा यत्र स्थितो यस्मिन् लब्धविश्रान्तिरय योगी तत्त्वत परमार्थरूपत्वात् परमार्थात् च्यवते न विद्युज्यते, तथा य योगमासाद्य ततोऽधिकं तस्मादुक्तप्रमपरमन्य लाभमिष्टप्राप्ति योगी न मन्यते न बुद्धयते । अत एव प्रागुक्तम्, यत्र स्थितस्तत्त्वतो न च्यवत इति । अत एव यस्मिन् स्थितस्वरूढो निवृत्तेतरव्यापृति सन् योगी गुल्यापि केनचिन्मानसेन शारीरेण वा दु खेन न विचास्यते, न ततो^३ व्युत्थाप्यते, त योगसंज्ञितमर्थं विद्यात् । कीदृशम्^४ दु खसयोगविद्योग दु ख विषयेष्विन्द्रिय प्रवृत्तिजनितो राजस क्लेश , तेन सयोग , ससारिदशाया सम्बन्ध , तस्माद्वियोगो निरह त हेयस्तुभार्यनाजन्मैदु खेन सम्बन्धाभाव एव प्रियोग इत्यर्थ । स एव-लक्षणो योग पर समाधिनिर्भूतरानन्दलाभलक्षणमहाफलहेतु निश्चयेन नि सन्देह-त्वेनानिर्विण्णचेतसानुद्विग्नमनसा योक्तव्य समाधातव्य । अलब्धभूमिकस्य हि योगिन प्रथम सन्देह , आलक्षितश्चाभ्यासदशाया क्लेश सभाव्यते—इति निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा स योक्तव्य इत्युक्तम् ॥

१ BN^१ राग

२ IO संवेदलक्ष

३ BN^१ शक्तिप्राह्यं

४ IO स्वरूपात्

५ BS^१ परमात्यरूपात्

६ IO तत्त्वतो

७ IO जन्मना

एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणां समाधिसिद्धिमभिधाय पुनरपि प्रकृतकर्मयोगक्रममेव समाश्रयंस्तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह—

संकल्पप्रभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २५ ॥

शनैःशनैरुपरमेदबुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्ममंथं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २८ ॥

युञ्जन्नेरं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति ॥ २९ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । शनैः शनैः उत्तरोत्तरविशेषारोहणक्रमेण नै सहसैवोपरमेत्, बाह्येषु विषयेष्वासङ्गात् । तथा देहादावात्माभिमानात् निर्वर्तेत । केन साधनेन? बुद्ध्या, सम्यग्ज्ञानेन । कीदृश्या? धृतिगृहीतया । धृतिः परमात्मन्यहङ्कारावष्टम्भलक्षणं धैर्यम्, तथा गृहीता स्वीकृता या बुद्धिस्तया तादृश्या । सात्त्विकी हि

१ IO रोहक्रमेण

२. BN¹ add: तु

३. IO निवर्तते

धृतिर्यां बुद्धिं धारयति, सात्र योगे साधनत्वमर्हति । तस्या धृतेर्लक्षणं वक्ष्यति—

“ धृत्या यया धारयते मन प्राणेन्द्रियत्रिया ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ”

पूर्व—किं कृत्वोपरमेत्' मनसैव परेण मोक्षविषयेणैव चेतसा प्राक् स्थावर-
सङ्गयोक्तेनै संकल्पप्रभवान् विषयग्रहणव्यग्रजङ्गममन समुत्थान् सर्वान् दृष्टानुश्रविक-
भेदेन समस्तान्, तथा प्रत्येकमशेषान्^१ अविद्यमानसंस्कारमात्रान् कामान् भोगा
स्थक्त्वा परिहृत्य । तथा तेनैव मनसा, न तु विषयविषयेण इन्द्रियग्राम करणवर्ग
समन्तत सर्वेभ्यो विहितेभ्योऽपि शब्दादिभ्यो विनियम्य रागादिदोषपरिहारात्मना
विशेषेण निर्गृह्य—इत्यनेन प्रस्तुतसमुच्चयानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषय कर्मत्यागस्ये-
न्द्रियनियमस्य च पूर्वोक्तक्रममेव सारयति । एवमनेन क्रमेणात्मसस्य मुख्य आत्मनि
ब्रह्मापरनाम्नि सम्यक् स्थित लब्धविश्रान्ति मनोऽन्त करण कृत्वा सपाद्य तत्रतिरिक्त
वस्त्वन्तर न किञ्चिद्व्यायेत् । तदानीं हि सर्वं ब्रह्मरूपैव प्रकाशते, एवविधे-
नाभ्यासक्रमेण यतो यतो यस्माद्यस्मात्कुतश्चिद्बन्धनभूतादाभ्यन्तराद्वाद्याच्च मनश्चेतो
निश्चरति निर्गच्छति, तस्मात्तस्मान्नियम्य प्रतिपिध्यात्मनि परमकारण एव वश
नयेत्, तत्रैव निवर्त्नीयात् । यत स्वभावत एतच्चक्षुल चपलम्, तथा प्रार्थितेऽपि
विषये न चिरमवतिष्ठत इत्यस्मिन्, यस्मात्तस्मिन् आत्मवशा नीते सति एन योगिन
प्रशान्नमनस विषयमुखौन्मुम्यक्षोभविरतिनिर्भृतचेतस^२ सन्त स्वयमेवोत्तम नित्य-

१ All except B' वत्सा

२ IO युक्तेन

३ IO अशेषत

४ IO omits विषय

५ IO and BS' omit प्रस्तुत

६ BS' कामत्याग

७. BN निर्भृतचेतस

IO omits निर्भृत .नित्य

निरवद्यस्वभावत्वादुत्कृष्टं सुखं सहज आनन्द उपैति उपगच्छति । कीदृशं योगिनम् ?
 शान्तरजसम् ; शान्तं विलीनं रजोविषयप्रवृत्तिहेतुर्गुणो यस्य ; अत एव ब्रह्मभूतं
 परमात्मसमापन्नम् ; यस्मादकल्मषं अविद्यमानाजानलक्षणाकिल्बिषकल्मषम् । एवमनेन
 यथोक्तेन क्रमेण प्रबन्धप्रतिपादितेन नियतमानस संश्रैतान्त.करणो योगी सर्वदा
 सर्वास्ववस्थानु “पश्यन् शृण्वन्” इत्यादिना प्रतिपादितै स्वात्मानं युजन्
 समादधानं सुखेनासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणादिङ्गेशाभावादानायासेन ब्रह्मणा
 परमात्मना संयोगानभेदमत्यन्तं नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ॥

इत्थं सिद्धनिरुत्तरसमाधे कर्मयोगिनो लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपाद-
 प्तिमाह—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ३० ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३३ ॥

१. BS' पूर्वमेव

१. BN' दित्वा

२. BS' प्रयातान्त.करणो

यथोक्तेऽस्मिन् कर्मयोगे युक्त समाहित सर्वत्र सर्वदा सर्वथावहिताचितो योगी आत्मान अद्वयचिन्मात्रैकलक्षणयौग्यस्वरूप सर्वभूतेषु परस्पर भिन्नत्वेनावस्थितेषु चराचरेषु प्राणिषु स्थित पश्यति । यदात्मन सामान्यचिन्मात्र रूपमेक तदात्मकान्येव भूतानि प्रेक्षते इत्यर्थः । तथोक्तैस्वरूपे स्वात्मनि सर्वभूतानि विगलितान्योन्यभेदानि पश्यतीत्यात्मन सर्वभूताना चाभेददर्शनं प्रतिपादितमेव । अभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतत् । यथा चैतन्सभवति तथा प्रतिपादितमेव प्राक्, तथापि स्मृत्यर्थं पुनरुच्यते । आत्मा नामाय सुखदुःखप्राद्यप्राहृक्मूढत्वशून्यत्वादिसकलकल्पविरहविशुद्धसवित्प्रकाशैकलक्षणं, तस्य सवेदितृत्व नामायभिचारी गुणः तेन यद्यत्सवेति तत्तत्सवेद्यमानमेव तेन तेन रूपेणात्मानं लभते । सवेद्यमानता च निविकल्पावस्थापृथिका भवति । तेन यद्यत्किञ्चिद्यदा यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा सवेद्यते तत्तदद्वयानन्तचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मन सवेदितुः, दैद्याना च सर्वभूताना नास्ति वास्तव कश्चिद्भेदः । केवलमचिन्त्यर्परमेश्वरमायोद्भाविता वेद्यवेदकविकल्पसर्वमिदमन्योऽयं विभिन्नतयावभासयति । स च परमेश्वरप्रसादादुमिपितया विद्यारयया दिव्यया दृशा तत्त्वविद्विस्तादृशो विभान्यमानो यदा विगलति, तदा भिन्नसेतुसागरसरिल्वत् सर्वमिदमात्मतथैव ऐक्येनावभासते । ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्तिरेवाधिष्ठित इति कर्मयोगी सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च भूतप्राये समदर्शनं, अद्वैतात्मैकतत्त्वैकदशीत्युक्तं । यद्वात्मा सोऽहमेवेत्यभेदं भगवान् प्रतिपादयितुमाह—यो योगी सर्वत्र भावजाते मा यथोक्तात्म

१ BS यथोक्त

२ BS omits दर्शनं अभेद

३ IO लक्षणस्य

४ BS* परमेश्वर

५ BS अवभासयते

६ BS* आत्मतत्त्वैव

तत्त्वैकरूपगुक्तयोपपत्त्या पश्यति; मयि च सर्वं तथैव पश्यति; तस्य तत्त्वदर्शिनोः
 अहं न प्रणश्यामि, नादृश्यो भवामि; सोऽपि मे स्वरूपमृतत्वान्न प्रणश्यति, नादृश्य-
 त्वमापद्यत इति कर्मयोगैसिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपादनपरमेतद्भगव-
 द्बचनम् । किंच यो योगी सर्वत्र सर्वस्मिन् देहप्रभृति सुखं दुःखं वान्यं वा
 कंचित्प्राणिधर्ममुक्तयोपपत्त्या संवेद्यमानस्य संविदात्मकत्वापरिवृत्ततया समं
 संविन्मात्रैकरवभावं पश्यति बुद्धयते । कथम् ? आत्मौपम्येन आत्मानमुपमानीकृत्य
 स्वानुभववदित्यर्थः—स सर्वथा सर्वेण केनचिद्दोक्ताधारणेन प्रकारेण वर्तमानोऽपि
 मयि वर्तते, मदभिन्नः 'अहमेवासौ' इत्यर्थः । स एवंविधो योगी सर्वास्ववस्थाम्बवित्पु-
 निरुत्तरसमाधिफलास्वादो दुर्वारविघ्नवृन्दानुबन्धदुःसाधयोगाङ्गानुष्ठाननिष्ठोपरभ्य-
 समाधिफलपूर्वोक्तयोम्यपेक्षया परमो निरुत्तरातिशययुक्तः ईश्वरवत् सर्वसाम्यदशाधि-
 रूढत्वात् जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥

अथ संप्रत्यननुभूतत्वादस्य सर्वसाम्यप्रतिपत्तिफलस्य समाधेरसम्भाव्यतां
 मन्यमानः अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं पराम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥

१. IO and BN' omit योग

२. BS' adds सर्वेण

हे कृष्ण! योऽयं समनन्तरं कर्मयोगरक्षण अन्ययोगविलक्षणो योगम्वया प्रोक्तः, एतस्य परां स्थितिं प्रकृष्टा प्रतिष्ठा न पश्यामि, न तर्कयामि, चञ्चलत्वात् अनवस्थितत्वात्; यस्मात्तत्साधनं मनश्चञ्चलं प्रकृतिचपलम्, अतः प्रमाथि प्रमथनशीलम्, यतः कृच्छ्रलब्धामपि भूमिकामुन्मार्गप्रवणत्वादाशु विनाशयति, न च तद्व्यावर्तयितुं शक्यम्, यतो बलवत् अस्य विषयान्प्रत्यभिधावत् शैलेन्द्रशिखर-विशीर्यमाणसलिलौघवत् दुर्धरं बलम्; यतो जन्मसहस्राभ्यस्तेषु विषयरसेषु दृढासक्तत्वात् दृढम्; तन्मैवंविधस्यास्य मनसो निग्रहमुत्पथात्प्रतिषेधे^१ सुतरां दुष्करं तु साधं संभावयामि । कस्यैव वायोरिव । यथा वायुः स्वाच्छन्धेन दिक्षु प्रसरन्निगृहीतुमशक्यं, एवमेतन्मनः ॥

अथैतदभ्युपगमपूर्वकमभ्यैवमुत्तरं भगवानाह—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३६ ॥

नास्त्यत्र संशय इदं चलं स्वभावचपलं मनः तु खेन निगृहीतुं शक्यते; किंत्वभ्यासेन वैराग्येण चोपायद्वयेन गृह्यते नियम्यते । अभ्यासश्चात्र कर्मयोगं “पश्यन् शृण्वन्” इत्यादिप्रागुक्तक्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितविषयौन्मुस्येन

१. BS¹ यदि तत्सा

२. IO धार्यत-

३. BN¹ adds दृढासक्तेषु

४. IO प्रतिषेधनं

५. IO omits दुष्करम्

६. IO and BS¹ शक्य एव

७. BS¹ यथैत

८. IO and BS¹ पूर्वमुत्तरं

९. BN¹ योगे

प्रवर्तमानानु सर्वप्राणवृत्तिषु च शरीराव्यभिचारित्वात्तथैव प्रवर्तमानास्वप्युपदेशानु-
सारिणा क्रमेण यथोक्ते स्वात्मनि निवेशनात्मकस्थितिलाभविषये यत्नः वैराग्यं
चानिपिद्धविषयस्पर्शानुभूयमाने सुखे सहजानन्दनिरुपमास्वादाविस्मरणादनासङ्गः ;
ताभ्यामेवंविधाभ्यां कर्मयोगाधिकृतपुरुषैकगोचराभ्यामेतत्सुचञ्चलमपि चित्तं
नियन्तुं शक्यमेव ॥

अत एव—

अमंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३७ ॥

यतो व्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मना अनियमितान्तः-
करणेन पुरुषेण एष योगो दुष्प्रापो दुर्लभः ; वश्यात्मना विधेयान्तःकरणेन
पुनः पुरुषेण यतता नित्यमविच्छिन्नोत्साहतया प्रयत्नं कुर्वता उपायतो यथोक्त-
ज्ञानलक्षणादुपायात् स्वीकर्तुं शक्य एव ॥

अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य श्रुतिमात्रावगन्त्वौदभ्यासवैराग्ययोर्ध्यात्यन्तदु सा-
धत्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमाद्योगस्य दुरवापस्य योगं प्रत्युपायत्वं स्यात् वेति
सशयान अर्जुन उवाच—

अयतः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

लिप्तमानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

१. BN¹ योगादिकृत
२. IO अत आह
३. All except BS¹ स्वाद्यभ्यास

४. BS¹ notes an alternative reading without च

५. IO and BS¹ अयतिः

अनेकचित्तोऽपिश्रान्तो मोहस्यैव वश गतः ।

अग्राप्य योगमसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३९ ॥

औप्तोपदिष्टादुपायान्नि सशयतया फल्स्य सभावना श्रद्धा इति किलोक्ता,
तयोपत श्रद्धावान्, अत एव सता सत्पुरुषाणामुत्तमफलार्थिना पुसा पन्थान
प्रेप्सुरपि यदि योगादुक्तलक्षणात्समाधेश्चलितमानस विच्युतचित्तवृत्ति, अत
एवायतोऽयत्नशून्य, ततश्च ब्रह्मण परस्योपेयस्य तत्त्वस्य पथि प्राप्स्युपायरूपे
मार्गे प्रमूढ प्रकर्षेण मूढ सम्यग्ज्ञानरहित, अतश्चोपायानिश्रयादनेकचित्तै
विकल्पाकुलत्वात्प्रतिक्षण चञ्चलत्वाद्बहुविधमनोवृत्ति, अत एवाविश्रान्तो न
कचिल्लब्धस्यति, यतो[अतो] मोहस्यैवाज्ञानस्य वश गतो विधेयता प्राप्त स्यात् ।
तदेतया दोषसामग्र्या योगससिद्धिं समाधिलभमप्राप्त सन् का गतिं गच्छतिः
तस्यैवविधस्य श्रद्धामात्रैकालम्बनस्य परिशिष्टोपायरहितस्य देहादूर्ध्व कीदृशे
योन्यन्तरे^१ गमनमित्यर्थ ॥

तदेव पृच्छति—

कंचिन्नोभयविर्भ्रशाच्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महानाहो विनाश वाधिगच्छति ॥ ४० ॥

एतन्मे सशय कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ४१ ॥

१ All except BS² विभ्रान्तो

२ IO and BS¹ अप्राप्तोप

३ IO वित्त

४ BN योन्यन्तरा

५ BN¹ कचिल्लोभय

६ IO विभ्रष्ट

कैचिदित्यभीष्टप्रश्ने । अपि नमैवं श्रद्धानः पुरुषः स्वर्गापवर्गलक्षणस्य
 गतिद्वयस्यापि अंशौदभावादेकतरगतिं प्रत्याशासंभवे छिन्नाभ्रमिव पवनविशीर्णो
 जलद्रो यथा विनश्यति तद्वत् पुनःसन्धानमापद्यते, उत गतिद्वयोपायनिश्चया-
 भावात् अप्रतिष्ठः निरवलम्बनस्सन् आत्यन्तिकमेव विनाशं प्राप्नोति, अपुनरु-
 त्थानायैव संसारशब्दे पततीति? एतमेवंविधं सन्देहं मम विनाशयितुमर्हसि, यतस्त्वतः
 सर्वमसौरिगतिवेदिनः सर्वज्ञानन्योऽस्य यथोक्तस्य संशयस्य परिहर्ता न संभाव्यते,
 यत उक्तं भगवता—“बहूनि मे व्यतीतानि” इत्यत्र श्लोके सर्वजन्तूनां
 नानागतिवेदित्वम् ॥

अथैवंविधसंशयच्छेदाय भगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४२ ॥

तम्यैवंविधस्य भोगापवर्गलक्षणसिद्धिबीजभूतश्रद्भागुणसंस्कृतचित्तस्य पुंसः
 कचिदपि विषये विनाशः सर्वदुर्गतिहेतुः ज्ञानअंशलक्षणस्तिरोभावो न विद्यते ;
 क्व न विद्यते, इहामुत्र वा ? इहेति दृष्टानुश्रविक्रमोगाधिकरणे संसार इत्यर्थः ।
 अमुत्रेत्येतस्सादन्यत्र स्वात्मप्रतिष्ठाहेतावपवर्ग इत्यर्थः । यतः कल्याणवान् कुशल-
 मिनिवेशी न कश्चिद्दुर्गतिमज्ञानदूषितत्वाददुष्टां योनिं प्राप्नोति । श्रद्धावतश्च

१. BN' कश्चिदिति ।

२. IO अंशभावात्

३. IO संसार

४. BS' omits अत्य

कल्याणकारित्वमवश्यमेव स्थितम् । श्रद्धा हि नाम परमेश्वरप्रसादकल्पद्रुमस्य
बीजकणिका , तं भोगापवर्गलक्षणफलसम्पत्तिसमृद्धमकृत्वा न निवर्तते, केवल मृदु-
मध्याधिमात्रत्वादितारतम्यात्कालविशेषापेक्षिणी स्वकार्यं निवर्तयति ॥

यत एवमत —

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४३ ॥
अथना योगिनामेव जायते श्रीमतां^१ कुले ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४४ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौरुदेहिकम् ।
ततो भूयोऽपि यतते संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यनशोऽपि सन् ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४६ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४७ ॥

योगभ्रष्टो योगात् यथोक्तज्ञाननिष्ठतया शास्त्रविहितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणात्
समाधेर्भ्रष्ट , परमेश्वरसमापत्तिलक्षण फलमप्राप्यैव विच्युत सन् श्रद्धाबीजे सत्यपि

१ IO, BS¹ and BS² श्रद्धादि नाम

२ BS² मध्यादि

३ BS¹ श्रीमतां This is noted as
an alternative reading
in BS² also.

४. IO, BS¹ and BN¹ नसिद्धि

५ BS¹ and BN¹ याति

६ BN¹ omits योगात्

ईश्वरेच्छाप्रसादेव संप्रति तीव्रमथैगाभावाद्यत्नादिसहकारिसामर्थ्यैकव्याप्ति काग-
 न्तसापेक्षितम्. सन् पुण्यवृत्तां प्रवृष्टज्ञानानपप्रभृतिशुभकर्मकारिणां सम्बन्धिनो
 लोकान् तन्कर्मोचितभोगाधिकैरण्मृतानि शुभानि माष्य आमास, नत्र च तत्कर्मनु-
 रूपाः शाश्वती. समाः सन्समदृश्यानि वारिष्ठ्युत्तिना निरमगनुभूय नदमाहम-
 कर्मफलोपभोगान्ते कर्मभूसाख्यां शुचीना धीमतां धदाभिजनकर्मणां लक्ष्मीयतां
 कुले अन्वये अभिजायते जन्म लभते । येन भोगाभ्याञ्छालेनकष्टैरिभचितत्वा-
 दसम्पन्ननुष्ठितोत्कर्मयोगाच्छदां प्राप्तः, तस्मैवा गतिर्नादिष्टा । सन् त्वत्कर्मप्रवणत्वेऽपि
 सति कुतश्चिप्रतिरुधात्कर्मयोग. सम्यग् न निर्दृष्टः, स इमां गतिनाभोतीति
 पक्षान्तगोपन्यामेनाह । अथवा योगधरो योगिना यथोक्तकर्मसमाधिनिष्ठानाम्, अन-
 एव धीमतां प्रवृष्टज्ञानपुत्रत्वात्कश्चिन्म[शम्]बुद्धिमतां कुले अन्वये अभिजायते समु-
 त्ययते । ईदृशमेतदेवंविधानां योगिना कुले जन्म दुर्लभतरं कर्मयोगप्रदमन्तरेण
 न केनचिन्प्राप्तुं शक्यम् । तस्मिन् जन्मनि तं बुद्धिमयोगं तादृशं बुद्ध्या ज्ञान-
 संश्रुतया पिया सम्बन्धं लभते । कं तम् पौरुषैकिकम् । पूर्वमिन् देहे भवनः, यत्र
 ज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपो योग तेनाधितमसत निर्वाहित । तत्र किञ्च
 तथाविधयोगममाद्यदणहेतुभूतज्ञानमन्त्रिणा बुद्ध्या सम्बन्धोऽप्यामृदेव । स च
 परमेश्वरानुभवं विना न भवति । स च परमेश्वरानुभवं नादृशन्तो विरमति । अत
 कुतश्चिद्विभलेनात्कंचित्कालं विशिष्य पुनरभियज्यत एव । तन्मन्हुद्वियोगमादा-

१. BN' भोगादिकरण
२. BN' कण्डवित्त
 BS' कण्डवित्तवाल
३. IO शत्रुदित्तला

४. BS' and BN' धेतः
५. BS' संश्रुतया
६. BS' एव

स्यात् भूयः पुनरपि प्रयत्नमारभते । संसिद्धिनिमित्तं^१ योगफलावाप्त्यर्थं यस्मात्तेनैव
 पूर्वजन्मसम्यग्द्वेन मन्देनाप्यभ्यासेन योगविषयेण संस्कारात्मनावस्थितेनावशोऽपि
 अनिच्छन्नपि ह्रियते आत्मसात्क्रियते । कस्मात्तेनाभ्यासयोगेन ह्रियत इत्याह—
 यस्मात् कर्मसमाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि स्वरूपं ज्ञातुकामोऽपि^२ शब्द-
 ब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्त्वमतिवर्ततेऽतिक्रामति, निश्चयाभावाद्योगविषया प्रवृत्तिरेव न
 संभवति । संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकम् । अतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तत
 इत्युक्तम् । स पुनर्योगी प्रयत्नादुद्योगाद्यतमानो योगैमनुतिष्ठन् तदनुष्ठानसंस्कार-
 वशाच्च संशुद्धकिल्बिष-प्रक्षालिताज्ञानमयकलङ्को बहुभिर्जन्मभिः परां काष्ठामधि-
 रूढे तादृशि ज्ञाने ततोऽनन्तरं संसिद्धः सम्यक् प्राप्तप्रापणीयः, परां गतिं
 परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्रकृष्टां भूमिं प्राप्नोति, यतः परं गम्यान्तरं न विद्यते ॥

एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४८ ॥

सुतीव्रस्यापि तपोमात्रस्य अन्तवत्फलत्वात्तपस्विभ्यो योगी नित्यनिरुत्तरा-
 नन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ; ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमार्गशरणेभ्यः ; तथा
 कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलकर्मवद्भ्योऽधिकः । तस्मात्त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य

१. IO and BS³ add प्रयत्नविशेषण-
 मेतत् after निमित्तं
 BN¹ adds it after अवा-
 प्यर्थ

२. BN¹ and BS¹ कामोऽपि
 ३. BN¹ योगमव
 ४. IO omits मात्र

सर्वोत्कृष्टो योगी भव । ये केचन योगिनो दर्शनभेदात् संभवन्ति, तेषामप्यय-
गेर्विधो योगी प्रकृतम इति प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४९ ॥

समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः समाहितो
मम मतः । कोऽसौ ? यः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया युक्तः सन् मद्भते-
नान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मां परमात्मानमीधरमेकं तत्त्वं परमोपेय-
तयागतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनान्तःकरणेन भजते, चाङ्गमनःकायव्यापारान्मत्परानेव
कुर्वन् मद्भक्तो भवति । यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमत्स्वरूपावगमपूर्वं मामेव यं
उपास्ते स एव समाहिततम इत्यौम् ॥

याता यस्याङ्गभावं दधति यदि परं योगतामन्ययोगाः

तं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसुकराम्यासवैराग्यगम्यम् ।

सम्यक् संप्राप्तकामैः परमगुरुरिति श्रद्धया पर्युपास्यः

पष्टोऽध्यायोऽयमार्थैरवहितमतिभिस्त्यक्तसर्वान्यकार्यैः ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्वक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि सतस्तव
ज्ञेयशेषो विद्यत एवेत्यात्मन एव जगत्कारणत्वादि प्राक्सूचितप्रायं ज्ञेयान्तरं
स्फुटतया प्रतिपादयितुं भगवानुवाच—

मथ्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रितः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

पष्ठध्यायपरिसमाप्तौ मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजति स युक्ततम इति
यदुक्तम्, तदेवै मथ्यासक्तमना मैदाश्रितश्च इत्यनेन पदद्वयेनेहानूदितम् । ततश्च मत्त्वं
रूपं ज्ञात्वा मां भजंस्त्वं यथा येन प्रकारेण सन्देहरहितं कृत्वा समग्रं संपूर्णस्वरूपं
मां ज्ञास्यसि प्रतिपत्स्यसे, तदिदानीं शृणु । अयं हि जगत्प्रपञ्च. स्वतःसिद्ध-
नित्यप्रधानपरिणामतया कैश्चित्प्रतिपन्नः; अन्यैः परमाणुपाकप्रभवत्वेन; इतरैः क्षणिक-
ज्ञानसन्तानभ्रमजन्यतया; परैश्चान्यथा च—इति किमत्र तत्त्वं स्यादित्यस्ति संशयस्या-
वकाशः । तस्मिन्श्रयार्थं चेदं वक्ष्यमाणमवधारय ॥

१. IO परमयोर्मिनोऽपि.

BS' notes this as an
alternative reading.

२. IO and BN' समाश्रित

BS notes this as an
alternative reading.

३. All except BS' omit तदेव

तेदवधारणादेव च समग्रं मत्स्वरूपज्ञानं भविष्यतीत्याह—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नै पुनः किञ्चिद् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

इदं समनन्तरप्रस्तुतं जगत्प्रपञ्चपरमार्थप्रतिपत्तिविषयं मत्स्वरूपैसात्सर्वसंवित्तिविषयं च ज्ञानम्; उपपत्त्युपन्यासरूपं शास्त्रम्; तदुभयसाक्षात्कारं विशिष्टेन ज्ञानेन सहितमशेषतः कथयिष्यामि, यत्प्रतिपद्य भूयो बोद्धव्यं वस्तु न किञ्चिदवशिष्यते, यदवगमाद्विदितसकलपेद्य कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥

एतयोश्च ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संवेदनमेव फलं पर्यवस्यति; तच्च परमरहस्यं सर्वमुल्लभम् । यतः—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्पतः ॥ ३ ॥

इह निरवधौ प्राणिसर्गमपञ्चे मनुष्यत्वमेव तावद्दुर्लभम् । ते हि मनु कर्मभूमिलब्धजन्मानधनुर्वर्गसिद्धयधिकारिणः । तेषां मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशादुत्पन्नसंसारविरागः । सिद्धये अपुनर्जन्मालक्षणप्राप्तये । यतते तत्तदुपायाहरणप्रयत्नपरो भवति, न तु तावत्सिद्धिं प्राप्नोति

१. IO तदेव

२. BN' and BS' नेह भूयोऽप्यद्

३. BN' स्वल्पं

४. BS' नावशिष्यते

५. IO omits यतते

तेषामपि यतमानानां सिद्धानां तत्तद्दर्शननिश्चितमोक्षलक्षणां सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशाद्वाप्तमदनुग्रहाविर्भावितयथोक्तनिरतिशय-श्रद्धामक्तिप्रसाधितविवेकज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां वेत्ति, आत्मत्वेन प्रतिपद्यते ॥

तज्जगत्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

योऽहं सततचिन्मात्रस्वरूपाप्रच्युत एव अचिन्त्यनिजमायाशक्तिमाहात्म्यात् जडचेतनविभागेन द्विरूप इवावभासमानो जगत्कीडामिमां निर्वर्तयामि । यस्य मे सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वभावानुगतसत्त्वादिगुणत्रयरूपा जडा या प्रकृतिः सेयमष्टधा अष्टाभि प्रकारैर्भिन्ना विभागं प्राप्ता । के तेऽष्टौ प्रकाराः? भूमिरित्यादि । तत्र भूम्यादिभि पञ्चभिरप्ययं क्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारणभूतानि सूक्ष्माणि निर्दिष्टानि वेदितव्यानि । तैश्चै कार्यभूतानि^१ पञ्च स्थूलभेदानि एकैकापायपञ्चादि-गुणानि संगृहीतानि । बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गश्च दशसङ्ख्या इति भूम्यादिभिः पञ्च-भिस्तत्त्वविंशतिरक्षिता । मनश्च सर्वेन्द्रियनायकम् । बुद्धिर्निश्चयात्मिका । अहंकारो

१. BS^१ तस्य

३. BN^१ adds पृथिव्यादीनि

२. BS^१ omits तैश्च कार्यभूतानि

देहादिष्वनात्मभूतेष्वाल्मप्रत्यय.—इति त्रिविधमन्त करणमिति त्रयोविंशतिसंख्यः
कार्यकारणवर्गः; तदनुगुणं च त्रैगुण्यात्मकं प्रधानं कारणमिति तत्त्वचतुर्विंशतिरूपा
जडत्वेनावभासमाना प्रकृतिः । इयं चापरा वक्ष्यमाणजीवभूतप्रकृत्यपेक्षया स्थूला,
यतोऽसौ जडा वेद्या परतन्त्रा विनश्वरी सती चेतनाद्वेदकात्स्वतन्त्रात् नित्याश्च
जीवतत्त्वादपकृष्टाः । अत एवाह—इत उक्तायाः प्रकृतेः पुनरन्यां विलक्षणां
परां प्रकृष्टां जीवभूता मायावशादन्योन्यभिन्नत्वेनावभासमानक्षेत्रज्ञत्वं प्राप्तां विद्धि
जानोहि । कीदृशीम् ? यया कर्तृभूतयेदं यथोक्तं तत्त्वज्ञातमयं जगत् धार्यते ।
जीवलक्षणपरप्रकृतिनिबद्धा जगत्सदार्थस्थितिः ॥

एवं मायावभासितपरापरभेदेन जडचेतने द्वे प्रकृती—

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

एते यथाप्रतिपादितस्वरूपे मदीये प्रकृती योनिरुत्पत्तिकारणं एषां
तौदंशी सर्वाणि भूतानीत्युपधारय, निश्चयेन बुद्धयस्व । जीवभूतादिप्रकृतिश्चित्स्वरूप-
त्वाव्यभिचारात् वस्तुतः परमकारणात् परमात्मनो मत्त परमेश्वरादभिलापि मन्माया-
वशात् भेदमिवापन्ना जडया प्रकृत्यानादित्वेन सम्बद्धा सती तामेव गुणात्मिकां
प्रकृतिं महदादिभावेन परिणतामाल्मत्वेनाभिमन्यमाना स्रैखादिसाधनभावेन चेतना-
चेतनानाभावरूपं विषयमपेक्षत इत्यादि प्रकृतिपुत्रसम्बन्धो जगत कारणम्—
इत्येते प्रकृती सर्वभूतानां योनिरित्युक्तम् ॥

१. IO omits प्रकृती

२. BN¹ and BS¹ स्वदुःखादि

३. All except BS¹ तादृशी

तथाच वक्ष्यति—

“यावत्किञ्चित्संभवति सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रजसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥” इति^१

एवं जगत्कारणमूतयोरेतयोर्भस्मन्धिन्यो प्रकृत्यो मन्मायैव एवमवभासने कारणमिति ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

कृत्स्नस्य सर्वस्य निरवधिचराचरमूतभेदमयस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्चाहम्, मत् एवैतत्प्रभवति, मध्येनैतत्प्रलीयत इत्यर्थः । भस्मन्धूलमात्रोद्भावितया माययैव ते जडाजडे प्रकृती आभास्येते । तन्निबन्धनौ च सर्गसंहारावित्येतयोर्जगत्प्रभव-प्रलययोरहमेव मूलकारणमित्यर्थः ॥

अत एव ममैव परमकारणत्वात्स्वरूपलाभे कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह—

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

जडा प्रकृतिरपरेत्युक्ता ; तदपेक्षया जीवभूता परा इत्येतयोस्तु कारण-भूतोऽहं परतर इति मतोऽन्यत्किञ्चिद्वत्स्वन्तरं न संभवति, यन्मत्कारणत्वेन परतमं

१. IO adds उक्तम्

२. BN¹ omits मत्

३. IO omits इत्यर्थं

४. IO omits अत...कारण

स्यात् ; अहमेव कारणं निरुत्तरमित्यर्थः । यत इदं सर्वं भावजातं मयि सर्वाश्रयमूते
 प्रोतेमनुरयूतम् । कथम् ! एकस्मिंस्तन्तौ यथा परस्परपृथग्मूता अपि मणिगणा व्यव-
 स्थितिमनुभवन्ति, तथा मन्मायोद्भावितान्योन्यभेदाश्चराचरभावान् मध्येवैकस्मिन्नाश्रये
 तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

ननु उमे एते जडाजडे मम प्रकृती ; प्रकृतिश्च स्वभाव उच्यते ; तत्कथ-
 मद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्य जडात्मकत्वाद्भिन्नधरश्चेतनोऽपि परस्परवच्छेदाज्ञानारूप-
 स्वभाव उपपद्येत—इति वास्तवं प्रमात्रद्वैतं प्रतिपादयितुमाह—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रकाशः शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः रवे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यः पृथिव्यां गन्धोऽसि तेजश्चासि विभावर्गौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु ॥ ९ ॥

धीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

युद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१. BN' य इदं

२. IO omits प्रोते

३. IO and BN' omit मम

४. BS' जडाजडात्मत्वात्

५. BS' चेतने

६. IO adds उच्यते

सवेद्यमाना सन्त सैवं भावा त तमात्मान लभन्ते, सवेद्यमानता-
 व्यतिरिक्तेन प्रकारान्तरेण कस्याचिदवस्थाया केपामप्यनुपलम्भात् । इत्थ वास्तव
 एक एव सवेदिता सविदन्नेव भावान् सृजति । ततो भावरूपा सवेदितुरेव
 शक्तिविजृम्भते, नान्यत्तद्व्यतिरिक्त किञ्चिदिदम् । अत परापरे मे प्रकृती स्वभाव-
 भूते इति स्वत सिद्ध प्रमात्रद्वैत गर्भीकृत्योपक्रम एव यदुक्त तत् "रसोऽहम्" इत्यादिना
 श्लोकचतुष्टयेनोपपादयति । तत्र यो यस्य प्राधान्येन वर्तते गुण , स एव तस्यात्मेति
 अपा रस एवात्मा, स चाहम्, यत उक्तेन न्यायेन रस्यमानतया सवेद्यमाना आपो
 रसरूपमात्मान लभन्ते, ततो रसयितुरेव रसालिका शक्ति, ममैव चानुभवि-
 तृत्वलक्षणस्वभावव्यभिचारद्रसयितृत्वम्, ततोऽप्यह रस इत्युक्तम् । यथाप्यु
 रस आत्मत्वेन व्यवस्थित, एव पृथिव्या गन्ध शशिरविविभावसुषु तेजोर्लक्षणमृत-
 भेदेषु प्रकाश तेज शब्दाभिहितो रूपगुण आत्मत्वेन व्यवस्थित । तथा खे
 नभसि शब्दो गुण । एव वायौ स्पर्शगुणोऽप्यत्र परिसङ्ख्येय इति भूतपञ्चके
 गन्धादिप्रधानगुणात्मना पूर्वोक्तेन न्यायेनाह व्यवस्थित इति पूर्वोक्तेन विभागेन
 भूतपञ्चकसंगृहीततत्त्वविंशतिरूपजडप्रकृतिविभागे मम स्वभाव इत्युपपादितम् ।
 पुण्यशब्दश्चात्र प्राधान्यापेक्षया सर्वगुणेषु विशेषणत्वेनानुवर्तनीय । एव भूतेषु
 प्राणिषु धर्माविरुद्ध काम सङ्कत्योऽहम्, मनोऽहम्, तथा नृषु जीवेषु पौरुषमहङ्का-
 रालोक पुरुषत्वमहमेव, तथा बुद्धिमता बुद्धिरहमेवेति । मनोऽहकारबुद्धिलक्षणमन्त -

१ IO सर्वभावा

२ All except BS² लभते

३. IO and BS शशिरविविभावसु

४ BS¹, BS² and BN¹ लवण५. BN¹ and BS² omit अहं

करणं पुरुषाणां प्रधानं धर्मत्रयं पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेवेति त्रिमिरेतैः सहितः त्रयोविंशतिभेदः कार्यकारणवर्गाश्चतुर्विंशतेन प्रधानेनानुगतो जडप्रकृतिप्रपञ्चो ममैव स्वभाव इति व्यवहितैः पादैः प्रतिपादितम् । एवमेव सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं प्रधानम्, तदप्यहमेव; तथा सर्ववेदेषु प्रणव ओंकारः स्वोदिताविकृतध्वन्यात्मकोऽहमेव; स हि प्रकृतिभूतत्वात्सर्ववेदेषु प्रधानम्; तस्य विकारमृता हि सर्वे वेदाः; तथा सर्वक्रियासु तपोमयी क्रिया प्रधानम्; ततस्तोपस्विषु वर्तमानं तपोऽहमेव; कामरागविवर्जितं बलं बलवतां प्रधानम्; तदपि पूर्वोक्तिन न्यायेनाहमेव; तथा तेजस्विनां प्रभावातिशययुक्तानां तेजःप्रभावो मुख्यः, तदप्यहमेव । एवमनेन क्रमेण सर्वभूतानां बीजं हेतुरहमेवेति जडचेतनभेदेन द्विप्रकारा प्रकृतिर्ममैव स्वभाव इत्यनेन प्रकारेण विप्रकृष्टसमन्वयैः पदैः प्रतिपादितम् ॥

एवम् “रसोऽहम्” इत्यादि प्राधान्यविवक्षयोपलक्षणमौत्रत्वेन प्रतिपादितम् । परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पदार्थजातं किञ्चन न संभवति, यन्नाहमिति प्रतिपादयितुमाह—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेह तान्निद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अपर्यन्ते भावप्रपञ्चे प्रकृतिपरिणामस्वरूपत्वात् सर्वस्य भावस्य त्रैगुण्ये स्थिते, केचित्सत्त्वप्रधाना गुणीभूतरजस्तमस्काः; केचिदेवमेव रजःप्रधानाः; केचित्तमः-

१. BS' विचप्रधान

२. BS' तदपि

३. IO, BN' and BS' अविकृतत्वात्-
त्पकः

४. BN' omits पदैः

५. BN' omits मात्र

६. BN' परिणामरूपत्वात्

प्रधाना—इति तारतम्यभेदानन्त्यमैनपेक्ष्य त्रित्वेन संगृहीता इति ये केचन सात्त्विका राजसा तामसाश्च भावा संभवन्ति, तान् पूर्वोक्तेन न्यायेन मत् एव परमकारणात् जातान् जानीहि ; किन्तु तेषु मत्कार्यज्ञेयरूपतया लब्धात्मकेषु भावेषु सत्सु नाह भवामि, नै तत्सत्ताधीनसद्भावता मम स्वभावसिद्धनित्योपलब्ध-
मात्रधर्मकस्य विद्यते । ते तु तथारूपा मयि सति भवन्ति, उक्तोपपत्त्या मत्सत्ताधीनसद्भावा सर्व एव भावा इत्यर्थ ॥

नन्देनं स्वदात्मिमात्रोपैदानतया सर्वकर्ता परमेश्वर एक एवायमात्मा ; तत्सुतोऽयं जीवाना व्यामोह ? यदेते कारणान्तरलब्धात्मकं किञ्चिदेव स्वनिपयमृत वस्तु जानन्ति, कुर्वन्ति च इत्यत्र वक्ष्यमाणं स्वमायादात्मिदैवमव गर्भीष्टत्यो-
त्तरमाह—

त्रिभिर्गुणमयैर्भाविरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

सर्वं जगत् सकलं जीवलोक एभि सात्त्विकादिभि पूर्व प्रतिपादितैर्गुण
मयै सुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावै सपेक्षै पदार्थै यथास्तित्त्वभाव-
प्रत्यवमर्शज्यवधायकतया मोहितं जनितान्योन्यभिन्नदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञान-

१. BN' अपेक्ष्य

२. BS' प्रकाररूपात्

३. BS' adds तु

४. IO धीना

५. BS' माश्रोपपादन

६. BS' omits पदार्थै.

तिर्मिरं सर्वेभ्यो भावेभ्यो वैचैकस्वरूपत्वादित्येभ्य पर व्यतिरिक्तस्वभावम्, अत एवान्यव्यम्, अविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणक्षय मा परतत्त्वं न जानाति, न प्रतिपद्यते ॥

ननु प्रमन्थतो यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण त्वमेव परमेश्वर परमात्मा एकं तत्त्वं विजृम्भसे । तत्क एते गुणा नाम येन्मयैर्भावैर्माहित जगत् मा न जानाती-
त्युक्तम् ? अत्राह—

देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामतितरन्ति ते ॥ १४ ॥

यद्देवीपि, क एते गुणा नाम, एषा हि गुणमयी देवी माया । इत्थं देवनात् क्रीडनादेवस्य सतो मम सम्बन्धिन्यसैत्यपि सत्यवदाभासयन्ती मदीया शक्ति ; मम किल पारमार्थिको परा शक्तिरेकैव, साहमिति यथोक्तं मैस्वरूप परामृशन्ती निधेत्युच्यते । इदमिति तु परामृशन्ती मम मायेति व्यवह्रियते । इदमिति तु परामशो व्यतिरिक्तवेद्याथोद्भावनेन स्वरूपं लभते । तच्च वेद्यं जडचेतनभेदेन सङ्ग्रहतो द्विप्रकारकमेव, अग्रान्तरभेदपरिकल्पनया अनन्तमपि सुर-
दुःखमोहभेदात् त्रिविधप्रत्ययरूपतया चेतनेन पर्यवस्यन् सत्त्वादिगुणत्रयात्मक-

१. BS मन्मथै

२. IO and BS² मायामेला

३. IO and BS¹ सत्यमपि

४. IO पर

BN¹ and BS¹ मम

५. BS¹ and BN¹ omit विया...

शन्ती

६ BS² omits तु

७ BN¹ omits परि

तथा सर्वं संगृहीतम् । अतो विश्वभावमयी गुणमयी मम मायैत्युक्तम् । अतः
 नीडैकप्रयोजनस्यापि ममेच्छयैव गुणमयत्वेन विजृम्भमाणा न केनचित्परेणाति-
 क्रमितुं शक्येति दुरत्ययेत्यर्थः । ननु यद्येवमेषा न केनचिदन्यथा कर्तुं पार्यते,
 तत्सर्वाथा संसारविभ्रमानुपरमे प्रसक्ते निरर्थकमेवायमपवर्गमार्गप्राप्त्योपायोपदेश
 इत्यत्राह—मामेवैकं यथोक्तस्वरूपं परमेश्वरं परमात्मानं मदनुग्रहेच्छाप्रबोधिताः
 सन्तो ये प्रपद्यन्ते मैदभेदसमापत्तिपर्यवसायिना यथोक्तेन ज्ञानेन समाश्रयन्ते
 त एनामतितरन्ति अतिक्रामन्ति । अहमेवैकं सततविकल्परप्रकाशात्मा प्रभाकर
 इव तमिस्रयानया मार्यया न कदाचित्संस्मृष्टुं शक्यः । ततो मत्स्वरूपसमा-
 पन्नत्वाद्ग्लानिदेहाद्यहंप्रत्ययतया अहमेव सम्पन्न एता परमार्थनि स्वभावभावभेदा-
 भाससन्तमसमयी मायामतिलङ्घ्यस्तुमलम्, न तु तस्यास्तदितरे मोहनिद्रा-
 निमीलितनिजदृष्टय स्वरूपमपि संवेदितुं शक्ता ॥

ननु कन्मात्त्वा सर्वं कश्चिन्न प्रपद्यत इत्याह—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहृतज्ञाना आसुर भागमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मदिच्छयैवामुरं रजस्तमोबहलं भावं सत्त्वा सर्गमापन्ना । अत एव मायया
 यथोक्तस्वरूपया अविद्यया अपहृतज्ञाना आश्रितपरमार्थनोधा । ततश्च दुष्कृतिन-

१. BN' दुरत्ययेत्युक्ता
BS' दुरत्ययेतिव्यजा
२. BN' मदेकर्येव
३. BS' omits समापत्ति
४. BN' and BS' एनं

५. IO omits आत्मा
६. IO and BS' omits मायया
७. BS' संस्मृष्टुं
८. BN' and BS' एवं

ससारध्वंशप्रपातपर्यवसायिजानशून्यदुष्टक्रियावन्तः ; अत एव मूढा विचेतसो नराधमा
पुरुषेषु मध्ये निदृष्टा मा परमात्मानं न प्रपद्यन्ते नाश्रयन्ते ॥

ये तु मद्विच्छावशादेव दैवसर्गभाज सन्तो मदनुग्रहेच्छानिर्भावितविद्या-
शक्तिप्रबोधिता कैवल्यप्राप्तिसफलपुण्यक्रियायुक्ता प्रबुद्धा, ते—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः सदा ।

आर्तो जिज्ञासुसर्थार्था ज्ञानी च भस्तर्षभ ॥ १६ ॥

अनुगृहीतत्वसाम्येऽप्यनुग्रहेच्छातीवतादितारतम्याश्चतुर्विधा प्रस्तुतविभा-
गेन चतुष्प्रकारा जना मा भजन्ते, मद्भक्ता भवन्ति । अत एव ते सुकृतिनः ।
तेषां चतुर्विधं कथयति—आर्त इत्यादिना । तत्रातो मा भजते । यो
मृदुतरमदनुग्रहमहोपेन विशीर्यमाणससारमोहसन्निपाततया चिरात्सवेद्यतापन्न-
दुःखत्रयवेदनाकदर्थ्यमानमानस तन्निवृत्तिमिच्छन् सकललोभप्रसिद्धतत्सजाका-
रादिस्थूलोपायसमाश्रयणेन मद्भक्तो भवति, तत क्रमेण वर्धमानसवेशैलेशवशा-
जिज्ञासुर्थ समुपजायमानजगद्भावहेयोपादेयविचार सन् कोऽहम्, किमिदं शरी-
रेन्द्रियविषयादिमयं महामोहजालम्, कथम् अतो घन्धनात्परिमुच्येय—इति तत्त्वं
ज्ञातुमिच्छुः ज्ञानाशास्त्रशुश्रूषाश्रमणाद्यभियुक्तमति सहायापन्न एव मत्सपर्यापरो
भवति । अत एव तत्त्वजिज्ञासाभिनिवेशप्रैकर्पादाविर्भवद्विवेकावसानलोकविलीयमान-

१. IO सुकृतिनोऽर्जुन

२. BS' समावेश

३. BS' omits प्रकर्षन्त

४. IO विरलोऽक्रियमाण

This is noted as an
alternative reading both
in BS' and BN'

विपर्ययप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वप्रथमानप्रथास्थितहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मा भजते ।
 य शास्त्राभ्यासशान्दुत्पन्ननिश्चय सन् इदमेव परम फलमित्युपादेयतया आत्मतत्त्व-
 लक्षणमर्थं वस्त्वर्थयते अभिकाङ्क्षयति, ततो ज्ञानी मा भजते । य सकल-
 विचिकित्साविच्छेदविश्वस्तमति स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपाय सन् यथोक्त
 स्वरूपमव्यवधानेन मामेवोपास्त इति ॥

एषा चतुर्णां मध्ये ज्ञानिन प्रकर्षं प्रतिपादयितुमाह—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्निगिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमः म च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामार्तादीना मध्ये ज्ञानी यथोक्तवार्धवान् विशिष्यते । यतोऽसौ
 सर्वत स्थूलात् सूक्ष्माच्च विनिवृत्तोपादेयप्रतिपत्ति परामुपायकाष्ठाभिरूढ अत एव
 वेदकैकस्वभाव, एकस्मिन् मयि परस्मिन्नात्वे भक्तिमान्, अत एव नित्ययुक्त सर्वा-
 स्ववस्यास्वविच्छिन्नसमाधान, यस्मात्तस्यैवविधस्य ज्ञानिनोऽहमत्यर्थमखिलैर्पदार्थ-
 सार्थपरिहारेण प्रिय प्रीतिकारणम्, स चापि तथैव मम प्रिय —इत्यव्यतिरेकप्रति-
 पादनपरमेतत् ॥

ननु ज्ञानिन एव प्रकृष्टत्वे सत्यार्तादय किं बहिष्कृता एवेत्यत्रैह—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैर मे भतः ।

आश्रितः म हि युक्तात्मा ममैवानुचमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ BN¹ ज्ञानवान्

३ BN¹ omits अत्र

२. IO and BS¹ असिलङ्गपत्पदार्थ

ते आर्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरनिशिष्टत्वेनान्योन्यभिन्नरूपा, तथापि भक्तिमूर्त्या
 वृत्तोदयया परयैक्या मच्छक्त्याधिष्ठिता सन्त सर्व एवोदारा उदात्तचेतस
 औदार्यलक्षणेनैकेन गुणेन युक्ता, कित्वातिजिज्ञासार्थाथितादशासु ये वर्तन्ते ते
 व्यतिरिक्तार्थालम्बिनो ज्ञानवान् पुनरहमित्यभेदेन मत्स्वरूपैकारम्बन इत्यात्मैवासौ
 ममाभिप्रेत । एतदेव प्रकटयति—यस्मात्स ज्ञानी ममैव नान्यस्य व्यतिरिक्तस्य
 वस्त्वन्तरस्यानुत्ता निरतिशैया गतिं प्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षण पन्थानमास्थित
 समाश्रित ॥

यतो युक्तात्मा मध्येव समाहितान्त करणोऽयमत —

यद्गुणां जन्मनामन्ते ज्ञानगान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आर्तत्वाद्यवस्थाजुषा भूयसा जन्मना शरीरपरिग्रहाणामन्ते परिक्षये
 सर्वमिदं चराचर भावजात परमार्थसत्तनिविकारसामान्यसविद्रूपो भगवान्, सर्वत्र
 वसनात् सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेव इति, सर्वाद्वयत्वनिश्चयेन मा परमकारण
 प्रतिपद्यते । स चैवधि सर्वोत्कृष्टस्वभाव सुतरा दुर्लभ दुष्प्राप, मनुष्यकोटि
 प्वपि कैदाचित्तादृशो महानुभावो लभ्यते, न वा ॥

कस्मात्तथाविध सुदुर्लभ इत्यत्र स्वेच्छानात्रमेक कारण प्रतिपाद-
 यितुमाह—

कामैस्तैस्तहृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वयां ॥ २० ॥

१ IO and BS² omit गुणेन

४ BN एक-

२ BN निरतिशयगतिं

५. All except IO स्वयं

३. BN¹ omits कदाचित्

यो यो यां यां तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव निदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

म तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयं निहितान् हितान् ॥ २२ ॥

अन्तर्तु फल तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

इह यथाप्रतिपादितप्रकारेण नानाजीवभूतमत्प्राप्त्यात्मका पुर्या
मदिच्छोद्भावितकार्यकारणभावया गुणात्मिकया प्रष्टव्या स्वया तत्तत्पुरपभेदेन
प्रतिनियतकार्यकारणात्मना प्रत्येक स्वत्वमापन्नया नियता प्रविभक्तशरीरेन्द्रिय-
विषयाद्यात्मकतया परस्परभेदेन नियन्त्रिता सन्त सुखाद्यात्मक प्राष्टत रूपमेवा-
त्मत्वेन प्रतिपन्ना । अत एव स्वत्वापन्नतत्तत्प्रवृत्त्युचितैस्तैः क्रियाफलतया
प्राप्यत्वेन काम्यमानैः कामैर्भोगैस्तत्तल्लोमान्तरभोगैर्हृतजाना मुपितपरमार्थ-
लक्षणैकतत्त्वविषयबोधा सन्त , अन्यदेवता अन्यैः आत्मलक्षणपरमदैवतयतिरिक्त-
हरिहरहिरण्यगर्भादित्यप्रभृती तत्तत्त्वाभिमतनानाफलदायित्वश्रुतप्रभावा परस्परभिन्ना-
त्मतयावगम्यमाना प्रपद्यन्ते भजन्ते । कथम् ? त त तत्तद्दर्शनप्रसिद्ध नियमम्
इतिकर्तव्यताविशेषरूपा व्यवस्थामाश्रित्य अवलम्ब्य । इत्थं स्थिते यो य क्षेत्रज्ञ
फलाभिलाषानुगुण्येन या या चतुर्भुजत्रिणेत्रत्यादिविभक्तविशेषा तनु मूर्तिं भक्त
समाश्रित सन् श्रद्धया तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयया तत्तत्फलप्राप्तये

पूजयितुं वाञ्छति, तस्य तस्य तामेव तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयां नान्यां परामेकतत्त्वविषयामचलां तद्विषयत्वेन स्थिराम् अहं ददामि । मत् एव सात्त्विकादि-सर्वभावोद्भवस्य प्राकृतिपादितत्वात् स तथा महत्तया श्रद्धया तस्य तत्तदाकृते-र्देवताविशेषसाराधनं प्रसादनमीहते, मनोवाक्यार्थैश्चेष्टते ; ततश्च देवताविशेषा-दाराधितात् सतः पूर्वोक्तोपपत्त्या मयैवैकेन पारमार्थिकेन कर्त्रा विहितान् विसृष्टान् हिताननुकूलान् कामान् भोगान् लभते ; किंतु मामेकनीश्वरं सर्वगनोरथप्रदं सम्यग्ज्ञानाभावादजानताम्, अत एवात्यप्रज्ञानां तेषां परिमितं भोगलक्षणं फलमन्त-वदनित्यं भवति । ते ह्यज्ञानमोहिताः सन्त आत्मानं देवतां फलं च नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते । ततश्च ये देवाद्यानात्वेन प्रतिपन्नान् यज्ञादिभिरन्तवद्भिः क्रियाविशेषै-र्यजन्ते प्रीणयन्ति, ते देवान् यान्ति, तवदेवताधिकरणभूतं तं तं देवलोके गच्छन्ति । ये तु मां यथोक्तस्वरूपमेकं तत्त्वं यथाप्रतिपादितेन क्रमेण मदि-च्छयैव प्रेर्यमाणाः सन्तः ज्ञानित्वदशाधिरोहपर्यन्तेन भक्ताः समाश्रिताः, ते मामेव परमं यान्ति, अहमित्यभेदेन समापद्यन्ते ॥

तदित्यमासुरं दैवं च सर्गं मयैव स्वेच्छयापादितो लोको मायास्थया अविद्यास्थया शक्त्या प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियुज्यमान संसारवर्गलक्षणं फलं प्राप्नोतीति सद्ग्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायाम्भावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २४ ॥

१. BS¹ adds युक्तः

२. BS¹ परिमित

३. IO आत्मा देवतां

४. BN¹ and BS¹ add क्रमेण

५. IO अविद्यास्थयुक्ता च प्रवृत्ति

BN¹ अविद्या शक्त्या च

प्रवृत्ति

वैश्वरूप्येऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थानापरिच्युतिलक्षण ऐश्वरसमाधिर्योग-
शब्देनोक्त^१ । तथाविधयोगमहिम्नोत्पादिता या माया मत्स्वरूपान्यथाप्रति-
पत्तिहेतु शक्ति, तथा समाधृतो व्यवहित सन् अह सर्वस्य मत्प्रकृतिमोहितस्या-
सुरस्वभावस्य जन्तोर्न प्रकाश, आत्मतया न प्रत्यभिज्ञेय, ततश्च सर्वो मूढो
लोकौऽयम् अजम् अव्ययम् नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहित मा नाभिजानाति, आत्मत्वेन
न प्रत्यवमृषति ॥

यत —

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्यन्ति च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २५ ॥

शरीराणि अनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसिताहप्रत्ययत्वात् सर्वतोऽवच्छेद-
वन्ति वेद्यदशामापन्नानि, अत एवातीतवर्तमानभविष्यत्पदविशेष्यानि भूतानि, सर्व-
शरीरिणोऽह परमार्थवेदकम्यभाव एक एव वेद जानामि । मा पुननित्यत्वात् काल-
कल्पाद्यवच्छेदमिरहितमहिमान न कश्चिच्छरीरी^२ वेद जानानि—इत्यनेनानन्य
साधारणवेदकैरन्यभावत्व परम्य कारणस्य तत्कार्यस्य च जगतस्तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्य
वेद्यत्वमेव प्रतिपादितम् ॥

कस्मात्त्वा न वेद कश्चिदित्यग्राह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्गभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २६ ॥

१ BN¹ अवस्थापरि

२ IO, BS¹ and BN¹ शब्दो नोप

३ BN¹ विशेषणानि

४. BN¹ शरीरे

यत एतानि सर्वभूतानि मन्मायावशादन्योन्यभित्तानि अनित्यशरीरात्मक-
त्वाज्जन्मविनाशमाजि । सर्गे सृष्टौ सत्यां संमोहं^१ पारमार्थिकस्वरूपविमर्शरूपमज्ञानं
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । केन हेतुना^२ द्वन्द्वमोहेन; द्वन्द्वानि सुखदुःखौघात्मकानि स एव
मोहस्तत्त्वाप्रतिपत्तिः तेन । कीदृशेन^३ इच्छाद्वेषसमुत्थेन रागद्वेषप्रभवेन। इदमत्र तात्पर्य-
र्थम्—मन्मायोद्भावितगुणमयप्रकृतिरूपसर्गसंमोहिता सर्वप्राणिनः परस्परभित्ता-
नित्यगुणपरिणागात्मकमेव जगद्विदं मन्यमाना, कचिद्रज्यन्त, कचिद्द्विपन्तः,
संसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्ति । अतो यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां नित्यनिर्विकारैक-
चित्स्वभावं परमात्मानं न भजन्ते ॥

के^४ पुनस्त्वा भजन्ते इत्यत्राह—

येषां त्वन्तं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २७ ॥

येषां पुनर्जनानां मदनुग्रहादेव प्रत्युदितविद्याशक्तीनां सताम्, अत एव
पुण्यकर्मणां सुकृतिनाम्, पापम् अज्ञानलक्षणम्; अन्तं गतं विनाशं प्राप्तम्; ते
यथोक्तात् द्वन्द्वमोहान्निर्मुक्ताः; दृढव्रता स्थिरनियमा सन्तो मामेकं दैवतं भजन्ते,
मदभेदप्रतिपत्तिपर्यन्तया सपर्यया समाश्रयन्ते ॥

१. BN¹ omits संमोहं

२. BN¹ omits हेतुना

३. BS¹ omits आदि

४. BS¹ किंचित्

५. IO omits मां...भावं

६. BN¹ केन पुनः

इत्थं च—

जरामरणमोक्षाय भौमाश्रित्य यैतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २८ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं तथा विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ २९ ॥

मा यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य चतुर्विधया भक्त्या लम्बनीकृत्य ये जरामरणादि-
द्वन्द्वदोषविमुक्तये यतन्ते सततमविदुसोद्योगा भवन्ति, ते च युक्तचेतसः
यथोक्तसमाधिसततसमाहितमर्नेसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन समनन्तराध्यायव्याख्या-
स्यमानसप्तविधविज्ञानदृशा मा विदु मा जानत इत्योम् ॥

गीताध्याये स्थितिमुपगता सप्तमे सत्यरूपे

सन्त सम्यक्फलितसुकृता केऽपि लोके यथास्मिन् ।

नि सन्देहा सकलभुवनाभोगमावव्यवस्थां

हस्तन्यस्तामलकफलवद्व्यक्तमालोकयन्तु ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

सप्तमोऽध्यायः ॥

१. All except BN' समाश्रित्य

२. IO and BN' यजन्ति

BS' notes this as an
alternative reading

३. IO and BN' यथा विदुः

BS' notes this as an
alternative reading. An-
other reading noted in
the same is च ते विदुः

४. IO चेतसः

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रतिपादितज्ञानविदो भक्तिलक्षणविज्ञानविशारदा ब्रह्मा-
दीन् प्रकारान् विदुरिति यत् भगवतोक्तं ततस्तेषां प्रकाराणां सज्ञातस्वरूप-
जिज्ञासः अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

प्रश्नवाक्यैरन्येतानि गतार्थानि । किंतु किं तदिति तच्छब्दस्यायमभि-
प्रायः, यद्भगवता उक्तमायेष्वेतेषु प्रकारेषु किं तद्ब्रह्म कः प्रकारो ब्रह्मस्वरूपः, कथा-
ध्यात्मस्वरूप इति विभागजिज्ञासाख्यः ; प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति पूर्व-
मनुक्तार्थविषयः पृथक्प्रश्नः ॥

यथोक्तप्रश्नव्याकरणार्थं भगवानुत्तरमाह—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंश्रितः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकालेऽपि मामेव सरन् मुञ्ज्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

तत्र ब्रह्म किमुच्यते इति प्रश्ने तावदुत्तरम् । परममक्षरं ब्रह्म न क्षरति न सञ्चरति, न स्वरूपोऽच्यवतीत्यक्षरं चिद्रूपमुच्यते । तच्च द्विप्रकारं संभवति, ब्रह्मस्वरूपं जीवरूपं च । यद्ब्रह्मरूपं तत्परम्, तस्य न कदाचित्स्वरूपात्सञ्चलनं भवति । यतस्तस्य प्रबन्धत स्वरूपं जन्मविनाशादिभावविकारासंस्पृष्टैक-
चिन्मात्रलक्षणं सहजनित्यानन्दैकधर्मकं^१ सकृद्विधभावावभासकत्वाद्विश्वरूपमपि विधभावावच्छेदत्वेन कथंचिदप्यसङ्गतत्वात्तेभ्यो व्यतिरिक्तं प्रतिपादितमेव । जीव-
रूपं तु कूटस्थत्वे सत्यक्षरं भवति, किंत्वपरं परं ब्रह्मत् परत्वेनैवस्थितम् ; यतस्तस्य
मायावशात् क्षरत्वभावप्राकृतभावानुप्रत्ययालम्बने सति देहादिप्राकृतभाववत्प्रलयो-
दयो जन्ममरणादिक वा तत्स्वरूपमनुविधानस्य स्वरूपप्रच्युतिसम्बन्धे सत्य-
परमक्षरत्वम्, यद्वक्ष्यति—

“ द्वाविनौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्योऽक्षर उच्यते ॥

१. BN¹ परमशरं

२. BN¹ and BS¹ संबलयति

३. IO adds मे

४. BS¹ अवच्छेदेन

५. BN¹ and BS¹ omit अपि

६. BS¹ परब्रह्म

७. BS¹ त्वेन नावस्थितं

८. All except BS¹ omit प्राकृत...
इति

९. BN¹ समये सति

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तम ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरोत्तम ॥” इति ।

इत्थं ब्रह्मापेक्षया जीवानां नित्यत्वेऽपि प्रतिपादितोपपत्त्या निःशुद्धमक्षरत्वम् । परम त्वक्षर ब्रह्मेति प्रथमप्रदन्म्योत्तरम् । अत्रैवात्म किमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्— स्वभावोऽध्यात्ममिति । स्वभावशब्देन “भूमिराप” इत्यादिना “ययेद् धार्यते जागत्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन परंपरा च प्रकृतिर्भगवता प्रारु प्रतिपादिता इहोच्यते । एव प्रकृत्यात्मक स्वभाव परमकारणरूपसत्यात्मावभासितनानात्माधीनत्वौदध्यात्ममित्युक्त । आत्मा हि परमेश्वरो जडचेतनविभागेन स्वेच्छ्यात्मानमेवावभासयति । यदुक्तम्—

“कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देव स्वभायया ।

स एव कुरुते भेदानिति वेदान्तनिश्चय ॥”

एव द्विप्रकारप्रवृत्तिलक्षणस्वभाव आत्माधीनत्वाद्ध्यात्ममुच्यते—इति द्वितीय-प्रश्नस्योत्तरम् । अथ किं कर्मेत्युत्तरम्—“विसर्गं कर्मसञ्जित” इति । विसर्गो विशिष्टोपरब्रह्मत्रयतिरिक्ता सृष्टि कर्मेति सञ्जित । तस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह— भूतभावोद्भवकर, भूतानां जडाजडप्रकृत्यात्मकानां यो भाव सत्ता जडानां प्रवाहनित्यतारूपा चेतनानामन्योन्यविभक्तत्वेऽपि कूटस्थनित्यतारूपा तस्य भाव-स्योद्भव तथावभासनरूपामभिव्यक्तिं यं करोति स तथोक्त, ईश्वरेच्छया

१ IO अध्यात्मक

४ BS* विमृष्टा

२ BS* अपरापरा

५ IO परं

३ BS* त्वाध्यात्म

अनादिना प्रबन्धेन दृतो य म्वप्रपञ्चमय सर्ग, स तयो कर्मस्युच्यते,
यत् उक्तं प्राक्—“एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ” इति ।
एव बुद्ध्यादिपृथिवीपर्यन्त^१ प्रपञ्चलक्षणो जटाया प्रकृत्यो विविध सर्ग,
तथा चतुर्दशविधप्राणिप्रपञ्चलक्षणो यो जीवभूताया प्रकृतेर्विविध सर्ग स
तयो सयोगैवात्तयो कर्मत्वेन तिसर्ग उक्त इति तृतीयप्रश्नम्योत्तरम् । अथाधि-
भूत किमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्—“ अधिभूत क्षरो भाव ” इति । क्षर परिणम-
द्रूपैतथा स्वरूपसञ्चलनपरो यो भाव प्रतिपुरष विभक्तकार्यकारणकलापात्मक
पदार्थ सोऽधिभूतमुच्यते, तस्य भूताधीनत्वात् भूतरूपा प्रकृति कार्य
कारणात्मना विपरिणमत इति क्षर भावोऽधिभूतमिति चतुर्थप्रश्नम्योत्तरम् ।
पुरषोऽधिदैवतमिति । पुरष क्षेत्रज्ञ इति जातावेक्यचनत् । अतस्ते ते पुरषा
तत्तद्वासनानुगुण्येन परिणतप्रविभक्ततत्त्वार्थकारणात्मकक्षरभाररूपेऽधिष्ठातृतया
वतिष्ठमाना अधिदैवतत्त्व भजन्त इति पुरषोऽधिदैवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् ।
अथान देहे कथं केन प्रकारेण कश्चाधियज्ञ इत्यत्रोत्तरमाह—“अधियज्ञोऽहमेवात्र”
इति । परस्परविभक्तकर्त्रभिमानाविष्टनानाक्षेत्रज्ञाधिष्ठितेऽस्मिन् देहे^२ यद्यपि क्षेत्रज्ञा
एवाधियज्ञत्वमर्हन्ति, तत्तत्फलाभिसिधना त त योगविधिमनुतिष्ठन्तस्तादृश-
मवच्छिन्नमात्मान कर्तृत्वेनाभिमन्यते, तथापि पारमाथिकस्य कर्तृत्वस्यानन्य
साधारणत्वाद्देहमेव मुख्य कर्ता सर्वयज्ञानामित्यहमेवाधियज्ञो नान्य । कथमिति

१ BS^१ पर्यन्त२ BS^१ जटातयो

३ BN and BS रूपतत्त्वत्

४ IO देहे

५ BS^१ यज्ञमर्हन्ति६ BS and BS^१ सागविधि

७ IO सर्वज्ञाना

प्रकारे । प्रश्नेऽप्येतदेवोत्तरमहमेवाहमिति, अनेनैव प्रकारेणाहमधियज्ञ । इदमत्र तात्पर्यम्—योऽपि क्षेत्रज्ञाना शरीराद्यालम्बननिमित्ताहंकार, योऽपि परस्वरूपनिष्ठो मम तयोरहङ्कारत्वे नास्ति कश्चिद्भेद ; केवलं मायावशात् क्षेत्रज्ञानामवच्छेद्यै-
लम्बननिष्ठत्वौदवच्छिन्न इवासौ, मम तु स्वभावनिष्ठत्वादनवच्छिन्न इति अहमेव नान्यो मुख्याहङ्कारनिष्ठतयाधियज्ञो न प्रकारान्तरेण इति सर्वयज्ञेष्वधित्त प्रभुरह-
मेव, यदुक्तम्—“अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च” इति षष्ठप्रश्नस्योत्तरम् । अनेनैव न्यायेनाधिभूतमहमेवेति बोद्धव्यम् ; भूतभावेन परमार्थभूतोऽहमेव स्थित इत्यर्थ । तथैवाधिदैवतत्वेन पुस्याख्यो य प्रकार उक्त तत्राहमेवाधित्त इति प्रश्नपदकर्म्य सङ्क्षेपतो व्याकारणमेव वेदितव्यम् । यदुत ब्रह्मात्मकर्मसज्ञ परमात्मक्षेत्रज्ञप्रकृतिपरिणामरूप सप्तमे तत्त्वत्रय निर्णीतम्, तत्र यथाक्रममधियज्ञाधिदैवताधिभूतभावेनाहमेव तत्त्वतो व्यवस्थितो न मद्यतिरिक्त किञ्चित्सभवतीति तात्पर्यम् । तथा सप्तमे—“ते ब्रह्म तद्विदु ब्रूत्सन्म्” इत्यादिना तत्त्वत्रयमेतदुक्त्वा “साधिभूताधिदैवं मा साधियज्ञं च ते विदु ” इति तद्व्यापकत्वेनात्मान भगवान् निर्दिष्टवानिति । अथ प्रयाणकाले देहादेहान्तर-
सङ्क्रान्तिसमये नियन्तात्मनिनिगृहीतान्त करणै कथ ज्ञेयोऽसीत्यत्रोत्तरम्—“अन्त-
कालेऽपि मामेव” इत्यादि । अन्तकालेऽपि तत्कर्मक्षयात् तस्य तस्य शरीरस्य प्रक्षयसमये मा यथोक्तविशेषण परमात्मान स्मृत्वा सञ्चिन्त्य मत्स्वरूपप्रत्यव-

१ IO परमह.

५ BN¹ षष्ठस्य२ BN¹ and BS¹ अवच्छेदाद्यालम्ब६. BN¹ परमार्थतो३ BS¹ अविच्छिन्न७. BS¹ omits नामेव कालेऽपिIO and BS¹ अनवच्छिन्न८. BS¹ and BN¹ omit तस्य४. All except BN¹ अविच्छिन्न

मर्शपूर्वं कलेवर शरीर त्यक्त्वा म्वातन्वयेण विमुच्य य प्रयाति ततो देहा
दुत्क्रामति स मद्भाय मदीया सत्ता याति, अहमेव सपद्यत इत्यत्र सशय सन्देहो
नास्ति ॥

तथा युक्तिं प्रदर्शयितुमाह—

य य चापि सरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभाषितः ॥ ६ ॥

य य सात्त्विक राजस तामस भाव पदार्थं सरन् सात्त्विकया राजस्या
तामस्या वा बुद्ध्या ध्यायन् पुरपोऽन्तेऽवसाने देह जहाति, त तमेव देहान्तर
प्रतिपद्यते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—सदा तद्भावभाषित । सदा नित्यकाल
तस्मिंस्तादृशि सात्त्विकादौ भावे भाषित सजातभावनो यत । किमुक्तं भवति १
वर्तमाने देहे यदेव सात्त्विकादिक वस्तु पुरपोऽभ्यासेन भावयति, तच्चद्भाव
नाभ्यासप्रकर्षाहितसत्कार तमेवान्तेऽवश्यं सरति, शमेव च सरन् तस्माद्देहा
दुत्क्रामति, तमेव तत्समनन्तरे देहान्तरे लभते, यद्वक्ष्यति—

“ यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं यान्ति[याति] देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ ” इति ।

यत् एवम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुसर युद्धं च ।

मैदुर्षितमनोबुद्धिर्माभिमैवैष्यस्संशयम् ॥ ७ ॥

तस्मादुक्ताकारणादासौपदेशमासिक्त्यात् प्रभृति सर्वेषु कालेषु; काल-
शब्द उपलक्षणार्थः; तेन सर्वेषु देशेषु सर्वेष्व्याकारेषु सर्वास्ववस्थासु यथाप्रति-
पादितस्वरूपं मां परमात्मानं परमेधरमनुसर सच्चिन्तय, मत्स्वरूपध्यानानुपरत-
निविडावधानो भव, युद्धं च, स्वकर्मानुतिष्ठ च—येन मयि यथोक्तेन
प्रकारेण नित्यविनिवेशितान्तःकरणो निःसंशयं मामभिमैवैष्यसि, मदभेदं प्राप्स्यसि,
अहमेव भविष्यसीत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमेवमेवार्थं विवरीतुमाह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चैतसानन्यगामिना ।

परमं पुष्टं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

नित्यानुसरणयत्नलक्षणे समाधौ युक्तेन सम्बद्धेन, अत एव अनन्यगामिना
यथोक्ततत्त्वव्यतिरिक्तवस्तुन्तरविरैतगतिनान्तःकरणेन चिन्तयन् सदा ध्यायन्
संस्कारव्यात् परमं सर्वेभ्यः क्षेत्रज्ञेभ्य उल्लृष्टमेकं पुष्टमात्मानं दिव्यं दिवि
परमव्योम्नि स्वभावमये भावं याति प्रपद्यते, तादात्म्यमुपैति ॥

१. BS^१ मय्यर्षित

४. BN^१ भवे

२. BN^१ श्यन्ताव परत्र

५. BN^१ and BS^१ प्रतिपद्यते

३. IO omits विलत

एवमबाधितोपरन्त्युपन्यासपूर्वं यथाप्रतिपादितानुतरज्ञानमात्रसाधनं पर-
मुक्तान्तिरुमं प्रतिपाद्य इदानीं प्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरं तं प्रतिपाद-
यितुमाह—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुसरंघः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः पुरस्तात् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति

दिव्यम् ॥ १० ॥

स एवंविधो योगी तं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि भवम्, अत एव परं
सर्वोत्कृष्टम्, पुरुषमीधरमात्मानमुपैति प्राप्नोति । कोऽसौ? यो भक्त्या भगवदनुग्रह-
दिवसालोकप्रभातसन्ध्यया सकल्पपुरुर्यसिद्धिवीजभूतया, तथा प्रस्तुतस्वरूप-
निरूपणसमाधिसामर्थ्येन युक्त सैन् तस्यामैष्यवस्थायामचलेन स्थिरसमाधानेन
मनसान्त करणेन सर्वस्य धातार परमकारणमनुसरेत् अन्तकालेऽनुचिन्तयेत् । कथं
कीदृशं च? भ्रुवोर्मध्येऽभ्यासस्वतन्त्रीकृतं प्राणम् आन्तरं मारुतं सम्यङ्मध्यमेन
मार्गेणावेक्ष्य सन्धाय । आदित्यवर्णं सर्वतेजोव्यतिरिक्तज्योतीरूपम् । अत एव तमसः
पुरस्तात् अज्ञानस्य पृथक्तया वर्तमानम् । कीदृशम्? सर्वस्य धातारम् अनुसरेत् ।
परावस्थायां कविमित्यादि विशेषणविशिष्टत्वादचिन्त्यं पारमार्थिकज्ञातृस्वभावत्वा-

१. IO सः

२. BN' and BN' om it अपि

३. BN' मार्गे न निवेद्य

BS' मार्गेण निवेद्य

चिन्तनक्रियाया कैर्मत्व नेतुमशक्यम् । यत् पुराण कविमनादिं द्रष्टार तथानु
शासितार सर्वस्य चराचरस्य सर्गस्य तेन तेन नियमेन नियन्तारम् । अत सर्वज्ञ
सर्वकर्तार चैत्युक्त भवति । तथा स्वरूपतोऽणु सूक्ष्म क्षेत्रज्ञादि तस्मादप्य
णीयासमतिशयेनाणुम् । इदमत्र तात्पर्यम्—य परावस्थाया अद्वयज्ञानैकविषय
त्वात्स्मरणव्यापाराविषयभूत तत्सयोगरूपायामपरावस्थाया नियतदेशत्वेन नियता
कारत्वेन च यो योगी ययोक्तेर्न क्रमेण सरति स तमेव पुरुषमुपैति, तत्समीप
गच्छति ॥

योगक्रम एव परमपदप्राप्तिकलो यथा भवति तथा सम्यग्भुक्त प्रति
जानीते—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तच्चे पदं सग्रहेणाभिधास्ये^१ ॥११॥

तत्पद योगिभि प्राप्य धाम सङ्ग्रहेण सञ्ज्ञेण ते तुभ्यमभिधास्ये कथ
यिष्यामि । किं तद्धाम यद्वेदविदो वेदार्थविशारदा अक्षर नित्य विद्वांसो वदन्ति
प्रवचनेन प्रतिपादयन्ति, यच्च यतयो ज्ञानैकनिष्ठा विशन्ति समापद्यन्ते, यैश्चे
च्छन्त प्राप्तकामा ब्रह्मणो वेदस्याव्ययनश्रवणादिना चर्यमाचार चरन्ति गच्छन्ति
समाश्रयन्ते^२ केचित् व[त् वि]दन्तीति पाठ पठन्ति । एवमेतद्याचक्षते । यथा वेद-
विद्ग्रहणेन गृहस्थवानप्रस्था प्रतिपादिता, यतस्ते शास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननिष्णाता

१ IO कर्मता

४ BS and BS^१ यद्य

२ BS ययोक्ते

५ BS पठन्त

३ BS अभिपत्ते

सन्त तत्पदं विदन्ति जानन्ति प्राप्यतयान्यवस्यन्ति । यतयन्तु कृतकृत्यत्वा-
द्विशन्ति तादात्म्यमाप्नुवन्ति । ब्रह्मचारिणस्तु तत्प्राप्तकामा स्वा-यायशास्त्रार्थ-
बोधादिनिष्ठा व्रतविशेषं भजन्ते इति ॥

यथाप्रतिज्ञातमभिधातुमाह—

सर्वद्वाराणि सयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढ्यर्थाध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

स योगी परमां गतिं पूर्वोक्तं प्रकृतं पदं याति प्रतिपद्यते । कोऽसौ ?
य एव^१ देहं शरीरं त्यजन् विमुञ्चन् यात्युत्कामति । कीदृशः ? मामनुस्मरन्,
योगधारणामास्थितः मा यथोक्तस्वरूपं परमकारणमोकारवाच्यं ब्रह्म तत्त्वमनुध्यायन् ।
योगस्य कस्यचित्समाधेरालम्बनीभूतेऽर्थे^२ चित्तनियमरूपां^३ धारणां भूमिकामास्थितं
प्रथमतरं सर्वद्वाराणि चक्षुरादीनि चित्तवृत्तिभ्रसरत्नानि सयम्य यथास्व विषयेभ्यः
प्रत्याहृत्य मनश्चोपदेशाधिगते हृदि सर्वसविदधिकरणभूते देहैकदेशे निरुद्धं^४

१ BS' प्रतिपादितज्ञान

२ BN' आदाय

३ BN' एव

४. BS' adds कृते

५ IO and BS रूपं

६ IO सर्वाणि द्वाराणि

७ IO निरुद्ध

प्रीतिपिद्धेन्द्रियविषयप्रचारं कृत्वा । तथा प्राणमन्तश्चरं मारुतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे
ब्रह्मपुरार्गलमृतभ्रूमध्यग्रन्थिभेदाह्लव्यमार्गं सन्तमाद्रौप्य कृत्वा । तथा ओमिति
प्रसिद्धैकाक्षररूप ब्रह्मशब्दतत्त्वं व्याहरन्नुच्चारयन् । एव प्राणस्य मूर्ध्नि प्रेरण प्रण-
वस्योच्चारणं प्रणववाच्यस्य च मत्स्वरूपस्यानुस्मरणं चेति सर्वेन्द्रियमनोनियमपूर्वक
युगपत् त्रितयमेतत्सपादयन् यो देहविसर्गं करोति स योगी परमं पदमाप्नोतीति
तात्पर्यम् ॥

तस्मिन् प्रयाणकाले तारकालिकावस्थाविसस्थुलचित्तो योगी कथमेत^४
समाधिं साधयेदित्यत्र पूर्वोक्त कारणमाह—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नसमाधेयोगिनोऽहं नित्यशः सर्वास्वस्थासु
सुखालिकासु दुःखालिकासु वा सुलभः सुप्राप । कस्य^२ यः सततमव्यवधानेन मां
यथोक्तयोगाभ्यस्तरूपतया एक तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अन्यतो मद्यतिरिक्ता-
द्वस्तुनो निवृत्तान्तं करणं स्मरति आत्मत्वेन प्रत्यवमृषति । “यं यः वापि स्मरन्
भावम्” इत्यादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शाभ्याससुहृदसंस्कारस्य
योगिनस्तस्यामप्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं दुष्प्राप इति तात्पर्यम् ॥

१. BS^१ प्रतिपिद्ध

२. IO अकृत्वा

३. IO आधाय

४. IO and BS^१ अत्र

५. All except BS^१ सादयेत्

६. BN^१ देहिन

ये चानेन क्रमेण मा प्रपन्ता ते—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नामुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परैसां गताः ॥ १५ ॥

महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभावान्महत् सर्वातिशायी परमेश्वर
एवात्मा येषां ते तथा । अत एव मा यथोक्त्या भक्त्या समाश्रित्य परा
सिद्धिमभेदसमापत्तिरक्षणं परमा फलसम्पत्तिमितं ससारात् गताः सन्त पुन
र्भूयो जन्म देहान्तरप्राप्तिं नामुवन्ति, न लभन्ते । क्रीदश जन्म ? दुःखानामा-
ध्यात्मिकादीनां समूहात् त्रिप्रकाराणां विन्वारतोऽनन्तभेदानामालयमास्पदम् । तथा
शाश्वतमवश्यमनुपत्तशरीरेन्द्रियादिसर्वस्वविनाशम् । अनात्मन्यात्मप्रत्ययनिबन्धना
सर्पदुःखयोगितां जन्मप्रिनाशादिविकारसम्बन्धता च जीवानां सामान्य परमकारण-
भेकमालानं मामहन्तया प्रतिपन्नानां पुनर्नं सम्भवतीति तात्पर्यम् ॥

एव च यथोक्तेनै नयेन मत्समाश्रयणभेकमुपायं वर्जयित्वा नान्यत्किंचिद-
पुनरावृत्तिकारणं सम्भवतीत्याह—

आत्रद्वं भुयनाह्योकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

परमप्रकृतपोषजदानाद्रिपुण्यकर्मप्राप्त्यो ब्रह्मणं प्रजापतेल्लोको ब्रह्मलोक,
तमवधिं कृत्वा यानि कानिचित्पुण्यकर्मप्राप्याणि लोकान्तराणि सम्भवन्ति, तेषु

१ BS^१ परम

२. IO योम्यजन्म

३ BN^१ यथोक्ते

४. All except BN^१ प्राप्त

ये लोकात्तत्क्रियानुष्ठातृत्वाल्लब्धोपपत्तयो जना, ते यथोक्तज्ञानशून्यत्वात्तासां क्रियाणामनुष्ठितानामन्तवत्त्वे सति पुनरावर्तिनो भूय ससाख्यर्त्सनि प्रादुर्भाविनो मां पुनर्यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यं परब्रह्मस्वरूपं परमेश्वरमुपेत्य तादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्म संसारभूमौ उत्पत्तिर्न विद्यते एव । मामुपेत्य भूयो न जायन्त इत्युपायजननक्रिययोरेककर्तृकत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥

अथ कथं ब्रह्मलोकासिनोऽपि पुनरावर्तन्ते, न पुनर्मत्प्रपन्ना इत्यत्र क्रमेण कारणमाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहये ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ये^३ जागरस्वमाद्यवस्थाहेतुभूतसूर्योदयास्तैमयोपलक्षितमेव कालविशेषमहोरात्रतया मन्यन्ते, न ते तत्त्वतोऽहोरात्रस्वरूपजा । ये तु ब्रह्मण प्रजापतेर्दिव्यया सङ्ख्यया चतुर्युगाना सहस्रपर्यन्तेऽवधिर्यस्य तावत्प्रमाणमहर्वासरं विदु जानते, तावत्परिमाणमेव च रात्रिम्, ते तत्त्वजा अहोरात्रविद उच्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति^४ यथा मर्त्याना नालिकापट्टयवच्छिन्न कालोऽहोरात्र, तैथा ब्रह्मलोकनिवासिना चतुर्युगसहस्रद्रयावच्छिन्न कालोऽहोरात्र । ततश्च यथा मर्त्या स्वाहोरात्रपरिसङ्ख्यया परिकल्पितं वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य देहान्तर भजन्त इतीह

१ IO उत्पत्तय

२. BS¹ omits भूय ... भाविन

३ All except BS¹ omit ये

४. BN¹ स्वसमयोप.

५ IO omits तथा . रात्र

६. BN¹ omits यथा

व्यवस्था, तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोऽपि यथोक्तपरिणामावच्छिन्नाहोरात्रकल्पनया वर्षशत पुरपायुषमतिवाह्य पुनर्देहान्तर भजन्तीति कर्मभूमिमाजा मर्त्याना ब्रह्मलोकनिवासिना च पुण्यकर्मणामहोरात्रादे पुरपायुषपर्यन्तस्य कालस्य ह्रास-
 दैर्घ्यकृतौ विशेष, न तु ससारित्वे तेषा कश्चिद्विशेष । ततो यथा मर्त्या पुनरावर्तन्ते,^१ तथा ब्रह्मलोकान्तरनिवासिनोऽपि स्वकालपरिमाणेन पुरपायुष-
 मतिवाह्य पुनरावर्तन्त इत्याह भुवनालोका पुनरावर्तिन इत्युक्तम् । तेनेदमत्र तात्पर्यम्—यथोक्तज्ञानशून्यपुण्यक्रियाविशेषानुष्ठानलभ्ये कालवच्छेदतुच्छभोगाधि-
 करणे ब्रह्मलोकादौ विवेकिना न स्वैर्यास्याविप्रलब्धेन भवित्त्यम् । सोऽपि विशिष्टजात्यायुर्भोगसम्बन्धात्ससारे एव युगसहस्रपरिमाणमपि कालदैर्घ्यमन्तवत्वा-
 न्मर्त्याहोरात्राच्चैतिरिच्यत इति यथोक्त युगसहस्रद्वयपरिमाण कालमहोरात्रत्वेन ये मन्यन्ते तेऽहोरात्रविदो जना इत्युक्तम् ॥

इदानीं तु तस्य ब्राह्मण्याहोरात्रस्य स्वरूपप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरात्रं तुल्यवृत्तान्ततामुपार्थाद्योपदेश्याना विवेकनैर्मल्यायोपदिष्टमाह—

अव्यक्तद्वयः सर्वाः प्रमयन्त्यहरागमे ।

राज्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तमज्ञके ॥ १८ ॥

१ BN' and BS' परिमाण-

२ BN' omits अन्तर

३ BS' न भ्यति

४ IO omits त्वेन.. रात्र

५ IO इदानीतनस्य

६ BS' notes an alternative reading without तु

७ IO adds स्वरूप

८ BN' and BS' omit उपपाद्य

९ IO and BS' उपदेश्च

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अव्यक्तादीधरोद्भावितजगत्कारणभावाद्गुणसाम्यात्मनः, प्रधानापराभिधानात् पदार्थात् युगसहस्रपरिमाणब्रह्मदिवसाविर्भावे सति सर्वा व्यक्तय सर्गभावाना सर्वे विशेषा प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । यथा सूर्यादयात् प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिना सर्वक्रियाविशेषा प्रभवन्ति, तथैव युगसहस्रपरिमाणे ब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्तेऽव्यक्तसंज्ञतत्त्वे प्रलीयन्ते, व्यक्तरूपता परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनाव-
तिष्ठन्ते । तथेह सर्वप्राणिभूता सूर्यास्तमयात् सजाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तय अन्तरेव प्रलीयन्ते । किमत्र तात्पर्यम् ? इहोदयास्तमययो सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण प्रपहतोरनित्यत्वे नास्ति कश्चिद्भेद, केवल कठेररादिविनशरभावाहंभावसङ्कलित-
निसर्गनिरवच्छेदसविदा मायाशक्तिमोहिताना हासदैर्घ्यकल्पैनाकृतो विशेष-
विभ्रमोऽयं । तेन यथोक्तज्ञाननिष्णाततया कालानवच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहंप्रतिपत्ति
विनेक्तिभिर्दृढीकार्येत्येतदेव निगमयति—भूतग्राम स एवायमिति । स एवायं
चतुर्दशविधेन प्रपद्येन प्रविभक्तो भूतग्राम चराचरप्राणिवर्गो यथोक्तेन क्रमेण
सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुन पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रात्र्यागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले
प्रलीयते न्यामयति, अहरागमे सर्गादौ तु प्रभवति व्यक्तिमासादयतीति ॥

१. BS¹ and BS² प्रभवन्त्यह

२. BS² भावार्ह एव सकलित

३. BN¹ omits कल्पना

४. IO and BS² भ्रम । न तदा
ययो

BN¹ reads in the same
way but omits न also

एवमात्रमभुवनाल्लोका पुनरावर्तन्त इत्येतदर्थप्रतिपादनमसङ्गेन सर्ग-
प्रत्यस्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीं मत्प्रतिपत्त्या येन कारणेन न पुनरावर्तन्ते
तैस्त्रतिपादयितुमाह—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥ २१ ॥

तस्मादव्यक्तसंज्ञात् जगत्कारणत्वेनावभासितात्पदार्थात्प्रधानाख्यात्सर पुन-
रन्यो विलक्षणो भाव परमार्थसत्त्वदाथो विद्यत इति शेष । कीदृश ? व्यक्ताव्यक्त ,
व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानापन्नम्, अव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु; यस्मात्तथाविधं^१ विवक्षि-
तेधरलक्षणभावैवशात्किर्लाव्यवहारोऽयं प्रतीयते । यदि वा व्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति
विशेषणसमासाश्रयणेन व्याख्येयमेतत्पदम् । स हि भावो नित्योदितप्रका-
शात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकाशयन् व्यक्त एव, मायावशात्तु सर्वस्य तथाप्रतिपत्त्य-
भावर्यक्तम् । तथा सनातन सदा सर्वकालं भवतीति सनातनो नित्य । कीदृशोऽसौ^२

१ BS¹ omits एव. इति

२ BN¹ omits अर्थ

३ BN¹ इत्येतत्प्रति

४ IO विष

५ IO भासवशात्

BS¹ notes this as an
alternative reading

६. BS¹ विलक्षणद्वयक is noted as
an alternative reading.

७. IO and BN¹ तत्पदं
BS¹ notes this as an
alternative reading-

८ IO अव्यक्ततया स्थितः सना-
BS¹ अव्यक्त.

समस्तेषु जडचेतनभेदेन द्विप्रकारेष्वन्तरभेदादपर्यन्तप्रपञ्चेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्यु उक्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रक्यमनुभवस्य न नश्यति, निव्योदिताद्वैत-
चित्रकाशात्मकत्वात्प्रर्लान्त्वादिव्यभेदं न याति ; कुतोऽत्यन्ताभायता ! तैत्कस्मा-
न्नोपलभ्यत इत्याह—अचिन्त्यन्वनायाशक्तिमोहितान् प्रति यथास्त्रिणेन निव्येन
रूपेणाप्रथमानन्वाद्यक्तः । परमार्थतः पुनरक्षरः; न क्षरति, मौल्यन. स्वरूपान्न
समलति । यश्चैवंविधो भावः तां परमां गतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुस्तत्त्वविदः । अत
एव कीदृशं तम्' यं प्राप्यासाद्य आत्मत्वेन प्रनिश्चय प्रशान्तप्राप्यान्तरस्पृहा यथोक्ता
योगिनो न निर्वर्तन्ते, पुन संसारसरणिं^१ नापनरन्ति । यन्मनयाविधो यो
भावः तन्मम परस्य ब्रह्मणः परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम, निव्योदित प्रकाशो
निर्देतरं स्थानं वा । तत एवंविधं मां भवन्नास्ते न पुनरावर्तन्त इति तथाविधानां
योगिनामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिपादितम् ॥

तम्यैव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं निगनेयन् तत्राप्युक्तं स्मारयन्ताह—

पुल्यस्म परः पार्यं भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ २२ ॥

यस्यान्तस्थानि भूतानि यत्र मयं प्रतिष्ठितम् ॥ २२^३ ॥

१. BS' omits तम्

२. IO and BS' स्वस्मान् स्वस्यन्

BN' स्वत्मस्वरूपान्

३. BS' and IO तस्मिन्

४. All except BS' निरक्षर

५. IO and BS' add ये

६. IO omits भावस्य

७. BS' निरुपमं

यै एष यैयाप्रतिपादितस्वरूपो भाव स परः सर्वत्रैत्रजातिरिक्तप्रभावत्वा-
न्निरतिशय पुरुषशब्दवाच्य । सर्वशरीरान्त शक्तित्वात्पुराण परमात्मा । कीदृश !
उक्तवक्ष्यमाणप्रकारेण यं प्राप्यात्मत्वेन प्रतिलभ्य योगिनः स्वीकृतनानाविध-
भेदा पुनर्भूयोऽज्जन्मससारितयोत्पत्ति नामुचन्ति न लभन्ते ; तथा यन्मैकस्यान्तः
सामान्यसंविदृशणे हृदये स्थितानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि ; न हि तेषामैव-
मन्योन्यनिमित्तरूपतया स्फुरतामैद्वैकचिन्मात्रानुप्रवेशमन्तरेण सत्ता सद्भावः ; अन-
एव यत्र यस्मिन् सकलगत्यदर्शिसार्थसामान्याकारे सर्वमिदं प्रतिष्ठितम्, कृत-
व्यवस्थानम् । स पुनरित्यंभूतो^१ भक्त्या प्रनिपादितोत्तरोत्तरप्रकृष्टात्तत्त्वादि-
ज्ञानार्थन्तचतुरस्यस्वरूपया सेवया लभ्य प्राप्त । कीदृश्या^२ अनन्यया, तत्त्वस्वरूप-
व्यतिरेकेन सर्वास्वरस्थास्वविद्यमानमन्यद्बालम्बनं यग्यास्तया तथाविधयेति ॥

अथान्यमुक्तान्तिविषय योगोपदेष्टं प्रस्तावयन्नाह—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैत्र योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३३ ॥

यत्र यस्मिन् वक्ष्यमाणे काले प्रयाता संन्यस्तदेहा सन्तो योगिनोऽना-
वृत्तिम्, तथा आवृत्तिं विशिष्टमोगाधिकरणयोग्यशरीरादिसम्बन्धं यान्ति, स्वातन्त्र्येण
भजन्ते, तं तादृशं वैक्ष्यमाणक्रमेण योगिनामेव सुकृम कालमुपदेक्ष्यामि ॥

१. BS' omits यः.

२. BS' omits यया

३. BN' अद्वयचिन्मात्र

४. BS' संभवः

५. BN' adds यः

६. IO and BS' प्रकृत्यं तत्त्वा

७. IO and BS' ज्ञानि

८. BS' पाठ्यति

९. BS' योगोपायं

१०. BN' वक्ष्यमाणं

तमाह—

अग्निज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४३ ॥

धूमः कृष्णरतथा रात्रिः पण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रममं ज्योतिर्योगी प्राप्य निरर्तते ॥ २५३ ॥

इह अग्नीषोमौ प्रकाशतमसौ, तदुपलक्षिते दिनरात्री शुक्रवृष्णौ पक्षौ, तथा पण्मासपरिमाणे उत्तरदक्षिणे इति अयने स्थूलदृष्ट्या कालविभागमाचक्षते । तस्य देवपितृमर्त्यविषयत्वेन प्रष्टुष्टमैध्यमनिष्टुष्टपरिमाणता च । इत्थं स्थिते अग्निज्योति सूर्यप्रकाश तदुपलक्षितमहं त्रिशनालिकावच्छिन्नपरिमाणो द्विसास्य कालराश । आपूर्यमाणसोमोपलक्षित पञ्चदशाहोरान शुक्लपक्ष शुक्लशब्देन निदिष्ट । तथा मकरादिराशिपट्कसञ्चारिविरोचनाचारोपलक्षितं पण्मासा उत्तरायणम्-इत्येते कालविशेषा प्रसिद्धा । तत्रैवविधया कालविशेषसामग्र्या ये ब्रह्मविदो विज्ञानपरमकारणस्वरूपा प्रयान्ति उत्तमन्ति शरीरमुत्सृजन्ति, ते ब्रह्म पर तत्त्व गच्छन्ति, अपुनरावृत्तिं मोक्षगतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा धूमो जलात्मकत्वात्सोमः । तथैव तदुपलक्षिता रात्रिः प्रसिद्धा । वृष्ण क्षीयमाणसोमोपलक्षित पञ्चदशाहोरान् वृष्णपक्षः । स च ब्रह्मापेक्षया यथापाठं न व्याख्यातः ।

१ IO धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण

४ BS' लक्षिता

२ IO and 'BS' इति is read after अयने

५ BN' and BS' add च

६ BN' रात्रा

३. IO omits मध्यमनिष्टुष्ट

तथा कर्कटादिराशिषट्कसञ्चारिसूयोपलक्षितै यष्मासा दक्षिणायनम् । तत्रै-
 विधाय कालसामग्र्या पुनर्जन्महेतुमृत चान्द्रमस ज्योति तेज प्राप्य योगी समाधि-
 मानावर्तते पुन ससारमार्गमिवतरति ॥

अत्र केचिद्विचक्षणा एव विचारमारभन्ते । इह तावद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य परमस्य
 कारणस्य द्विविध वेदनम्—स्वसवेदनेन साक्षात्कार, आप्तोपदिष्टस्य वा स्वरूपाव-
 गममात्रम् । तत्राद्येन प्रकारेण ये ब्रह्मविद तेषां प्राप्ताप्रापणीयत्वादुक्तकाल-
 सामग्री न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमर्हति । द्वितीयेऽपि पक्षे स्वरूपावगममात्रेण ये ब्रह्मविद,
 तेषामसाक्षात्कृतत्वाना यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतुं ऋण प्राप्ति-
 कारणमिति न शक्यते वक्तुम् । एवमुभयरूपाणामपि ब्रह्मविदांमन्तकाले यथो-
 क्तकालप्राप्त्यधीना ब्रह्मप्राप्तिरिति न युक्त्या सहच्छते । योऽपि योगी स्वीकृत
 समाधिविशेष, तस्य तद्दलनपोहेन यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेव पुनरावर्तन-
 मयुक्तिमत् । “य य वापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेश्वरम्”
 इत्यादिना प्रतिपादितोपपत्त्या सुदृढभावनाभावितस्य भावम्यान्यभिचारान्मन्थ
 भावितस्यै तत्कालमसस्मरणे सति पुनरावृत्ति स्थितैव, किमुक्त काल
 करिष्यति । तदेव योगी यथोक्तकालविशेषप्राप्ते पुनरावर्तत इत्येतदपि न हृदया-
 वर्जकम् । यद्यप्युच्यते—यद्येव यथोक्त कालो ब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्न भवेत्,

१. BS' लक्षिता

२ BS' अर्जतेऽ विशेष

३ BN' हेतौ

BS' हेतौ

४. BN' and BS' अपोहेन

५ IO and BS add तु

तत्कथं ब्रह्मविदोऽपि शान्तनवस्य तनुसंन्यासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षा श्रूयते इति^१ ? सत्यं श्रूयते; किन्तु न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेन; तेनासौ कालो न प्रतीक्षित । यदि हि स एव ब्रह्मप्राप्तिहेतु स्यात्, तदा सर्वैर्ब्रह्मैविद्धिर्वैहोत्सर्गे स एवापेक्ष्यते; तत्कालो-त्सृष्टदेहाश्च सर्व एवानावृत्तिभावं भजेयु; न चैवमस्ति; न चैवंविधे काले प्रियेतेति विधिरूपपद्यते, सर्वस्य मरणे स्वातन्त्र्याभावात्; भीष्मस्य तु स्वतन्त्र-मृत्युत्वात् तादृक्कालप्रतीक्षणे निमित्तान्तरमनुमेयम् । तच्चेदं यत्किल स्थूलया दृशा यथोक्त काल कलेऽपरसंन्यासावसरे समुपगतौ गतिविशेषाधानहेतुर्भवतीत्यागम-वचनप्रमाणीकरणार्थं भीष्मस्य तादृक्कालप्रतीक्षोद्यम । तस्माद्यथोक्तस्य कालस्य मुख्यतया नाहोरात्रादिरूपत्वम् । ततश्च ब्रह्मविदा योगिना च यथाक्रमं ब्रह्मप्राप्ते पुनरावृत्तेश्च कारणभूत यदेतत् कालगतिद्वयमुक्तम्, तत्रावश्यं कश्चिद्विशेषो बोद्धव्यत्वेन वर्तते । वक्ष्यति हि “ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ” इति । न चैतयो सृत्योर्बाह्यकालविशेषरूपयोर्देवयानपितृयाणसंज्ञामात्रस्य ज्ञानं ब्रह्मादिप्राप्तिहेतुर्भवेत् । अतः कश्चिद्विशेषो यथोक्तार्थसङ्गतिहेतुरत्रानुमेय इत्या-चक्षते । कालस्य हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन रहस्वशास्त्रेषु द्विप्रकारता प्रतिपादिता । तत्र प्रसिद्धसूर्येन्दुचरोपलक्षितो बाह्यप्रकार, प्राणापानलक्षणसूर्येन्दुचरोपलक्षित-स्वाभ्यन्तर । तत्र मुख्यस्य बाह्यस्य प्रतिपादितबाधकसद्भावात् गौण आभ्यन्तर

१. BS^१ omits इति२. IO and BS^१ omits न३. BS^१ omits कालो न

४. IO सर्व

५. All except BN^१ प्रदावद्धि६. BS^१ notes as an alternative

reading प्राणापानमध्यचरोप-

लक्षितस्वाभ्यन्तर

BN^१ reads लक्षणा मध्य-

चरोपलक्षितसूर्येन्दु

समाश्रीयते । तेनामन्यादय उत्तरायणपर्यन्ता शब्दा प्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्र प्रयुक्ता । यत् प्राणगतिरेव दिवसाद्युत्तरायणान्तकालावयवत्वेन तत्र तत्र रहस्यशास्त्रेषु तत्तद्विशिष्टशरीराद्यपेक्षया प्रसिद्धा । इत्थं स्थिते येषां यथोक्तज्ञाननिष्ठतया ब्रह्मविदा सतामन्तकाले स्वैरस्तेन मूर्धच्छिद्राख्यात्वाद्वावाहिनि प्राणचारे नियमित^१ सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिरक्षणे सर्वतो निरवच्छेदनित्तरङ्गनिसर्गनिर्मलसामान्यसविन्महोदधौ प्रविश्य समरसीभावमापद्यते । तेषां ब्रह्मप्राप्तिरव्यवधानेनोपपन्न , स हि ब्रह्मविदा देवयानं पन्था , एषैका तद्विषया शाश्वतिकी गति । यस्तु यथोक्ततत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोग , तस्य योगिनो यथोक्तप्राणगतिनियमितमपि सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिरक्षणे ब्रह्मवेदित्वाभावात् देहाद्यहप्रत्ययपर्वतप्रतिहतप्रसरत् परावर्तते , परावर्तमानं च धूमादिदक्षिणायनशब्दान्तप्रतिपादितामपानवृत्तिमेव पितृयानरक्षणा गतिं समाश्रित्य योगाभ्यासप्रकर्षानुसारोचित विशिष्ट शरीरान्तरमाविशति, यत्र पूर्वाभ्यासह्रियमाणचित्ततया प्रवृत्तरेणोत्साहेन यतमानं परां सिद्धिं प्राप्स्यतीत्युक्तम् । तदयमत्र संक्षेपार्थ — ये ज्ञानित्वाद्ब्रह्मविदः सन्तोऽन्तकाले यथाप्रतिपादितेन क्रमेण प्राणशक्त्यालम्बनचित्तवृत्तयः तत्प्रशान्तिरक्षणेऽप्यविद्रुतपरतत्त्वस्मृतयो देहमुत्सृजन्ति, ते निरव्यवधानब्रह्मप्राप्तिवशात् पुनरावर्तन्ते । ये तु केवलयोगिनः सन्तः प्राणवृत्तिमेवाश्रित्य देह

१ BN¹ om ts अन्त२ BS² adds अत्र३ All except BN¹ सुरसेन४ IO and BS² नियमित

५ BN omits सर्वतो शान्तिरक्षणे

६ IO omits तत्त्व

७ BS² प्राणावृत्ति

मुत्सृजन्तो जानित्वाभावात्परतत्त्वमृत्युभावे^१ सत्युत्कामन्ति, ते देहाद्यनु
परताहप्रत्ययवत्त्वादपानवृत्ति ससारमार्गमाश्रित्य विशिष्टं देहान्तैरमाप्नुवन्ति, यत
सर्वस्य कस्यचिच्छरीरिण सर्वससारिधारणप्राणवृत्त्याश्रयणेन वैर्नमानाद्देहात्
उत्क्रान्तस्य आपानवृत्त्याश्रयणेन भविष्यद्देहसङ्क्रान्तिर्भवति । ब्रह्मविदा योगिना
चेहं प्रकरणे विशेष एव प्रतिपादित ॥

अत एव प्राणापानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैतत्संगृहीतुमाह—

शुद्धकृष्णगती ह्येते जगतः शाश्वते भवे ।

अनयोर्पात्यनावृत्तिमेकया वर्ततेऽन्यया ॥ २६३ ॥

एते यथोक्ते द्वे गती प्राणापानवृत्तिरूपौ देवानपितृयाणसंज्ञौ द्वौ मार्गौ
जगत सर्वलोकस्य । शाश्वत इति छान्दस षष्ठ । तेन नित्येन सर्व कश्चि-
ज्जनस्तिर्यम्बाह्विप्राणमार्गाश्रयणेन देहादुत्कामति, अपानमार्गाश्रयणेन देहान्तरे
संक्रामति । ब्रह्मविदो योगिनश्चाय तु विशेषो यदनयोर्गत्योर्मध्यादेकयोर्ध्ववाह-
प्रार्णरूपया शुद्ध्या गत्या यथाप्रतिपादितेन प्रकारेणान्तरकाले समाश्रितया ब्रह्म-
विदनावृत्ति याति ब्रह्म प्राप्नोति । योगी तु तथैवोत्कामन्नन्ययापानरूपया वृष्ण-
योक्तेन हेतुना वर्तते, विशिष्टदेहान्तरे सङ्क्रामति ॥

१ BS' and BS' स्मृत्याभावे

IO omits ल्यभावे .परताहंप्र

२. BS' An alternative read
ing here is न्तरं प्राप्नु-

३ BS omits वर्तमान ..श्रयणेन

४. BN' देहप्रकरणे

५. BN' एव

६. IO omits प्राण

यत् —

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७^३ ॥

एते यथाप्रतिपादिते सृती प्राणापानरूपे गीती जानन् यथोक्तया महत्तया प्रैतिपाद्यमानो योगी प्राक्प्रतिपादितम्बीहृतमुख्ययोगो^१ न कश्चिन्मुह्यति । सर्वे एव तद्गतिज्ञ सन् ब्रह्मप्राप्तिहेतुगतिसमाश्रयणेन अभ्यैव प्राप्नोति, न तु सत्सारम्, इतर गतिपरिहारात् । एतयोश्च गत्योरेवविधा महत्ता ब्रह्मविदा ज्ञेयत्वेन स्थिता तत्त्वविदो वदन्ति । सर्वदेहेषु मनःप्रसरसहचरोऽयं प्रागप्रसर यत् उदेति, यत्र चास्तमेति, तत् कालकल्पादिसकलप्रपञ्चविरहितब्रह्मतत्त्वोपलब्धिपदम् । ततश्च यथोक्तप्राण प्रसरनिम्बद्ध सकल कालादि^२ प्रपञ्च तद्गुदयान्तमयदशाविमर्शक्षमसविदा ब्रह्म विदा प्रलीयते, तादृशीं च दशामासाद्य यो ब्रह्मवित् परमयोगी देहमुत्सृजति, स ब्रह्मण्येव परिणतो न पुनरावर्तते । यस्तु केवलयोगी ता दशा^३ प्रत्यग्मर्षु न कुशल, स चान्द्रमस ज्योतिरपानरूपरूपामाश्रित्योत्कामन् देहान्तरे सकामति, यत्र क्रमेण सिद्धिमाप्स्यतीति । एवमनयोर्गत्यो सिद्धिहेतुविभागविज्ञानमैतं एवोक्तम्—
“नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति” इति । यत् एव तस्मात्सर्वेषु कालेषु

१ All except BN¹ गती

२ BS¹ प्रतिपाद्यमानो

३ IO योगी प्राग कश्चित्

४ IO omits सर्व हेतुगति

५ BN चापेक्ष्यं

६ IO omits यत्र

७ BS¹ omits आदि

८ BN कालादि

९ BS adds तथा

१०. IO omits भव

बाह्यदृष्टोत्तरायणदक्षिणायनादिवहुभेदप्रतिपादितेषु योगयुक्तो भव । यथोक्तेन प्रकारेण प्राणायानगतिज्ञानात्मके योगे^१ समाधौ युक्तोऽवहितो भव ॥

यतोऽस्य योगस्यायं प्रभावः—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्तु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति

चाद्यम्^२ ॥ २८^३ ॥

इदं प्रश्नसप्तकव्याकरणरूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्तसमाधिः तत्सर्वं वेदाध्ययनयज्ञतपोदानाद्यन्तवत्पुण्यक्रियाफलमत्येति अतिक्रामति । यत आद्यमनुत्तरम्, अत एव परमनन्तानन्दमयत्वादत्युत्कृष्टं स्थानं धामोपैति प्राप्नोति, परमात्मनि स्वाभाविकीं प्रतिष्ठां लभते इति^४ । यद्यप्येवं कैश्चिदयमर्थो व्याख्यातः, यथा-मुयैव वृत्त्योत्तरायणकालसामग्र्यां प्रयाता ब्रह्मविदोऽर्चिरादिसंज्ञलोकान्तराक्रमण-क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति योगिनश्च अत एव योगिशब्देनोक्ता. दक्षिणायनकाल-सामग्र्यां प्रयाता सन्तश्चान्द्रमसं ज्योति प्राप्य धूमादिसंज्ञलोकान्तराक्रमणक्रमेण संसार आवर्तन्त इति—पूर्वोक्तयुक्त्या चैतदपि व्याख्यानं न सन्नच्छते; यथोक्तयुक्त्या चायमपि क्रमोऽनयोरेव गत्योरन्तर्भवतीति केचिन्मन्यन्ते । तदत्र परमार्थवेदिनः प्रमाणमित्योम् ॥

१. BS^१ योगी

२. BS^१ यद्

३. BS^१ दिव्यं is an alternative reading.

४. BS^१ adds योगी

५. IO omits भवन्त

६. IO उत्कृष्ट

७. IO omits इति

गम्भीरैर्विपुलै स्वभावविमलै श्रीमत्पदार्योऽज्ज्वलैः

स्फीता सप्तभिरश्वुराशिभिरिव ब्रह्मादिभिर्वस्तुभि ।

अव्ययस्य नरोऽष्टमस्य विवृतिं पृथ्वीनिभामञ्जसा

य स्वीकर्तुमल स एव विदुषा साम्राज्यमेकोऽर्हति ॥

इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

अष्टमोऽध्याय ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ सैश्वर्यप्रदनिर्णयेन काले शङ्करकृष्णगतिद्वयज्ञानं
ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपदिष्टम् । अतस्तावन्मात्र एव ब्रह्मप्राप्त्युपायस्त्वया मा वेदीत्यर्जुन-
मष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन् सङ्ग्रहेण

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनघ्नयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके । अष्टमाध्यायोक्त एव लक्षणोपायव्यतिरेकेणेदं स्वबुद्धि-
नित्यसंनिहितं ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं विज्ञानेन स्वसंवित्साक्षात्कारपर्यन्तेन विशिष्टेन
ज्ञानेन बोधेन संयुक्तं तुभ्यमहं प्ररूपेण संक्षेपत. सारप्रतिपादनरूपेणातिशयेन
वक्ष्यामि कथयिष्यामि । कीदृशाय ? अनसूयवे ; श्रद्धाविशुद्धबुद्धित्वाद्यतोऽसौ
जानायानसूयसि । यथोक्तस्य फलस्य सम्भावनावशादज्ञानवदगर्हणमारभसे । कीदृशं
ज्ञानं वक्ष्यामि ? गुह्यतमं गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वेष्वध्यायेषु ज्ञानमुक्तम् ; इदं तु
तदपेक्षयातिगुह्यम् ; अनाविर्भूतविवेकज्ञानानां गुह्याणां दूरतरेऽध्वनि स्थितम् ;

१. BS* अष्टम

२. IO and BS* निर्णये तु

३. IO omits अष्ट...व्यतिरे

४. BS* omits एव

५. All except BS* त्वायोऽस्मै ज्ञाना

६. IO and BS* अज्ञवत्

७. IO स्थितः

रहस्यतया वा जरामरणचक्रपरिवर्तनलक्षणादशुभादश्रेयसो मोक्ष्यसे, स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यसि । यतो वक्ष्यमाणजानोपायनिष्ठस्यान्तराले गतिद्वयशानाम्बुपायव्यतिरेकेणापि ब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव ॥

अत एवास्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

इदं वैक्ष्यमाणं ज्ञानमुत्तममनन्यसामान्यं पवित्रं पावनम् । सर्वकिल्बिषकलङ्कपङ्कसंक्षारनहेतुमन्ति हि पवित्राणि तीर्थमन्त्रतपोयज्ञदानादीनि । तानि तु ज्ञानरहितत्वाद्दन्तवन्ति, यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृतान्यनन्तफलैत्यमश्नुवीरन् । अत एवोत्तमं पवित्रमित्युक्तम् । यतो राजविद्यैषा राजां जनकांश्चपतिप्रभृतीनामुत्तमं स्वकर्माप्यनुतिष्ठतामेषा विद्या ज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते । ततश्च तेषां राज्ञां गुह्यं रहस्यमेतत् । यत प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्ष स्वसंवेदनवैद्योऽवगमो बोधो यस्य तत्तथाविधम् । अन्येषां हि पवित्राणां कालान्तरे देहान्तरे लोकान्तरे च फलावगमो भविष्यति । तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदिताद्वर्णाश्रमक्रमविभक्तात्सदाचारादनपेतम् । अत एव कर्तुं संपादयितुं सुसुखमत्यन्तं सुखकरम् । सहजस्वभाव कर्ममात्रसाधनत्वात् तथाविधं सदप्यव्ययमविद्यमानक्षयम्, तत्राप्यस्य फलस्य मत्समापत्तिरक्षणस्य नित्यत्वात् । एतच्च मदनुमैहोद्गतभक्तिश्चाद्रिगुणसंपद्विरेव सुलभम् ॥

१ IO and BN' वर्तमान

२. All except BS' omit तानि

३. BN' फलमश्नु

४. BN' and BS' omit शुभं

५. BN' and BS' अत्यन्तम्

६. BS' संगमापत्ति

७. BS' notes as an alternative

reading अनुप्रदोषिते भक्ति

यतः—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च ज्ञानरूपस्य धर्मस्याश्रद्धधाना यथोक्तफला-
सम्भावनापराः पुरुषा मां यथोक्तस्वरूपं परं ब्रह्माप्राप्य मत्समापत्तिमनासाद्यैव
मृत्युसंसारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्तिनोर्नरणजन्मनोर्वर्त्मनि निवर्तन्ते पुनःपुनरापतन्ति ।
किमुक्तं भवति? मदनुग्रहसुखासागरसमुद्गतशङ्कासुरवरुणज्वरी सकलसिद्धिप्रसवैक-
हेतुर्यैरुपास्यते, तैरेवानेनाहं सुलभो नान्यैः—इति ॥

तदिदानीं ज्ञानं प्रतिपादयितुमाह—

मया त्तमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

मम सन्वन्धिनमैश्वरमीश्वरे सर्वथा स्वामिनि एकस्मिन् भवं योगमनन्याधि-
कैरणं समाधिं पश्य प्रतिपद्यस्व । यत इदं वेद्यत्वेन सर्वप्रमातृणां सर्वं संक्षेप-
तश्चराचरभावरूपमवान्तरभेदपरिकल्पनया निष्पद्यन्तं वस्तु मया उपादानसह-

कार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानु-
 कार्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्रयोजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैकेनै कर्त्रा ततम् । इत्थमन-
 न्ताश्चर्यावभासरूपतया विन्तारित जगत् भुवनम् अव्यक्तमूर्तिना मन्मायोत्थापितै सर्वै
 प्रमातृभिरिदन्तया परिच्छेत्तमशक्यत्वादव्यक्तायपदेशव्यक्तिविरहिता मूर्तिरावृत्ति
 स्वरूप यस्य स तथा, तेन तादृशेन । किमुक्तं भवति ? ब्रह्मादेरारभ्य परमसुद्र-
 जन्तुपर्यन्तस्य सर्वस्य प्रमातुर्यत्सवेद्य वस्तु येन येन प्रकारेण यदा यदा यत्र यत्र
 प्रकाशते तत्सवेद्यमानं सन्तमात्मानं लभते । संवेद्यमानता च सवेदितु कर्मभावा-
 पत्ति । सवेदिता च परमार्थतः सदैक एव भवितुमर्हति, येनै कथंचिन्न कदाचिन्नै
 दुत्रचित्सवेद्यत्वलक्षणविशेषणसपरुं सहते । ततो मत्त्वानि मय्येकस्मिन् संवेदितरि
 स्थितानि सर्वाणि निखिलानि स्थावराणि जङ्गमानि च संवेद्यानि भूतानि । एवं सर्व-
 कर्ता सर्वशक्तिहेतुरहम्, न च तेषु भूतेषु व्यवस्थित ; यथा नित्यं सवेदितृत्वमात्र-
 स्वभावार्थैभिचारिणो मम व्यवस्थासंवेद्याना सर्वभूताना व्यवस्थितिहेतु, न तथा सर्व-
 भूतन्वयस्या मद्यास्यतिहेतुरित्यर्थ । सर्वाणि हि भूतानि सवेद्यत्वादेवोत्पादविनाशादि-
 धर्मसम्बन्धादनित्यानि कथं मम भूतस्थित्यधीनावस्थितिर्भवेत् । इत्थं मदधीन-
 स्थितिकान्यपि भूतानि नै मत्त्वानि मयि संवेदितरि मद्रूपतयैव न स्थिति

१ BS' केन

२. BN' व्यपदेश्य

३ IO आगत्य

४. BS' एतत् तमात्मानं is noted as
an alternative reading.

५. BN' द्यो न

६ BS' omits कदाचिन्न

७ IO न तु क्वचिन्

८. BN' and BS' नित्यं

९ BS' मात्रा

१० IO omits व्यभि...भूतानां

११. BS' adds च

भजन्ते, वेद्यनया स्फुरणात् । भूतस्थितिहेतुरहं यथा संप्रेदितृन्धैव नित्यं स्फुरामि,
न तथान्यान्यपि भूतानि, संप्रेद्यत्वेनैव तेषां प्रतीतेः । एवं यथोक्तेन प्रकारेण
ममात्मा स्वभावो भूतभृद्भूतानि विभर्ति धारयति, तेन तेन रूपेणावस्थापयति,
न च भूतस्य न भूतस्थित्यधीनस्थितिक इत्युक्तमेव । अतश्चानेन क्रमेण भूतभानं.^१
भूतानि भावयति सृजतीत्यर्थः ॥

अत्र केनचित्सादृश्याशेन दृष्टान्तमाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्गाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

एवमनेन प्रकारेण मध्यमवच्छिन्नमहिम्नि स्थितान्यावेयस्वभापवानि तत्र-
द्देहगतानि सूक्ष्माणि महान्नि च भूतानि उपधारय बुद्ध्यस्व । कथम्^२ यथाकाशे
निरवच्छेदव्याप्तौ निरर्थं सर्वैव स्थितो वायुः । कीदृशः? सर्वत्रगः, तत्र तत्र देशे गतः
कृन्व्याप्तिः, महांश्च अन्यौपेक्षया व्यापकः । एव मत्स्थानि भूतानि बुद्ध्यस्व ।
अत्रेदं तारदर्शम्—यथा वाया सर्वत्र सर्गगतत्वं महत्त्वादयो धर्मा अपर्यन्ता-
काशावकाशेकनिबन्धना, तथा सर्वभूतानां सर्वधर्मा मत्स्वभावानुप्रवेशैकनिबन्धना
इति ॥

तदेतन्निगमयितुमाह—

एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।

भूतप्रकृतिमास्थाय सैह चैव विनैव च ॥ ७ ॥

१. BS^१ नोद्भूतानि

२. IO omits अन्य

३. BS^१ गतमह

४. All except IO सर्वैव च

एवमनेन वाय्वाकाशसम्बन्धौषम्येन प्रकारेण सर्वभूतेषु चरामि, तानि
 व्याप्नोमि । अनमिलक्षित इदन्तया केनाच्चद्रप्यभ्यधारितस्वरूप । किं कृत्वा चरामि'
 भूतप्रकृतिं प्राकृतिपादितचेतनामकभूतलक्षणा प्रकृतिं स्वभावमास्थाय अधिष्ठाय ।
 कथं चरामि' सह चैव विनैव च । नित्यमन्योन्यमन्वन्वत्वात् सह वेद्यवेदकलक्षण-
 स्वरूपभेदाद्विनैवान्योन्यवृत्तयैव । अन्यो हि वेदकस्वरूपो मम स्वभाव, अन्यथा
 मदिच्छाद्भावित वेद्यस्वरूपम् ॥

मदिच्छोद्भावितत्वमेषा प्रतिपादयितुमाह—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामकीम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ निसृजाम्यहम् ॥ ८ ॥

एतानि चेतनाचेतनानि सर्वभूतानि महाकल्पावसाने मदीया प्रकृतिं
 स्वभाव यान्ति, मदिच्छयैः मयि प्रलीयन्ते इत्यर्थः । तानि च कल्पादौ
 कलशान्तरारम्भे अहमेव विसृजामि, चतुर्दशविधेनैव भेदेनैवावभासयामि, न तु
 यान्येन प्रलीनानि तान्येव पुनः सृजामीत्यर्थः । ईश्वरेच्छायैः अपर्यनुयोज्य-
 त्वात् स्वानन्वयेऽपि चतुर्दशविधमेव भूतसर्गं प्रलयोत्पादावस्थयोः सहरति सृजति
 च परमेश्वर इति तात्पर्यम् ॥

१. All except BS' संबन्धोपगमेन

२. IO omits सृजामि पुनः

३. BS' भेदेनावभास-

४. IO and BN' मीत्यनार्थं This
 is noted as an alterna-
 tive reading in BS'

५. BN' रेच्छया

६. BS' सृजते

एतदेव निर्गमयति—

प्रकृतिं स्वामपष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं^३ कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्भशात् ॥ ९ ॥

एषा प्रकृति^३ निजं स्वभावं नान्यत्किञ्चित्कारणान्तरमपष्टभ्यावलम्ब्येदं
मूर्ध्वं भूतग्रामं प्राणिसमूहं पुनःपुनर्भूयोभूयैः अनादिप्रचन्धप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पनया
सृजामि, एवमुद्भासयामि । प्रकृतेरेव वशान्मत्स्वभावपारतन्त्र्यादेवावशमभवतन्त्रम् ।
कल्पान्ने च तथैव संहरामीत्यत्रानुवर्तनीयम् ॥

किञ्च—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनचदामीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १० ॥

तानि सर्गसंहारादिरूपाणि कर्माणि न पुनर्मां बध्नन्ति, मन्मायो-
द्भावितनानाक्षेत्रज्ञवन्नियमितविषाकारम्भकत्वादिना न परतन्त्रीकुर्वन्ति । यथा
क्षेत्रज्ञाना कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविषाकारम्भकत्वेन ससारबन्धकारणत्व-
मापद्यन्ते, न तथा सर्गादिकर्माणि र्भमेत्यर्थः । कोदृशं सन्तं मां न निबध्नन्ति ?

१. BN¹ and BS¹ निरासयति

२. BS¹ इदं

३. IO adds शुभामपष्टभ्य

४. IO सर्वं

५. All except BS¹ omit भूयः

६. BN¹ संहाररूपाणि

७. IO and BS¹ आपद्यते

८. IO समेत्यर्थः

हेतुगर्भं विशेषणमाह—तेषु कर्मस्वसङ्गत्वान्ममत्वादिप्रहाभावेनानिमग्नचित्तत्वाद्-
दासीनत् तदस्ववदासीन स्थितम् । यथा परकीयकर्मसु परो नैतानि मम तत्-
स्फुल्लदानोति मन्यमान तादस्थमनुभवन् तैस्तै कर्मभि स्वफलमोक्तृत्वादिना न
नियम्यैते, तथा सर्गादिभि कर्मभिर्न निबध्यते, यतस्तानि सर्गादीनि कर्माणि
अचिन्त्यवैभवस्वमायोद्धावितान्योन्यभेदान्^१ क्षेत्रज्ञान्प्रति मम सर्वत्र स्वेच्छा-
मात्रेण तथावभासकत्वमेव कर्तृत्वम् । क्षेत्रज्ञा एव हि मन्मायामोहिताः सन्त
अन्योन्यभेदेनावभासमानाना भावाना सर्गाद्यवस्थायोगित्वं प्रतिपद्यन्ते । मम
पुनरेते सर्वे भावा तत्तत्सर्गाद्यवस्थाजुषोऽपि अद्वयचिन्मात्रलक्षणां स्वभावान्
भिद्यन्त इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसु उदासीनवदासीन मामेनानि न निबध्नन्ती-
त्युक्तम् । एष चार्थ प्रागेव पुन पुन

“तस्य कर्तारमपि मा विद्वद्यकर्तारमव्ययम्”

इत्यादिना,

“न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे काम फलेऽवपि”

इत्यादिना च प्रतिपादित ॥

यद्येव वस्तुस्त्रित्या परमेश्वरो नेद्र जगत्साक्षात्सर्गादिकर्मणि^२ नियुक्ति,
तत्केनेद जगत् सृज्यत इत्याह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ११ ॥

१ IO and BS' तेषु कर्मस्वसङ्गत्वात्

BS' तेष्वराफल्यात्

२. BS' न बस्य ते

३ BN' and BS' मेदात्

४ IO omits एष . इत्यादिना

५. All except BN' कर्मणा

मया परमेश्वरेण नित्यं स्वभावमालावस्थिनेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठातः हेतुभूतेन प्रकृतिः सप्तमेऽध्याये चेतनानेतनविभागेन प्रतिपादितपरापरस्वरूपा स्वभाववृत्तिरेवापर्यन्तस्वावरजहममेद्रयुक्तं जगत् सूयते जनयति । अनेन हेतुना निमित्तेन इदं जगद्विपरिवर्तने सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रे परिभ्रमति ॥

एवमद्भुतैश्वर्यैकास्पदम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमास्थितम् ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

मूढा मायामुपिततत्त्वज्ञानाः मां यथाप्रतिपादितस्वभावमवजानन्ति । नित्योदितनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतमानस्वभावमपि मोहवलोत्साहविच्छेदान्मज्जिज्ञासायामप्यवज्ञामाश्रयन्ति । कीदृशं सन्तं मामवजानन्ति ? मानुषीं तनुमास्थितम् । मानुषीप्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन मनुष्यादिभेदेनान्वोन्यभिन्नानन्ताकृतिविशेषरूपं पारमार्थिकस्वरूपतिरोधानतिरस्करिणीमाश्रितम् । अत एव ते मूढाः कोदृशाः सन्तो मामवजानन्ति ? एवंविधया मन्मायया मदीयं परमेतस्मान्नाचेतनाचेतनभावलक्षणात् प्रपञ्चादन्यं विलक्षणं तथाव्ययमविनश्वरम्, अत एवानुत्तमम् । उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षे सत्यविद्यमानोऽन्य उत्तमः प्रकृष्टो यस्मात्तं तथाविधं भावं पारमार्थिकीं सत्तामजानन्तः सन्तो मामेव विमर्शाभावाद्बुद्धयमानाः ॥

१. BN' विशेषमेदां रूपां पार
IO विशेषरूपा पार

२. BS' एतं

यतस्ते मूढा सन्त -

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं^१ श्रिताः ॥ १३ ॥

^१मोहिनीं स्वभावाज्ञानकारिणीं प्रकृतिं गुणमयं स्वभावं श्रिता देहात्म-
काहकारनिग्रन्थनस्थितय । अत एव कीदृशीम् आसुरीं रजोलेशानुगततम प्रधानाम् ।
तथा राक्षसीं केवलतम प्रधानानुत्तमाधमासुरसर्गभेदत्वेन प्राक्प्रस्तावनायां प्रति-
पादितस्वरूपम्, यत एवविधा प्रकृतिं श्रिता ततो मोघाशाः, मोघा फलशून्या आशा
येषां ते तथाविधा, ते ह्यासुरराक्षसप्रकृतित्वाद्रजस्तमोमश्वे सति कामात्मानो
भोगविषय संकल्पमेव कुर्वन्ति, न तु तत्फलप्राप्तिहेतुं शास्त्रोदित कर्मारभन्ते ;
ततो मोघाशा इत्युक्तम् । तथा मोघकर्माणं यदपि कर्मारभन्ते, तच्छास्त्री-
योपायनियमाभावात्नोघ निष्फल येषां ते तथाविधा । वक्ष्यति हि राजसताम-
सयो कर्मणोर्लक्षणम् । तद्यथा—

“ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहकारेण वा पुन ।

क्रियते ह्येवहुलं तैद्राजसमिति स्मृतम् ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तामसमुच्यते ॥”

१. BN¹ मोहिनी

२. BN¹ and BS¹ तथा

३. BS¹ तद्राजसमुदाहृतम् is noted
as an alternative read-
ing

४. All except BN¹ बन्ध

५. BN¹ and BS¹ आरभते

६. IO omits कर्म

तथैवंविधं कर्तृलक्षणमपि—

“ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्दुर्बधो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षयोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते^१ ॥ ”

तथा—

“ अयुक्तः प्राकृतः सन्ध शठा नैष्क[नैऋ]तिकोऽलसः ।

निपादो दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ ”

तथा मोघज्ञानाश्चिकीर्षितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्मांशम्भपूर्वभौविज्ञानमपि मोघं निष्फलमेवां ते तथोक्ता । ज्ञानपूर्वकं हि कर्म । ज्ञानस्यैव चासुरादिप्रकृत्याश्रित-
ज्ञातृसम्बन्धिनो विपर्ययप्रतिपत्तिदोषसम्बन्धात् कर्मफलेन विसंवादात् निष्फलता
स्थितैव । वक्ष्यति—

“ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ ”

तथा—

“ यत्प्रकृत्यविदेकस्मिन् कार्ये सकमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ” इति ।

मोघज्ञानत्वाद्धिचेतसः तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्सदपि विगतं सम्प्रज्ञान-
लक्षणस्वरकार्याकरणादविद्यमानमेव चेतोऽन्तःकरणं येषां ते तथाविधाः ॥

१. IO कीर्तितः

३. BS' ज्ञान

२. IO and BS' पूर्वताविज्ञानमपि

४. BS' माणव

एवमेकान्ततो मायाक्रोडीकृतानामनुरप्रकृत्याश्रिताना वृत्तिं प्रतिपाद्य
विद्यानुगृहीताना प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयशास्त्रोपदे^१पीत्रभूताना दैवप्रकृत्याश्रिताना
प्रतिपादयिषु पैरदैवप्रकृत्याश्रितानां तावत्ता प्रतिपादयितुमाह—

महात्मानस्तु मा पार्थ दैर्वा प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १४ ॥

प्रस्तावनाप्रतिपादितपरापरस्वरूपमय्या परस्या देव्या प्रकृतिं दैर्वा
सम्यग्ज्ञानविवेकप्रोतनशीलत्वात् देवशब्दवाच्याना सबन्धिर्ना प्रकृतिं स्वभाव
माश्रिता, स्वत एव महात्मान उक्तृष्टस्वभावा मा परमात्मान भजन्ते, चतुर्विधया
सेवयान-यमानसो मद्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावपरूढपतिपत्तित्वान्मय्यवैकस्मिस्तत्त्वे
मनो यथा ते तथाविधा, ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति स्थिते^२, कीदृश मा विदित्वा
भजन्त^३ भूतादि भूताना चेतनाचेतनाना मध्ये आदिं प्रथमम्, तथा अव्यय नित्य
त्वात्त मम क्षया विद्यत इत्यर्थ । सर्वभूता^४याद्यन्तर्वन्ति, अहमादिरेव नान्तवानित्यत्र
तात्पर्यम् ॥

किंच—

सतत कीर्तयन्तश्च यतन्तश्च यतव्रता ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १५ ॥

१ BS' माप्र

२ IO परस्मैव प्रकृ

३ BN स्थित

४ BN वन्तोऽहमा

त एवं दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रबुद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयन्तो मन्त्र-
बपस्तुत्यादिनोद्धोषयन्तः ; तथा ध्यानादिना यतमानाः, तथा नमस्यन्तः प्रह्वीभवन्तो
मां भक्त्या हेतुभूतया नित्ययुक्ताः सन्त उपासते । वाङ्मन कायश्चापारान्म-
देकैविषयान् कुर्वाणाः परिचरन्तीत्यर्थः ॥

किंच—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो^१ मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १६ ॥

पूर्वम्य. प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन मद्यजनपरेभ्योऽन्ये विलक्षणा ज्ञानेन
विशुद्धसंविन्मात्रमत्स्वरूपचिन्तनैकलक्षणेन यज्ञेन यागविधिना यजन्तः पूज-
यन्तश्च मामुपासते सेवन्ते । कथं मां ज्ञानयज्ञेनोपासते ? एकत्वेन सकलप्रपञ्च-
परिहारादिभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वरूपतया ; तथा पृथक्त्वेन नानात्वेन; अत एव बहुधा
अनेकधौ ज्ञानेन क्रियाद्युपचरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नरूपतया । वस्तुतः कीदृशम् ?
विश्वतोमुखम् । सर्वतः सर्व एवोपासनीयाभेदान्मुखं प्रत्यभिज्ञाकारणं यस्य तं तादृशम् ।
इदमत्र तात्पर्यम्—द्विविध पारमार्थिको मत्स्वरूपोपासनाक्रमः एकः, संविन्मात्रैक-
तत्त्वविषयज्ञानसाधनः अपर एकस्यैव तत्त्वस्य नानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात्
तद्द्वारेण तस्य तस्योपासनमिति ॥

१. IO एकं विषयस्तुपूर्वाणः

२. All except BN¹ यजन्ते

३. BS¹ अनेकेन ज्ञानेन

४. BS¹ पासकर्मः

५. BS¹ ज्ञानमात्रसाधनः

तदेवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह—

अहं ऋतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेनाज्यमहमग्निहं हुतम् ॥ १७ ॥

ऋतुयज्ञयो यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारो दृश्यते, तथापि यज्ञशब्द-
सन्निधाने पशुमोमादिसाधनविशिष्ट एव यज्ञ ऋतुशब्देनात्रोक्त । यैज्ञशब्देन
पाकयज्ञानां ग्रहणम् । ततो यथाप्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वो यागविधि-
नां देवतासंप्रदानोऽहमेव । तथा स्वधापितृतर्पणमन्त्रोऽप्यहमेव । तथा नानौषधि-
विकारात्मकमौषध यागोपकरणद्रव्यमहमेव । तथा संप्रदानभूतदेवतासमुत्खी-
कारादिविधिवार्धवाचकशब्दविशेषरूपो मन्त्रो यज्ञोपकरणविशेषोऽप्यहम् । तथाज्यं
घृतं तर्पणद्रव्यम् । तथाग्निराह्वनीयादिर्यागविधिकरणम् । तथा हुतं हवनं
होमकमेति यज्ञादिरूपतया ब्रह्मार्पणविधिन्यायेनाहमेवै स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

किंच—

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पत्रिमौंकारं ऋक् साम यजुरेव च ॥ १८ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निनामः शरणं सुहृत् ।

प्रभयः प्रलयः स्थानं निधानं धीजमव्ययम् ॥ १९ ॥

१ BS' omits this word

२ All except BS' omit यज्ञ ..
प्रदणं

३ BN' करणमन्त्रविशेषे-

४ All except BS' omit आह-
वनीयादि

५ BN' भेवास्थित-

अस्य जगतः समस्तस्य चराचरस्य विश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पिता माता
 चाहम्; यदि वा पितरौ यथापत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्बहननित्यावहितौ, तथाहमस्य
 जगतः, तथा धाता स्थितिहेतुः ; तथा पितैमहो ब्रह्मादीनां जगतः सृष्टृत्वेन स्थितानां
 जनकत्वात्पितामहः । पवितं परमं पावनं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु ; तथोद्धारः परंब्रह्मवाचकः
 प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषः, तत्प्रभवाणि च ऋक्सामयजूषि ; तथा गम्यते
 ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरुपायः ; तथा भर्ता पोष्टा । तथा प्रभुः यथेष्ट-
 विनियोगैकस्वामी; तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः ; तथा निवासः सर्वभूतानामेक-
 मावसंथम्; तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्रयः ; तथा सुहृत् सर्वभावेनोपकारी; तथा
 जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च ; तथा प्रलीनं सद्यत्नावतिष्ठते,
 तत्प्रधानात्मकं निधानम् ; तथा यतः प्रभवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमक्षरं बीजं
 कारणमिति न तत्किंचिदस्ति, यदहमस्य जगतो न भवामीत्यर्थः ॥

तथा च—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युञ्ज सदसच्चाहमर्जुन ॥ २० ॥

सूर्यो भूत्वा ग्रीष्मादौ रसमाददानोऽहं तपामि यतः, तदा ह्यहमेव वर्षं
 घृष्टिं निगृह्णामि निरुणञ्जि । वर्षाकाले चाहमेव पर्जन्यो मृत्वा उत्सृजामि ।
 तपनवर्षणक्रिययात्राद्युत्पत्तौ देनाहमेव जगद्वर्तयामीत्यर्थः । तथामृतमविनाशि

१. BS' यथा

२. IO omits पितामहः

३. IO परं

४. BN' adds गृह्

५. IO omits जन्म

६. IO रसमात्रादानो

७. IO and BS' उत्पादनेन

यद्वस्तु मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव । किं बहूनोकेन । यत्किञ्चित्सद्विद्यमान शोभनं
वा यदसत्तद्विपरीत किञ्चिज्जगति सभवति, मच्छक्तिरेवैकैः सदसद्भावेनाव
मासते इति ॥

एव परदैवप्रकृत्याश्रितसर्गमेदप्रतिपादनप्रसङ्गेन ब्रह्मस्वरूप सङ्ग्रहेणोम्त्वा
इदानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमदन्ति दिव्यान् दिवि
देवभोगान् ॥ २१ ॥

ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २२ ॥

ज्ञानरहितत्रियामात्रोपदेशपर्यवमितार्था ऋम्यजुस्सामलक्षणास्तिस्रो विद्या
अधोयने विदन्ति वा त्रैविद्या मुख्यतया ब्राह्मणादयस्त्रैविजिका, पूतपापा
आनिपेकाच्छास्त्रविहितसंस्कारसंपन्नत्वाद्भूतफलभावा, तथा निवृत्तयथोक्तब्रह्मचर्या
द्याधमनियमा सन्त सोमपा नित्यनैमित्तिकम्बकर्मानुष्ठाननिष्ठा इत्यर्थः । तथा-
विधा सन्तो देवतान्तरयजनविधिरूपैर्यज्ञैस्तैः शास्त्रोद्दिनैर्गणविशयै
संभ्यज्ञानाभावादविदन्तोऽपि मामयेष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिं कामा
त्मान सन्त प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते । यतस्तैस्तैर्यज्ञविधिभिस्तान्दान्देवविशयान्

यजन्त इति विश्वतोमुखमेकं तच्च मामेव यजन्ते केवलं संप्रति विद्याशक्तघान-
 नुगृहीता परं मदीय भावमस्मिदन्तो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफल मन्यमाना
 स्वर्गमभिकाङ्क्षन्ति^१ । ते तथात्रिधा त्रैविद्या देहान्ते स्वकर्मोपनतं स्वर्गलोकं
 विशाल विपुलं देवलोकं गत्वा तद्गतान् भोगान् भुक्त्वा उपसेव्य स्वकर्मोपार्जिते पुण्ये
 तदनुरूपकालातिवाहनात् क्षीणे अन्त गते मर्त्यलोक कर्मभूमिमिमा स्वकर्मानुरूप-
 जातिविशेषाश्रयणेन विशन्ति प्रतिपद्यन्ते । एवमनेन क्रमेण त्रयोधर्म वेदोक्त
 स्व^२ स्वमाचारमनुपपन्ना समाश्रिता सन्त कामकामा स्वर्गादिभोगाभिकाङ्क्षिण
 चालुर्वर्णिका अपि गतागत^३ स्वर्गादिभूमौ गमनमागतं ततो भूय कर्मभूमा-
 वागमनं लभन्ते प्राप्नुवन्ति, ससारबन्धमागिन पुन पुनर्भवन्तीत्यर्थे ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेन ज्ञान कथयित्वा विज्ञानकथनमाह—

अनन्याश्रिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २३ ॥

ये जनाः परा देवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्टानुश्रविकगुणात्मकेभ्यो भोगेभ्य
 अशुद्धप्रतिशयक्षयादिदोषबद्धयो विरक्ता सन्तो नित्यनिर्मलनिरतिशयानन्ता-
 नन्दसुधासागर मा परमकारण ब्रह्मतत्त्वं पर्युपासते, यथाप्रतिपादितज्ञान-

१. BS' सर्ग

२. All except BS' क्षति

३. BS' omits भोगान्

४. IO adds गत

५. BS' ददाम्यह

६. BS' परा.

निष्ठतया स्वकैर्माप्यजहत समन्तात्सेवैन्ते । कीदृशाः सन्तः ? अनन्या अविद्यमान-
मन्यन्मद्यतिरिक्तं वस्तु येषां ते तथाविधाः, मन्मयमेव सर्वमिदमनुभवन्त
इत्यर्थः । तेषां तादृशानां नित्याभियुक्तानां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां
सर्वास्त्वस्थांस्तु यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः । अहं परमेश्वरो योग-
क्षेमं वहामि । योगं प्रागनासादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन सम्बन्धं
क्षोभमासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं धारयामि । ये नित्यं मन्मयाः तेषां कुतो
योगक्षेमक्षतिरित्यर्थः । एवं यथोक्तोपायनिरपायनिवेशितान्तं करणतया मत्स्वरूपा-
नुभवरूपां परां काष्ठामधिरूढा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम् ॥

ननु विश्वतोमुखस्त्वमेवैकं तत्त्वमिति देवतान्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव ;
तत्कथमुक्तमनन्या ये मामुपासते तेषां योगक्षेमं वहामीति ? अत्राह—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २४ ॥

सत्यम् येऽपि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तांस्तान्
सूर्येन्द्रादिप्रमुखान् देवविशेषान् भक्ताः तेऽपि परमार्थतो मद्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्व-

१. BN' स्वकर्माप्याजनिः

२. All except BS' सेवते

३. BS' adds चिन्तयन्तः

४. IO and BN' ज्ञेयमासा.

५. IO मन्माया

६. BS' omits क्षेम

७. IO विश्वमयस्त्वमेव

८. BN' परस्परं

९. BS' तत्तत्सूर्येन्द्र

BN' तास्तान् सूर्येन्द्रादि

१०. BS' मुखदेवविशेषभक्तादि

भावान्नामेव धृद्धया तत्तद्भिन्नफलसभावनया यजन्ते पूजयन्ति, किंत्वविधिपूर्वकम्, मयजने एवविधो^१ विधिरुक्त, वक्ष्यते च । यथोक्तज्ञाननिष्ठतया सर्वेषु यष्ट्येषु देवताविशेषेषु तासु तासु यागक्रियासु यष्टरि च स्वात्मन्यद्वयचिन्मात्रलक्षणमत्स्वरूपानुभव, सै च तेषा ज्ञानशून्यकेवलमियामात्रगणाना विधिर्न समवति । तस्मादविधिपूर्वक मा यजन्त इत्युक्तम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २५ ॥

सर्वयज्ञाना नानामेदाना यागानामहमेव भोक्ता, एक एव परमेश्वर फलस्य स्वीकर्ता । तथा प्रभु अनुष्ठानक्रियाधिष्ठित सर्वे यज्ञा अहमेवेति, न पुनस्तथाविध मा तत्त्वेन परमार्थेन यथोक्तेनाभिजानन्ति, एकत्वेन न प्रति पद्यन्ते । अतो हेतो ते^२ तादृशा अनुष्ठातार च्यवन्ति, मत्तो वियुज्यन्ते, नानात्वेन सर्वे पश्यन्तीत्यर्थ ॥

ततश्च—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २६ ॥

१ BN' एवंविधविधि

२ BS सर्वे तेषां

३ BN' पूर्व

४ IO omits ते

देवेभ्यः देवैर्धर्मं प्रतं नियमो येषां ते शक्रादिदेवाराधका देवव्रताः,
तत्सपर्यासिद्धौ देवानेव यान्ति, तद्भोक्तृभाजो भवन्तीत्यर्थः । एवं पितृव्रताः
पितॄन् यान्ति । तथा भूतेभ्यो यक्षरक्षैःपिशाचादिभ्यः ; तदर्थमिज्या यागो येषां ते
तादृशाः तान्येव पूर्ववद्यान्ति । देवपितृयाजिनः सात्त्विकाः, भूतयाजिनस्तु राजसाश्च
तामसाश्च । यदुक्तम्—

“यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

भूतान् भूतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥” इति ।

ये तु निस्त्रैगुण्याः ते मद्याजिनः मामेव त्रैगुण्यातीतस्वरूपं यष्टुं शीलं
येषां ते तथाविधमेव मत्स्वरूपं परं^३ ब्रह्म यान्ति र्सेमापद्यन्ते ॥

स च मद्यागो^४ देवव्रतादियागवत्तत्तानाद्रव्यसम्भारसाधनो नैवेत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २७ ॥

भक्तिः अद्वयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मतत्त्वभावनयात्मन एव तस्य तस्य वा नाना-
देवताविशेषसोपासनं तथा साधनभूतया यस्तत्त्ववित् पत्राद्यपि यत्किञ्चिन्मद्यं
प्रयच्छति, तत्तस्य प्रयतात्मनः तथाविधाद्वयविज्ञानसमाहितान्त.करणस्य तादृश-

१. IO देवार्थे

BN¹ देवतार्थे

२. BS¹ रक्षाः पि.

३. All except IO पर

४. BS¹ notes as an alternative
reading प्रतिपद्यन्ते

५. BS¹ यागे

६. IO omits एव

भक्तान्पुत्रानन्यानि उच्यते । यद्वान्नास्मादिशेषोत्तमं तथैव तन्नीहो-
मीयमेः ॥

यत् पश्य, तत् —

यत्करोषि यद्वदनामि यत्पुत्रोपि ददामि यत् ।

यत्तस्म्यपि कान्तेषु ननुत्तमं मदर्शनम् ॥ २८ ॥

यत्करोषि तत्करोषिदिति यत्करोषिदिति, यत्करोषि, तत्करोषि-
मायुष्यैश्चेत्तयो मर्त्येण कुरु । अथि भ्रमन्त्यैश्चेत्तयो मर्त्येण कुरुदित्या
निरीदने कस्य वादने कुरु मर्त्येण । तथ कर्षे ज्ञानवर्तिनां नाना-
देषु सं व्यतिष्ठेति । यत्पुत्रोपि तेषु तेषु केषु तारेषु वर्तमानेषु
यत्करोषि ददामि ददामि, यत्करोषि ददामि, यत्करोषि ददामि,
यत्करोषि ददामि चरामि, यत्करोषि ददामि । कुरु, यत्करोषि ददामि
यत्करोषि ददामि यत्करोषि ददामि यत्करोषि ददामि यत्करोषि ददामि । यत्करोषि ददामि
यत्करोषि ददामि ॥

अन्त भावनाया पश्यन्त—

शुभाशुभकर्मैरेवं मोक्षयन्तं कर्मसन्धनम् ।

मन्यामयोगवृत्तान्मा विमुक्तो मामुपैष्यति ॥ २९ ॥

१. 1's notes as an alternative reading उच्यते

३. 1's ददामि

४. BN' कर्मसन्धनम्

२. All except BN' मर्त्येण

एवमनेन प्रकारेण यज्ञादिकाः स्वाः क्रिया अनुतिष्ठन्नपि, शुभाशुभफलैः शुभैः सुखात्मकैः, अशुभैर्दुःखात्मकैः क्रियाणां फलैर्मोक्ष्यसे त्यक्ष्यसे; तानि ते बन्धनाय न कल्पयिष्यन्त इत्यर्थः । कीदृशैः कर्मबन्धनैः ? कर्माणि ज्ञानशून्यानि बन्धनं नियमहेतुर्येषां तथाविधैः । कर्मनिबन्धनानि हि फलानि ज्ञानशून्यं बध्नन्ति, न यथोक्तज्ञानसम्पन्नम् । अतस्त्वं संन्यासयोगेन फलासंकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्बद्धत्वभाव, अत एव मुक्त सर्वबन्धनेभ्यो विनिष्क्रान्तो मामेकं परमकारणमुपैष्यसि, अहमेव सम्पत्स्यस इत्यर्थः ॥

ननु केषाचिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानां बन्धहेतुर्भवान्, अन्येषां तु पराद्युपहरता मोक्षहेतुः—इति किं तत्रापि रागद्वेषानुषङ्ग इत्यत्राह—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ३० ॥

सर्वभूतेषु चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रसृतेषु परमार्थत तत्त्वैकत्वात् परतत्त्वात्मकोऽहम् ; समो निर्विशेषवृत्तिः ; अतो व्यतिरिक्तत्वाभावात् न मे कश्चित् द्वेष्यः द्वेष्यदोषहेतुः । नापि प्रिय रागदोषहेतुः संभवति । एतौ भेददर्शिनामेवानुषक्तौ । ततश्च ये पुनर्महात्मानो मदिच्छयैव विद्याशक्त्यनुग्रहादेकतत्त्वदर्शिनः सन्तो मां यथोक्तस्वरूपं यथोक्त्या भक्त्या भजन्ते सेवन्ते, यथोक्त्या भावनयोपासते,

१. IO भूते

३. IO द्वेषदोष

२. IO and BS' तत्त्वस्यैकत्वात्

ते मयि तिष्ठन्ति, तेषु चाहमभेद एव तिष्ठामि, मत्तस्तेषा दुर्भेदभेदप्रत्यय-
सेतुविदलनात् ऋक्षामृतसागरसमरसीभूतत्वात्तद्भेदस्यै ॥

एव यथोक्तया भावनया भगवद्भक्ते स्तुतिमाह—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३१ ॥

यद्यपि युष्मत्प्रतिपादितदृष्ट्या युद्धादिधोरकर्मानुष्ठानात् सुतरा दुष्ट-
चेष्टित सन् अनन्यभाक् मदेकाल्मज्ज ना भजते उपास्ते स तादृश साधु
सदाचार एव मन्तव्यो बोद्धव्य । यत सम्यगविपर्यस्तज्ञानत्वाद्यभावात् स तादृ-
भक्तो व्यवसितो गृहीतन्मवसाय । एतावदेव सदाचारदुराचारयोर्लक्षणम् । य
अनन्यतया मद्भक्त स सदाचार तद्व्यतिरिक्तस्तु दुराचार इति । एतावदत्र
तात्पर्यम्—अपर्यन्तयोज्येच्छस्य हि भगवत शक्तिरवतीर्णा कचिदध्यनुप्राद्ये
विनष्ट च निर्गलमखिलं दुराचारत्वम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानेऽहं न मद्भक्तः प्रणश्यति ॥ ३२ ॥

१. BN' omits एव

२. IO दुर्बोधभेद

३. BN' तद्बोधस्य

BS' notes this as an
alternative reading

४. BS' and BN' व्यवहित

५. IO अपर्यन्तयोज्य

६. BN' निर्गल

क्षिप्तमनुग्रहलक्षणसमकालमेव धर्मात्मा भवति ; प्रतिपादितज्ञानयोग-
रक्षण. परमो धर्म. आत्मा स्वभावं यस्य स तादृशः सम्पद्यते । तथा
संपन्नमात्र. शश्वन्नित्यकालं शान्तिं यथाप्रतिपादितात्मानौत्मादिज्ञेयवस्तुज्ञान-
भावलक्षणक्षोभक्षयरूपं प्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापतिरूपं नितरा गच्छति प्राप्नोति ।
नियच्छतीति पाठे आत्मनि ता नियच्छति नियतामन्यमिचारिणीं करोति ।
ततश्च हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिजा करोमि ॥

यथा मद्भक्तो यथोक्तेन रूपेण मद्रुपासको न प्रणश्यति मत्स्वरूपव्यतिरेक-
प्रतिपत्तिरक्षणं^१ नाशं न प्राप्नोति, अत एवाह—

मां हि पार्य व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वंश्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३३ ॥

किं पुनर्नाहणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

पार्यं पापकर्मविपाकजा योनिरुत्तिकारणं येवा ते स्त्रीशूद्रवैश्यादय
येऽपि केचन भवेयुः, ते मा व्यपाश्रित्य यथोक्तमदकशरणा भूत्वा परामनुत्तरा
गतिमपुनरावृत्तिप्रदधीमाप्नुवन्ति । न चैनद्रनिशयोक्तिमात्रमेवेति व्याख्यातमेव
प्राक् । किं पुन^२ ये पुण्या. पुण्यकर्माणं पुण्यकर्मनिपाकाल्लब्धोत्कृष्टयोनयो
ब्राह्मणा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यपवर्गभागित्वान्मुखा ऋषयो द्रष्टारो भक्ता सन्त

१ IO and BS^१ स्वरूपं

२. BS^१ and IO omit अनात्म

३. IO लक्षण

४ BN^१ adds पापकर्मजा.

५. All except BS^१ कर्मजविपाकजाः

६. BS^१ adds किमत्र वाच्यं

परां गतिं यैस्यन्ति, तदेतेन सर्वलौकसाधारणत्वमात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितम् ॥

यत एवमुक्तं फला मद्भक्ति, तत --

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३४ ॥

इमं लोकं कर्मभूमिरक्षणं भुवनं प्राप्य अत्र जन्म लब्ध्वेत्यर्थः । कीदृशं लोकम् ? अनित्यम् । शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चान्तवत्त्वादस्थिरम् असुखं च । यद्यप्यत्र किञ्चित्सुखभ्रान्त्या गृह्यते, तदपि विवेकबुद्ध्या विचार्यमाणं दुःखमेव । यदुक्तम्—परिणामैतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः । यथा जलधिमध्यपतितस्य रत्नातिशयलाभं कथञ्चित्संभाव्यते, तथा दुःखैकहेतुकर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभं संभाव्यत एवासिन् लोक इत्यर्थः ॥

“गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिनः” इत्येवमपीदं लोकं लब्ध्वा मामनुत्तरसुखहेतुं भजस्वेत्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

माभेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३५ ॥

एवंविधं सन् मद्भक्तो भव । कीदृशः ? मन्मना मद्याजी ; तथा मत्त-
मस्कारपरः । एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां- भगवत्स्वरूपलक्षणैक-

१. BN' adds न

२. BN' यद्यप्यत्र

३. BN' and BS' परिणामताह्य

४. BN' adds इत्यर्थः

तत्त्वविशेषणात्मको मुमुक्षो भक्तिप्रकार प्रतिपादित । मा नमस्कुरु इत्यनेन हि
मन्त्रजपनप्रकारस्तुत्यादिरूपा भगवत्प्रणतिरुक्ता । एवमनेन प्रकारेणात्मानमन्त-
करण युक्त्वा समाधाय मत्परायणो मदैकालम्बन सवृत्त सन् मामेवैष्यसि,
मदभेदसमापन्नो भविष्यसीत्योम् ॥

ज्योतिर्गण इव घनध्वान्तशान्तिप्रसवे

सूर्येन्द्रादिद्विगुणविक्रसन्निर्मलखप्रसाद ।

यत्रार्थेष स्फुरति सुतरा ज्ञानविज्ञानपूर्व

तत्राध्याये तरु नवमे राजहसीव गीर्ध ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

नवमोऽध्याय ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

एवं नवमाध्यायपर्यन्तग्रन्थप्रथितप्रसन्नगम्भीरमणतिभेदाभिहितज्ञानविज्ञानादिपरमरहस्यरूपार्थश्रवैणादुपजातपरितोपविशेषतागत्यन्तदुरवधारपरमार्थत्वादस्यार्थस्यासन्तुष्टहृदयतां चार्जुनस्योपलक्ष्य प्रसादातिशयमनुकम्पां चोपगच्छन्नेकादशो यथोक्तपरतत्त्वसाक्षात्कारकारणभूतनिरतिशयानुग्रहचिकीर्षाविष्कारिवाक्यम्

भगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

यद्यपि प्रायेण निरवशेषमुपदेश्यं वस्तु वितत्य मतिपादितम्, तथापि तदतिसूक्ष्मत्वात् परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपि हृदये श्रुतिगति प्रतिष्ठां न लभते—इति भूयो बहुतरमेव पूर्वोक्तं तत् मदीयं परमगुणमार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टं वैचनमिदमाकर्णय । बहुतरवचनकथने कारणमाह—यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोपं भजते हितकाम्यया आत्यन्तिकानुकूल्यकरणेच्छया तुभ्यमिदानीमहं कथयिष्यामि । किमनेनोक्तं भवति ? यावत्प्रकारान्तरदुर्हरमोहविषादहारिणा प्रतिपादितार्थपरमार्था-

१. IO श्रवणदुपरमार्थत्वादस्य

४. BS¹ यत्रेदं

२. IO एकदेश

२. BS¹ adds इदं

BN¹ and BS¹ अनेकदेश

६. BS¹ अहमिदानीं

३. BN¹ omits यथोक्त

७. BN¹ मोहविषाद

पूर्वपीथूपपरमलेशस्पर्शनेनाह्लादित हृदय तावत् । कुत प्रीयमाणत्वम् ? अतथा-
विधस्य हि पुनरुक्तकथनादुद्वेग एव स्यात् , अत प्रीयमाणत्वेनापिष्टृतशिष्य-
गुणविशेषाय तद्वितचिकीर्षुणा दयाविष्टहृदयेन देशिकोत्तमेन विचित्रोक्तिप्रकारै-
स्तावदुपदेष्टव्यम् , यावदसौ सुगृहीतार्थतया निराकाङ्क्षतामापद्यत इति भूयो-
वचनकथनेन भवता नोद्विजनीयमिति भवतोऽभिप्रेतम् । अथना-

“ निद्रा मोहमयीं हरत्सुमहसैवान्त प्रबोधधिय
तन्वत्स्वार्थेषु वाञ्छितार्थविषयावन्ध्योद्यमाधायिषु ।
सूक्ष्मशुश्रुष्विव पौनरुक्त्यजनितोद्वेगत्वमापत्स्यते
तेष्वेवाभिनवीभवत्सु भवगाद्वाक्येषु कश्चेतन ॥ ”

इह मत्स्वरूपमिज्ञानरक्षण एवार्थ उक्तो वक्ष्यते च । तच्च मत्स्वरूप
गुह्यतमत्वान्तरूपेण प्रयत्नेन प्रतिपत्तव्य प्रतिपाद्य च । अतो बहुतरवचनाकर्णने
अवहितो भव ॥

यत —

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

मम परमार्थत एकस्यैव सनातनस्य तत्त्वस्य प्रभवम् उत्पादम् । प्रभावमिति
वा पाठे माहात्म्यम् , सुरगणा ब्रह्मेन्द्रसूर्यादयो देवसमूहा न विदुर्न जानते । महर्षयो

१ BS' श्रीभूषणस्य

२ BS' स्वर्गेण

३ IO इव

४ BS' अतस्तथा

५ BS' दरखु

भृगवादयोऽपि तथैव, ते हि मन्मायाशक्त्युद्भाविततत्त्वस्वरूपैशक्त्यादिभेदा त
 त स्वाधिकारमनुतिष्ठन्त प्रतिकल्प सर्गप्रलयाद्यनित्यभावसम्बन्धावस्याजुष । अह
 तु नित्यत्वात्तेषामादि प्रथम । एव प्रकर्षमत्या कस्यादिदीर्घकालस्थायिनोऽपि
 देवादयो मदीयरमसत्तापेक्षया अन्तवन्त , ते च मदीयमायामोहिता सन्त स्वाधि
 कारनिवर्तनमात्रपर्याप्तिसामर्थ्यास्तत्त्वतो मा सप्रति न पिदन्ति ॥

तत —

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

अममूढः स मर्त्येषु सर्गपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

य कश्चिद्विरलो महात्मा मदनुग्रहादेव प्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्ति , अज
 नित्यत्वाज्जन्मरहितम्, अत एवानादिम् अवियमानपूर्वपुरुषान्तरम् तथा लोकमहेश्वरम्
 लोकाना ब्रह्मादीनाम्, लोकचन्ते दृश्यन्ते वेद्यन्त इति लोकशब्दवाच्याना जनाना
 महान्त सर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तित्वादुत्तम स्वामिनम्, तेषामपि
 हि^१ ब्रह्मादीना स्वविषय यान्मात्रमैश्वर्यं तत्र कारणमित्यर्थं, एवविध मा यो^२
 वेत्ति आत्मत्वेन प्रतिचानीते, स मर्त्येषु मायाक्रोडाकृतत्वान्मरणधर्मसम्पन्नेषु
 देवादिषु सर्वजन्तुषु मध्ये असमूढ सत्यात्मनि मध्येव प्रब्रह्मात्मप्रत्ययत्वाद्विपर्यय
 लक्षण समोह अज्ञान तस्य न विद्यत इत्यर्थं । अत एव सर्वैर्निर्विशेषै
 मनोवाक्यायनिर्गल्यै पापैर्नानायोन्यन्तरविशेषहेतुमि क्लिष्यै प्रमुच्यते परि

१ BN स्वरूपातिशयत्वादि

४ All except BS omit य

२ All except BN दीक्षाकाल

५ BN संबन्धेयु

३ BS omits हि

वर्ज्यते । देहाद्यनित्यवस्तुव्यवस्थिताहङ्कारमात्रं हि सर्वापापानामुत्पत्तिकारणम् ।
सम्यग्ज्ञानवतन्मै तन्वास्तीति स एवासम्भूढ इत्युक्तम् ॥

सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोकमहेश्वरत्वं यत् व्याख्यातं तदेव
विवृष्यन्नाह—

बुद्धिर्ज्ञानमममोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भयोऽभयो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भरन्ति भया भूतानां मत्त एव पृथग्निधाः ॥ ५ ॥

इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति बहुश प्रतिपादितमेव । अयं च
देवासुरभेदेन द्विप्रकार क्षेत्रज्ञवर्गो मन्मथयैव इत्यमवभास्यत इत्यपि प्रतिपादित-
मेव । तदस्य क्षेत्रज्ञवर्गस्यापि तदहङ्काराविलम्बनेन प्रसरन्तो बुद्ध्यादयः पृथ-
ग्निधा नानारूपा भावा मत्त एवैकस्मात्कारणाद्भवन्ति उत्पद्यन्ते । एते विविधा
भावभेदा प्रबुद्धैस्तत्त्वज्ञानदृशा परामृष्यमाणा परस्मान्मत्स्वरूपान्मनागपि न
व्यतिरिच्यन्ते । ततो मायामात्रमेवैतद्भेदेनावभासमानता भावानाम् । सा च
मृच्छक्तिरेवेति मत्त एव ते^१ भावा भवन्तीत्युक्तम् । के ते भावा २ बुद्धिर्मुख्य-
मन्त करणम्, यया बुद्धयते निर्विकल्पतया निश्चीयते । बोद्धव्यं वस्तु, ज्ञानं तु

१ BS' and BN' ज्ञानतस्तु

२ BN' एव

३ BS' माययैवोक्तमवभासित एव

तदस्य

IO मायया

४ BS' तदा

५ IO एवं तद्भेदेन

६ BS' एते

मन सज्जोऽन्त करणविशेषो येन बोद्धव्य विकल्प्यते । एतौ सर्वप्रमातृसाधारणौ बुद्धिज्ञानसज्जो भावौ । असमोह परमार्थनिष्ठ ज्ञानम् । ततोऽन्यविषय सर्वमेव ज्ञान विपर्ययादिदोषसम्बन्धात्समोहात्मकम् । स चासमोहलक्षणो भावो मुमुक्षुणा मेव समवति । क्षमा वाचा मनसा कर्मणा वा निर्विकारत्वम्, सर्वात्मना शक्तिमत्त्वेऽपि परापराधसहिष्णुत्वम् । एषोऽपि यत्याद्यवस्थाया मुमुक्षुणामप-
वर्गोपायभूतो धर्म, अवस्थान्तरे हि ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मापरित्यागस्य मोक्ष साधनत्वादक्षमापि शास्त्रचोदिता सती मोक्षसाधन भवत्येव, सत्यम् । आत्यन्तिक भूतहितैर्पर्यवसायि यथादृष्टार्थकथनम् । एतत् स्वर्गापवर्गफलार्थिना च साधारणम् ।
दम उत्पथप्रवृत्ताना सर्वेन्द्रियाश्वाना वैराग्यभावनादिकैशाभिघातात्तत प्रतिषेधनम् ।
शम सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारान्त करणता च । तौ योगिविषयौ^१ सुख तत्तदिष्ट वस्तुप्राप्तेरभिकाङ्क्षानिवृत्तौ सन्तुष्टचित्ता, दुःख तद्विपरीतता, भावाभावौ जन्ममरणे, भय दुःखहेतो दुष्करप्रतीकारात् रास, अभय तदभावो विश्वस्तचित्ता । एते सुखादय सर्वप्राणिसाधारणा भावा । अहिंसा सर्वभूतामिद्रोहात् सर्वात्मना विरति, सा च यत्याद्यवस्थायामेव मोक्षसाधनम्, हिंसाया अक्षमावदवस्थान्तरे मोक्ष साधनत्वात्, यत शास्त्रचोदित यज्ञे यथादिसप्रामे रिपुव्यापादन दुष्टनिग्रहश्च हिंसात्मकत्वेऽपि तथाविधस्वकर्मनिष्ठाना सता मोक्षसाधनम् । समता "सुहृन्मित्रार्जुदासीन" इत्यादिना प्राक्प्रतिपादितस्वरूपैकतत्त्वैर्दर्शिता मुमुक्षुणामेव धर्म, ।

१. IO omits हित

२. BS क्याभि

IO क्याभिघातात्वात्

३. BN योग

४. BS^१ तत्तद्विपरीत

५. BN दुष्कर

६. IO अक्षमावस्थान्तरे

७. BN omits तत्त्व

तुष्टिं सर्वभूतविषया प्रीतचित्ता, मुमुक्षुविषयैव सुखस्यैव सर्वसाधारण्येन प्रति-
पादितत्वात् ; तपो वाक्चित्तकायनिर्वृत्यो नियमविशेष ; दानमिष्टापूर्तविभागेन स्वद्र-
व्यस्य परद्रव्यत्वापादनम् । जानादीना तु स्वैत्वनिवृत्तिं विना परत्र संक्रमणं दानम् ।
एतत्त्वर्गापवर्गाफलार्थिनो साधारणम् । यश शस्त्रबोदिताना शुभाना कर्मणा
सात्त्विकया बुद्ध्या समाचरणात् सर्वजनविषया प्रशंसा । अयश तद्विपरीता-
चरणादप्रशंसेति ॥

एवविधाना धर्माणामाश्रयभूता धर्मिण आ प्रजापतिभ्यो मत् एव
भवेन्तीत्याह—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनसस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

पूर्वे कल्पारम्भमावित्वायम्भुवनन्वन्तररूपपूर्वकालभावित्वात्मथमे सप्त
महर्षयो मरीच्यादयो ये पुराणप्रजापतय प्रोक्ता । केचित्तु बुद्धिमनसो
महाभूतपञ्चकं चेति सप्त महर्षीन् कथयन्ति । प्रजासर्गहेतुत्वात् तैऽपि प्रजापतय
इति चाहु । चत्वारो मनव ब्रह्मसावर्णो भद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्ण
इति दक्षस्य दुहितुरुत्पन्ना प्रजासर्गे प्रतिवर्गं चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमे पुरुषा येषा
ब्राह्मणादिवर्णसर्गहेतुत्वात् मनुत्वं प्रजापतित्वं च । एते मत् परमकारणादेव भाव

१. IO and BS' प्रतिचित्ता

२. All except BN' स्वत्वानिवृत्ति

३. BN' भवति

४. IO adds प्रोक्ता.

५. All except BS' omit ब्रह्म...
उत्पन्ना.

६. IO adds मद्भावा.

उत्पत्तिर्येषां ते तथाविधाः । कीदृशाः सन्तो मद्भावा मानसा जाताः । सङ्कल्पजा इत्यर्थः । एषां प्रजापतीनां सतां सम्बन्धिन्यो लोके भुवनेष्विमा प्रजाः ये प्रजासर्गकर्तारि कल्पारम्भे प्रजापतयः श्रूयन्ते, ते^१ मदिच्छामात्रोद्भाषित-सप्तभावा इत्यर्थः ॥

एवंविधस्वैर्धर्मज्ञानमलमाह—

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां यथोक्तां विभूतिं जगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यम् ; तथा योगं नानाभाव-प्रपञ्चावभासनरूपकर्मत्वादिसम्बन्धोऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमन-न्यसाधारणं समाधिं मम यस्तत्त्वतः परमार्थतो वेत्ति जानाति, सोऽमदीयेनैवा-विकम्पेन सर्वदा निरल्पलेनेन योगेन समाधिना युज्यते सम्बध्यते । नात्रार्थे कश्चित्सन्देहः संभवति, यतो मदनुग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञानतया ममैवैकम्य तत्त्वस्य जगत्क्षणे विभवं सम्यग्यो विभावयति स मत्स्वरूपसमाविष्टत्वान्मदीयेन समाधिना सन्वध्यत इति कोऽत्र संशयस्यावकाशः ॥

यत एवंविधैः—

अयं सर्वस्य प्रभवः ईतः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां युधा भावममन्विताः ॥ ८ ॥

१. BN¹ and BS² omit ते

२. IO स्वैश्वर

३. BN¹ and BS² वर्तृत्वादि

४. IO विधिः

५. BN¹ अहं

This is noted as an alternative reading in BS²

६. BS² notes मत्तः as an alternative reading.

बुधा मां भजन्ते मदिच्छयैवै देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावत्वान्मदनुग्रहपौत्रभूत-
 तया समाविर्भूतबोधाः सन्तो मुख्यविपश्चितो मां यथोक्तरूपमुपासते । नान्ये
 औसुरसर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यते । ते च किं कृत्वा समुपासते ? इति
 मत्वा एवं मत्त्वरूपं निश्चित्य । कथम् ? ईयं परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य भाव-
 जातस्य प्रभव उत्पत्तिकारणम् । यस्माद्बहुशः प्रतिपादितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्त-
 कारणान्तरभावादित एतस्मादेव हेतोः सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति । इदमत्र
 तात्पर्यम्—द्विविधं ज्ञानं निर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशद्वयप्रतिपत्तिजनक-
 मेकम् । तद्वशाच्च क्रमेण तत्त्वसाक्षात्कारप्रभवमपरम् । तद्वन्तो बुधा अपि
 द्विविधास्ततो यथोक्तमद्विभूतियोगज्ञा मत्समाधिना युज्यन्ते ; नात्र संशय
 इत्युक्तम् ॥

ये तु मां भजन्ते तेषामेवंविधं चेष्टितमित्याह—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तमन्तःकरणमेपां ते तथाविधाः मदेकनिष्ठज्ञानक्रिया-
 प्रसराः सन्तोऽन्योन्यं बोधयन्तः स्वानुभवसंवादेन ज्ञापयन्तः ; तथा कथयन्तो

१. All except BS' मदिच्छयैव

२. IO मात्र

३. BN' and BS' त्वागुर

४. BN' अहं. This is an
 alternative reading in
 BS'.

५. IO omits मच्चित्ताः

६. IO omits स्वानु...पयञ्चः

यथाबोधमागमवचनैः कीर्तयन्तस्तुप्यन्ति, संवादात्स्वयं प्रीयन्ते, परस्परं रमयन्ति रीतिमनुभवन्ति ॥

एवंविधानां च—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां प्रबुद्धानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरस्सरं सेवमानानाम् ; अत एव नित्योदिताना बुद्धियोगं प्रज्ञासम्बन्धं वितरामि, येन हेतुभूतेन बुधा मामुपयान्ति, मदीयं योगं समापद्यन्त इति भक्तानां भवयोगप्राप्तावसंशयस्य कारणं प्रतिपादितम् । यतस्तेषामेव दैर्घ्यसर्गभाजामनुकम्पार्थं संसारक्लेशविशेषणैः कृपा कर्तुमहमज्ञानजं मोहसमुद्भूतं तम अंप्रतिपत्तिमयं तिमिरं नाशयामि प्रध्वंसयामि । केन ? भास्वता, परसंविदात्मकदीप्ति-युक्तेन ज्ञानदीपेन यथोक्तबोधप्रद्योतकेन । कीदृशं सन् ? आत्मभावस्थ, आत्मन संवेदितुर्भावं आत्मत्वम्, तेन स्थित । यद्यपि सर्वगत एक एवाहमात्मा तथापि

१. All except BS¹ गतिमनु

२. BN¹ and BS¹ बुधानां

३. IO विदधामि

४. IO समुपयान्ति

५. BS¹ स्वप्रयोग

६. IO and BS देवसर्ग

७. All except BS¹ तत्त्वप्रतिपत्ति

स्वेच्छया यानेवानुगृह्णामि तेषामेवाहमात्मत्वेन स्थित , अन्येषा तु देहादावात्म-
प्रतिपत्तिरित्यर्थ । एव परमेश्वरोऽह यानेवानुगृह्णामि, त एव यथोक्तेन प्रका-
रेण मा भजन्ते । मद्भिभूतियोगयोस्तात्त्वविद् सन्तो मदीयमेव योग समापद्यन्ते,
मदभेदलक्षण मोक्षमासादयन्तीत्यर्थ । यदाहुर्ब्रह्मविद् —

“ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया नो बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणीते^१ तनु स्वाम् ॥” इति ।

अथ भगवद्वचनात् विशेषितश्रद्धादिगुणतया भगवन्मुखादेवाधिगत
भगवत्स्वरूपमनुबदन् तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थं अर्जुन उवाच—

पर ब्रह्म पर धाम परित्रं परम भवान् ।

पुरुष शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं त्रिभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नास्दत्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैन त्रवीपि माम् ॥ १३ ॥

पर निरुत्तर परमात्मलक्षण निरतिशयबृहत्वादियोगितत्त्व भवान् भगवानेव
परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्मायावभासितस्य प्रकृत्यादेर्वैचस्यापि स्थूलस्य
ब्रह्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्म विशेषितम् । तथा च वक्ष्यति, उक्त च—“तासा

१ BN¹ omits तु

२ BS तदाहु

३ IO an 1 BS श्रितेन

४ BS¹ विवृणीत

५ BS परमार्थ

६ BN¹ omits च

ब्रह्म महद्योनि ” इति । अत्र प्रकृतेर्ब्रह्मशब्देन व्यवहार । तथा—“शब्दभ्रमाति-
वर्तते ” इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूपम्यापि सर्गास्य । तथा पैरसामान्यसंविदात्मकं
निरतिशयं धाम ज्योतिर्भवान्, भेदनिषयक्षेत्रज्ञसम्बन्धिसवित्रपेक्षया धाम्नोऽपि
परत्वेन विशेषणम् । तथा पैरममनुत्तमं परित्र पावन भवान्, मोहलक्षण-
महापातरुविनाशहेतुत्वात् । उक्तार्थाविगमस्योगम भगवद्ब्रह्मचरं च कारणं प्रतिपाद-
यितुमाह—यस्मात्सर्वे ऋषयः परावरद्रष्टारो मुनयः शाश्वत नित्यं पुरुषं परमा-
त्मानं त्वामाहुः कथयन्ति । कीदृशम् १ दिव्यं परमत्र्योमम्यम् । तथादिं सर्वेषां पूर्वं
देवं परप्रकाशात्मतया द्योतनशीलम् । अत एवाजं जन्मरहितम् । त्रिभुं व्यापकम् ।
न केवलं सर्वर्षयो यावन्नारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्त्वामेवविधमाहुः । स्वयं
च साक्षाद्ब्रवीषि ॥

सर्वमेतद्वदन् मन्ये यन्मे वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं [वन् व्यक्तिं] विदुर्देवा महर्षयः ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्स्यं त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

एतत्सर्वं यथाप्रतिपादितम्ब्रह्मनिभूतियोगादिरूपं वस्तु यत्साक्षाद्ब्रह्मसि तद्वदं
र्क्षत सत्यं मन्ये । यद् देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकीं मूर्तिं न विदुः, महर्षय-

१. FS' पर

२. BN' परमनुत्तमं

३. BS' भेदलक्षण

४. IO and BS' अवगम्यागमं

५. IO महर्षयो

६. BN and BS' वेत्स्यं

७. All except BN' स्रभूत

८. BS' omits कर्तं

९. BN' omits मूर्तिं

योऽपि तथैव न विदुः । ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्ययो नासीत् । इदानीं तु भगवद्ब्रह्मचर्यादन्वये निःसंशया प्रतीतिः । कुन्मत्वा देवा ऋषयश्च न विदुरित्यत्र हेतुमाह—स्वयमेवेत्यादि । जगत्पते विधेश्वर, तथा भूतभावन भूतानां चराचराणां सत्त्वानां भावन वेद्यत्वापादनमात्रेणोत्पादक, तथा तेषामेव यद्येष्टप्रितियोगैः स्वतन्त्रतया ईश स्वामिन् । स्वयमेवात्मनात्मानं स्वरूपं त्वं वेत्स्य । वेदकैक्यभावात्त्वात्कथं वेद्यदवीमन्यस्य देवादेवतरसि । सर्वं हि तवैक्यं सर्ज्ज्यं वेद्यम्, न तु त्वं कस्यचिद्वेद्यं ॥

ततो हेतो —

वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः ।

याभिर्विभूतिभिलोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आत्मनो विभूती स्वैश्वर्यविज्ञैश्चा अशेषेण साकल्येन वक्तुमर्हसि कथयितुं प्रसीदित्यर्थः । कीदृशीविभूती ? शुभा, सर्वस्य सद्रसद्विभागेन व्यवस्थितस्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गे या या शुभरूपा विभूतिः ता तांमादिशेत्यर्थः । कास्ता विभूतयो याभिरिमान् लोकान् सप्त भुवनानि त्वं व्याप्य आक्रम्य वर्तसे ? अत्र “ दिव्या आत्मविभूतयः ” इति प्रथमान्तपाठः केचित्पठन्ति । ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते ॥

१ IO विधियोगैक

२ BN' and BS omit त्वं

३ IO विजृम्भिता

४ BN विभागे व्यञ्ज

५ All except BN' आदिशेदित्यर्थ

६ All except BS विभूती

७ BS समर्थयन्ति

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह—

कथं विद्यामहं [विद्यां महा] योगिन् त्वामहं परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

हे भगवन् सर्वज्ञत्वादिगुणैकाश्रय । तथा महायोगिन् अनन्यसाधारण-
समाध्येकनिष्ठ । त्वामेवरूप कथं केन प्रकारेणाह परिचिन्तयन्ननुसरन् विद्या
जानीयाम् ? केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया चिन्त्योऽसि ध्यातव्योऽसि ?
अतः प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चैतद्य जगदाभासलक्षणा स्वैश्वर्यविजृम्भा
विस्तरेण वैतत्येन महा भूयो बहुतर कथय आदिश, यसादेतत्स्वरूपप्रतिपादन-
लक्षणममृत सुधारस शृण्वतो मे श्रवणाभ्या पिवतस्तृप्ति सन्तोषो नास्ति ॥

तथैवमभ्यर्थितो भगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्ताभ्युपगमे । नैह यथाशुश्रूषिता शुभा स्वविभूतीस्तुभ्य वक्ष्यामि ।
किंतु प्राधान्येन चेतनाचेतनेषु पदार्थेषु पर्यन्तवर्गविभेदितेषु यत्र यत्र वर्गे या या

१. BN¹ and BS² विजालीयां

२. IO विजृम्भा

३. All except IO वाढं

४. BN¹ and BS² वर्गभेदविभेदि

काचित्प्रधानात्वादतिशायिनी विभूतिस्ता ता वक्ष्यामि, यतो मद्भिभूतीना
विक्षरस्य वितैतत्वस्य अन्तो निष्ठा न विद्यते ॥

तत्रेदानां नानाविभूतिकथनप्रस्तावनस्यान्तेऽप्यभिधायिष्यमाणा परमार्थ-
स्वरूपलक्षणा परा विभूतिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह—

अहमात्मा गुडाकेश मर्भूताशयस्थितः ।

सर्वेषां चेतनानामाशये हृदि स्थित कृतप्रतिष्ठ आत्माह सकलश्रेत्रज्ञ-
हृदयाभिव्यक्तसामान्यसविद्रूप एक एव परमार्थत आत्मा सैव परा विभूतिर्यतमै-
निबन्धन एवाय स्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावात्मक नानाविभूतिप्रपञ्च तद्रूपतया
चिन्तितोऽहमनन्तविभूतिविस्तारैककारणतया ज्ञातो भवामि ॥

यत —

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

सर्वभूतानामादि प्रागवस्था सर्वरूपा । अन्तश्च नाशावस्था । मध्यं च
स्थित्यवस्था । अहमेवैक , यतो मन्मायावशात् सर्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेन पर-
स्परमवभासमानेषु सर्वभूतेषु नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोऽहमेव स्थित । यैस्तु
तादृश्या महाव्याख्याहमेव चिन्तयितुमशक्यं तैस्तदधिगमाम्यासाय यत्र यत्र वर्गे
यद्यदुच्छ्रितं तत्तन्मद्भिभूत्यशतया चिन्तयद्विर्निरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामान्यसर्विदा-

१ IO and BS' वितत्वस्य

२ IO स्वत्तालक्षणं

३ BS तस्मिन्निब

४ IO omits तु

५ IO and BN omit एव

६ BN' सविदात्मका

त्मिहा परा मदीया विभूतिरधिगन्तुं शक्यते, या नानानिमृतिप्रतिपादनप्रकरणस्यान्तेऽपि सामान्यरूपजडांशव्यतिरेकिणीम् “विष्टभ्याहमिदं वृत्स्तमेकाशेन स्थितो जगत्” इति वक्ष्यति । तदेवं चतुर्दशविधे भूतसर्गप्रपञ्चेऽष्टविधायां देवयोन्यामादित्यौदिषु देवादिसर्गेषु षड्विधाया मनुष्यादियोनौ मनुष्यादिसर्गेषु यद्यदुत्कृष्टं तत्तन्मदीयपरमप्रकाशलेशतया भावयता निरुत्तरप्ररुपांसामान्यसंविद्यकाशमयी परौ मद्भिभूतिरधिगन्तव्येत्यध्यायस्य तात्पर्यम् ॥

तदिदंमुच्चावचान् स्वभूम्यंशानहन्त्या प्रतिपादयितुमाह—

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रश्मिंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यपत्यत्वात् सर्वदेवानामादित्यत्वे प्राप्ते रूढ्या द्वादशसङ्ख्यावच्छिन्न-पुराणपठितथातुमित्रार्यमादिसंज्ञाना देवविशेषसर्गे आदित्यसंज्ञा प्रसिद्धा । तेषा मध्ये तद्गणान्त पठितो विष्णुसंज्ञ आदित्योऽहम्, तस्य जगत्स्थितिपालन-लक्षणप्रमवातिशययोगान्मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा ज्योतिषा दिवि द्योतमानाना सर्वतेजसा मध्ये रवि सूर्योऽहम् । कीदृशोऽशुमान् ? सकलभुवनप्रकाशनादिशक्त्य-शयुक्तत्वे सति प्रकृष्टैरशुभिर्द्युक्त । अत एव तस्य मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा मरुतां देवविशेषाणांमेकोनर्षश्चाशता मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम्, तस्य तन्मध्ये

१. BS¹ omits आदित्य

२. BN¹ omits आदि

३. IO omits परा

४. IO and BS² तदिदानी

५. BS² gives एकांश as an alter native reading.

६. All except BS² पद्यादातो

प्रजासर्गकर्तृत्वैप्रभावयोगान्मद्विभृत्यंशत्वम् । तथा नक्षत्राणामष्टाविंशतिसङ्ख्याना
मध्ये शशी चन्द्रमा अहम् । शशिनो नक्षत्रनाथत्वात्तन्मध्ये गणनम् । तस्य
चाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्मद्विभृत्यंशत्वम् ॥

तथैव दृष्टयान्यानप्याह—

वेदानां सामवेदोऽहं देवानामसि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२ ॥

वेदाना त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोऽहम् । तस्य
भगवतैव प्राधान्यमाविष्टत्वम्, येन प्रणष्टेषु वेदेषु वाजिवदनपुरुषोद्गीथमुच्चार्य
स एव पूर्वं प्रत्याहृत, अतन्तस्य मद्विभृत्यंशत्वम् । देवानां त्रयस्त्रिंशद्गणभेदेन
पुराणपठितानां वासवे इत्युक्तोऽहम्, तस्य तदीश्वरत्वान्मद्विभृत्यंशत्वम् । इन्द्रि-
याणामेकादशानां मध्ये मनोऽहम्, तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्ये सति
मद्विभृत्यंशत्वम् । द्विविधानि भूतानि चराणि स्यावराणि च ; तेषामुभयेषामपि
चेतना प्रधानम्, यन्श्चेतनोपलक्षितत्वेन चराणां स्थितिं प्रसिद्धैव । चेतना-
निबन्धना च स्यावराणामपि व्यवस्था, तदनुगृहीतानां तेषां सङ्कल्पात् ; अतः
सर्वभूतप्राधान्यत्रयमपि चेतना भिन्नापि क्षेत्रज्ञशक्तिरहम् ; तस्यां मुख्यतया
मद्विभृत्यंशत्वम् । केचित्तु चेतनां बुद्धिमाचक्षते । 'तस्याश्च कार्यकारणभेदेन

१. IO and BS' and लक्षण

२. BS' adds देवानां

३. BS' वासव इन्द्रोऽहम्

IO omits वासवः...एका-

दशानां

४. IO omits चेतना

प्रसृताना जडानामेव भूताना मध्ये प्राधान्यमाहु । सा हि तानि सर्वाणि पुरुष-
सन्निधिसमुद्भूतचेतनभावाच्चेतयते इति ॥

किंच—

रुद्राणां शङ्करश्चासि त्रित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसनां पापकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामद्धारकादिसन्नाभि पुरीणप्रसिद्धानामेकादशसङ्ख्याना मध्ये
शङ्करोऽहम्, तन्मध्ये तस्यैधर्यातिशयान्मद्विमूल्यशत्वम् । तथा यक्षाणा मुखकानाम्,
तथा रक्षसा पिशिताशिनान्, साहचर्यातिशाचानामपि, देवयोनिषु दृष्टाना मध्ये
त्रित्तेशो धनेश्वरोऽहम्, तस्य तद्दर्गाधितृत्वान्मद्विमूल्यशत्वम् । तथा वसूना
धरादिसन्नाभि प्रसिद्धानामष्टाना मध्ये पावकाख्यो वसु अहम्, तस्य नाना
विधयागविध्यधिक्षरणभूतत्वादिना प्राधान्ये सति मद्विमूल्यशत्वम् । तथा शिख-
रिणा परिताना मध्ये मेरु कनकाचरोऽहम्, तस्य देवाख्यत्वसूयोदयहेतुत्वादिना
तेषु प्राधान्यमिति मद्विमूल्यशत्वम्—इत्युत्तरत्र सर्वत्रै धेदितव्यम् ॥

किंच—

पुरोधसा च मुख्य मा विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनान्यामप्यह स्कन्दः सरमामसि सागरः ॥ २४ ॥

१ IO an1 BS* पुराणप्रोक्ताभि प्रसि ३. BS and BN सेनानीनामहं

२ BN and BS omit सर्वत्र

पुरोधसा^१ राजगुरुणां मध्ये मुख्यं प्रधानं बृहस्पतिं देवराजगुरुं मां
विद्धि, तस्य तेषु प्रकृतत्वात् । सेनान्यां चमूनायकाना मध्ये चमूनायकः स्कन्द
कुमारोऽहम् ; तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात्प्राधान्यम् । सरसा जलाशयानां
मध्ये सागर समुद्रोऽहम् ; तन्मध्ये नानारत्नप्रभवहेतुत्वादिना सागरस्य
प्राधान्यम् ॥

किंच—

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽहं स्थानराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

ऋषीणा सप्तधित्वादिना प्रजापतित्वादिना च महता प्रकृतानां मुनीना
मरीच्यङ्गिरप्रभृतीना मध्ये भृगुरहम् ; तस्य तदपेक्षया ज्ञानादिप्रकर्षश्रवणात्
प्राधान्यम् । तथा गिरा^२ गीनिर्वर्त्यत्वात् गी शब्दवाच्याना मध्ये प्रणवाख्य-
मैकमक्षरमहम् , तस्य हि पदभूतस्य विश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचकत्वात्
प्राधान्यम् । यज्ञाना द्रव्यनिर्वर्त्याना यागविशेषाणा प्रागुक्ताना मध्ये जप
प्रणवादिपवित्रावर्तनं स एव यज्ञो यागविधिरहम् । यथा मन्त्रजपेन देवता
आराध्यन्ते, नै तथा द्रव्ययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यम् । यत् फलानभि-

१. IO adds च मुख्यं

२. IO omits तेषु

३. BS^१ गिरामस्येक

४. All except BS^१ गीनिर्वर्त्यं

५. BS^१ रूपता

६. BS^१ स्वरूप

७. BS^१ omits न

सन्धानेन जपयज्ञनिष्ठस्य यत्फलं प्राप्यं तदपेक्षया तत्तल्लोकान्तरप्राप्तिरपि निरय-
गतित्वेन मोक्षधर्मेषु प्रतिपादिता । तथा च तत्रोक्तम्—

“चतुर्णां लोकपालानां शक्रस्यापि बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥
रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवोकसाम् ।
एते वै निरयास्तास्त स्यान्स्य परमात्मनः ॥”

मुख्यजापकप्राध्यस्त्यर्थः । तथा स्थावराणां जङ्गमत्वव्यतिरिक्तलक्षणानां मध्ये
हिमालयः प्रालेयशैलोऽहम् ; तस्य समस्तस्थावरभूतमध्ये नानारत्नौषधीप्रभव-
त्वादिना वैश्वयोनिभूतेन यज्ञाहत्वाच्च प्राधान्यम् । गिरीणां मध्ये मेरोर्विशिष्ट-
त्वमुक्तम् ; सर्वस्थावराणां तु हिमालयस्येति न पौनह्युक्तम् ॥

किंच—

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्रस्थः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि मामृतोद्भवम् ।
ऐरावतैर्गजजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१. IO and BS² omit यज्ञ...त्वाच्च

३. BS¹ and BN¹ ऐरावतं

२. BS² omits सर्वे

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।

प्रजनश्वासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्वासि नागाना वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चासि यमः संर्यमतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्वासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामसि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झपाया मकरश्वासि स्रोतसामस्मिं जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्पाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्याना वादः प्रपदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामामिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्माक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्नाम तथा साक्षां गायत्री छन्दसामहम् ।

भामानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सच्च सच्चनतामहम् ॥ ३६ ॥

धृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनजयः ।

मुनीनामप्यह व्यासः करीनामुशनाः करिः ॥ ३७ ॥

देण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीपताम् ।

मौनं चंगास्मि गुह्याना ज्ञानं ज्ञानरतामहम् ॥ ३८ ॥

श्लोकत्रयोदशनिष्ठानां धृक्षादीनां पदार्थसर्गाणामथत्वादीनां तद्विशेषाणां वैज्ञियत्वादिनां तेन तेन विशेषेण प्राधान्यं प्रसिद्धमिति प्रातिपद्येन सर्वं न व्याख्यातम् । किंतु क्वचित् किंचित्पदं व्याख्यायते । तत्र प्रजन प्रजनक्रियाकर्ता, तस्यै जातावेकवचनम्, तेन प्रजनयितृणां म ये प्रजनक्रियायां मुख्यहेतुत्वात् कन्दर्पं कामोऽहम्, सति हि तस्मिन्नन्येषां प्रजनकत्वप्रसिद्धिः । याव शब्देनाब्देवता आहुः, तासां मध्ये वरुण प्रधानम् । तथा यमो वैश्वतो देवता विशेष यतस्ततो योनेर्यत्र तत्र योन्यन्तरे सर्पक्षेत्रज्ञानियच्छति, तस्य सयमता नियमक्रियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राधान्यम् । सयमतामिति छान्दसो र्यच्छादेशाभावः । केचिन्निपुणा सयच्छतामिति पठन्ति । काल कलयतामित्यत्र इह तावत्सर्वात्मना निरयच्छिन्नमहिम्नो नित्यस्यैकस्यैश्वराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात् कालो नाम तद्व्यतिरिक्त पदार्थो न कश्चिद्भवितुमर्हति । किंतु तन्मायावभासितजडाजडभावात्मके जगत्यजड क्षेत्रज्ञरक्षणो यो भाव तस्य परस्परविनिन्नार्थ

१ All except BS* दमयितां

२ BS* बाहिय

३ IO omits तस्य

४ All except IO वश्चन्दसभाव

५ IO and BS* परस्परभिन्न

प्रमातृताया सत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेय कल्नामात्रनिमित्तक काल समुन्मिषति, अनित्या हि भावा उत्सृष्टिस्थितिविरोधधर्माणो मूलवर्तमानमविष्यद्दृश्यायोरित्वात् कल्पनीयता तेन तेन रूपेणावच्छेद्यता प्रतिपद्यन्ते; तेषा च मायीया एव प्रमातार कल्पितार, तत कलनक्रियैव काल, तत कल्पनीयविषयव्यवहार-मुख्यसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कल्पितृणा मध्ये मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्रतिपादित स्वरूपम् । द्रव्यत्वेनापि तस्य कैवल्यकल्पना व्यस्थाप्यते, तामग्रे वक्ष्यति । अक्षराणा पदावयवभूताना मानु-कावर्णाना सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यम् । स हि जीव इव शरीराणा तेषा वर्णाना व्यापकत्वेनैको व्यवस्थित । तस्य हि अनासादितदीर्घिककारादिरूप-विकारत्वे सति यद्रूप तन्नादात्मक पर शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । तथा सामासिकस्य तत्सुरयवदुर्घीक्षादे समाससमूहस्य मध्ये सकल्पपदार्थप्राधान्यादिना युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वन्द्वस्य प्राधान्यम् । तदौ क्षय काल इति यदा द्रव्यत्वेन काल कल्प्यते, तदा सर्गादीना नित्यप्रवृत्ताना नित्यत्वप्रत्यूष्यापि नित्यत्वे सति क्षणिकादिकल्पस्थायिपर्यन्तभावभेदपृष्ठपातिनामनित्याना स्वावयवाना निमेषादिकल्पान्ताना मध्ये क्षमत्वमनन्तत्वमिति स्वावयवापेक्षयैवैतस्य प्राधान्यम् । अवयवनिर्देशस्त्वत्रार्थात् कल्पनीय, कल्पना तु कालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिरहित्वात् समवत्येव, समवापेक्षयैव च भगवता पुन कालनिर्देश इत । यदि वा योऽहमक्षय परमार्थो नित्यत्वादविनधर स एव कारोऽहमेव, स्वमात्मान कालत्वेनावभासयामि—इति पूर्वोक्तस्य कालस्य

मदिच्छामात्रकल्पितस्वरूपप्रतिपादनार्थं पुनर्नचनमिति । यदि वा दर्शनभेदेन क्वचि-
 क्रियात्वं क्वचिद्द्रव्यत्व कालस्य पश्यता द्विनिर्देश इत, तथा ये सतत
 जीवितेन्द्रियशरीरविषयादिक युगपदेव हरति, तस्य मृत्योस्तत्कालभाविनो^१
 मरणहेतोर्वस्तुनोऽन्येषा हर्तृणा मध्ये प्राधान्यम् । तथा छलयता वञ्चयता मध्ये
 द्यूतस्य छलयितृत्वेऽपि धर्मादिनपेतत्वात्प्राधान्यम् । धर्मद्यूतधन श्रद्धादिप्रियासु
 शस्यते, परवञ्चनाभिसन्धिमूलत्वात्तस्य छलयितृत्व स्थितम् । तथा सत्त्ववता गुणाना
 सत्त्वरजस्तमोर्लक्षणाना सत्त्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यम् । तथा येन
 राजानो दुर्विनीतान् यमयन्ति, दण्ड शास्त्रनियमितो निग्रहविशेषो मुख्यसाधन
 मिति स एव दमयिता, तेन दमयता मध्ये दण्डस्य प्राधान्यम् । तथा जिगीषता
 प्रतिद्वन्द्विन जेतुमिच्छता नीति कर्मारम्भोपायादिकार्यसिद्धिपर्यन्ताङ्गपञ्चकमयेर्न
 य एव मुख्य साधनमिति^२ नीतेरेव जिगीषता मध्ये प्राधान्यम् । तथा गुह्याना
 रहस्योपायानां मध्ये मौन वाङ्मनियमरूढ मुनित्वमहम् । नानार्थविषयस्य सङ्कल्प-
 स्थाप्यनुन्मेषो यत्र, स हि परम समाधि, तस्मिंश्च सति सकल्पमूलाया वाचो
 नियमरूपस्य मोनस्य सिद्धि — इति तदेव परम गुह्यमित्युक्तम् । तथा ज्ञानवद्-
 ग्रहणेन नानार्थविषयाणि भिन्नानि ज्ञानानि गृह्यन्ते, तेषा मध्ये परमार्थक-

१. IO यत

२. BS and BN तात्काल

३. IO adds अपि

४. IO omits प्राधान्य, मध्ये

५. IO and BS^१ a lil तथा६. BS^१ श्रद्धादि

७. BS^१ An explanation of
 अङ्गपञ्चक is found in the
 margin thus कर्मणामारम्भो
 पाय द्रव्यपुद्गपर्सवित् देशकाल
 विभाग कार्यसिद्धि

८. IO and BS^१ मयोनय एव

९. IO omits नीते

लक्षणेकतत्त्वविषयस्यामित्रस्य ज्ञानस्य प्राधान्यम् । ततो नानाज्ञानानां मध्ये
एकस्य ज्ञानस्य यथोक्तस्य प्राधान्यमनेन प्रतिपादितम् ॥

विभूतिप्रतिपादनमुपसहरन्नाह—

यच्चापि सर्वभूतानां तद्बीजमहमर्जुन ।

न तदस्ति त्रिना यत्स्थान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

किं बहुना विभूतिविस्तरकथनेन ! सद्ग्रहादिय मम परा विभूति यत्
सर्वभूतानां प्राक्प्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसृतानां यद्बीजमुत्पत्तिकारण
सोऽमेव, न हि बाह्य कारण जगत किञ्चित्सम्भवति, मन्मायाशक्तिमात्रमेक
वर्जयित्स्वेत्यर्थ । यतस्तद्विह वस्तु चेतनमचेतन वा नास्ति न सत्ता भजते,
यन्मैया विनोत्पद्यते चराचरम्, अतः सकलकारणाभासयतिरेकेण पारमाथिक-
महमेव कारण सर्वभूतानामिति ॥

मया च परमकारणेन सत्ता स्वमायामहिमोद्भैवितनानाभावभेदाश्रिता या
विभूतयो मर्मे सम्भवन्ति, तासाम्

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

मम सम्बन्धिनीनां दिवो मद्भृदयाकाशादुद्भूतानामपर्यन्तसर्वपदार्थव्यव-
स्थितानां विभूतीनां निजशक्तिविजृम्भमाणानामन्तोऽवधिर्न विद्यते । एष त्विह

१ IO omits ततो प्रतिपादितम्

२ BS and BN¹ यन्मया

३ IO महिम्नोद्भवित

४. BS and BN omit मम

प्रकरणे उद्देशत कस्यचिद्धर्मस्य कीर्तनाद्विभूते स्वविभवस्य विस्तर वस्यचिदेव
भागस्य प्रसर कथित ॥

संग्रहतस्त्विदं^१ स्वविभूतिविज्ञानाय प्रथमि—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवात्रगच्छेत्सत्त्वं मम तेजोऽशसंभयम् ॥ ४१ ॥

इह सर्वलोकेषु यद्यत्सत्त्वं यत्किञ्चिद्वस्तुजातं चेतनमचेतन वा विभूति-
मत् विभूतियुक्तम्, अत एव श्रीमत् शोभातिशयसपन्नम्, ऊजित तत्तदर्थक्रिया
सामर्थ्ययुक्तम्, तत्तत्सर्वं मम सम्बन्धिनन्तेजस परस्य प्रकाशस्य य अश लेशमात्र
तत्ताभव तत्तामुद्भूत त्वमवगच्छे अवजानीया ॥

प्रकारान्तरापेक्षेण विभूतिनिष्ठा प्रतिपादयितुमाह—

अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तपार्जुन ।

पिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथैतेन तत्र तत्र वर्गे तत्तद्वस्तुमद्विभूतिमत्त्वेन स्थितमवगच्छेरिति पूर्वो-
क्तेन बहुना प्रभूतप्रत्यप्रतिपादितेन ज्ञानेन । तथा प्रतिपत्तेन सत्ता किं ते
प्रयोजनम् ? न किञ्चित्तेन कृत्यम् । यत् उदमनवधिविचित्रितं भावमय दृत्तन

१ BN¹ adds तासु

२. BN¹ विभूति
BS¹ स्वविभूति

३ IO विजानीया

४ BN¹ अयो एतेन

५ BN¹ विचित्रभावमयं

६ BS¹ adds चित्र

समस्त जगत् सप्तलोकामित विश्वमेकेन सर्वदा सर्वथा सर्वत्र त्रिचित्रसामान्यसविदा-
त्मना वेद्याश्चर्यैतिरेकिणाशेन भागेनावष्टभ्याक्रम्य व्याप्याह स्थित । तदिदमनेनोक्त
भवति—तत्र तत्र दर्शने तत्त्वकारभेदेन प्रतिपादितस्यास्य जगतो द्वावशौ सक्षेपत
स्वरूपम् । एको वेदकैस्त्वभाव सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्रस्वरूप ,
अपरो नानारूपत्वेऽपि वेदैकत्वभाव , तत्र वेद्याशपरिहारेण तदाभासैककारण-
मृतवेदकाशविश्रान्तसविदाभियुक्तेन भवित्तव्यम्, येन मद्धिमृति परमधि-
गम्यत इत्योम् ॥

चिभूतीराविष्णोरिह सकलसर्गातिशयगा
परब्रह्मधर्यावधि समधिगन्तु व्यवसितै ।
इय साक्षाद्भक्तिर्भवति* तु विशुद्धैर्व विबुधै
निधातव्या नित्य मनसि दशमाध्यायविवृति ॥

इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
दशमोऽध्याय ॥

१ BN' सर्व

२ BS' omits सर्वया

३ BN omits सर्वत्र

४ BN' च्यनिरिकेनाशेन

५ BN' omits स्वरूप

६ IO परं

७ BN' भगवति

८. BN' विशुद्धेन This is noted
as an alternative read-
ing in BS'

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञानविज्ञानपूर्वं समस्ताभिधेयवस्तुश्रवण-
मात्रादेव भगवतः परमेश्वरत्वावगमात्तस्य परमकारणत्वे तदुक्ते वचसि यथोक्त-
फलाविसंवादकतया प्रकृत्योपायत्वे निवृत्तसन्देहमात्मानमावेदयन् श्रुतिमात्रप्रतिपन्न-
तत्साक्षाद्दर्शनेच्छाप्रचोदितः अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्प्रयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय मामनुग्रहीतुं निजया परशक्त्या प्रबोधयितुं त्वया परमेश्वरेण
स्वयंप्रतिपादितस्वभावेन यद्वचनमध्यायदशकात्मकं वाक्यमध्यात्मसहितमाल-
विपयैज्ञानगयम्, अत एव परमं गुह्यं प्रकृतं रहस्यमुक्तमुपदिष्टम्, तेन हेतुभूतेनायं
सर्वजनक्रोडीकारेण स्थितो मोह इति प्रतिपादितपरमार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतीतिलक्षण-
मज्ञानं मम निवृत्तो^३ व्यापारत ॥

अत्र हेतुमाह—

भगव्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरतो^४ मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

१. BN¹ विषयः कर्मक

२. IO and BS² परं

३. BN¹ निवृत्तेः

४. BS² तत्र is noted as an alter
native reading

५. IO विस्तरतः

यस्मात्तत्र परमकारणादेरुष्मात्समस्तानां स्यावरजङ्गानां भूतानां प्रभवाप्ययौ उत्सत्तिल्यौ विस्तरतो नेतयेन मया श्रुतो श्रुतिमात्रेण प्रतिपादितौ न त्वनवधारितौ । अपि चात्रय नित्य माहात्म्य निरतिशयैश्वर्यलक्षण महत्त्वं श्रुतम् ॥

“अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति ॥”

इत्यादेरविसर्वादिनां भगवद्भक्तनादेव भगवानेव सकलभूतभावाभावाकारणम्, तथा भावेऽपि विशुद्धचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेरद्भुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमिति च मया प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥

श्रुतिमात्रेणैतन्मया प्रतिपन्नम्, न तु साक्षादनुभूतमिति, तदर्थमाह—

एतमेतद्यथात्वं त्वमात्मानं परमेश्वरम् ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर्यं पुरोत्तमम् ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण पूर्वोक्तेन त्वयात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं ब्रह्मादीनामपो श्वराणामीशतृत्वात् प्रेवरं प्रभुमात्वं कथयसि, एतद्वस्त्वेवम् अनेन प्रकारेण स्थितं नात्र मे भ्रान्तिरित्यर्थः । तत्र एव ते रूपं दिव्यं वपुरैश्वर्यमीश्वरस्य तव सम्बन्धि-

१ IO श्रुतिमात्रेणावधारितावपि । S'

1 idea thus as an alternative reading

Another reading in BS'

is प्रतिपादितेनावधारितौ

२ BN मात्रेण तन्मया

३ BN. ऐश्वर्यं

४ BS प्रभव

५ BS' कथयसि is an alternative reading

द्रष्टुं साक्षान्निरूपयितुमिच्छामि अभिकाङ्क्षामि । अनेन ह्यधुना दृश्यमानेन पुरुषा-
कृतिना तत्परं रूपं वाङ्मात्रेण मम केवलं कथितम् । यत्रेदमेकस्मिन् सर्वमेव
स्थितम्, तदिदानीं भगवद्वचनप्रत्ययान्मया सत्यतस्तथा विद्यमानतया प्रतिपन्नम्;
अतः पुरुषोत्तमपरमपुरुषत्वपसादात्प्रत्यक्षतः प्रेक्षितुमभिकाङ्क्षामि ॥

किंतु—

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो परमेश्वर! तत्तथाविधं तात्त्विकं रूपं परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमान-
दर्शनं मया मनुष्यमात्रेण द्रष्टुं साक्षात्प्रेक्षितुं शक्यं मह्यमिति यदि मन्यसे
जानासि, यदि ममेयर्ता योग्यता संभावयसि, ततस्त्वं योगीश्वर सहजसिद्ध-
निरतिशययोगत्वात्प्रयत्नसाध्ययोगानां सर्वेषां योगान्तराणां प्रभो! मे मह्यमव्यय-
मनादिनिधनमात्मानं स्वरूपं दर्शय प्रत्यक्षीकुरु ॥

इत्यभ्यर्थितं प्रसादाभिमुखं भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१ BS^१ इच्छत्यभिकाङ्क्षति

२ All except BS^१ काङ्क्षति

३ IO and BS^१ योग्यन्तराणां

BS^१ योगिरूपाणां

४ IO omits अव्ययं

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानधिनौ मरुतस्तथा ।

वह्न्यदृष्टपूर्वाणि पश्याध्वर्याणि पाण्डव ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

हे पार्थ ममैकस्थैव परमार्थसत परमात्मन स्वैश्वर्यातिशयात् स्वशक्तित्वेन सम्बद्धानि असङ्ख्यातानि रूपाण्याकृतिविशेषात्मकानि पश्य अवलोक्य । कीदृशानि^१ नानाविधानि विचित्राणि ? अत एव नानावर्णाकृतीनि^२ विविधावभाससंस्थानानि । तथा दिव्यान्यमानुषोयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टान्युद्देश्यमाह—आदित्यान् द्वादशसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा वसून् दसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा रुद्राश्चैकादशसङ्ख्यान्, अधिनौ दत्तौ मरुतश्चैकौन्नपञ्चाशतं देवविशेषान् पश्येति प्राधान्यादेवतारूपाणि उद्देशमात्रेणोक्त्वा संक्षेपत आह—एतानि तावत्त्वया सुरलोकनिवासिना सता दृष्टानि यान्यपि वह्न्यपरिमेयानि अदृष्टपूर्वाणि न कदाचिदालोक्रितानि आश्चर्याण्यद्भुतानि तान्यपि सर्वाणि पश्य । किं बहुना? इह मम सम्बन्धिनि देहे एकस्मिन्नेव रूपे एकत्र स्थितं कृत्स्नमखिलं चराचररूपत्वात् सङ्क्षेपेण द्विप्रकारम्, यद्यप्यन्यत् किञ्चिद्यथाभिलषितं द्रष्टुमभिवाञ्छसि, तदप्येकस्थ-मेव पश्येत्येकस्थैव परमार्थसत परमकारणस्य स्वमायाशक्त्यवभासितानन्तान्योन्य-मित्तभावात्मकत्वमिदमत्यद्भुतं पश्येत्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. BS^१ भारत

२. BN^१ अहंसि is noted as an
alternative reading

३. IO omits विविधा...नानि

४. IO and BN^१ एकेन

५. BN^१ देवताविशेषाणि रूपाणि

६. BN^१ एतावतावत्त्वया

अत एव अत्यद्भुतत्वादस्यार्थस्—

न तु मां शैक्यमि द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददागि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अनेनैवै मर्त्यभावात्परिमितदर्शनैव चक्षुषा ^१गोलकाधिष्ठानयो हृक्उक्त्या पुनर्मा प्रदर्शयिष्यमाणाश्चर्यरूपं द्रष्टुमालोकयितु न शक्यसि न क्षमो भविष्यसि । अतो दिव्यं सर्वदर्शितशक्तियोगात् परमात्मरूपपरमाकाशभौवं पट्टयजानात्मकं चक्षुर्नेत्रं ते दर्दामि । पारमैश्वर्या स्वशक्त्या निष्पद्यन्त्यैवाविर्भावायेयम् । तेन ममैश्वरमीधरस्य सम्बन्धि प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं पश्य साक्षात्स्वरूपेति ॥

अथ भगवता परमेण समाधिना निरतिशयनिर्जरूपयोग्यतादानायार्जुनो यैथानुगृहीत, तथैव पूर्वं भगवद्ब्यासमुनिप्रसादासादितदिव्यचैक्षु धृतराष्ट्राय प्रतिपादयितुं सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगीश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

१	BS' The text here may be read either as शक्यसि at शक्यसि	६.	BN रूप
	IO BN' and BS शक्यसे	७	BN' and BS' भव
२.	IO omits एव	८	All except BS' ददामि
३.	All except BS' गोलोका-	९	BN' ममैश्वरस्य
४	IO छान्तया	१०	BN' रूपदर्शनयोग्यता
५	BN' दर्शन BS' दर्शित्व	११.	IO यथागृहीत
		१२.	BN' omits भगवद्
		१३	BN' दिव्यदृष्टि धृत

दिव्यमाल्यौम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्वर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

शैतार्थमेतच्छ्लोकद्वयम् ; किन्तु एकमेवैश्वरं भगवत्सम्बन्धि विशुद्ध-
संविन्मात्रं परमार्थतो यद्वृषं तदेव सकलजीवलोकविचित्राकृतिभेदेन तन्माया-
शक्त्यैवावभासते ; ततो विश्वमेव भगवद्वृषमित्येतावन्मात्रनात्यर्याणि रूपविशेषा-
प्यवगन्तव्यानि, येन रूपसामानाधिकरण्येनान्तं विश्वतोमुखं देवमिति ग्रन्थः
सम्बन्धमेति ॥

अत एवैकस्य परमाथद्वैतचित्तकाशात्मनो वैश्वरूप्येणावभासमानस्य
स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्यात् भामस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

यद्यन्तरिक्षे समुदितस्य भास्करसहस्रस्य समकालमेव समुत्थिता प्रसृता
भा दीप्ति कदाचिद्भवेत्^१, सा तस्यैकस्य परप्रकाशस्वभावस्य महात्मनः परम-
पुरुषस्य सदृशी स्यात् तुल्य्या भवेदिति काका व्याख्येयम् । येन न सदृशी स्यात् ? इत्येवं

१. BN¹ omits this ardhā

२. BS² माला

३. IO omits गता...द्वयम्

४. BN¹ प्रयं

५. BN¹ ऐश्वर्यं

६. BN¹ अतद्वृषमामान्याधिकरणेन

७. IO भवति

८. BN¹ तुला

९. All except BS² omit न

पर्यवस्येत् । न ह्यन्यप्रकाश्यसकलवरनुप्रकाशकनिरतिशयप्रकाशात्मनस्तस्य को
शोऽपि युगपदुदितानां दिनकराणां दीप्तिं तत्प्रकाशसादृश्यलेशमप्यासादयि
मर्हति ॥

एवमनुत्तरप्रकाशात्मनि

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवरतदा ॥ १३ ॥

तदा तादृग्भगवद्वैश्वरूप्यदर्शनकारणभूतदिव्यज्ञानात्मकचक्षुर्दानलक्षणपरा
ग्रहरूपे काले तत्रै तादृशि परप्रकाशात्मनि देवदेवस्य सर्वेश्वरस्य शरीररूपे ए
शमेकत्रैवाश्रये स्थितम्, अथ च नैकथां प्रविभक्तं विश्वभानुरूपैर्भेदैर्विप्रकी
कृत्स्नमखिलं जगदूर्जुनोऽपश्यत् साक्षात्त्वानिति सङ्गमो दिव्येन चक्षुषा पारं
श्वरमनुग्रहमूर्जुनस्य दृष्ट्वा एतदुक्तवान् ॥

अथ दृष्टपरमेश्वरवैश्वरूप्योऽर्जुन किं चनरेत्याह—

ततः स विसयापिष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत्रैकज्ञाहृत्यद्वैतमगवद्रूपसाक्षात्कारैक्षणादनन्तरं पुनर्मनुपभावाविर्भावेऽप्य
भूतपरतत्त्वस्मरणजनितेन विसयेनाविष्ट औकान्तचित्तवृत्तिः, अत एव हृष्टरोमा

१. BN¹ and BS² न ह्यन्यप्रकाशस्य

२. BN¹ प्रकाशात्मत्वसादृश्य

३. IO omits भूत

४. BN¹ omits तत्र...शरीररूपे

५. BS² नैकधा

६. BN¹ omits कृत्स्नं

७. BN¹ adds अखिलं

८. BN¹ बद्धाञ्जलि

९. BN¹ omits ततः

१०. BN¹ कारलक्षणा-

IO and BS² कारण

११. BN¹ प्रसन्न

संजातपुल्को धनंजयो देवक्रीपुत्रं पुरोवर्तिन साक्षात्कृतनिरतिशयप्रभावत्वात् संजात-
तद्विषयग्रहमानातिशयो मूर्ध्ना प्रैणामं कृत्वा कृताञ्जलि सन् इदं वक्ष्यमाणम-
भाषत उवाच ॥

किमित्याह—

पश्यामि देवांस्तत्र देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलामनस्यं ऋषींश्च सर्गानुसर्गांश्च दीप्तान् ॥१५॥

हे देव परमेश्वर त्वं देहे सकलजगद्भावैकाग्रयन्भूतेऽस्मिन् वपुषि
देवान् दिवौक्स, तथान्यानपि, चराचराणां भूतविशेषाणां प्राप्यन्तराणां सहस्राणि,
पश्यामि—इति देवादिप्राधान्येनैव हि जगति समस्तविश्वदर्शनं भगवद्वपुषि पूर्वं
प्रतिपाद्य क्रमेण तद्विशेषदर्शनं प्रतिपादयितुमाह—ब्रह्माणं प्रजापतिमीशं प्रभु
कमलामनस्यं पुण्डरीकविष्टरसनिविष्टं पश्यामीति । अनेन ब्रह्मलोकान्तमूर्ध्निभुवनदर्शन-
मुक्तवान् । ऋषींश्च सर्वान् पश्यामीत्यनेन प्राधान्यापेक्षया ऋषिजनोपलक्षित-
मध्यमलोकदर्शनमुक्तवान् । उरगाश्च दीप्तान् पश्यामीत्यनेनानन्तरात्सुकिप्रमुख
भुजगेन्द्रोपलक्षितपातालदर्शनमुक्तवान् । एव त्वद्वपुषि भुवनत्रयं लीनं पश्यामीति
स्वानुभवं प्रतिपादितवान् ॥

१ BN¹ and BS² add पाद

२ BN सर्वास्तव

३ IO दिव्यान्

BS¹ and BS² note दीप्तान्
as an alternative read-
ing

४ BN¹ भवेद्देहे

एवं देवादिविविधभूताधिष्ठितभुवनत्रयदर्शनेऽपि त्वामेवैकं सर्वाश्रयं
पश्यामीत्याह—

अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्रादिं पश्यामि विश्वेश्वर

विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

स्यार्थः श्लोकः । किन्तु भुवनत्रयगतानां भूतानां ये ये^१ नानाविधा
जैठरवदनलोचनादयोऽवयवाः ते तैव सर्वतोऽनन्तच्छिख्रमाहात्म्यस्यैकन्यावयवत्वेन
पश्यामीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

इदमेव च ते पुरःस्थितं रूपं त्वदनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयं पश्यामीत्याह—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

अवतरणिक्यैव व्याख्याततात्पर्यमेतत् ॥

अत एव परमेश्वरप्रतिपादकानि विशेषणानि तस्य रूपस्य प्रतिपाद-
यितुमाह—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः मानसतर्धर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१. BN¹ omits किन्तु

२. BS² omits ये

३. BN¹ and BS² add भुज

४. BN¹ समस्तात्

५. BN¹ अवतरिक

BS² अवतारणिक

६. BN¹ and IO क्षात्र

अक्षर स्वरूपप्रच्युतिः श्क्षणक्षोभरहितं यत्परमं निरुत्तरं वेद्यं ज्ञेयं तत्त्वं तद्भवान्^१ । तथास्यानन्तप्रपञ्चस्य जगत् प्रकृत्युत्पत्तिनिधानम् । त्वय्येतत्सर्वं जगत्त्रिविधं । नन्दस्ति जगतो निधानं प्रधानं यत्रै तत्प्रकृत्ये निलीयते । सत्यमस्ति तत् प्रधानम्^२ । तदपि परमकारणे भगवति निलीयते, तत एव च प्रभवतीति प्रधानस्यापि निधानत्वात् त्वं परमं निधानं जगत् इत्युक्तम् । तर्था कालावच्छेदाविषयत्वादव्ययोऽक्षयः । सात्त्वतधर्मगोप्ता त्वम्, सदिति ब्रह्मनाम, यद्वक्ष्यति— “ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ” इति, तद्विद्यते यस्य सै संद्वान् परमेश्वर परमं ब्रह्म, स देवता येषां ते सात्त्वता ब्रह्मविद्, तेषां धर्मा यथाप्रतिपादितज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपं सदस्यं, तस्य गोप्ता कालावच्छेदात् तिरोभवत् पुन पुन प्रणयनात्तद्वाचकविविधवदनाच्च रक्षित्वात् त्वमेव ॥

अत एव—

अनादिमध्यान्तमनन्तरीर्यमनन्तनाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि तेषां दीप्तहुताश्रयकत्र स्वतेजसा पिश्रमिद् तपन्तम् ॥१९॥

१. B^N ' भगवान्

२. IO यत्

३. BS and IO निर्धायते

४. IO and B^N omit प्रधान

५. IO तदपि This is an alternative reading in BS'

६. B^N adds तथा

७. All except BS' omit स

८. BS and BS' सत्त्वात्

B^N समत्वात्

९. B^N परमं भया स देवता

१०. BS धर्म

११. B^N आहु

१२. IO त्वा

अनन्तत्वादायन्तमध्यरहितम्, अत्रन्देयस्य हि^१ वन्तुन आयादिविगाग-
वन्तम् । इत्थं जगत्प्रपञ्चविरचासामर्थ्यं वीर्यम् । अनन्त न कदाचिन्नित्तं
यस्य तम् । तथा सर्पजेजाना तत्क्रियासाधनभूता ये अनन्ता बाहव ते
पारमार्थिक्यैव कर्तुं परमेवैरम्य सम्बन्धिन इत्यनन्तग्राहुत्वम् । तथा क्षेत्रज्ञशरीरे
चतुर्भ्यां नियतप्रियप्रकाशन क्रियते इति शशिसूर्यनेत्रत्वम् । तथा क्रिया-
विद्विर्विविधैः पञ्चक्रियाविशेषैर्भ्रान्तरो विश्वमूर्तिं परमेश्वर एवैकस्तर्प्यते इति
तस्यैव दीप्तो हुताशोऽग्निर्मन्त्रमित्युक्तम् । तथा स्वेन तेजसा सविद्रूपेण
ज्योतिषा सर्पमिदं विश्वात्मानं त्वा पश्यामीति सम्बन्ध ॥

अथ सर्पशक्तेः परमेश्वरस्य उरुसैन्यसंहारप्रसूतकालान्यशक्तियुक्तत्वात्
घोरत्वविशिष्टं^२ रूपं वर्णयितुमाह—

द्यानापृथिच्योदिमन्तर हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशथ सर्वाः ।

दृष्ट्वाद्भूतं रूपमिदं तत्रेदग्लोकत्रयं प्रच्ययितं महात्मन् ॥ २०

यस्मान्महता रूपेण गगनभूम्यन्तराल सर्वाश्च कतुर्भस्त्वयैकेन व्याप्ता
पूरिता, तदिदमिदृग्निध तव घोर रूपं दृष्ट्वा लोकत्रय त्रैलोक्यनिवासितत्तद्दर्शन-
योग्यदेवादिरूपं प्रच्ययितं प्रकर्षेण भीनम् । एव महात्मन्निति रूपमहत्वापेक्षमा-
मन्त्रणम् ॥

१. BS' अनन्तादा

२. BN' omits हि

३. IO श्वरस्यैव This is noted as
an alternative reading
in BS'

४. BS' यथा

५. BN' विशिष्ट

६. BS' महात्मा

७. BN' रूपं महत्वापेक्षं

नेपा देवादीना तथाविधरूपदर्शनभयोत्पत्ताश्चेष्टा प्रतिपादयितुमाह—

अमी हि त्वा सुसद्वा विशन्ति केचिद्गीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीति चोत्सवं महर्षिसद्वाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः

पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी यस्मात्त्वा दुष्टक्षयायाविष्टतदारुणाकार शकादिदेवसमूहा विशन्ति त्वय्येव लीयन्ते^१ । केचिच्च भीता सन्त्रस्ता संन्तो विरचितकरपुटा गृणन्ति स्तुती पठन्ति । अतश्च महर्षिसद्वा मुनिप्रवरसार्था जगत्त्रेमाय स्वस्तिशब्दमुच्चार्य पुष्कलाभि मुख्यार्थत्वत्सम्बद्धाभि स्तुतिभिस्तत्त्वरितोदीरुगैस्त्वा स्तुवन्ति प्रगसन्ति ॥

किर्तु—

रुद्रादित्या वसभो ये च साध्या भिश्चेऽग्निनौ महत्तश्चोष्मपाथ ।

गन्धर्षयक्षासुरसिद्धसद्वा वीक्षन्ते त्वां प्रसिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादयो देवविशेषा व्याख्याता । उष्मपाथ्या पितर । गन्धर्वादय प्रसिद्धा । एते सर्वे^२ देवयोनित्वात् ज्ञानविशेषसभवे सति त्वा वीक्षन्ते पश्यन्ति ॥

१. BS^१ पृणन्ति is noted as an alternative reading

२. IO and BS^१ omits एव

३ IO महर्षिसिद्धसद्वा
BN^१ and BS महर्षिसिद्धसद्वा

४ IO लीयते

५ IO घतो

६ BS^१ घताः

७ BN स्तुतिभिश्चारितैरुत्सारितो हीरणे

८ BS^१ च

९ BS^१ सद्वा

१० BN^१ वीक्षन्ते

११. BN^१ adds एते

घोरत्वादपूर्वस्य रूपस्य विस्मयाविष्टा यादृशं रूपं दृष्ट्वा त एवंविधा.
संवृत्ताः, तद्वर्णयितुमाह—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महानाहो बहुवाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकैः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

स्यार्थः श्लोक ॥

तद्वृत्तदर्शनेन विशेषतः स्वैवस्थां दर्शयितुमाह—

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्याचाननं दीप्तनिशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शर्म च

त्रिण्यो ॥ २४ ॥

अयमपि श्लोको गतार्थ एव । किंतु दिव्यचक्षुर्दानलक्षणभगवदनुग्रहक्षणे
दृष्ट्वा दिव्येन ज्ञानेनानुभूय अर्धुना मर्त्यधर्माविशेषे सति तत्त्वदृष्टं स्मरन् भीतचित्त.
सन् धैर्यं निराकुलचित्तत्वं न प्राप्नोमीत्यतो दर्शनकाल एव न भयादीना संभवो
वेदितव्य । अन्यत्रापि वर्तमानार्यातप्रयोगे पूर्वदृष्टसारणं कारणत्वेन बोद्धव्यम् ॥

किंच—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलमग्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

१. BN¹ लोक प्रव्यथित

४. BN¹ अध्यानमन्वधर्मा-

२. IO and² BS³ स्वमवस्था

५. BS³ तत्त्वहर्षं is given as an

BN¹ तामवस्था

alternative reading

३. BN¹ अनुग्रहं दृष्ट्वा

स्फुटार्थमेतद्वाक्यम् । किंतु भगवतो दंष्ट्राकरालबहुमुखत्वं संहारप्रवृत्त
बहुविकृतकृतान्तपुरुषवेपात् ॥

अत एव कृतान्तपुरुषाकृतान्ताना कुर्वादीना चेष्टित वर्णयितुमाह—

अमी सर्वे वृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वैः सहैवान्निपालम्हैः^१ । --

भीष्मो द्रोणः स्रतपुत्रस्तथासौ सहासदीर्यरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सद्व्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

नानारूपैः पुरुषयोध्यमानो विशन्ति ते यत्त्रयमचिन्त्यरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्वा विनिधैः सर्व एव ॥२८॥

त्वत्तेजसा निहतो नूनमेते तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रमिष्टाः ।

यथा नदीनां महनोऽभ्युवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥ २९ ॥

तथा तस्मी नस्लोकीरा विशन्ति वक्राण्यभितो ज्वलन्ति ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतद्वा विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ॥३०॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः तत्रापि वक्राणि समुद्रवेगाः ॥३०३॥

१ B^v बहुविकर कृतान्तपुरुषविशेषे
एव

IO बहु विकृतान्तवेशान्

२ BS^v पुरुषवेशान्

३ BS^v सत्रे

४ BS^v व्याप्यमाना

५ All except B^v निदिता

६ BS^v नूनमेव

७ B^v यथा This is noted
as a reading in BS^v

८ B^v शरीरे

९ B^v विशन्ति This is noted as
a reading in BS^v

एतद्भोकपञ्चकं निगदव्याख्यातप्रायम् । किंतु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन दृष्टाकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानि वक्त्राण्युपक्रम्य अचिन्त्यरूप वक्त्र तव विशन्ति—इति यदुक्तं तत्र कालपुरूपसम्बन्धिन्यो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदीयाया परस्या सामान्यशक्तौ परिणमन्ति इति भगवत सर्वशक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत एकवक्त्रशब्देन प्रतिपादिताया सामान्यशक्तेरव्यपदेशत्वादचिन्त्यरूपत्वेन विशेषणमुक्तम् । “तथाहीमे त्वच्छरीरे” इत्यनेन तदेव स्फुटीकृतम् । अत्र श्लोकपञ्चके सार्धं “नानारूपै” इत्यादि “त्वच्छरीरप्रविष्टा” इत्यन्त श्लोकसार्धक श्लोकसाम्यार्थ[म्यार्थ] केचिन्न पठन्ति । कश्चित् “त्वत्तेजसा निहता नूतम्” इत्यादिश्लोकार्थमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुस्तकदर्शनात् भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनात् व्यासमुने श्लोकपञ्चक सार्धमेव पठितम् ॥

अथ तथाविधा घोररूपा भगवत शक्तिं दृष्ट्वा तैत्त्वजिज्ञासार्थमिदमाह—

लेलिहसे ग्रसमानः समन्तात् लोकात् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापर्यं जगत्समग्र भासस्तगोग्राः प्रेतपन्ति विष्णोः ॥३१॥

आख्याहि मे को भगवानुरूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भयन्तमाद्य न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३२॥

१ IO हृत्वा BS' notes this an alternative reading.

२. BS' तत्तत्त्व

३. BN' omits समग्रम्

४. BN' प्रपतन्ति विष्णो

इमान् समग्रान् समस्तान् लोकान् समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः
सानलैर्मुखैः असमानः कवल्यन् लेलिहसे, अभीक्ष्णं लेक्षि^१ आहादयसि ।
अत एव तवोग्रभासो घोरदीप्तयः समस्तं विश्वं तेजोभिर्व्याप्य प्रतपन्ति, देदीप्यन्ते ।
यत एवं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्य तव घोरं रूपं पश्यामि, ततो देववर
सकलसुरोत्तम तुभ्यं नमः प्रसादं च कुरु । को भवानुग्ररूपः संवृत्त इति
मह्यमाचक्ष्व । आर्युष्मन् ! तवैवंविधघोररूपग्रहणे^२ प्रवृत्तिं प्रसरं न जानामि,
तत्त्वतो नावगच्छामि । अत आद्यं परमकारणं भवन्तं ज्ञातुं विशेषेण बोद्धु-
मिच्छामि ॥

केन हेतुना कः सन् त्वमेवं घोररूपां शक्तिमाविष्करोपीति विज्ञप्तः

भगवानुवाच—

कालोऽसि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धांल्लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु

योधाः ॥ ३३^३ ॥

कालोऽसि निरुपप्लवस्वरूपाप्रच्युतस्यैव^४ विजृम्भमाणशान्तोऽग्रघोररूप-
समग्रशक्तेः कालख्या घोरा ममेयं शक्तिरित्यर्थः । शक्तेश्च शक्तिमदभेदो यदैह-

१. BS^१ श्लोकान्

२. All except BN^१ लीशि

३. IO योया भासो

४. IO दीप्यन्ते

५. IO and BS^२ omit सकल

६. BS^१ and BS^२ यस्मात्

७. IO ग्रहणप्रवृत्तिप्रसरं

८. IO and BN^१ प्रवृद्धः

९. IO त्वा

१०. BS^१ omits एव

११. BS^१ भेदादहमेव

मेव काल इत्युक्तम् । कीदृशः कालः ? सकललोकसंहारैकैव्यार्पकः । अधुना त्विह पृथिव्यां प्रवृद्धान्मदोद्विक्तान् पृथिवीभारभूतान् लोकानिमान् समाहर्तुं क्षयं नेतुं प्रवृत्तः प्रसृतः ; तैस्तस्त्वदनेऽपि त्वां विनापि परिपूर्णपापात्मकत्वात्सर्व एते न भविष्यन्ति ; त्वैग्ययोत्स्यमानेऽपि विन्दुक्षन्त्येव । के ते योधाः ? संप्रहारिणः । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु ये स्थिताः ॥

यत् एवमेते संप्लुवन्त्येवावश्यमैविनिनाशेनाघ्राताः,

तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् सुदृष्ट्वा राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते^१ निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३४३ ॥

काल्यत्मिकया मच्छक्त्या प्रागेव अस्तानेतास्त्रिभेस्त्वं कारणमात्रं संपद्यस्वेति व्यक्तार्थ एव एष श्लोकः ॥

द्रोणाव्यध्वाप्रतिमपराक्रमत्वात् दुर्जया इति च गावमंशा इत्याह—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि लोकैर्वीरान् ।
मया हतास्त्वं जहि मा व्यधिष्ठा युद्धयस्व जेतासि रणे
सपत्नान् ॥ ३५३ ॥

१. IO संसारैक

२. BN¹ व्यापारः

३. IO and BN¹ हृदस्त्व-

BS² notes this as an alternative reading.

४. IO परिपूर्णतया कृत्वा सर्वथाते न भविष्यन्ति । विशमानेऽपि विनरातं केते योधाः

५. BN¹ त्वया योत्स-

६. BS² अवस्थिताः

७. BS¹ and BS² अवर्द्धमावविनाश

८. BN¹ भजस्व

९. BN¹ मयैव ते

१०. BN¹ वीरलोकान्

द्रोणादयोऽपि^१ सकृल्लोकैकवीरा कालस्य दुर्जयत्वान्मया व्यापादिता
इति तान् सुजयान्मत्वा मा भैपीरिति तात्पर्यम् ॥

एव भगवदुत्तेरर्जुनावस्था धृतराष्ट्राय सजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचन केशवस्य कृताञ्जलिर्मेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३६॥

स्पष्टार्थं श्लोक ॥

कृष्ण किमर्जुन प्राहेत्याह—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति तव नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३७॥

इत्थ सर्वशक्ते सर्वेश्वरस्य तव प्रकीर्त्या प्रशसया यत्सर्वं जगत् प्रहर्षं
भजते, अत एव च त्वद्यनुरक्तं भवति, तदा तद्द्व्युत्थापकानि रक्षासि
यातुधानानि भयाघतस्तत पैलायन्ते, सिद्धसङ्घा देवविशेषसमूहा समस्ता प्रण-
मन्ति च, तत्सर्वं स्थाने युक्तम् ॥

त्वदनुग्रहादेव साक्षात्कृत पर भगवत्स्वरूप परामृशन् पुनरप्याह—

कसाच ते न नमेषुर्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकरे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षर सदसत्तत्पर यत् ॥ ३८ ॥

१ IO and BN omit अपि

४ BN नमेरन्

२ IO दुर्जयान् मत्वा

५ BS and BS' सदस्तत् परं

३ IO पराव्यते

अथवा कस्मात् कुतश्च हेतोरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न नमेषु. ? महात्मन्
परमपुरुष ! कोट्टशाय ते तुभ्यम् ? ब्रह्मणोऽपि प्रजापतेरपि गरीयसे परमगुरवे । यत्
आदिकर्त्रे आधाय स्रष्ट्रे तस्यापि जन्महेतवे; हे अनन्त अपरिच्छिन्नमाहात्म्य देवेश
सकलसुरनाथ जगन्निवास सैमस्तर्भुवनैरुनिधान ! यतस्त्व सत इन्द्रियैर्गोचरादि-
दन्तावधारणीयाद्रस्तुनो यत्परं व्यतिरिक्तं तथा सतश्चाभावच्छपादपि यत्परमक्षरम-
विकारं निरुत्तरं परमार्थसत्तत्त्वम् अतो वेदकैरुच्यभावमन्ययेधं परमकारणं त्वां कथं
ते सिद्धा विदितवेद्या सन्तो न नमस्येयुरिति तात्पर्यम् ॥

अथ यथानुमृतभगवद्धर्मानुदीरयति—

त्वमादिदेव; पुरुष; पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तामि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूपम् ॥३९॥

बहुशो^{१०} व्याख्यातार्या एते भगवद्विषया शब्दा. ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्र्यं प्रपितामहश्च ।

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ ४०३ ॥

३ IO जगन्मोहहेतवे धन-

४ IO omits देवेश

५ IO omits समस्त

६ BN¹ and BS¹ भवनेक

७ BN¹ यागोवर

८ BS¹ तथास्मादसतश्च

IO and BN¹ तस्मादसतश्च

९ BN¹ भावमन्यतो वेद्यं

१० IO omits अथ

११ BN¹ वेद्यं परमं च

१२ BN¹ बहुशोऽप्याख्या-

सर्वेभ्य ऐश्वर्यगुणयुक्तेभ्यो महती प्रकृष्टा विभूति शक्तिविजृम्भा यस्य ; तथापि तादृश भगवान् सर्वेश्वर , अत एवाप्रतिमप्रभाव अनन्यसामान्यमाहात्म्य , तथा अनादिमान् आदिर्विद्यते यस्य स आदिमान् नादिमाननादिमान् सर्वप्रथम इत्यर्थः । एवविधस्त्वमेव वाख्यादयो दैवतविशेषा । यथा च वाख्यादीनामीश्वर-स्वरूपादभिवल्वन् , तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ॥

परमेश्वरस्य सर्वाकारत्व परामृशन्नाह—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्यः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ ४१३ ॥

सर्वं स्पष्टार्थमेतत् ॥

किंच—

न हि त्वदन्यः कश्चिदपीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

अनन्तरीयोंऽमितैः क्रिमस्त्य सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि^१ सर्वः ॥ ४२ ॥

अत्रापि न किंचिद्व्याख्यातमस्ति । सर्वं स्वशक्त्या सम्यग्व्याप्नोषि यत् , तत् सर्वात्मकस्त्वमेव । वीर्यमुत्साहशक्ति । परीक्रम क्रियारक्ति ॥

अथ विज्ञातभगवत्परस्वभावत्वात् पूर्वं पुरुषत्वप्रतिपत्त्या भगवति विहितै-
मतिन्म मन्यमानस्तत्त्वान्तर्ये श्लोकचतुष्टयमाह—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे च ।

अज्ञानता महिमानं तवेमं मया प्रसादात्प्रणयेन वापि ॥ ४३ ॥

१ BS^१ कश्चिदस्तीह is noted as an alternative reading

२ IO and BS^१ वीर्योपित्त

३. BS^१ ततोऽपि is noted as an alternative reading

४ IO विक्रम

१. BN^१ व्यवहितै

यच्चापहामार्थमसत्कृतोऽपि^१ निहारश्यायामनभोजनेषु ।

एकोऽथनाप्यच्युत मत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहप्रमेयम् ॥ ४४^२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य निश्चस्यै गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-

प्रमानः ॥ ४५^३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रमादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेन पुनस्य सखेन सख्युः प्रियः प्रियस्यार्हसि देव

सोढुम् ॥ ४६^३ ॥

सुनोधमेतत् । किंतु सखा त्वं ममेति मत्त्वा र्येद्यादवादिशब्देनामन्त्रो-
ऽसि, योऽप्यन्यो व्यक्तिप्रम वृत्त, तत्सर्वमैजानतो भगवन्माहात्म्य तदानी-
मजातगतो मे क्षन्तत्र्यमिति सम्बन्ध । मत्समक्षमिति सभाया वा सता सन्निधौ
लोकत्रयेऽपि तत्र समो नास्मि । कुतोऽन्योऽभ्यधिको भविष्यति ॥

अथ विज्ञातमहिमानमावेदयितु श्लोकरत्रयमाह—

दिव्यानि कर्माणि तनाद्भूतानि पूर्वाणि पूर्वेष्वप्युपयः स्मरन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता प्रिधाता च

विभुर्भगवथ ॥ ४७^३ ॥

१. BN^१ वृत्तोऽपि

२. IO तत्समक्ष

३. BS^१ पूज्यथ

४. IO यद्यदेवासि शब्देन

BS^१ मद्यदेवादिशब्देन

BN^१ यद्यदेवापराशब्देन

५. IO and BS^१ सर्वमिदमज्ञातवत्-

६. IO and BN^१ अन्योऽधिको

BS^१ अन्योऽप्यभ्यधिको

तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये ।

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥४८॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नद्वेः ॥४९॥

पूर्वं पुरातना अपि सर्वज्ञा ऋषयस्तव कर्माणि सरन्ति । अत एव
तेषामृषीणामपि तानि पूर्वाणि इति जगत्सर्गप्रख्यादीनां भगवत्कर्मणामनादि-
प्रबन्धप्रवृत्तत्वप्रतिपादनपरमेतत् पूर्वं व्याख्यातप्रायम् । अन्यत्सुबोधम् । किंतु धाता
धारयिता, विधाता स्रष्टा, तव स्रष्टव्य संसार । किमद्भुतमाश्चर्यरूपं कर्म स्वेच्छा-
मात्रोपकरणस्यैकस्य कर्तुस्तवासह्यम् । अत एव सहकार्यादिनिरपेक्षत्वात्परत-
स्वात्मव्यतिरिक्तात् कुतश्चिच्छक्यं साध्यम् । किं वै ते कथयिष्यामि ! इत्थं
चानन्यापेक्षतया यतस्त्व सर्वस्य वस्तुजातस्य निर्माता, ततो हेत्वन्तराभावात्
त्वमेवेदं सर्वम्, त्वच्छक्तिरेवेत्थं चकास्ति इत्यर्थः । ततश्चात्माश्चर्यरूपमपि कर्म
न ते दुष्करमित्यादि स्पष्टम् ॥

अथानुग्रहक्षणानुभूतभगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमाधेर्निष्क्रान्तस्तथाविधमत्युग्रं
भगवत्स्वरूपं मनुष्यधर्मप्रत्योपत्तेश्चिरं द्रष्टुमशक्तः प्राक्तनमेव दिदृक्षमाण इदमाह—

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ५० ॥

१. BS* तेजसां

२. IO omits त्वात्परत...न्यापेक्ष
BS* notes reads this
passage in the margin

३. BN¹ omits विवा

४. IO and BS* अनुरूप

BS* notes as an alterna-
tive reading क्षणानुद्भूत

५. BN¹ प्रत्यातप्तेः

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तैर्नैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ५१ ॥
स्यष्टार्थमेतत् ॥

अथैवंविधमुक्तैः भगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवाज्ञानेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं त्रिधमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ५२ ॥
सुबोधमेतत् । किंत्वात्मयोगात् दर्शितमित्येतदेवं बोद्धव्यम् ॥

यैदानुग्रहपरेण मया त्वमौत्सुकि परस्मिन् योग्यं समाधिं प्रापित , तदैतद्रूपं
तव प्रत्यक्षीकृतम् , व्यतिरिक्तत्वेनास्य परमेश्वरस्य स्वरूपस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् । अत
एवाह—

न वेदयज्ञाधिगमैर्न दानैः न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपं शक्यमहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ५३ ॥
मा ते व्यथा मा च विमूढता भूद् दृष्ट्वा रूपं घोरमुग्रं ममेदम् ।
व्यपेतभीः शीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ५४ ॥

वेदानां यज्ञाना बहुत्वादधिगमवैतुत्वम् ; अधिगमशब्देन चैध्यानश्रवणा
दयो गुणा प्रतिपादिता , दानक्रियातप शब्दै तदनुष्ठानम् ; क्रियाशब्दश्चानुष्ठीय-

१. IO and BS' उक्ते

२. BN' यदसु

३. BN' त्वन्यात्मनि

४. IO भोऽयं समाधिं प्रापित तस्मादे-
तद्रूपं

५. BN' तस्मादेतत्

६. BN' रिशैत्नास्य

७. IO and BN' यज्ञाप्ययनैर्न दानै

८. BN' शक्यो ह्यह

९. IO and BN' विमूढभाव

१०. IO घोरमीदृक् ममेदम्

११. IO बहुपुनं

१२. IO omits च

मानब्रह्मचर्यादिकर्मविशेषवाचक । यत्तश्चैवंविधसदाचारव्यवस्थितैरपि परजानशून्य-
त्वादशकथेदर्शनमेतत्परम मम रूप मदनुग्रहादेवोन्मीलितदिव्यचक्षुषा त्वया
दृष्टम्, ततो भयमोहादीना कोऽवसैर १ प्रत्युत मत्स्वरूपनित्यानुसन्धानावहिता-
त्मना त्वया तदेव स्मर्तव्यमित्यभिप्राय । घोरैकालपुरपापैकृत्तियोगादुग्रं संहारादि-
कर्मणा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथैतद्भूतराष्ट्राय संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोत्तथा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेन भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५५॥

स्पष्टार्थमेतत् । किन्तु महात्मा विश्वरूप सन् सौम्यवपु पुनं प्राचन-
पुरपंनिग्रहात्सुदर्शनाकृतिर्भूत्वा भगवानेर्नमर्जुन तथाविधाद्भूतदर्शिनसन्त्रस्तचितं
वक्ष्यमाणेन प्रत्याश्वासयदिति तात्पर्यम् ॥

एव प्रत्यागतप्रवृत्ति अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५६ ॥

स्पष्टमेतत् ॥

१ IO बसर मम नित्यानुसन्धान

२ BS' and BS' घोरं

३ IO पादावनियोगात्

४ IO कर्मणमिष्ट

५ IO and BN' सौम्यरूप

६ IO omits पुन

७ IO पुरपनिग्रहात्सुदर्शनाकृति

८ BN एवमर्जुन

९ BN' प्रकृति

१० IO स्पष्टार्थमन्यत्

अर्जुनाधासाय भगवानुवाच—

सुन्दुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकादक्षिणः ॥ ५७ ॥

नाहं वेदेर्न वपसा न दामेन न चेज्यया ।

शक्य एमंविधो द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा ॥ ५८ ॥

निगदय्यारूपातप्रायमेतत् । यत सर्गादितत्तत्त्वाधिकारव्यग्रचित्तत्वाद-
परामृष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अप्यस्य रूपस्य सदा साक्षात्कारमभिराङ्क्षन्ति,
न तु लभन्ते, तत सुनरा सर्वेण केनचित् दुष्करदर्शनमेतच्चत्त्वया मत्प्रसादा-
निर्भूतपरजानचक्षुषा दृष्टम्, अतो यथा मा त्वं तत्त्वत साक्षात्कृतवान् तथा
दानादिक्रियासकै द्रष्टुमशक्यं ॥

केन तर्ह्युपायेन शक्योऽसि इत्याह—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेमंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तच्चेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५९ ॥

भक्त्या मदिच्छथैव पैरदैवसर्गामिज्ञानजनमुभना परिचर्यया तत्प्रभावा-
देवाविर्भूतसम्भ्यज्ञानत्वादविद्यमानमद्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वे सत्यनन्यया ज्ञातु-

१. IO and BN¹ सुदर्शनमिदं

२. IO and BS¹ स्वर्गादि

३. IO omits अपि

४. IO and BN¹ एतारुपया

५. IO and BS¹ omit त्वे

६. IO and BN¹ add अहं

७. BN परं

८. IO सत्यनया

मविसंवादिनावैगमेन बोद्धुम् ; तथा सम्यग्ज्ञानलक्षणेनोपायेन द्रष्टुं गोचरीकर्तुम् ; तथा तादृशोपायपरिशीलनाभ्यासातिशयात् प्रवेष्टुमात्मतयावगाढुम् । एवंविधो यथा त्वयानु-
भूतः शक्रयोऽहं नान्यैरुपायैः । त्वं च परस्यास्य रूपस्य साक्षाद्दर्शनात् प्रवेशपर्यन्तां
पैरां भूमिमधिबुद्धः । तेन दुस्तरद्वैतमोहसागरादुत्तीर्णः समाधिसिंहि । कुतस्तवेदानी-
मदृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

एतमेवार्थं सिद्धान्तीकुर्वन्नध्यायमुपसंहरति—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ६० ॥

यं एवंगुणविशिष्टोऽन्योऽपि कश्चिदभियुक्तः स मामेति मदभेदलक्षणां
सिद्धिमधिगच्छति । कीदृशः । मत्कर्मकृत् शास्त्रचोदितानि तानि तानि वर्णाश्रमक्रमैः-
गतानि कर्माणि करोति । किंतु मदर्थं यथोपपत्त्या मत्प्राप्तये, न तु फलान्तर-
सिद्धये, अत एव मत्परमः अहमेवोपादेयतया प्रकृत्यो यस्य । ततश्च मद्यतिरिक्त-
समस्तहेयोपादेयवस्तुविरक्तचित्तत्वान्ममैव भक्तः सर्वास्ववस्थानु मय्येव समर्पितान्तः-
करणः । तथा स हि सर्वभूतेषु चराचरेषु भावेषु नि सङ्गो रागरहितः । निर्वैरः
द्वेषवर्जितः । यो ह्यतत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तुषु
निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सतनमनुभवति, स मामेवैति, सिद्धो मुक्त
इहोच्यते—इति तात्पर्यमित्योम् ॥

१. IO नामनेनोपतय सम्य.

२. BS' परा

BN' omits this word.

३. IO सिद्धार्थीकुर्वन्

४. IO अयं गुण

५. BN' क्रमगतानि

६. IO ह्यधिगततत्त्वतया

मुञ्जत्येष स्वभावं नै बत बहुविधैरेकमेकान्तशुद्धं

प्रेह्स्वद्धिर्भावभेदैरिति विहितपरामर्षमुक्तप्रमाणाम् ।

स्वात्मन्येथैश्वरं वो मणिमुकुर इव व्यज्यतां वैश्वरूप्यं

स्वाध्यायस्यास्य नीतिं स्फुटमभिमुखतां व्याख्ययैकादशस्य ॥ .

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनादि भगवद्गीताविवरणे

एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

एव परमात्मभगवद्रचनरुक्षगात्समस्तैरामण्यहेनो प्रमाणोत्तमात् सम्य-
गवगतेऽध्यायैकादशके प्रतिरादिते प्रथययसमुच्चशानुष्ठानमर्थमसिततात्पर्ये ज्ञान-
विज्ञानादौ प्रकरणामिषेवस्तुन्युमन्नमत्वेनोत्तन्ननिष्कम्पप्रतिपत्ति, अत एव
तथापानीभूतप्रज्ञत्वदर्शनप्रसन्नाद् भगवत एव परज्ञानरूप दिव्यचक्षुरुन्मेपकारणं
परममनुग्रहमर्वाप्तवान्, स्वयत्वं विनैव पारमेश्वरभ्रानुग्रहप्रभावमात्रादेव क्षणमात्रं
साक्षात्कृतस्य परस्य तत्त्वस्येदानीं स्वातन्त्र्येणानुसरणे सुगम क पर्न्या मया
स्येय ? अथवा मद्रचनासादितपरानुग्रहेगामि रोगिता जनेन केन माँगेण तत्त-
त्वमुपसादितत्र्यम् ? इति स्वपार्थ गुणभत्याहारोपाय जिज्ञासु अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यधरमव्यक्तं तेषां के योगचित्तमा ॥ १ ॥

यथा विश्रुतीतन्वरूप एव विधात्मकनया साक्षात्कृतोऽसि, एवमनेन
प्रकरणेण ये सततयुक्ता सतनं सर्वदा जागराद्विषु सर्वास्ववस्थासु युक्ता समा-
हिता सन्तो भक्ता प्रणयिनस्त्वा पर्युपासते सेवन्ते, ये च केचन अक्षर

१ BS' and BN' add प्रमाण

२. IO प्रमाणोत्तरात्

३. IO रूप

४ BN' आप्तवान्

५ BS' खं यत्

६. IO पर्न्या येन वा

७. BS' and BS" झारेऽ

८. IO गुणाख्यातप्रत्यारोपाय
BN' गुणप्रत्यारोपाय

९ IO ध्यात्मना तथ। साक्षात्कृतोऽपि

चिन्मात्रैकरूपं^१ सञ्चलनैशीलम्, अत एवाव्यक्तं व्यक्तादसात्सर्वेन्द्रियगोन-
राज्ञानाभावलक्षणाद्भस्तुनोऽन्य सर्वाधिनिषेधसमाधिनिष्णातधिपणास्त्वा पर्युपासते,
तेषामुभयेषां योगविदा मध्ये के योगवित्तमा, अतिशयेन त्वत्स्वरूपोपलब्धि-
फलसमाधिज्ञा. २

एवं विज्ञप्त एकतरपक्षप्राधान्यप्रतिपादनार्थं भगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

त एवविधा योगिनो युक्ततमा निरतिशयसमाधिभाजो मम मता अभि-
प्रेता, तानहं परमयोगिनो मन्ये, नान्यानित्यर्थे । के ते २ ये^२ मयि सकलवस्तु-
प्रकाशकानन्यत्रैकाग्रचित्प्रकाशैकस्वभावे मनोऽन्त करणमावेश्य तत्समापन्नं कृत्वा
परमया समस्तसंशयादिविकल्पविच्छेदादत्युत्कृष्टया श्रद्धया यथोक्तफलसंभावन-
योपेता समन्विता सन्तो नित्ययुक्ता नित्यं^३ स्थूलसूक्ष्मसर्वभावानुभवेमयीषु
तासु तास्वस्थासु यथोक्तसमाधिवैभ्यिता समुपासते, स्वरूपप्रत्यवमर्षलक्षणाया

१ All except IO रूपा

२ IO सञ्चलशील

३ BS^३ व्यक्तं

४ BN^४ सामान्य

५ BS^५ notes as an alternative reading योगिना

६ IO omits फलसमाधि

७ BS^७ omits ये

८ IO प्रकाशकानन्दचित्प्रकाशकस्वभा-
वेच्छतत्समासश्च

९ BN^९ फलसद्भावभावनया

BS^९ notes as an alter-
native reading फलसद्भाव-
भया

१० IO omits नित्य

BN^{१०} नित्यस्थूल

११ IO भाव

१२ IO समाधावव

निरुतरया भक्त्या सेवन्ते । तदेवं कर्मयोगिनामेव योगवित्त्वतिशयोऽनेन प्रतिपादित ॥

अतो योग्यन्तरोपायानामायासाभ्युपगमपूर्वं दुष्करत्वादिप्रतिपादनेनावर-
त्वमेव प्रतिपादयितुमाह—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समदुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

ये तु ये पुनर्योगिन इन्द्रियग्रामं बाह्यानामाभ्यन्तराणां च इन्द्रियाणां समूहं संनियम्य सम्यग्रममत्ततया नियम्य सर्वेभ्यो विषयेभ्य प्रतिषिध्य मामुपासते । कीदृशम् ? अक्षरमव्यक्तं च प्राग्भ्याख्यातस्वरूपम् । अत एवानिर्देश्यम् इदन्तावसेयं समस्तमवेद्यभावविलक्षणत्वात् निर्देश्युमशक्यम्, वाक्यथातीतम् । तथा सर्वत्रगं सर्वं व्याप्यावतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यं बुद्धिगौचरातीतम् । तथा परमार्थनित्यत्वात् कूटस्थं निरुपप्लवविनश्वरैर्कर्म्यभावनिष्ठम्^१, अत एवाचलं ध्रुवम् । न ह्ययं पूर्वतादि-
कूटस्थपदार्थवच्चलनलक्षणो नोपप्लवेनात्यन्ताभावलक्षणो वा नाशेन कदाचित्सयुज्यते ।

१ IO शक्या

२ IO शयेन प्रतिपादितम्

३ IO यतो योगान्तरोपायादभ्यु

४ BS^१ आयासात्

५ IO पूर्व

६ IO प्रतिपादितेनावतारयत्वमेव

७ IO omits तथा

८ BN^१ omits एक

९ IO निर्देश्यम्

१० IO and BS^१ अह

११ BS^१ पवनादि

१२ BS^१ अभावचलनक्षणेन

कीदृशा सन्त एवमिध^१ मामुपासते ? सर्वत्र सममुद्धय । सर्वस्मिन् वस्तुनि मत्स्वरूपेकदेशित्वात्समा निविशेषा बुद्धिर्येषा ते तथोक्ता । समबुद्धित्वादेव सर्वमूतानामेव हिते रता सर्वस्यात्मत्वेन प्रैतिपत्तेर्न कचिद्द्वेषदोषकालुष्यमनुभवन्त । अनेन विशेषणद्वयेन विनास्य समाधेरनिष्पत्ति प्रतिपादिता । न हि सर्वस्थोस्य दक्षानधिरूढो योगी निर्पन्न इत्युच्यते । एवविधा योगिनो ये मामुपासते, ते सत्य मामेव प्राप्नुवन्ति । यैथोक्तयेतिकर्तव्यतया निष्पन्नसमाधीना मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिफलं तेषाम्, नान्यत् ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम् व्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःख देहभृद्भिरग्राप्यते ॥ ५ ॥

तेषा सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठाना योगिना सर्वभावनिष्ठत्वेन मैतुपासन-परेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राक्प्रतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतर सातिशयं क्लेश । कीदृशाना सताम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते वाङ्मनसगोचरौक्रान्तस्वभावे मय्या-सक्तमालम्बनीयत्वेन तत्रैव निषेधेण चेतोऽन्तःकरण येषा तथाविधानाम् । कथम् ?

१ BN and BS^१ एवंविधा

२ IO देशिलात्

३ IO omits प्रतिपत्ते

४ IO भवतोऽनेन

५ IO सर्वाभ्यासदशा

६ IO omits निष्पन्न व्यतया

७ BS^१ omits यथोक्तयेतिकर्तव्यतया

८ IO सर्वत्राव्यक्तचेतसाम्

९ IO देहवद्भि

१० IO मनुपासापरे

११ BN सातिशयक्लेशा

१२ BN^१ and BS^१ गोचरातिक्रान्त

१३ IO and BS^१ निर्बिम्ब

अव्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरद्वेशकारणमित्युपपादयितुमाह । यस्मात् देहमृद्धिर्देहं
 नियतजात्यभिमानावच्छिन्न शरीरमहमिति प्रतिपत्त्या धारयद्विस्तैस्तादृशैयोगिभिर-
 व्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गति^१ समाधिप्राप्तिदु खमतिद्वेशेनावाप्यतेऽधि-
 गम्यते । अयमभिप्राय - शरीरेऽहन्तया प्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमत्स्वरूप-
 समापत्तिरनुपपन्नैव । तदमिनिवेशश्च सुमहाद्वेश एव । अथास्ति काचिद्युक्तिर्यया
 देह एव मद्रावेन प्रतिपत्तु शक्य, सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्यासम्भावित्वेन
 प्राक्प्रतिपादितत्वात् । तस्माच्छाल्मचोदितासु क्रियास्वैव वर्तमान पारमार्थिक-
 सत्स्वरूपमसौ यथा सुखमवाप्नोति, न तथा दुष्करसकलक्रियानिषेधाभिनिविष्ट ;
 न च तादृशो योगिन सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते, सर्वोद्येषु निषेध्यतया द्वेषादि-
 व्यक्ते [भियक्ते] । यस्तु सुबुद्धत्वात् सर्वदा सर्वथा सत्त्वरूपैकविश्रान्तसवित्कस्य
 [त्क तस्य] सर्वत्र निवृत्तहेयोपादेयविकल्पस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपत्तम् ॥

सैषा मुख्य्या भगवन्स्वरूपोपासा चतुर्थी भक्त्यवस्था । या तु नित्यक्रियान्त-
 पातिनी नानादर्शनप्रसिद्धेतिर्कर्तव्यताविशिष्टा सांध्यनैव दृष्ट्या उपपन्ना इति प्रति-
 पादयितुमाह—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसमारसागरात् ।

भ्रामि न चिरात्पार्थ मयावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१. IO omits सक्त ..अव्यक्ता

२. IO गति

३. IO and BS^१ सर्वदृष्ट्युप-

पत्ता

ये तु ये पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो योगिभ्यो^१ व्यतिरिक्ता योगिन सर्व-
कर्माणि शारीरीर्मानसीर्वाचिकी शालीया लौकिकीश्च सकला क्रिया मयि
सकलकर्तृत्वेन^२ प्रतिपादितस्वरूपे सन्यस्य कार्यतया समर्थ्य देहाद्यहङ्कारात्मक-
क्षेत्रज्ञकर्तृत्वनिवृत्ताभिमाना मत्परा अहमेव परं कर्तृत्वादिना प्रकृतो येषां ते
तथाविधा अनन्येन अत्रिगैमानमव्यतिरिक्तत्वान्तरेण योगेन विहितकर्मानुष्ठान
रूपेण समाधिना मा यथोक्तस्वरूप ध्यायन्तोऽनुसरन्त उपासते, मुख्यया गौण्या
वा गक्तया सेवन्ते, तेषां तथाविधाना कर्मयोगिनां न चिरादव्यक्तोपासकापे
क्षयाल्पीयसा कालेर्नाह सृष्ट्युत्सासारसागरात्पुन पुन नाशोत्पादप्रबन्धपयोधे समु-
द्धर्ता सम्यगुत्तारको भवामि । कीदृशानाम्^३ मयि परमकारणे परमेश्वरे आवेशित-
चेतसा मैदभेदभावनया समर्पितान्त करणानाम् ॥

अथ कथमिदमत्याश्चर्यमुपपद्यते, यद्योक्त्वत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणा-
स्वप्यद्वैतपरब्रह्मस्वरूपेणाप्रच्युतिरूपपरमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राकृतपादितामपि
भक्तिं सूक्ष्मत्वाद्ब्रह्माणुपदेश्यप्रतिपत्तिस्त्वैर्याय पुनराह—

मग्येन मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।

निवर्त्स्यसि त्वं मग्येन योगमुत्तममास्थितः ॥ ८ ॥

१ IO omits this word

२ IO क्रिया सकला

३ BN कर्तृत्वेन

४ IO अपरकर्तृत्वादिना

५ BS and BS' विद्यमान

६ IO रिक्तद्वारेण

७. BN योगिनामचिरात्

८ IO अय

९ IO and BN' omit मत्

१० IO स्वरूपप्रच्युति परम

११ IO निवर्त्स्यसि मग्येन

This is noted as an
alternative reading in
BS'

इह सर्वक्षेत्रज्ञाना मनोबुद्धिनिगन्धना सर्वार्थसविद । तथा हि—मनोवस्त्वा
द्विप्रकारा, स्वान्त्रविकल्पात्मिका, पूर्वानुभूतस्मरणरूपविकल्पात्मिका च । सा च
द्विविधा, जागरत्सप्रभेदात् । एव सर्वत्रैव । बुद्धिवृत्तित्तु निश्चयैत्मकत्वात्त्रिविकल्पे-
त्येव स्थिते मय्येवैकस्मिन् परमार्थसति नित्योदितनिर्मलचित्प्रकाशस्वरूपे परमा-
त्मनि यथोक्तस्वरूप मन आधत्व सनिवेशय, यद्यन्मनसा विकल्पयसि तत्
मदात्मकत्वेन जानीहि, तथा बुद्धि यथोक्तस्वरूपा मय्येव यथोक्तस्वरूपे निवेशय
समर्पय, यद्यद्बुद्ध्या निश्चिनुपे तैत्तन्मदात्मकत्वेनैव जानीहि । अयमत्र तात्प-
र्यार्थ—यो योऽर्थोविकल्प्यमानो निश्चीयमानो वा तेन तेन रूपेण संवेद्यते,
स सप्रेक्षमानत्वादेव सवित्प्रकाशादभित् , सविदात्मकश्च प्रकाशो ममैव पार-
मार्थिकस्यैकस्य सप्रेदितुरव्यभिचारी धर्म इति वास्तवेन रूपेण सर्वभावा सर्वास्व-
वस्यासु मदात्मका एव केवल मायान्यामोहितो लोकैस्तानिदन्तया व्यवच्छिनत्ति ।
त्व तु सम्यग् ज्ञानोपदेशेन प्रथम प्रसारितबुद्धि, ततो योग्यतातिशयात्साक्षान्म-
त्स्वरूपमनुभावित सैन् सर्वास्ववस्यासु सर्वभावान्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव
परिमृप—इत्येवविधिमिमैमुत्तम योगान्तरापेक्षया प्रकृत्य योग^{१२} समाधिमास्थित

१ IO omits सा च सर्वत्रैव

२ BN' सर्वत्रैव

३ All except IO यात्मिकत्वात्

४ IO स्वस्थिते

५. B\ ' परमार्थे

६ IO om ts तथा जानीहि

७ BN तत्तदात्मकत्वेन

८ BS' सर्वे भावा

९ BN' मदात्मक एव

१० IO लोकस्था इदतया

११ IO omits this word

१२ BN' परिश्रुतात्वेव

१३ IO and BS' omit हर्म

१४ BS' योग

समाश्रित सन् मध्येव परमात्मनि निरतस्यसि स्थितिं लप्स्यसे, मदभेदमौष्य-
सीत्यर्थः । अस्य हि कर्मयोगस्य यथोक्तज्ञानसंस्कृतविहितकर्मानुष्ठानमात्रसाधन-
त्वात् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसपूर्णाव्यवत्वेनानुभूयमानत्वात् दीर्घकालनैरन्तर्यादासे
व्यमानकमसूक्ष्मबहुविधानुष्ठाननिष्णातयाशशिकया कदाचित्कथंचिदनुभवनीयस्वल्पै-
पादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् ॥

एव मुख्य भगवत्स्वरूपोपासाक्रम प्रतिपाद्य सर्वस्य कस्यचित्तत्रे पात्रता
मर्जुनप्रदसम्भावयन् अर्जुनोपदेशेनैवोपायान्तरार्थ्यनुज्ञापामाह—

अथापेशयितुं चित्तं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छासुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थः सन् मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् विद्विमनाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमास्थिरतः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथेति प्रकरोपन्यासार्थम् । यदि यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे
मयि चित्तं मनोबुद्धिवृत्त्यात्मकमन्तं करणं स्थिरं सर्वास्वस्वसु विचलावधानतया

१ IO अवाप्स्यसि

२ IO नैरन्तर्यादिसव्यमानप्रमादक्षु
बहु

३ IO स्वरूपाभ्यास

४ IO लोकस्य उचितत्वपात्रतां

५ BS* तत्तत्र

६ IO राप्यनुज्ञां

७ IO and BS* मर्थांसि

८ All except BN* माश्रित

९ BS* अवस्थास्ववि

दृढमावेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि न प्रभवसि,
 ततोऽभ्यासयोगेन कर्मयोगाशतया पद्माध्यायसंसूचितसविधानेन तैत्तयोगशास्त्र-
 प्रणीतेतिर्कृतव्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मनाभ्यासप्रधानेन समाधिना
 मा यथोक्तमत्स्वरूपमौत्सुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छ अभिमाञ्छैस्त्व, मत्स्वरूपप्राप्त्यभि-
 सन्ध्यारित्यागेनाभ्यासपौर्णमपि कर्मयोगयोग्यताहेतुभूतमनुतिष्ठेत्यर्थ । एवमिदंऽप्य-
 भ्यासेऽभ्यासयोग[गै अ]समर्थ अर्शक्त सन् मैत्कर्मपरमो मदर्थ कर्माणि मत्कर्माणि
 तान्येव परमाभीष्टसाधनतया प्रवृष्टानि यस्य स तथाविधो भव । कर्मयोगाङ्ग-
 तथाभ्युपगतस्येधैरप्रणिधानाख्यस्य क्रियायोगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थ । ततोऽपि हि
 मत्स्वरूपावासित्लक्षणसमाधिकफलसिद्धिर्भवति । अत एवाह—“मदर्थमपि कर्माणि
 कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि” इति । अथैतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्तोऽसि,
 असमर्थ त्व भवसि, तैद्वा मद्योग मद्विषय समाधिमास्थित फलत्वेन समाश्रित
 सन् सर्वेषा पूर्वोक्ताना कर्मणामनुष्ठीयमानाना यत्फल तैत्तल्लोकान्तरोपभोग्यनाना-
 भोगात्मकसिद्धिरूप तस्य त्यागमनभिसन्धिना सन्यास यतात्मवान् सैर्माद्विषया-
 श्लिगृहीतान्त करणेन युक्त सन् कुरु निष्पादय । मयि मन सैर्माधाय

१ IO तद्योग

२ IO and BN' अवाप्तु

३. IO and BN' वाञ्छा मत्स्व

४ IO योगे सति धर्मयोगमपि

५ IO omits अभ्यासे

६ IO शक्त

७ IO मत्कर्मपरमो भव । अत एव
मदर्थ

८. IO परमान्यभीष्ट

९ IO तव

१०. IO and BN' add ईश्वरस्य

११ IO तदुद्योग

BN' तन्मध्योः

१२. BN' तद्योगान्तरोप

१३ BN हेयान् विषयात्

१४. IO समाधौ

शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तज्ञानप्रसाधनोपायतया फल्यन्तराभिसन्धानं
विनानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवमुपदिष्टानां भगवदुपासामेदानां क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये
संयुत्तरस्योत्तरस्यानुष्ठानं यदुपदिष्टं तत्रावरत्वापेक्षया; किन्त्वधिकारिविषयस्य
त्यागस्य सुकरतरत्वमेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं विगिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरा ॥ १२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यसादेवंविधो व्याख्यातकम इह विवक्षित, तस्मात्
मत्प्राप्तये सर्वकर्मफलत्यागं योम्यतातिशयवशात् सुकरतरत्वं कुर्वति पूर्वापरयोः^१
वाक्ययो सम्बन्ध । कीदृश क्रम ? इह ज्ञानं यथोक्तयोपपत्त्या सर्वभावाना
पैरब्रह्मरूपतावगम ; तदभ्यासादभ्यासयोगात् पूर्वोक्तमच्छ्रेयः सुकरत्वात्प्रशस्ततरम् ।
अभ्यासयोगे^२ हि सर्वविषयप्रतिषेधक्रमेण चित्तवृत्तीनां निरोधे यत्नः; स च
यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिशुद्धबुद्धयधिकारिविषयत । तत् प्रतिष्ठितमुद्धयधिकारिविषयं ज्ञानं
तदपेक्षया सुकरत्वात् श्रेय उक्तम् । अत एवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासक्तचेत-

१. IO omits सुष्ठाना . रस्या

२. BN' त्यागं

३. BN' सुकरतरं त्वं

४. IO omits योः वाच्य...यथोक्त

५. IO परं

६. IO omits तत्

७. IO omits सुकरत्वात्

८. IO and BN' योगे

९. IO omits विषय...धिकारि

१०. BN' कारविषयं

सामधिकतर क्लेश इति प्रागुक्तम् । एवंविधाच्च ज्ञानाद्ध्यानं ज्ञाननिश्चितोपेयैवस्तु-
चिन्तनं विशिष्यते, सुकरत्वादतिरिच्यते । तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षा-
त्कारप्रवृत्तौर्विशिष्टोऽधिकारी । तद्विषयत्वेनैव तस्य सुकरत्पमेवंविधाच्च ध्यानात् कर्म-
फलत्यागो विशिष्यते । यतो घटमानावस्योऽसौ तादृग्ध्यानरक्षणे हि कर्मणि
व्यतिरेकसुद्धि स्फुरत्येव, तदधिभार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयः तादृश-
स्यैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते इत्युक्तम् । यस्मात्त्रैवंविध-
स्त्यागो विवक्षित, यस्य नाहं कर्ता न मे कर्मफलेन सम्बन्ध इति प्रलापमात्रेण
निष्पत्ति, किं तु व्यतिक्रान्तौभ्यासोद्विपूर्वावस्थासिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां पर-
ब्रह्मस्वरूपे नित्यमनुभवाद्भवतिरिक्तस्य फलस्यादर्शनमेव त्याग उच्यते । अत
एवाह—“ त्यागाच्छान्तिरनन्तरा ” इति । शान्तिः सकलविकल्पक्षोभप्रक्षया-
दद्वयचिन्मात्रस्वरूपे परमात्मन्येव भगवत्पहमित्यभेदेन निरुपप्लवा संविदो
विश्रान्तिः । तस्या त्यागस्य च नास्त्यन्तरं व्यवधानम् । य एव त्याग, सैव
शान्तिरीश्वरसमापत्तिलक्षणा सिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिरनन्तरेत्युक्तम् । अनन्तर-
मिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैव एवार्था बोद्धव्य ॥

अधेदृशास्य त्यागिन परिसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १२ ॥

१. IO उपायवस्तु
BN' उपाये वस्तु
२. IO चिन्तनैः
३. IO क्रान्तान्वासा-

४. IO omits सादि...भावाद्वाच्य
५. IO निरन्तरेति
६. BN' परिसाम्य

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मग्यर्पितमनोबुद्धिः यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

परब्रह्मात्मकस्वरूपसमापत्तिसूचनैवंविधगुणविशिष्टो य स मद्भक्त, स एव च मे प्रिय, आत्मभूतत्वात् दयित । कीदृश ? सर्वसाम्यसमापन्नत्वाच्चराचरे-
व्यखिलेषु भूतेष्वेद्वेष्टा द्वेषलक्षणदोषरहित स्वात्मतया सर्वं भावजात पश्यतस्तस्य
हेयाभावात् द्वेषाभाव इत्यर्थ । अनेन भावनिषेधात्मके समाधौ द्वेषदोषानुन्ध-
च्छेद प्राप्नुक्तोऽनुदित । अत एव मैत्र सर्वत्र सौहार्दवान् । तथा कृष्णो दया-
वान् यतो निर्गम ममेदमेतदर्थक्रियाकारितया स्वमिति परिग्रहबुद्धेर्निष्क्रान्त ।
तथा देहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहङ्कारप्रत्ययाद्विष्क्रान्तो निरहङ्कार । तथा स मे वेद्यत्व-
मात्रेण प्रतिभासमानत्वादनन्तराविष्कृतद्वेषरागात्मकविकारत्वात् तुल्ये सुखदुःखे
यस्य । तथा क्षमी क्रोधादिविकारहेतुषु तितिक्षवान् । तथा स्वीकृतज्ञानपरामृत्तत्वा-
न्नित्यतुष्ट सैदान्तिरभिकाङ्क्ष । तथा यतात्मा यत स्वात्मन्येवैवस्थापित आत्मा
येन स तथा । सर्वे ह्यप्रबुद्धा अनात्मनिधनादौ नियमितात्मप्रत्यया । तथा
दृढनिश्चय केनचिद्विकल्पेन प्रकम्पयितुगशक्यत्वात् दृढ सुखिरोऽर्थवसायो
यस्य स तादृश । तथा पूर्वव्याख्यातन्मरणेण मयि परमात्मन्यर्पिते निवेशिते
मनोबुद्धी येन स एवविधगुणविशिष्टो^१ मद्भक्त उच्यते । एवविधसामग्री मदा
राधनोपकरणसम्पदित्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. BS' बन्धानुच्छेद

२. BN' and BS' प्रायुक्ते

३. BN' and IO तथा ममैव वेद्य

४. BS' and BS' सदातिनिरभि
BN' सदा हि निर

५. IO and BN' न्येवस्थापिता

६. IO व्यवसायो

७. All except BN' विशिष्टे

इदानीमुत्तरेषु श्लोकेषु प्रकृतभक्तविशेषणत्वेनोपातानि पदानि बहुशो
व्याख्यातप्रार्थित्वात् पठयन्त एव—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्गारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानान्मानयोः^१ ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गत्रिवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी सन्तुष्टो येनकेनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिः भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

गतार्थान्येतानि विशेषणानि । किंतु कृतकृत्यताव्यच्छिद्दुमि परम
योगिसम्बद्धैरेवविधैर्गुणयुक्तो य स मद्भक्तो भवतीत्येतावदत्र तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ॥

अथाध्यायमुपसहरन्नाह—

ये तु धर्माभृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

१ IO हर्षमन्युभयक्रोधै
BN' हर्षामर्षमयक्रोधै

२ BN The arsha अनिकेत
eto is read here also

३ BS' and BS' मन

ये मद्भक्ता मत्सपर्यापरा मत्पैरायणा इदं यथामतिपादितं धर्माभूतं
मत्स्वरूपोपासनात्मकसदाचारमयम् अमृतमविनाशित्वकारणं वस्तुपासते, नित्यानुशील
नेनोपसैवन्ते, 'तेऽस्तीव सुतरा मम प्रिया बलभा , न ते मत्तो व्यतिरिक्ता इत्यर्थे ।
कीदृशा सन्त उपासते ? श्रद्धाणां समस्तसिद्धिर्नीजैभूता श्रद्धा भजन्ते । अत
एव च मत्परमा अहमेवै यथोक्तस्वरूप परमेश्वर परमात्मा सर्वोपायैरुपेयतया
परमं प्रकृत्यो येषां ते तथा ; श्रद्धामूलमत्समापचिफला परा सिद्धिमुपागता
इत्योम् ॥

सर्वार्थप्रार्थनेहारहितमपि सता मानसं लोभयन्ती

लक्ष्म्या यत्र स्वयैषा निकसति भगवद्भक्तिकल्पद्रुमथी ।

ता नित्यं नन्दनोर्गोविहरणविरसा कौतुकैकामपीमा-

मेका विश्रान्तैर्भूमिं त्रयत वृत्तधियो द्वादशाध्यायवृत्तिम् ॥

इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमाले

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

द्वादशोऽध्याय ॥

१ IO and BN¹ omit मत्पैरायणा

२ BN¹ omits ते

३ BN¹ omits बीज

४ BN¹ adds च

५ IO and BN¹ परः

६ All except BN¹ कौतुका

७ BN¹ विश्रान्ति

८ ES and IO रामविरचिते

BN¹ रामविरचिते

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अध्यायद्वादशकेन प्रकान्तनयोजनविषयमशेषमभिधेयतत्त्वमभिहितम् । प्रायशो न कश्चिद्वैक्तव्यशेषो विद्यते । केवलमुक्त एवाथोऽवैशिष्ट्येनाध्यायपञ्चकेन निर्मलीकरणायैदानीं प्रवेक्ष्यते । तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रतियोग्येण पारमार्थिक्यथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेश्वरो निरूपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनतया एकमेव स्वस्वभाव वेद्यवेदकविभागपरिकल्पनया शारदाद्वयेन प्रसूतमवभास्य यामिमा मायामयीं महाबाहुंरामप्रथयत् सा विषयविषयिविभागेन शरीरशरीरिभावेन चावभासमाना समस्त ससारिचक्रमध्यावस्थिता, तस्या स्वेच्छयानुप्राद्यत्त्रय परिगृहीत^१ जन प्रत्युद्ग्रथनोपायभूते सकले प्रकरणे तत्र तत्र प्रतिपादितस्वरूपज्ञानलक्षणमर्थ परमेश्वर एवोपदिष्टवान् । तत्र विषयैविषयिविभागेनावस्थितायास्तासा उद्देष्टनाय समस्तो ज्ञानलक्षणोऽर्थ प्रपञ्चित । तथा हि—तत्र परमेश्वर-

१ IO and BS विधित्

२ BN omits एव

३ IO अर्थे विशिष्टेन

४ IO इद

५ BS प्रपञ्च्यते

६ IO स्वभाव

७ IO प्रसूतसर्वभावाभासाभिमा

८ IO युरां प्रथयन् सा विषय

९ BS चक्र पर्यवदध्या

BS^१ The reading adopted in the text is given as an alternative reading

१० BN^१ गृहीतजनप्रत्यु

११ BN^१ विषयिभावेन

१२ IO उद्देष्टनाय समो ज्ञान

१३ BN^१ and BS^१ सप्तमो ज्ञान

१४ IO and BS^१ परस्यैव

स्यैव तत्त्वस्य जडचेतनविभागेन स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपञ्चविशेषपुर सरतया तत्पार्थस्य
 “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इत्यादिना प्रतिपादितया नक्ष-
 तत्त्वलक्षणया परतरया प्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेन निर्णयः कृतः । इदानीं
 शरीरशरीरिभावेन व्यवस्थितायास्तस्या उद्वेष्टनोपायभूतत्वेन ज्ञानस्य निर्णयार्थं
 समनन्तरमध्यायमारभते^१ । तत्र तावत्तयोः शरीरशरीरिणोर्वितत्य व्याख्यात्यमान-
 प्रतिपादकसज्ञाननिर्देशेन सामान्यलक्षण प्रतिपादयन् सङ्क्षेपतो विवक्षितस्य
 ज्ञानस्य स्वरूपमपि भगवानुवाच—

इदं शरीरं कान्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेद तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ १ ॥

इदं सर्वप्रमातृप्रसिद्धतया व्यवस्थितं शरीरं देहं क्षेत्रसाधर्म्यात् क्षेत्रमित्यु-
 च्यते, क्षेत्रसज्ञया कथ्यते । यथा कुंभमूलादिसंभृतानां धान्यादिबीजानां मूल-
 लक्ष्मशाखाशिरादिविशेषप्रसन्नाभिव्यक्त्यधिकरणैः पृथिव्युद्देशं क्षेत्रमित्युच्यते, तथा
 कर्माशयसंभृतानां कर्मणा जात्यायुभोगलक्षणविपाकविशेषाभिव्यक्त्यधिकरणभूतं
 शरीरमपीदं क्षेत्रमित्युच्यते । तेन तत्कर्मविपाकास्पदत्वेन यदनुभूयते तच्छरीर-

१ IO and BS¹ प्रथमं प्रभव

२ BN¹ परतया प्रति

३ IO तद्वेष्टनोपायभूतस्य

४. BN¹ रभ्यते

५ BN प्रतिपादितसंज्ञा

६. BS¹ notes as an alternative reading कुंभमूलादिगतानां

७. IO धिकारिण

८ BN¹ omits लक्षण

मिति वेदितव्यम् । एतच्चैवविधिक्षेत्र यो वेद जानाति, त तत्त्वविदं क्षेत्र
 ईस्वरूपज्ञा क्षेत्रज्ञमिति विदुर्जानते । किमनेनोक्तं भवति? अस्मिन् शरीरे
 द्विप्रकारा प्रतिपत्तिरेव स्थिता सर्वदेहिनामहन्तया, इदन्तया च । तथा च 'अह
 ब्राह्मणो यज्ञदत्त' इत्यादिना देहमहन्तया व्यवस्यन्ति, कदाचित् 'ममेदं शरीरम्'
 इतीदन्तया सर्वदेहिनां व्यवस्यन्ति, अतोऽव्यवसायिता । प्रमाता तावत्कश्चिदत्र
 विद्यत एव । यथाश प्रमातृतया प्रतीयते, स क्षेत्रज्ञो जीवश्चेतन इति प्रति
 पत्तव्य । एवमस्मिन् शरीरे यद्यद्वेद्यतया वेदकैः सन्बन्धमात्रात्प्रतीयते,^{१०} तत्
 क्षेत्रज्ञतया वेदितव्यम् । योऽसौ वेदकतया प्रतीयते स क्षेत्रज्ञ आत्मेत्यवगन्तव्य ।
 एतावन्धेय नित्यावहितत्वं शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानकारणम् । तच्च वेद्यवेदक-
 सम्बन्धमात्रनिर्बन्धनसकल्परपरव्यवधारणामपि सर्वदेहिना मायानिमीलिततत्त्वदृशा
 स्वप्नेऽपि नोन्मिषति, यावद्दीश्वरानुग्रहशस्त्यैव सा तत्त्वदृक् तेषां^{११} नोन्मीलिता
 तेनानुगृहीत एव विषयोऽस्य ज्ञानस्येति तात्पर्यम्^{१२}, यत उक्तम्—तद्विद
 केचनैव योगिनस्त विदुरिति ॥

१ IO and BN¹ विधं

२ IO omits तं

३ IO तद्विष
BN¹ तद्विद

४ BN क्षेत्रज्ञस्य रूप

५ IO व्यवस्यन्त

६ BS¹ omits कदा अतो७ BS¹ omits this word

८ IO omits यत्

९ BN¹ omits वेद मात्रात्१० BN¹ adds एतावदेदसंबन्धक
मात्रात् प्रतीयते

११ IO एतावदेव

१२ BN निबन्धसबल

१३ BN and BS¹ तेषां

१४ IO तात्पर्यं

नैव परमार्थत एव प्रमाता प्रतिपादित , प्रतिक्षेत्र च पृथक्पृथक् वेदकप्रतीतिरबाधिता व्यवस्थितेति स्वसिद्धान्तविरोधमान्ति परिहर्तुमाह—

क्षेत्रज्ञं चापि मां प्रिद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तद् ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

इह वेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनो रक्षणमुक्तम् । अत परस्परमिताना क्षणिकनानावस्त्राजुपा वेदाना शरीराणामेव भिन्नरूपत्व व्यवस्थितम् , न तु वेदकत्वमात्रतयैव तदधिष्ठायकत्वेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्वमस्ति, सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदकैकलक्षणाव्यभिचारात् । या तु प्रतिशरीरं जात्यवच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्ति, तदचिन्त्येश्वरमायाशक्तिविलसितमेव । अतस्तद्बुद्ध्यासार्थमेव चायमुपदेश प्रबुद्धान् प्रत्यर्जुनमुत्वेनोच्यते । सर्वक्षेत्रेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थितेष्वर्परिसङ्ख्येयेषु शरीरिष्वेकमेव मा क्षेत्रज्ञं परमात्मान जानीहि । यथैकक्षेत्रगतनानावयववेदकत्वेनैव क्षेत्रज्ञप्रतीतिर्मायादशायामवस्थिता, तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैक पारमार्थिकोऽहमेव क्षेत्रज्ञ, ततश्चैवविधयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वैतं ज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्ति, तदेव मम ज्ञानत्वेनाभिप्रेतम्, न तु साख्याद्विप्रतिपादितयो शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानमात्र तात्त्विक ज्ञानमिति तात्पर्यम् ॥

१ BN न परमार्थत एव प्रमाता

२. BN' व्यवस्थितेति

३. IO चार्थमाचरणमात्मनोपलक्ष

BS' चरणमाचरणमात्मनो

४. BN' उपलक्षणं

५. IO वेदकमात्रे तयैव

६ IO and BS' परि

७ ४ BS' फलेनैकक्षेत्र

८ BN' सात्त्विकज्ञान

BS' तात्त्विकज्ञानं

इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितनानारूपम्यापि क्षेत्रस्य वेद्यत्वमात्र-
सामान्यलक्षणाभेदात् काचिदेव दर्शननियामाशित्य तत्स्वरूपे^२ प्रतिपादयितये
वेदाद्यागमप्रसिद्धसाङ्ख्यप्रक्रियासमाश्रयणेन प्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूप
मुपक्षेप्तुमाह—

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्^१ ।

स च यो यत्त्वभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मशापदेशेन हेतुमद्भिर्निश्चितम् ॥ ४ ॥

तत् क्षेत्रज्ञज्ञेयतयोपक्रान्तम्, क्षेत्रं यत् यदभिधानमित्यर्थ । तथा यादृ-
ग्वाद्देशेन प्रकारभेदेन स्थित तत् सङ्क्षेपेणावधारय । तस्मिंश्च क्षेत्रे यद्वस्तु विकारि
विशिष्टकार्यकरणत्वाद्विकारवत् विकारसयुक्त तदपि शृणु । तथा यतश्च विकारिणो
यद्विकारभूत वस्तुपपद्यते तदपि शृणु । तथा सै च क्षेत्रज्ञ एवमेव यो यत्पर्यायो
यत्त्वभावो यादृशश्च तत्सर्वं समहेणोच्यमानमवधान्य । अस्मिं वस्तुन श्रुति
स्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह—ऋषिभि स्मृतिभिर्बहुधा बहुप्रकार तत्र तत्र
स्मृतिशास्त्रेषु^५ गीतम्, तथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नानारूपै, अत एव

१ IO लक्षणभेदात्

२ IO रूपमेव प्रतिपादितव्यम् । वेदा

३. IO य

४. IO यत्त्वभावत्वे

BN' यत्त्वभावश्च

५ IO omits हेय

६ BS' कार्यकारण

७. All except BS' omit स

८ IO an 1 BN' क्षेत्रक्षेत्रज्ञ

९ BN and IO यस्य यस्य

१० All except BN स्मृतिस्मृति

११ IO शास्त्रे

१२ IO omits नाना.. भेदेन

पृथक्पृथक् प्रकरणभेदेन गीतम्; ब्रह्मसूत्रशब्देन रहस्यभागो वेदस्य वेदान्तसंज्ञं
 उच्यते; तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि तैर्हेतुमद्विरूपपतिसंयुक्तैर्विनिश्चितं
 विशेषेण कृतनिश्चयम् । एवं वेदवेदान्तस्मृतिप्रसिद्धत्वमनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादि-
 प्रतिपादकस्यार्थस्य प्रोक्तम् । तत्र यत् क्षेत्रं यश्च क्षेत्रज्ञ इति^१यदुक्तम्, तत्र
 शरीरं यश्च तद्ज्ञः स क्षेत्रज्ञ इति प्रागेवोक्तम् ॥

स्वरूपं तैयोर्मन्यमानो यादृगित्यादिना शिष्टं वक्तुमाह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिस्त्व्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः^२ ॥ ५ ॥

इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं सद्भावश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्मकं क्षेत्रं विकारसंयुक्तम्, विकारग्रहणात्
 विकृतिभूतसंयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम् । तत्र महाभूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे
 सति तन्मात्राप्येवोक्तानि वेदितव्यानि, यतः श्लोकार्थेन कैरणभूतं पदार्थचतुष्टयं

१. IO संज्ञकस्यातीतस्य यानि

२. BN¹ स्वप्रतिपादिक

३. IO omits तत्र...प्रागेवोक्तम्

४. BS¹ तत्र क्षेत्रं शरीरं वेदकः क्षेत्रज्ञ
 इति

५. BN¹ omits यश्च तद्ज्ञः स

६. BS¹ adds अन्यो.

७. IO यत् उत्पद्यमानो

८. All except BS¹ गोचरः

९. IO वस्तुसंप्रसादात्

१०. IO विकारसंयुक्तं भनन्तविकार-
 संयुक्तं भनन्तविकारव्यापकत्वादि
 महत्त्वे सति

११. BN¹ करण

संगृहीतम् । तत्राहङ्कारः अस्मीति प्रत्ययः अस्मिताशब्देन क्वचिदुक्तः ; बुद्धिः निश्चयात्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धम् । तथाव्यक्तं गुणत्रयात्मकं प्रकृतिः । एतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेण निर्दिष्टानि । तानि च पृथिव्यादीनां भूतानां तन्मात्राणि कारणमहंकारः तैजसवैकारिकभूतादिभेदेन त्रिविधः । तत्र तैजसत्वेन मनसः कारणम् ; वैकारिकत्वेनेन्द्रियाणाम् ; भूतात्मत्वेन तन्मात्राणाम्—इत्यहङ्कारस्य त्रिविधगुणात्मकस्य कारणत्वम् । केचित्तु अहङ्कारतन्मात्र-लक्षणस्य पदकस्य महत्त्वं कारणमाहुः । केचिदहङ्कारस्यैवेति । बुद्धेः कारणत्वात् बुद्धेश्च गुणत्रयरूपा प्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता कारणमिति कारणभूतवस्तुचतुष्टय-प्रतिपादनेन यद्विकारीति प्रकृत्यन्तोऽर्थो^१ निर्णीतः । अत्र हि अव्यक्तं स्वाधिकारापेक्षया मूलकारणम् ; अहंकारश्च बुद्धिर्कार्यः सन्निन्द्रियादिकारणम् ; तन्मात्राणि अहंकारकार्याणि, बुद्धिकार्याणि वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्विकारित्वम् । अथ कार्यवर्गं प्रतिपादयितुमाह—इन्द्रियाणि पञ्च ; बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि ; पञ्च वागादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि ; तत्त्वं मनश्चैकादशं संकल्पविकल्पात्मकं पञ्चेन्द्रियगोचरः—इतीन्द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते, तथापि महाभूतानां स्वगुणोपलब्धिद्वारेण स्वरूपोपलब्धिभिरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलान्येव भूतान्युक्तानि । यतः षोडशकोऽसौ

१. IO and BS^१ त्मका
२. BN^१ पृथिव्यादिभूतानां
३. BN^१ वैकारभूतात्मकभेदेन
४. IO मनः कारणं
५. BN^१ and BS^१ बुद्धेः कारणत्वं
IO बुद्धिः कारणं

६. IO कारणवस्तु
७. IO अर्थोऽज्ञोतः
८. BN^१ and IO बुद्धिकारणः
९. IO omits कारणं., पृथिव्यादि
१०. BS^१ त्रयाणामपि
११. IO and BS^१ लब्धेन्द्रिय

विभारवर्गः ; एष च कर्म एव, न कारणम् । एवं साङ्ख्यदर्शनप्रसिद्धा तत्त्व-
चतुर्विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता क्षेत्रज्ञेयत्वात् क्षेत्रमित्युक्ता । इदानीं
तु दर्शनान्तरेषु तत्त्वक्रियाविशेषसमाश्रयणेन यथा पदार्थसंग्रहः कृतो भवति,
तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमादस्मत्पक्षे क्षेत्रज्ञत्वमेवेति प्रतिपादयितुमाह—इच्छे-
त्यादि । कैश्चिदिच्छाद्वेषमुखदुःखादय आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगताः । ते वेद्यत्वात्
क्षेत्रमेव । तथा शरीरेन्द्रियादिसमुदायसङ्घातः चेतना, चेत्यतेऽनयेति कृत्वा ;
ज्ञानं बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिः* । प्राणादिधारणानिवन्धनमहंप्रत्ययः प्रत्ययैः । एतत्सर्वं
वेद्यत्वानतिक्रमात् क्षेत्रमेवेत्यस्य श्लोकार्थस्य तात्पर्यम् । अत्र तु प्रमात्रैक-
स्वभावस्यात्मनः कथं प्रमेयत्वम्, कथं वा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसन्धातृ-
लक्षणस्वरूपस्य तस्यासम्भवः, कथं वा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नो यावज्जीव-
भावित्वम् ? इत्यादिनानाप्रवादप्रतिशेषाय बहवो विपश्चितः कृतपरिश्रमाः । सा
च तत्त्वस्य साध्यसाधनावस्थासन्दिग्धबुद्धित्वेदशानुत्तीर्णपुरुषविशेषविषयतया अस्यां
सिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भूतविशुद्धश्रद्धादिगुणपिशुनितसंशयादिदोषाभावनिर्म-
ल्यज्ञोपदेश्यपुरुषविशेषविषययामुपन्यस्तौया मतिकालुष्यादृते न किञ्चित्प्रयोजनम् ।
न हि स्वसिद्धं सुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषं प्रति तत्साधनावस्थाप्रति-
पादनेन प्रस्तुताहारवैरस्यजननमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः संभवतीत्यकाण्डपाण्डित्य-

१. BN' एव कारणमेव सा-

२. IO and BS' add यथा

३. BS' क्षेत्रत्वमेव प्रति

४. BN' बुद्धिर्बुद्धिः

५. BN' and BS' omit प्रत्ययः

६. BN' च

७. All except BS' असद्भावः

८. BN' साध्यमानावस्था

९. BN' बुद्धिदशानु

१०. BS' साया मति

प्रकृतनताण्डवाडम्बरविडम्बितात्मना मौर्गो न गन्तव्य । तदेवं यैयोक्तप्रक्रान्तं क्षेत्रलक्षणं तावत् निर्णीतम् । इदानीम् “सं च यो यत्त्वभावश्च” इत्युपक्रान्तक्षेत्रज्ञ-लक्षणं निर्णीतव्यतया अत्र शिष्यते, स च—“क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि” इति मुख्य एदैक क्षेत्रज्ञो विवक्षित । तस्य “ज्ञेयं यत्त्ववश्यामि” इत्यादिना वितत्य लक्षणं वक्ष्यति ॥

सप्रति तु तादृशस्य क्षेत्रज्ञस्य उक्तस्य च क्षेत्रस्य यद् ज्ञानं सम्पत् संप्रदानं मुख्यज्ञानतया प्राक्प्रतिपादितम्, याद्गुणद्वारेणाभिव्यज्यते, सोऽभि-
ध्व्यक्तिहेतुगुणगण एवै ज्ञानमिति प्रतिपादयितुमाह—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मनिग्रहः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तच्चमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

१	All except BN ¹ ताण्डवा दुर्भरविड	६	BN ¹ omits this word
२	IO मार्गाऽनुगन्तव्य
BN ¹ मार्गाऽनुगन्तव्य
BS ¹ मार्गाऽनुसर्तव्य	७	BS ¹ and IO क्षेत्रज्ञस्य
BN ¹ वेदन
३.	IO यथोक्तप्रक्रान्तं
BS ¹ यथोपक्रान्तं	८	IO मुख्याङ्गज्ञानतया
४	IO समयो	९.	IO सोऽपि ध्वक्ति
५.	BN ¹ विशिष्यते	१०.	BN ¹ हेतु
		११.	IO and BN ¹ एवं

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्रमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

संपैर्पादिदोषप्रसैक्तस्य प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठीयमानसदाचारानुकरणे सङ्कल्पो-
पमान इत्युच्यते । स चानुष्ठितस्यापि सदाचारमात्रस्य संसारध्वजपातकल्तामा-
वहनासुरसर्गभागजनविषयो महान् दोषः । तथा चोक्तम्—

“मानामिहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीर्तेमुत मानयैज्ञः ।

चत्वार्येतान्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥” इति ।

चत्वार्यभिहोत्रादीनि वस्तूनि आश्रमधर्मरूपाणि शास्त्रचोदितत्वादनुष्ठीयमानान्य-
भयं तावत्सुर्वन्ति । मानादिदोषदूषितचित्तत्वेन कृतानि प्रत्युत महद्भयमनुष्ठातुः
फलन्तीत्यपि ह्यस्य श्लोकस्यार्थः । एवंविधो मानो विद्यते यस्य स मानी ; तस्य
भावो मानित्वम्, तदभावोऽमानित्वम् । शुद्धसङ्कल्पत्वं नाम गुणो ज्ञानाभि-
व्यक्तिहेतुत्वात् ज्ञानमित्युक्तम् । एवमेवादम्भित्वम् । दम्भो हि मानादिदोष-
दूषितसङ्कल्पत्वे सति दृष्टमात्रफलतया सदाचारानुष्ठानं ज्ञानेन धर्माचरणमित्यर्थः ।
स विद्यते यस्यासौ स दम्भो मिथ्याचारः, तस्य भावो दम्भित्वम् ; तदभावो

१. IO संपत्वादि

२. BN' प्रयुक्तस्य

३. BN' सकल्पोमान

४. BS' धीतयुत

५. IO मानज्ञानं

६. IO सगुणे

अदम्भित्वम्, सम्यक् क्रियानुष्ठानमित्यर्थः । तदपि पूर्ववत् ज्ञानमेव । तथा हिंसा हि शास्त्रीयनियमनैरपेक्ष्येण द्वेषलोल्यादिप्रयुक्तस्य प्राणिना जिघासा, तदभावोऽहिंसा, निसर्गत सर्वभूतेषु करुणार्द्रचित्तत्वादनभिद्रोहः, तदपि ज्ञानम् । तथा क्षान्ति परैरभिद्रुह्यमानस्य सत्यपि प्रतीकारसामर्थ्ये स्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वात् वाङ्मन कर्मभिरविकारित्वम्, सापि हि ज्ञानम् । नन्वहिंसाक्षान्त्यो र्यदि ज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्त्वज्ञानोपदेष्टाविषयत्वेन परिगृहीतस्यार्जुनस्य यज्ञ-सङ्ग्रामादिक्रियानुष्ठाने नियुज्यमानस्य तद्रता हिंसा क्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टा ? उच्यते । यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनागस्थिता हिंसा क्षान्तिश्च हिंसैव न भवति, न चाक्षान्तिरित्युक्तमेव प्राक् । आर्जवमृजुत्वम्, यथा-हृदय वाङ्मन प्रवृत्तिहेतुरकुटिलता, यदेव प्रशसन्ति “सर्पं जिह्न मृत्युपदमार्जव व्रक्षण पदम्” इति, तदपि ज्ञानम् । एव पञ्चैते धर्माः परमेधरानुग्रहसूचक-दैवसर्गभाजो नान्यस्य प्रक्षीयमाणसदसत्कर्मसन्तानस्य ससारस्वरूपप्रत्येवेक्षायोग्य-प्रज्ञस्य सहसैव जायन्ते । ते च तद्दृढयकृतप्रतिष्ठस्य ज्ञाननरोन्मूलसन्तति-स्यैनीयास्तयुक्तस्य पुरुषस्यानुग्रहशक्त्या कल्याणमिजसस्तवादिना प्रेर्यमाणस्या चायोपासन सद्गुर्वाराधन नाम धर्मो य उत्पद्यते स ज्ञानम्, ज्ञानतरो किलासौ

१ IO omits सम्यक् . तथा

२ IO and BN हिंसा नाम सा

३ BN¹ दियुक्तस्य

४ IO अविदारितं

५ IO omits क्षान्त्यो हिंसा

६ IO नुष्ठेयो

७ IO omits this word

८ IO बाध्यात्मन प्रवृत्ति

९ BS⁸ सूचका

१०. IO प्रत्यवेक्ष्य योग्य

११ BN¹ स्थापनीया

छन्दस्स्थानीयो^१ धर्मं पठन्तरीयका शौखा प्रधानकल्या जमी धर्मा. प्रादुर्भवन्ति । तद्यथाशास्त्राधिगमपुर सर सस्कारविशेष, तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्स्वरूपस्य हेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानौन्मुख्यत्वमाचार्योपासनात् । एवं-विधधर्मादये सति पद्वपुष्यभ्यानीया शौचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ता धर्म-विशेषा समुन्मियन्ति । तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुषु तासु तासु क्रियास्वासक्तचित्तस्य तद्रूपे सम्बध्यमानस्य प्रथम शौचो^२ नाम गुण, सर्वक्रियाणा तत्पूर्वकत्वाच्च । तच्च द्विप्रकार धाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्य-मधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षया नियतेतिवर्तव्यतया गृज्जलादिना दुष्टद्रव्यगन्ध लेपार्थोपासनपर्यन्ता मृजा, आभ्यन्तरं धौखनिवृत्तो सत्या शुद्धोऽसीति निर्विच्छ्रवा प्रतिपत्ति, या भावशुद्धिमित्याहु । एतच्च शौचं फायवाङ्मनोनिर्गत्याना तप-स्वाध्यायध्यानादीना गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितयव्यम् । अथ स्थैर्यं संशयादि-दोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वर्चैश्चलता । तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रह आत्मनोऽन्त-करणस्य निषिद्धाद्विषयाद्विनिग्रहो निग्रमनम् । ततश्चेन्द्रियार्थेषु क्षयातिशयादि-दोषदर्शनाद्वैराग्य रागदोषरहितत्वम् । तत्रैकैर्पसमासादनात् सत्त्वान्तरेषु गुणेष्वपि पर्यवस्यति । तस्मिंश्च तादृशे गुणे सत्यनहृद्धार ईदृशोऽसीति दुरभिमानाभाव ।

१ IO स्त्रन्धस्थानीय

२ BN स्थापनीयोऽमी धर्म

३ IO omits शास्त्रा धर्मा

४ IO BN¹ and BS¹ शास्त्राधि-५ BN¹ अनुष्ठानोन्मुख

६ IO omits क्रिया ..सर्व

७ BS¹ शौचं

८ IO मज्जनादिना

९ BN¹ धुपासन

१० IO adds नाम

११ IO अचलता

१२ BN¹ प्रकर्मसादाद्यत्सत्त्वा-

IO प्रकर्म समासादयेत्

यदि वा शरीरादावहमसीति प्रत्ययनिवृत्ति । ततश्च जन्नादिदोषप्रभवस्यैव दुःखस्य महादोषस्यानुदर्शनम् पृष्ठतो^१ नित्यपणम् । तद्यथा गर्भवासादिनिरति-
शयकेशानुभवदिकं जन्मनो दुःखम्, प्राप्तशरीरगहस्वावश्यैग्भावि मरणदुःखम्, तथा
सति शरीरे वैर्धकरोगादिदुःखमिति । शरीरत्वं नामादिमध्यान्तावस्थासु दुःख-
मयमेवेति विवेकधर्म्याधिरूढ स्वपरविषयत्वेन विवेक्तु क्षम, यथोक्तम्—

“प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्य [च्यान्] शोचतो^२ जनान् ।

भूमिष्ठानिव शैलस्य सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥” इति ।

तथाविधस्य च स्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेष्वसक्तिरसङ्ग औदासीन्यम् ।
तथा दृष्टसुखहेतुषु सुतकलत्रभावनादिष्वनमिपङ्ग सर्वस्वग्रहपरित्याग^३ । एता
च दशा प्राप्तस्तेष्टानिदोषपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सतीषु समचित्तत्वं हर्ष-
शोकादिविकाररहितान्तं करणत्वम् । एवमेव तस्या ज्ञानतरोर्नानाविधपल्लवपुष्प-
स्थानीयाया गुणसामग्र्या निवृत्ताया फलस्थानीया मयि भक्ति उपासा । कीदृशो
अत्र्यभिचारिणी निरपाया । केन हेतुना ? अनन्येन योगेन^४ अन्येन यथा-

१ IO omits अहं

२ IO and BN¹ add धनु

३ BS¹ इवभावि

४ IO and BN¹ omit वैर्धक

५ BN¹ शरीरत्व

६ IO विवेकधर्म्याधिरूढ

७ BN¹ शोच्यते

IO and BS¹, शोचते

८ BS¹ and BS² त्यागजाता

९ BN¹ विनात

१० IO योगेन यथा-

This is noted as an alter-
native reading in BS¹

BN¹ विवेकधर्म्याधिरूढः

This too is noted as an
alternative in BS¹.

प्रतिपादितमत्स्वरूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः सैम्बन्धोऽन्ययोगः ; तदभावोऽनन्य-
योगः, तेन । किमुक्तं भवति ? सर्वभावानां मत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनं ज्ञानतरोः
फलभूता मुख्या मङ्गक्तिः । सा हि चतुर्थी ज्ञानित्वरूपा भक्त्यवस्था । यथोक्तं
प्राक्—“ ज्ञानी त्वात्मैव मे भूतः ” इति । तस्यां च सत्यां विविक्तदेशसेवित्वं
विविक्तदेशस्य तादृशनिरुत्तरमक्तिरसामृताह्लादविघ्नकारिचेतनाचेतनवस्तुरहितस्य
गिरिगुहापुष्पसरित्पुलिनगुप्तगृहादिदेशस्य सेवित्वं भजनशीलता तद्विपरीतायां जन-
संसदि चित्तव्युत्थानहेतुलोकसमायामरतिरुद्धेगः, तत्परिहरणमित्यर्थः । तथा
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् अध्यात्ममात्मनि यत् ज्ञानं परमात्मत्वभावसंवेदनं तद्वित्य-
मव्यभिचारि यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं
तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः ;
पूर्वेण पदेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पयन्ता उत्तरेण सिद्धत्वमेव प्रतिपादितम् । स
एवार्थः प्रयोजनं फलं यन्वेति तस्यै दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरा सिद्धिरित्यर्थः ।
एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्ता धर्माः फलभूताया भक्ते-
रसस्यानीया इत्येतावती गुणसामग्री जौनमिति प्रोक्तम् । स्पष्टोऽर्थः । अत
उक्तात् गुणसमूहादन्यथान्येन विपरीतेन^१ प्रकारेण^२ मानित्वदम्भित्वादिना यत्

१ IO संबन्धोऽर्था योगः

२. IO and BS^१ रिक्तत्वे

३ IO मतम्

४. IO omits विविक्त...देशस्य

५. All except BN^१ व्याद

६. IO विपरीततायां

७. IO omits परमात्म...तत्त्वस्य

८. IO पूर्वेण ज्ञानस्य सिद्धि

९. IO and BN^१ कल्पयन्ते

१०. IO omits तस्य

BN^१ omits इति तस्य११. BN^१ ज्ञानमित्यर्थः । स्पष्टोऽर्थः

१२. IO omits this word

१३. IO adds विपरीतं

स्थितं तत्सर्वमज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यम् । एतच्च पुरस्ताद्देवासुरसर्गकथन-
प्रसङ्गेन पुनरपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति ॥

एवंविधेन च ज्ञानेन—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथोक्तेन ज्ञानेन फलतयावस्थितं परमात्मलक्षणं वस्तु
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि, तत्स्वरूपं प्रकर्षेण कथयिष्यामि ; यद्ब्रुद्ध्वा अमृतमविनाशि
स्वरूपमश्नुते व्याप्नोति ॥

नैव्यनन्यसंवेदन्य सर्वसंवेदकत्वभावस्य कथमिदन्तावसेयवस्त्वन्तरवत् ज्ञेय-
त्वेन व्यपदेश कृतः सत्यं न तस्य यस्तुन परमार्थतो ज्ञेयता संभवति ;
किन्तु आसुरक्षावस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वादुपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रव-
र्तते, न तु ब्रह्मत्वेन रूपेण तस्य ज्ञेयता विवक्षिता । यतः 'सोऽर्यमहम्' इति
स्वात्मत्वेन प्रत्यग्मर्श एव तस्य ज्ञानम्, तद्वत् 'अहमिदं वेद्मि' इति व्यतिरेकेण
तस्यैकस्यानुभवितृत्वमात्रलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति ॥

१. IO एतच्च

२. BN¹ वसितं

३. IO यद्ब्रुद्ध्वा.

This is noted as an
alternative reading in
BN¹.

४. IO ante BN¹ न त्वन्य

५. IO प्रवर्तितुं शक्यं न तु

६. IO सोऽहमहमिति

७. IO omits तस्य ज्ञानं

तथाविधान्येव तद्विशेषणान्याह—

अनादिमत्परं ब्रह्म न सन्नासत्त[सत्तन्नाम]दुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिगिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

अमक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं^१ गुणभोक्तु च ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अविभक्तं विभक्तेषु^२ विभक्तमिव संस्थितम्[च स्थितम्] ।

भूतभर्तु च तद् द्वैयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्^३ ॥ १७ ॥

किं तद्ज्ञेयमिति ससंज्ञं निर्दिशति—परं ब्रह्मेति । परमार्थतः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ज्ञेयतया संप्रत्याभासते, तदपरम्; यैतु ज्ञातृमात्र-

१. All except BS¹ पाणिपादान्त

२. BN¹ निर्गुणो

३. BS² यत्

४. IO च मूलेषु This is an alternative reading in BS¹.

५. BN¹ and BS² वेष्टित

६. IO omits स

BN¹ द्वैयसंज्ञमिति निर्दि

७. All except IO यत्तज्ज्ञातृ

स्वरूपम्, तत्पर ब्रह्मेत्युक्तम् । कीदृश तन् ? अनादिमैत् । इदं वेद्य वस्तु सर्वक्षेत्रज्ञसाधारण पृथिव्यादिरूप विषयतया व्यनसितम्, तथा प्रतिश्रेत्रज्ञ शरीर-तया व्यनसितम्, उभयव्यपैतया प्राक्प्रतिपादित कारणापेक्षतया सर्वमादि-मत् आगमापायधर्मकत्वादि कोटशब्दच्छिन्नमपि तद्विपरीत तत्त्वैरणान्तरनिरपेक्ष-सद्भावमनादिमत्पर ब्रह्मेत्युक्तम् । अन्यच्च कीदृशम् ? न सत् । इह यदिन्द्रियै-र्वाद्याभ्यन्तरैरिदमिति गृह्यते, तन्मायीयै प्रमातृभि सदिति प्रतिपद्यते, यत्र तु प्रमात्रैकत्वभावत्वात्सर्वेन्द्रियगोचरभूत तथा सन्न भवति, न चेदमसत्तदुच्यते, यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपद्यस्य सर्वस्य वस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भाव कारणम्, कथमसदिति वक्तुं शक्यम् ? अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृ रूपस्य विश्वरूपत्व प्रतिपादयितुमाह—“सर्वत पाणिर्पाद तत्” इत्यादिना । सर्वेषा क्षेत्रज्ञाना यानि पदादीनि कर्मेन्द्रियाणि, यानि चै चक्षु श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि सत्त्विक्रियैर्ज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि, तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृ-शक्तेरेकस्यैव तस्यै विधेःस्मिन् शक्तिभेद इति तात्पर्यम् । यत आह—

१ IO सदितं वेद्यवस्तु	६ BN ¹ ब्रह्मत्वमात्रैक
IO ब्रह्म तु सर्वकत्वभाव
२ IO रूपविषय	७ BN ² रूप
३ IO omits रूप	८. BN ³ and BS ⁴ पादान्तमित्यादिना
४ BS ⁵ त्वादन्तं तत्त्वान्तकोटए
वच्छिन्नमपि is noted as an
alternative reading
IO त्वादिकोटपवच्छिन्नमत्तथा
न्तकोटपवच्छिन्नमपि
BN त्वादवच्छिन्नं तत्त्वान्त
कोटपवच्छिन्नमपि	९ IO and BN ⁶ पदादीनि
१० IO omits यानि
११ IO and BN ⁷ omit च
१२ BN ⁸ क्रियासाधन
१३. All except BS ⁹ addत एव
१४. IO स्वात्मन

All except १५ तु कारणा

“सर्वाभ्युत्थिता तिष्ठति” इति; एकमेव तत्त्वं सर्वमिदं जगत् कर्तृतया ज्ञातृतया च व्याप्य वर्तते इति । अत एवाह—“सर्वेन्द्रियगुणामासम्” इति; यानि नानाक्षेत्रजसम्बद्धत्वेनावभासमानानि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तेषां शब्दादिविषयावभासकत्वादयो ये गुणा भर्मास्तानवभासयति प्रकाशयति, यत्तत्तथोक्तम् । स्वयं तु सर्वेन्द्रियवर्जितम्; न हि तस्य मायावभासितावच्छिन्नस्वरूपक्षेत्रजवन्नियतेन्द्रियाधीनं ज्ञानमित्यर्थः । तथा असक्तं विशुद्धचिन्मात्रैकस्वभावव्यवस्थितत्वाद्देयरूपेण प्राकृतं प्रपञ्चेन मिश्रीभूतम् । अथ च सर्वभृत् सर्वं विभक्तिं धारयति यत्; तत्र हि तन्त्वे वेद्यजातिरिक्तस्य भावेऽपि सर्वमिदमवस्थितम्, तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाभावात् । अत एव निर्गुणं गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सर्वसुखदुःखमोहवृत्तिभ्यो निष्क्रान्तं तेभ्योऽत्यन्तव्यतिरिक्तैस्वरूपम्; न हि ब्रह्म अनित्यसुखाद्यात्मकं भवति, केवलमाकाशमिव सूर्यात्परजस्तिमिरादिमिस्तैस्तैर्गुणैस्त्यन्तासंस्पृष्टस्वरूपमपि, तत्त्वविचारशून्यैः प्रमातृभिस्तद्वत्तया गृह्यते । वस्तुतस्तु गुणैर्भोक्तृत्वाद्गुणाननुभवितृतया

१. IO जगत्कर्तृकत्वा	८. IO प्रकाशवृत्तिः
BN' जगत्कर्तृज्ञातृतया व्याप्य	९. IO सुखमोहादिवृत्तिभ्यः
२. BN' भासत्वादयो ये गुणधर्माः	BS' सर्वदुःख
३. IO and BN' यत्तु तथोक्तं	BS' सुखमोहवृत्तिभ्यः
४. IO वच्छिन्नं स्वरूपक्षेत्रजनियते-	१०. IO रिक्तं स्वरूपं
न्द्रियातीतं ज्ञानं	११. BN' गृह्यन्ते
५. IO मात्रकस्वभाव	१२. BN' omits गुण
६. IO न. सर्वत्र तत्सर्वा	IO गुणानुभवितृ
७. IO तत्त्ववेद्ये व्यति	

भुङ्क्ते, न तु तैस्तत्संस्वरूपमाश्रीयते । अत एवानवच्छिन्ननिजमाहौत्म्यविश्वरूपैन्वा-
दाकाशमिव घटादीना सर्वभूताना चराचराणा वहिर्ज्ञेयभावेर्नान्तर्जातृभावेन चाव-
भासमानमपि परमार्थत सामान्यसंक्लिप्तभावमेवैकं^१ तत्त्वं व्यवस्थितम् । देहादि-
प्रत्ययन्यप्रधानमात्रकृतो पाह्याम्यन्तरव्यपदेश । अत एवाह नित्यनिश्चलत्वभाव-
मात्रप्रतिष्ठितत्वादचर गतिधर्मविवर्जितम् । सर्ववस्तुवेदकतया नित्यप्रसूतशक्ति-
त्वाच्चरं गमनशीलमिव । तथा इदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसूक्ष्मम् ;
तत्तस्माच्च सौक्ष्म्यात्कारणादविज्ञेयमित्यनवधार्यम्बरूपम्, अत एव सर्वप्रमातृणा
ज्ञेयत्वाभावात् दूरस्थमतिविप्रकृष्टम्, अथ च तद्विना कस्यचिदपि ज्ञानम्य कर्मणो
वाप्यनुपपत्ते सर्वेषामन्तिकेऽभ्याशे स्थितम् । तथा विभक्तेषु देवमनुष्यतिर्य-
गादिभ्योत् परस्परभिन्नेषु वस्तुषु सामान्यसंविदात्मिकत्वेनाविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् ;
अथ च विभक्तवच्च स्थितम्, भेदेनावभासमानत्वात् । तथै तत्तत्त्वं भूतभर्तृ सर्व-
भूताना तथै तस्य रूपस्थावन्वित्येकहेतुत्वाद्भारकम् । तथा प्रसिष्यु संहारशक्ति-
युक्तत्वात् प्रसनशीलम् । तथा प्रभविष्यु उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारण-

१. IO तत्संस्वरूपमाश्रीयन्ते

BN^१ तत्संस्वरूपमाश्रीयन्ते

२. IO माहात्म्यं विशुद्धाकाशमिव

३. BN^१ omits रूप४. BN^१ भावान्त

५. IO एकवत्त्व

BN एकं तत्त्व

६. BN^१ an^१ BS^१ निर्मल

७. IO omits च

८. BN^१ अवधार्य

९. IO वायुपपत्ते

१०. IO and BN^१ omit this word; but BN^१ reads त्यागे instead.११. IO तिर्यगादिषु भिन्नेषु
BN^१ तिर्यगादिषु यत्परस्पर१२. IO तथा तत्त्वं भूत
B .^१ तथा तत्त्वं भूतं१३. IO and BN^१ omit तस्य

मित्यर्थः । तथा ज्योतिषा सौरादीना प्रकाशकाना प्रकाशहेतुवाज्ज्योति
प्रकाशकम्, तैनि हि जगद्भावप्रकाशकान्यपि सविप्रकाशप्रकाश्यानि, अत
एव तमस परमुच्यते । यद्यत्परप्रकाश्य तत्तत्स्वयंप्रकाशात्मकत्वात्तमोरूपम्,
तस्मात्तत्त्व पर सर्वप्रकाशैकरूपत्वात्प्रकृष्ट^१ अतिरिक्तं वा । तथा ज्ञानज्ञेय ज्ञानेन
यथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयम्, आत्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतो
ज्ञानगम्य ज्ञानं विना तथा विषयीकर्तुंमशक्यम्, परमार्थतस्तु सर्वस्य कस्यचित्प्रभा
तुर्हृदि हृदये सवेद्यतया विशेषेण स्थितम्, सिद्धायम्याया तथा स्वसवेदनसपेक्षत्वात् ॥

उपसहरति—

इति क्षेत्र तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भ्रात्रायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येतावता ग्रन्थेन क्षेत्र महाभूतानीत्यादिना प्राकृतभावमय शरीरम्,
तथा अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तर्धर्मरूपं ज्ञानं, तथा—“ क्षेत्रज्ञं चापि
मा मिद्धि सर्वक्षेत्रेषु ” इत्यादिना मुख्यक्षेत्रज्ञरूपं ज्ञेयं तत्त्वमिति प्रधानं वैद्वैर्

१ All except BS ad 1 सात्त्विक

७ BN दिना कृत

२ IO न हि

८ IO शरीरे

३ BN omits तत्

९ IO and BN omit ज्ञानार्थ

४ IO ह्यति

BS' notes a similar alter-
native

५ IO सवेद्य तथा विसे

BN सवेद्यतया विसे

१० IO omits ज्ञान

६ IO and BN सिद्धायम्याया

११ IO बदर्थत्रय

अयमेतदुक्तम् । यतो मद्भक्तो मदनुग्रहादेव मत्सपर्यापरैः एतत्तितयं ज्ञात्वा
मद्भावायै मत्स्वरूपसमापत्तये उपपद्यते उपपन्न. समर्थो भवति ॥

अथ यदेतदत्र ज्ञानमुपदिष्टम्, तेन प्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणं पदार्थत्रयं
निर्णीतमिति संग्रहेण क्रमेण प्रदर्शयितुमाह—

प्रकृतिं पुरुषं चैव निद्वयनादी उभापि ।

विकारांश्च गुणांश्चैत्र निद्धि प्रकृतिगम्भवान् ॥ १९ ॥

यैषा प्रकृति सप्तमे विषयभावेन, संप्रति शरीरभावेन विभज्य प्रति-
पादितस्वरूपा, तथैव य पुरुषो विषयित्त्वेन शरीरित्त्वेन प्रतिपादित, एतावेवा-
न्योन्यसम्बन्धत्वेन अर्नादी विद्धि जानीहि । न ह्येतयोरेकतासम्बन्धस्य पूर्व-
कोटिरुपलभ्यते । जानात्तु यथोक्तस्वरूपादन्तकीटिरस्त्येवानयो. । एवमनादित्वं
सम्बन्धस्येत्यत्र तात्पर्यम्; न तु समशीर्षिक्या नित्यत्वप्रतिपादनम्, यतः प्रकृते-
र्वैद्यत्वाद्दुन्दयव्ययधर्मयोगित्त्वे सति प्रबोहैर्नित्यत्वम् । पुरुषस्य तु परमार्थत

१. BN' मद्भक्ता	७. IO एतयोरेव सं.
२. BN' and BS' परजातत्रितय	BN' एतयोरेव सं.
३. BN' adds मत्स्वरूपाय	८. IO omits स्य पूर्व...संबन्ध
४. IO परमार्थत्रय	९. BN' रूपा लभ्यते
५. BS' संबन्धेन	१०. IO उभयधर्म
६. IO omits this word.	११. IO प्रवाहे
BS' notes it in the margin	१२. IO omits पुरुषस्य...नित्यत्वं

संविद्रूपत्वात् कूटस्थनित्यत्वम् । अत एवाह—विकारान्महदादीन्, गुणांश्च
सत्त्वादीन् वैशैक्यभावान् प्रकृतिसंभवान् प्रधानकारणाद् जानीहि ॥

एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीं यथा प्रकृति
प्रैतिपुरुषं नानाशरीरभावेन सम्बद्धा, पुरुषश्च प्रतिशरीरं नानाक्षेत्रजभावेन यथा
सम्बद्धः, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।^१

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्ये महाभूताद्यात्मकम्, कारणानि वाशाभ्यन्तराणीन्द्रियाणि इति
शरीराद्यात्मकं समूहः कार्यकारणशब्देनोच्यते । तस्य कर्तृत्वे तावन्मात्रे निर्वि-
ष्टाहंप्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तं हेतुः कारणम् । सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता
सती तन्निविष्टाहंप्रत्ययनिमित्तम् । तथा सुखादीनां वेद्यत्वात् भोग्यानामात्मनो यो
भोक्तृत्वामिमान् तत्र वेदकत्वभावत्वात्पुरुष एव कारणम् ॥

सति पुरुषप्रत्यये सुखदुःखात्मनो भोग्यस्य विषयत्वम् । पुरुषस्य च
विषयित्वत्रयपदेशः कुतः ।

पुरुषः प्रकृतिव्यो हि श्रुक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदमघोनिजन्मसु ॥ २१ ॥

१. BN' स्वभावान्

१. IO omits तादि

२. IO and BN' omit प्रति

४. BS' मात्रयिनष्ट

यस्मात् प्रकृतौ नानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रयत्ने स्थिते^१ मायावशात् तावन्मात्राहङ्कारावष्टम्भेन वर्तमान. प्रकृतेः संभूतान् गुणान् सत्त्वादीन् सुर्वाद्यात्मना परिणतान् मुङ्क्ते, वेदकत्वेन विपयीकरोति । यतो महाभूतगुणाः शब्दादयः सुराद्यात्मना वेद्यत्वमापन्नाः पुरुषस्य विषयत्वव्यपदेशहेतवः, एवं शरीर-शरीरिभावेन विषयविषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः सम्वन्धः । ततश्चाम्य पुरुषस्य गुणेषु शरीरार्थात्मना विषयात्मना च यः सङ्गोऽहङ्कारममकारात्मको दृढः सम्वन्ध, तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानासु असतीषु च रजस्तम प्रधानासु योनिषु उत्पत्तिकारणमूर्तिषु यानि जन्मानि पुरुषादिरूपतया संभवाः तेषु गुणसङ्ग एव कारणं हेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्यर्थः ॥

यत परस्य तत्त्वस्य देहेऽस्मिन् नानापुरुषसम्वन्धिनि द्विधा स्थिति-
रित्याह—

उपैन्द्रैतानुमन्ता च भोक्ता[र्ता] भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

महेश्वर सर्वपुरुषैश्वर्यापेक्षया महानत्युत्कृष्ट. ईश्वरः प्रभुः परब्रह्मशब्दा-
परपर्याय स्वमायोद्भावितपुरैषैव्यपेक्षया देहेऽस्मिन् उपैन्द्रैतानुमन्ता भोक्ता

१. BN¹ स्थितो

२. BN¹ ष्टम्भो वर्त

३. BN¹ समुद्भूतान्

४. IO omits सुराद्या...शब्दादयः

५. IO विपयि

६. IO and BN¹ omit भादि

७. IO omits मम

८. IO omits कारण...एव

९. BN¹ इत्यर्थे इत्याह

१०. IO उपदेष्टा

११. IO वर्ता भोक्ता

१२. IO पुरुषापेक्षया

१३. IO उपदेष्टा भोक्तानुमन्ता वर्ता
चेति

चेति व्यवस्थित । यत प्रकृत्यादिमहदहङ्कारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुष
पश्यति इत्युपद्रष्टासावित्युच्यते । तथा दृश्यमेव शरीराद्यहन्तया परामृपन् भैर्ता
कार्यकारणस्याहन्तया धौरक स एव व्यपदिश्यते । तथा प्रकृत्या मत ज्ञातं
वेद्यत्वेन प्रतिपन्नम्, सुरादिविषयभूत यस्तु पृथत पुरुषो मन्यत इत्यनुमन्ता
स उच्यते, ततश्च तस्यैव भोक्तृत्वव्यपदेश । इत्थ साङ्ख्यमैकियया पुरुषस्य
शरीरित्वविषयित्वारोपो य उच्यते तत्र विवेकाभाव कारणम्, स च माया-
निबन्धन । यदा तु विद्योर्द्वयविवेकजज्ञानानिर्भाव, तदासावेवं पुरुष परमात्मे-
त्यभिधीयते, प्रमन्धतो यथाप्रतिपादिताद्वयचिदेकत्वभावब्रह्मस्वरूपतयोच्यते ॥

एव प्रकृतिपुरुषेधरविवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह—

य एव वेत्ति पुरुष प्रकृतिं च गुणैः मह ।

भैर्तथा वर्तमानोऽपि न म भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यो योगी एवमुक्तेन प्रकारेण पुरैष नानात्रैजस्वरूपतयावस्थित प्रकृति च
गुणै सुखाद्यात्मनःप्रियभावेनावस्थिते सह वेत्ति स तत्त्वत्रयपरमार्थत्रैदित्वात्
सर्वेणापि प्रकारेण तत्तद्गुणधर्मात्मकेन तत्तदाश्रमधर्मात्मकेन वै वर्तमान, तद-

१ IO उपदेश

२ BN कर्ता

३ IO परावाकारक व्यप

४ IO an! BN' प्रकृतो यथा पुरुषस्य

५ IO omits विषयित्व

६ IO विशोदयाभिषेकज

७ IO तदा सखेव पुरुष

८ IO एन

९ BS' and BS' स यथा

१० IO omits पुरुष प्रकारेण

११ BS' च

नुष्ठातृतया तिष्ठन्नपि भूय पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति, यथोक्तेन ज्ञानाग्निना संसारप्रसवहेतुना बीजस्थानीयाना कर्मणा दाहात् । यैथोक्तम्—

“वीजान्यग्न्युपद्रग्धानि नरो हन्ति यथा पुन ।

जानद्गैम्यथा क्लेशैः नात्मा मंपद्यते पुन ॥”

म्पद्यते ॥

अत्र च आत्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि मुग्धतयोपाय, तथा-
प्युपायन्तैरैर्गैरिष्यसौ कथंचिद् गम्यते इत्याह—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वैवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

नेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

केचित् सहजसिद्धतत्त्वज्ञाना निरुत्तरपरमेश्वरानुग्रहमात्रं ध्यानेनात्मानं पश्यन्ति, यथोक्तमज्ञानैरूपानुसरणेन साक्षात्कुर्वन्ति । अत्र एव केन कं पश्यन्तीर्थभेदप्रतिपादनार्थमाह—आत्मनात्मानं^१ पश्यन्तीति । किमुक्तं भवति ।

१ IO पुनर्न जायते

२ IO and BN¹ omit यथोक्त. .
इत्यर्थ

This is read in the margin in BS¹

३. IO प्रमुख्य

४. IO The verse found at the end of the commentary on the previous verse is written here

५ All except BN¹ वैव

६. IO omits this artha

७ BN¹ स्वरूपतानु

IO स्वरूपतानु

८. IO omits इति

९ BS¹ and BS² add आत्मनि

यत्राधिकरणे हृदयादौ ध्यानं कुर्वन्ति, येन चान्त करणेन कुर्वन्ति, यच्च ध्यानेनो-
पलभन्ते, तत्सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्रत्यवमृष्यन्तीति तात्पर्यम् । तथा च पराकाष्ठात्म-
ज्ञानस्य संप्रत्येतावर्ती योग्यतामप्राप्तौ अन्ये साङ्ख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण
ज्ञानेनात्मानं पश्यन्ति ; अन्ये योगेन पातञ्जलादिप्रणीतविधिना समाधिना ; अन्ये
तु कर्मयोगेन यथांक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मनिष्ठानरूपेण समाधिनात्मानं पश्यन्ती-
त्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्रकारद्वयमुपन्यस्तम् ; तत्र ध्यानेनेत्यादिना शुद्ध-
ज्ञानमात्रस्वरूपतया उक्तः ; सा च कर्मयोगिनामारूढावस्था, यथोक्तम्
“योगान्दस्य तन्मैव शमः कारणमुच्यते” इति । कर्मयोगेनेति समु-
च्चयात्मकत्वेऽपि कर्मप्रधानौ कर्मयोगिनामारूढावस्था, “आरूढोर्मुनेर्योगम्”
इत्यादिना प्रारूपप्रतिपादितेति द्विप्रकार. पर उपाय., साङ्ख्येन योगेन च
इति । अपर म्थूलभेदप्रतिपत्तेरनुमानात् । अन्ये पुन द्विप्रकारेऽप्युपाये
संप्रति योग्यताभावात् एवं यथोक्तेन प्रकारेणात्मानमजानन्तस्तावन्मात्रधर्मादि-
गुणयोगादन्येभ्यो दृष्टानुमितं तत आप्तेभ्य श्रुत्वावधार्य आगममात्रशरणास्त-
मुपासते भजन्ते । तेऽपि तथाविधा श्रद्धालक्षणस्य सिद्धिबीजस्य क्षेत्रीभूता
सन्तो मृत्युमत्तिरन्त्येव अविनाशिनमात्मानं क्रमेण प्रतिपद्यन्ते, सत्यार्थाभिनिवे-
शित्वात् । यत् सत्यमसत्यं च द्वयमपि संभवति, विद्यानुगृहीताः सत्यमभि-

१. IO and BN' add तेन

२. IO प्रातः

३. IO omits पश्यन्ति...त्मानं

४. BN' omits रूपेण

५. IO रूपायोक्त

६. IO omits ययो...वस्था

७. BS' and BS' प्रधानाः

८. IO तावद्भसत्वादि

९. BN' मयं चासत्यं च

निविशन्ति^१ मायामोहितास्त्वसत्यम्; ते च तादृशमेव फलमाप्नुवन्ति । तथो-
चोक्तम्—

“अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।

मृत्युमापद्यते मोहात् सत्यत्वेऽमृतमाहितम् ॥” इति ।

उक्तमेवार्थे स्फुटतर प्रतिपादयितुम[मा] अध्यायपरिसमाप्तेरौह—

यावत्संभवेति किञ्चित्[किञ्चित्संभवेति] मत्तं म्यावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत्संभवेति किञ्चित्सत्त्वं केनचिद्देहेन युक्तं प्राणिजात
संभवति विद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया प्रकृते, तथा क्षेत्रज्ञस्य
नानाशरीरत्वाभिमानेन व्यवस्थितस्यात्मन संयोगादनादिप्रबन्धप्रवृत्तादन्योन्यसम्ब-
न्धाद्देतोर्विजानीहि । किमुक्तं भवति 'अन्यापर्यवसानस्य नानाचराचरभाव-
रूपस्य प्रपञ्चस्याविचेचितस्वरूपतया प्रकृतिपुरुषयो शरीरशरीरिभावेनैकतया
सम्बन्धो निमित्तम्, अत्र शरीरशरीरिणोर्विवेक आद्यः प्रकारः ॥

१. BN¹ निविशन्ते

२. BN¹ यथा

३. IO मृत्यु संपद्यते

४. IO क्षेत्रेवाह

५. IO संजायते

६. BS¹ and BS² यावत्त

७. IO किञ्चित्

८. BN¹ शरीरित्वा

९. IO अस्य पर्याय.

१०. BS¹ omits शरीर

यथाप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभावपरिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपे
सुविजाते आत्मनि वेदकैत्वमात्रैकलक्षणव्यभिचारात् सर्वक्षेत्रज्ञप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्तेः^१
योगी परमात्मनः स्वाभाविकैक्यदर्शनात् सम्यग्दर्शी भवतीत्याह—

ममं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्यविनश्यन्तं यः पश्यति न पश्यति ॥ २७ ॥

सर्वेषु स्थौवरेषु जङ्गमेषु च द्विप्रकारेष्वप्यवान्तरभेदादर्नेन्तविशेषेष्वपि
भूतेषु ममं जन्मादिविकाररहितत्वात् निर्विशेषं कृत्वा, तिष्ठन्तं परमार्थनित्यत्वात्
सदा वर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति आत्मत्वेन प्रत्ययमर्शात्
साक्षात्कुरुते, स पश्यति; तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात् पारमार्थिकं द्रष्टृत्वम्;
तद्यतिरिक्तात्मनानात्वदर्शिनः सर्वे मिथ्यादर्शिन इत्यर्थः । कीदृशेषु भूतेषु
कीदृशं पश्यति ? विनश्यत्सु विनाशान्तजन्मादिविकारभागिर्षु अविनश्यन्तं वेद-
कत्वमात्रादेकमात्मभावोदप्रच्यवमानम् । स हि तथाविधो योगी समुन्मिषितेन
'यथोपवर्णितेन ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावतिरोभावधर्मसैकल्येद्वांशविविक्तैस्वरूपं
वेदकैकलक्षणं परमात्मानं सर्वाविभ्याम्बेकैत्वमात्मरूपेण साक्षात्कुरुन् सम्यग्दर्शन
उच्यते; अन्ये तु विपरीतदर्शना इत्यर्थः ॥

१. IO वेदकमात्रैक

२. IO वृत्ते योगे

३. BN' जङ्गमेषु स्थौवरेषु

४. BN' अनन्तमेदेष्वपि

५. BN' दर्शितत्वात्

६. IO सुदृढत्वं

७. BN' omits विनाशान्त

८. BN' भागेषु

९. IO भावाद्भवत्यमानः

१०. IO यथोक्तवर्णितेन

११. IO and BN' add कर्म

१२. IO वेद्यांश

१३. IO एकतत्त्वमतत्त्वेन

BN' एकं तत्त्वमतत्त्वेन

स एव चात्मवानिति तत्र हेतुमाह—

समं पश्यन्^१ हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण सर्वत्र प्राकृतभावभेदवर्गे^७ समं सामान्य-
संविद्रूपतया तुल्यं कृत्वा समवस्थितं स्वभावन एव सम्यक् कृतप्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं
परमात्मानं पश्यन् प्रत्यभिजानन् कश्चिदेवात्मना स्वयमेवात्मानं मत्सम्भवं न
हिनस्ति, अप्रत्यभिजानेन सन्तमेव भावं न प्रापयति । किमुक्तं भवति ? य एवं-
प्रतिपादितेन ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविविक्तं परमात्मानं न पश्यति, स आत्मघात-
युक्तो मुख्यया वृत्त्या । यथोक्तम्—

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणैत्मापहारिणा ॥ ” इति ।

कक्षेत्रविविधं परमात्मस्वरूपं पश्यतीत्याह—

प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

१ BN¹ यश्यति

२ BN¹ प्रकृत

३ BS¹ ३३३ IO उक्तव

४ IO वजे

५ BN¹ omits सामान्य

६ IO omits प्रत्यभि...हिनस्ति

७ IO अभाव

८ BN¹ क्षेत्रज्ञ

९ IO omits न

१० IO ममात्माघात

११ 1.N¹ चोरेण

१२ IO त्मानुरूपं

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादितद्विप्रकारा पर-
 मेधरेच्छावशादेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावेनानादिना सम्यन्धेन सम्यद्धा सती सर्वमिदं
 जगच्चित्रं विरचयति । यथा च सप्तमे द्विप्रकाराया प्रकृते स्वरूपं प्रति-
 पाद्योक्तम्—“ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ” इति, अस्मिन्नैध्याये
 “ यावत्किञ्चित्संभवति ” इत्यादिना श्लोकेनैव एवाथोऽभिहित । तदेवंरूपैया
 प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसम्बद्धत्वेनावभासमा-
 नानि वृत्तानि कर्माणि विविधा. क्रिया य आरभतत्त्वदर्शी पश्यति सम्यङ्
 निरूपयति, स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेणात्मानं ब्रह्मस्वरूपं सत्य-
 स्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मात्रस्वरूपं स्वात्मन्येव स्वप्रतिष्ठं सन्तमकर्तारं परमार्थत
 सर्वक्रियासु व्यापृतत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिर्वृतिप्रयत्नरहितं पश्यति । किमुक्तं
 भवति ? यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वम्, न तथा परमात्मन ।
 तस्य हि स्वरूपप्रत्यवमर्षमात्रे मुख्या कर्तृता क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वोद्भावनेन गौणीति
 योऽय कर्तृकार्यव्यपदेश सर्वो भेदनिवन्धन, भेदश्च मायामात्रविलसिततै, न
 वस्तुसत्तामवलम्बते, तत एकस्य तत्त्वस्य अतिरिक्तकार्यनिवन्धनं कर्तृत्व न
 वास्तवमिति तात्पर्यम् ॥

१ IO adds अणि

२. BN' omits एव

३ IO and BN' रूपतया

४. IO omits विशुद्ध

५ BN' निवृत्तिप्रयत्न

६. IO and BN' शकृत्

७. IO भावेन गौणीति योग

८. BS' स च IO सर्वभेद

९. IO and BN' सि

१०. IO व्यतिरिक्तादिनि

इत्थु चै प्रकृतिपुरषविभेकज्ञानौदनन्तर वास्तवत्रक्षलक्ष्णैकत्वत्त्रैविषये पर
ज्ञानमाविर्भवतीति प्रतिपादयितुमाह—

यदा भूतपृथग्भासमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तार ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

तदा तस्मिन् काले 'योगी ब्रह्म सपद्यते, यथोक्तपरंमात्मनि परमार्थसत्ये
एकस्मिस्तत्त्वे समापत्तिमाप्नोति । कदा ? यदा यस्मिन् काले विभेकज्ञानैर्नर्मल्यात्
सम्यक्प्रकाशमानसर्वगतैकक्षेत्रजस्वरूपो^१ योगी भूताना चराचराणामनन्तमेदाना
पृथग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थ पश्यति एकस्मिन् परमालम्ब्यभिन्नसवित्प्रकाश
मात्रे स्थिते^२ तदात्मकत्वेनैव वर्तमान साक्षात्करोति । किमनेनोक्तं भवति ?
प्रकाशपदबीजुपा सर्वभावाना प्रकाशमानतामात्राधीनात्मलभाणा वास्तवीं पर
प्रकाशैकरूपता तदांनुभवति योगी^३ । यथा च सर्वमेकस्थ पश्यति, तथैव
यदा तत एवैकस्मात्त्रैत्याद्विस्तार नानाभावमय विभूतित्रैतैत्य पश्यति, तदा
ब्रह्म सपद्यते । अनेनापि किमुक्तं भवति ? विवेकज्ञाननिष्णातनिर्मलैर्मतियोगी

१ IO and BS^१ add स्थिते

२ BN ज्ञानान्तर

३ IO तत्त्वविपर्ययपर

BN तत्त्वविषय

४ IO यो योगी सपद्यते

५ IO omits परमात्मनि

६ IO and BN स्वरूप

७ IO and BN स्थितं

८ IO omits प्रकाश लभानां

९ BN लभभावानां

१० BS यदातु

११ All except BS add योन
मित्यर्थं

१२ IO स्मात्प्रसादित्वा

१३ BS^१ and BN विभूतिचैतन्यं

१४ BN विवेकज्ञान This is
noted as an alternative
reading in BS^१

१५ IO निर्णतमति This is noted
as an alternative read
ing, in BS^१

यथैकस्मिन्तत्त्वे लीनम्, सर्वभेदैजात् तदभिन्नं पश्यतीत्यर्थं, तथैव तदेवैकं तत्त्व विश्वभौवभेदात्मना प्रसृतं तस्य सर्वात्मना भावनानात्वप्रतिपत्तिप्रभो विगलतीत्यर्थं । तैश्च चायमेवार्थं केनापि विपश्चितानुदित —

“यत्पृथक्त्वमसन्दिग्धं तदेकत्वान्न भिद्यते ।

यदेकत्वमसन्दिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥

यद्यत्पृथक्त्वं सन्दिग्धं तत्पृथक्त्वान्न भिद्यते ॥” इति ।

तदेवत्रिभस्य परमात्मनो बहुशोऽप्युक्तं लक्षणं प्रसङ्गात्सुनराह—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कान्तैय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अयं भगवान् परमात्मा परं तत्त्वं स्वभावं एव सर्वत्र सर्वदा चान्याहृतं स्वभावं, ततश्च सर्वस्मिन् शरीरे स्थितिरनाधितैव, तथापि च तत्रस्थोऽपि प्रतिपादितैरुत्तरूपमात्रे सुस्थितत्वात् करोति, न भिन्नकार्यनिश्चयनं कर्तृत्वमनु भवति । तैश्च का कथा कर्मफलानुभवस्येति न लिप्यते । यस्मादनादित्वात्

१ IO सबबीजजत

२ IO omits विश्वं लतीत्यर्थं

३ IO ततश्च

४ IO This and the third ardhhas are omitted

BS¹ and BN¹ omit this and the next ardhha

५ BS¹ and BS²

यद्यत्पृथक्त्वमसन्दिग्धं तत्पृथक्

त्वान्न भिद्यते

६ IO निर्मलत्वात्

७ IO हतसद्भाव

८ B¹ and BS² तत्स्थोऽपि

९ BN¹ मुक्तिवत्त्वात्

१० IO तच्च

त्सर्वकारणत्वात् अत एव निर्गुणत्वा गुणेभ्य उदयत्रयधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वात्
तद्विभक्तत्वभावत्वादत्रयो गुणवद्वयेन विनाशरहित । यद्यप्यनादित्वमव्ययत्व च
क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तम्, तथापि तस्य गुणमय्या प्रकृत्या सम्बद्धस्य तत्स्वरूपानुविधा-
यित्वात् तत्तदुदयत्रयधर्मकत्वमुपचर्यते, अविद्योदयात्, परमात्मनस्तूपचारोऽपि
नास्ति । अत क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वम्, न कर्मफलसयोग ॥

यथा चैतन्य सर्वशरीरभ्यत्वेऽपि कर्मफलसयोगलक्षणकलङ्कसंपर्काभाव,
तथोपमानेन दर्शयितुमाह—

यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सौक्ष्म्यादणीयम्त्वात्सर्वगत समस्तवस्तुन्यापक देशकालाद्यनव-
च्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्नैर्ज्याप्यैर्भाविर्न लिप्यते स्वधर्मेण न संयोज्यते,
तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन् सुरनरतिर्यगाद्यनन्तभेदेऽपि देहे शरीरव्यापकतया
अवस्थितो नित्यसनिहितोऽप्यय परमात्मा तद्धर्मं सुखदुःखादिभिरूपैर्द्विनाशादि-

१ IO and BN तत्तद्विभक्त

२ BN विनाशेन रहित

३ IO omits यथा संयोग

४ BN' शरीरस्तोऽपि

५ IO संपर्कभाव

BN' संपर्कभावत्वा

६ IO and BN अविच्छिन्ने

७ IO and BN संयुज्यते

८ BN' शरीरे

९ BN अवस्थित

१० IO and BN' उत्पादितविना

मिर्वा कर्मफलसम्बन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते, न संस्पृश्यते । तथा चोक्तं
ब्रह्मविदा केनचित्—

“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिमिश्रिते ।

संयुज्यते न सर्वाणि तथा जीवैः सुखादिभिः ॥” इति ।

एवं सर्वात्मना कर्मफलसंपर्कभावेऽप्यनन्यसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात्
स एवैकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञव्यवहारप्रकाशक इत्युपमानान्तरेण दर्शयितुमाह—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा येन प्रकारेणायं सैकल्लोकप्रत्यक्षपरिदृश्यत्वभावो भगवान् भास्करः
कृत्स्नमखिलं लोकं नानाभावमयं विश्वमेक एवासहाय. प्रकाशयति स्वस्वरूपं
लम्बयति, तेनैव प्रकारेणायं क्षेत्री सर्वक्षेत्रज्ञव्यापक एकः परमात्मा क्षेत्रं प्रकाश-
यतीति । किमुक्तं भवति ? प्रकाश्यवस्तुनानात्वार्थप्रकाशस्य परमात्मधर्मस्य यदि
परं नानात्वोपचार, परमार्थतस्त्वेक एव सैकलप्रकाश्यवस्तुप्रकाशक, प्रकाशत्वमात्रे

१. BS¹ and BS² संयुज्यन्ते

२. All except BN¹ जीवाः

३. IO सर्वं कर्त्रात्मना

४. BN¹ सर्वलोक

५. IO लम्बयति

६. BN¹ omits सर्वं

७. IO क्षेत्रव्यापकः

८. IO प्रकाशपर

९. BN¹ सकलवस्तुप्रकाश्यवस्तुप्रका-
शकः प्रकाशकत्व-

१०. IO प्रकाशः प्रकाशकत्व

चोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रिणो । यथा हि रविर्माना प्रकाशको नै तथै
क्षेत्री , तथाहि कुतश्चित्कारणाहृन्धात्मना घटगवादीनामर्थाना अभिव्यञ्जकत्व-
मात्रेण रवि प्रकाशको न जनकत्वेन , क्षेत्री^१ तु प्रकाश्यत्वापादनेनैव तान्
जनयति , अतो जनकत्व तस्येति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥

तदित्यरूपमध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रजपरमैर्थात्लक्षणतत्त्वत्रयनिर्णयमुपमहरत्वाह—

क्षेत्रक्षेत्रजयोरवमन्तर ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

ये योगिन एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रम्य शरीरभावेन परिणताया अपराया
प्रकृते , तथा क्षेत्रजस्य नानाक्षेत्राहङ्कारावग्रन्थेनावस्थिताया जीवरूपाया पराया
प्रकृतेरन्तर विशेष परस्परविविक्त स्वरूप विदुर्जानते । केन^२ अमानित्वादिना
तत्त्वदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा । न केवल तयोरन्तर जानते , यानद्भूत-
प्रकृतिमोक्षं च ये जानते , भूतात्मिका^३ चैय प्रकृति स्थूला निर्दिष्टा , ततो
मोक्षं पुनस्तत्र प्रवेशाभावादात्यन्तिकं बन्धत्यागं ये विदन्ति , किमुक्तं भवति^४
क्षेत्रक्षेत्रजयो परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमोपपत्तिपरिशोल्नद्वारेण कदाचि

१ IO omits न

२ All except BS^१ add च

३ IO क्षेत्रे द्व प्रकाशत्वा

४ BN^१ परमा मलक्षण

IO परमार्थलक्षण तत्त्रयमध्याय-

मुपसं

५ IO प्रकृति

६ IO and BN^१ अन्तर

७ IO प्रकृति

८ BS^१ and BS^२ चैय

९ IO विविक्तमुक्तस्य

१०. IO omits परि... भवति

त्संभवति, न तु तावता प्रकृतेर्मोक्ष प्रभवति ; स हि तद्विभक्तात्मस्वरूपनित्या-
वहितत्वेनैव भवति ; ततः पृथमुक्तं भूतप्रकृतिमोक्षं चेति ; तौ एवंविधा. परं
निरुत्तरं तत्त्वं सप्तमे परतरप्रकृतिरिणेन प्रतिपादितं^१ परमात्मानं यान्ति प्रनिपद्यन्ते,
तदभेदलक्षणं परां सिद्धिमधिगच्छन्ति । ओम् ॥

भविभिरखिलैर्नित्यं तापत्रयीपरिशोपिता-

त्परमविरसात्क्षेत्रज्ञो यत् किल भुज्यते ।

चिदभृतघनाच्चंद्रोऽध्यायात्त्रयोदशत मुतै-

र्वचनपृषते सिक्तां सूता विमुक्तिफलश्रियैम् ॥

इति श्रीरार्जानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमाने

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

१ BN¹ omits त एवंविधा.

२. IO प्रतिपादयितुं

BN¹ प्रतिपादितपर

३ BN¹ प्रपद्यन्ते

४. BN¹ and IO भोगी

५. IO तरवोध्याय

६. All except IO सिक्तां

७ IO त्रियाम्

८ BN¹ श्रीमद्राजानवरामकवि-

९ BN¹ adter वाक्यार्थान्वयमाने

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयादशाध्यायपरिसमाप्तौ—“भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः” इति यदुक्तम्, तत्र भूतादिविकारभावमापन्ना प्रकृति किल भूतप्रकृतिशब्देनोक्ता; ततश्च तस्या कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वमस्तीत्युपगतं भवति; तदभ्युपगमे च परब्रह्माद्वैतसिद्धान्तता शास्त्रस्यास्यै विरुद्धयते । इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकैश्वभावपरामर्शप्रभवपरानन्दलक्षणं तत्तादृक्स्वभावसुव्यवस्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परमार्थसत्त्वेनागमोपपत्त्युपैल्लब्धृत्तिसंवादि सिद्धं प्रवन्दत प्रतिपादितम्, यस्य “अनादिमत्परं ब्रह्म” इत्यादिना लक्षणं कृतम् । ततश्च प्रकृतिर्नाम द्वितीय तत्त्वमनित्वेन कथं सिद्धयति? किं वा तस्य स्वरूपम्? कीदृशमेवापरब्रह्मस्वरूपेण तत्त्वेन तस्य सम्बन्ध इति येन ज्ञायते, तथाभूतप्रकृतिर्द्वित्रिषोक्ता, शरीरात्मना विषयात्मना च परिणामात्; तत कथमात्मनो मोक्ष, किमत्यन्तपरिहारेण, अन्यथा वा? तत्राद्यपरिहारस्तावदिह नाभ्युपगत । तथा चोक्तम्—

“अनादित्वात्त्रिगुणत्वात्परमात्मायमव्यय ।

शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥”

१. १० इत्यत्र

२. BN¹ omits अस्य

३. IO त्मेक

४. BN¹ उपलब्ध्यादि

५. IO and BN¹ अस्ति तेन

६. BN¹ कीदृशो वा

तथा—

“इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः”

इत्यादि । अनेन शरीरभावपरिणतयाः प्रकृतेरत्यन्तपरिहारेण मोक्षो नैम्युपगत ।
तथा विषयभावेन परिणताया अपि नात्यन्तपरिहारोऽभिमतः, यदुक्तम्—

“रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधियात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥”

तथा—

“सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्भिक्षास्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकमंग्रहम् ॥”

इत्यादि च । एवं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्मोक्ष इति येन ज्ञायते तदुभया-
र्थविषयज्ञानं सूक्ष्मत्वात्प्रकृतं तत्र तत्र प्रागुक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिजानंन्मत्प्रसंसा-
पूर्वं भगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यद् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

उक्तेन रूपेण परं प्रकृतं भूय पुनर्वहुतरं वा ज्ञानानां क्षेत्रज्ञाद्विषयाणां
मध्ये उत्तमं प्रथमं ज्ञानं प्रकर्षेण कथयिष्यामि । वक्ष्यमाणेन ज्ञानेन पूर्वोक्तानां

१. IO and BN¹ omit न

५. IO सिद्धिमुपागता.

२. All except BN¹ तदुक्तं

६. IO omits प्रथमं ज्ञान

३. All except BN¹ प्रकृतिः

७. IO पूर्वोक्तानामसम्यक्

४. IO omits येन

सम्यक् प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति तेषा मध्ये तस्योत्तमत्वम् । अत एवाह—यद्विदित्वा
पूर्वे मुनयः संयमिनैः परां सिद्धिं परिसमापत्तिरक्षणा प्रकृष्टां फलैः सम्पत्तिम् इतः
संसारात् प्राप्ता ॥

यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ॥ २ ॥

इदं वर्क्षमाणं ज्ञानमाश्रित्य सुगृहीतं कृत्वान्येऽपि योगिनो मम
साधर्म्यं मद्भावाभेदं प्राप्ता सन्त एतज्ज्ञानशून्यक्षेत्रज्ञान्तरवत् सर्गप्रलम्बयोरपि
नोत्पादविनाशस्यैवपदेशभाजो भवन्ति, पारमार्थिकनित्यत्वाभिन्न्यक्तेः ॥

अथैतत् ज्ञानं वक्तुमाह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं ददौम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

१. IO and BN¹ add सर्व एव

२. BN¹ परमापत्ति

३. IO and BN¹ फलनिष्पत्ति

४. All except BN¹ सर्गोऽपि

५. BN¹ व्ययन्ति

६. BN¹ omits वर्क्षमाणं

७. IO भूत्वान्येऽपि

BS¹ and BS² कृत्वान्योऽपि

८. BN¹ omits व्यपदेश

९. IO नित्याभिन्न्यक्तेः

१०. BS¹ and BS² सर्गं

११. IO दधामि

यदेतत् मृतप्रकृतिकारणभावेन व्यवस्थितं तत्त्वं परैरङ्गणो भिन्नत्वेना-
शङ्कितं तैतस्मात्परमार्थतो न भिन्नम्, ब्रह्मैव तत्; किंतु महत्, तदपेक्षया स्थूलम्;
यतो वेद्यतया परामृष्यमाणं मम परब्रह्मस्वरूपस्य जगद्भावकोडनकोत्पैदनादि-
कारणत्वाद्योनि. तत्तस्मिन् । परमार्थतो हि योनिभूते^१ ब्रह्मण्यहं गर्भं
ददामि, संविद्धक्षणात्परिग्रहसंक्रान्तिं करोमीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? यथोक्त-
लक्षणपरब्रह्मस्वरूपं परामृशन् प्रकृतिलक्षणं तत्त्वमवभासयामि, तस्येदन्तांयामपि
चित्प्रकाशानुप्रवेशं विना प्रकाशमानत्वाभावात् ब्रह्मण्यस्त्वम्, अथच्छिन्नवेद्यस्वरूप-
त्वात्तु स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदैर्नहेतुभूतेदन्तात्मकं महद् ब्रह्म मम जग-
त्सिसृक्षारसिकस्य योनिस्थानीयम् । अत एवाह—सर्वभूतानां चराचराणां सम-
न्तानां प्राणभृता तत्तन्मत्सादिदन्त्या परामृष्यमाणात्त्वभावादेव सभव उत्पत्तिः ।
तदेतदत्यद्भुतरूपत्वं परमेश्वर्यां मायाशब्दे मुमुक्षुद्भावसेषपरमार्थमनेन प्रतिपादि-
तम्, यन्मनागपि स्वरूपप्रच्युत्यभावे सतीत्यं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयावभास-
नीयत्वम् । एतच्चैवंनिधमाश्चर्यरूपत्वं गर्भाकृत्य स्वरूपं प्राक् प्रतिपादितम्—

“ देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मीयामतितरन्ति ते ॥ ” इति

१. IO परं	७. BN मेदक
२. BS ¹ and BS ⁴ omit तत्	८. BN ¹ and IO omit एव
३. IO उत्पादन विकरणत्वात्	९. BN ¹ परमैश्वर्यं
BN ⁴ उत्पादन विकरणात्	१०. All except IO प्रच्युताभावे
४. All except IO and हि महति	११. IO माममेतच्च
५. BN ¹ इदन्तयापि	१२. BN ¹ मायामेतां तरन्ति
६. BN ¹ रूपत्वात् तत्स्थूल	

अथ लौकिकार्थरूपैणगर्भाकारेणै योन्यादिशब्दप्रयोगोऽत्र स कृतः,
तमेव स्फुटोक्तुमाह—

मर्त्ययोनिषु कौन्तय मूर्तयः मंभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

मर्त्ययोनिषु समस्तेषु भावामिष्यक्तग्रधिकरणभूतेषु क्षेत्रेषु स्त्र्याद्याश्रितेषु
या मूर्तयो जरायुजलादिचतुस्तत्प्रिकैरैश्वर्यविधिसंस्थानभेदेनाकृतयो भूतानां
संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तासां सर्वासा यथाप्रतिपादितम्बरूपं महद्ब्रह्मेदन्तासामान्य-
लक्षणं प्रकृत्यात्मकं योनिः मुख्यमभिन्व्यक्तग्रधिकरणम् । तस्यां च योनां संविल्ल-
क्षणस्य बीजस्य स्ववीर्यस्य प्रदानादहं पिता । यथा कश्चित् ब्राह्मणादिर्पुरुषो
मार्यात्वेन परिगृहीते बनिताक्षेत्रे सन्तानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन् गर्भमादत्ते, न
चै रूपान्तरमासादयति, एवमहं स्वरूपादप्रच्युत एव यथोक्ते महति ब्रह्मणि
जगद्भावहेतुं संविल्लक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिर्मात्रेऽपि तत्त्वेना-
त्मनोऽधिकैरेणमात्रत्वेनै योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो रूपेणं नानाभावहेतुत्वे बीजेन
चिदंशस्य निरूपणमिति । यथा ह्यधिकरणभूता योनिमन्तरेण सन्तानामिष्यक्तग्रभाषः

१. IO रूपेण

२. BN' वरण

३. IO स्त्र्यादिश्रितेषु

४. IO प्रकाशैः

५. IO लक्षणप्रत्यात्म

BN' लक्षणप्रकृत्यात्म

६. BN' वीर्यप्रदा-

७. BN' यतः

८. All except BN' आदिः पुरुषो

९. BN' omits च

१०. BN' मात्रे पितृत्वेन

११. IO आत्मनः कारणमात्रेण

१२. BS' मात्रत्वयोनित्वेन

१३. BN' निरूपणं IO रूपं

पुरपर्ययस्य, एवमिदन्तापरामर्शमात्रस्वरूपस्थूलब्रह्मात्मिकप्रकृतिमन्तरेण सिद्धो-
परमेश्वरस्य जगद्वायक्रीडनकोद्वैवचिह्नक्षणस्य वीर्यम्येत्यर्थः । एवमिदमिति
परामृष्यमाणं स्वरूपमेव प्रकृति, न वस्त्वन्तरं किञ्चित् । तस्यापरस्य ब्रह्मण
प्रकाश्यप्रकाशकभावलक्षणं सम्बन्धः । स च प्रकाशोद्वैतं विना न घटते,
प्रकाश्यस्य प्रकाशरूपतामन्तरेण तथा स्वरूपलयाभावादिति प्रकृतिविषयं तावत्
ज्ञानमुक्तम् ॥

इदानीमेव^१ लब्धजन्मनमास्या शरीरादिभावेन न्यवस्थितमूतादिविकार-
रूपाया कथं निर्माक्ष ईत्यभेदार्थविषयं ज्ञानं निर्णायते । यत्र यथा प्रतिपादित-
स्वरूपा प्रकृति, सा शरीरविषयभावेनामासमानै स्वविकारैः प्रकृत्यादिभिश्च देहिन
वेध्नाति, येन तत्परिहारार्थेव ततो निर्माक्ष स्यात्, किं तु यैः प्रैर्भैरैस्ते संवेद्य-
तामापद्यन्ते, ते प्रकारा देहिनमहङ्कारगमकाराभ्यां विनश्नन्ति । ततस्तेभ्यो
निर्माक्षो भूतप्रकृतिनिर्माक्षो भवतीति क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

मत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिर्भवाः ।

निवृणन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१. JO पुरपर्ययस्य

२. BN' द्वावनकी

३. BS' द्वावाभावधिरक्षणस्य

४. BN' तस्य

५. IO प्रकाशत्वेन तं विना

६. BN' स्वरूपतामभावात्

BS' स्वरूपतामात्

७. All except BN' and 1 च

८. JO इत्येतदर्थविषय

९. BN' प्रतिबध्नाति

१०. BN' विकारैः

परमार्थिनो नित्यत्वादव्ययं विनागरहितम्; अतश्च जन्मरहितमपि टेहि-
नमात्मानं यथोक्तप्रकृतिसमुत्था गुणाः सत्त्वाद्यभिधाना वक्ष्यमाणस्वरूपा वक्ष्य-
माणेन प्रकारेण निवृत्तन्ति, विनाशोत्पादकदेहाहङ्कारारोपणधर्मानुविधायित्वाद-
स्वतन्त्रीकुर्वन्ति ॥

कथमिति तेषां बन्धकत्वेन विभागमाह---

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥ ६ ॥

तत्र तेषां मध्ये सत्त्वं नाम गुणो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति, नियतविषयं नियत-
करणाधीनं यज्ज्ञानं तत्र यः सङ्गः 'इदमहं जानामि' इत्यभिमानेनाभेक्तिः तद्धीनत्वम्,
तेन परतन्त्रीकरोति । तथा सुखसङ्गेन बध्नाति सुखं तत्तर्दभीष्टविषयप्राप्त्या
विषयान्तराकाङ्क्षानिष्टत्तिपर्यवसायिनी निर्दृतिः^१ । तत्र सङ्गः 'सुखितोऽहम्'
'सुखं ममास्ति' इति याहङ्कारममकारावष्टम्भेन तद्धीनत्वं तेन परतन्त्रीकरोति^२ ।
कुत ? यत एवंप्रमाणं^३ तन्निर्मलत्वादीवरकनमोल्क्षैर्गैर्मलैर्विव्यक्तस्वरूपत्वात्मका-
शकं विषयप्रयार्कौरणम्, अतो ज्ञानसङ्गेन बध्नाति । अनाभेयं रजोविविक्तत्वात्

१. BS' and BS' कथमिदं

२. BN' संभेन

३. IO करणाधानं

४. IO शक्तिः

५. BS' and BS' किरमुदीनत्वं

६. BN' अनीष्टं

७. BN' निवृत्तिः

८. IO omits तत्र

९. IO adds हि

१०. BS' and BS' add सत्त्वं

११. BN' अकारकं

१२. IO omits लक्षण... अतो

१३. BS' फलविविक्तं

१४. BN' करणं

१५. IO मयराजो

प्रवृत्तिदुःखात्मकेनामयेन रहितम् । अतः सुखसङ्गेन वध्नाति, लक्ष्मत्वात् । ज्ञान
सैतः पूर्वं न्याय्यम् ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नाति कान्तेय कर्मसङ्गेन देहिर्नमः ॥ ७ ॥

रजसंज्ञं गुणं रागात्मकं सुखाभिलाषरूपं जानीहि । अत एव तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवमनादिप्रैवन्धप्रवृत्तत्वात् । तृष्णा विषयसपिपासा ; तत्र सैत तदेकली-
नत्वम् ; ततः समुद्भवो जन्म यम्य तत्तादृशं जानीहि । तदेवंस्वभाव रजः कर्मसङ्गेन
क्षेत्रज्ञं वध्नाति । कर्मरागप्रयुक्तस्येष्टविषयाहरणानिष्टविषयपरिहारेण प्रवृत्तिः, तत्र
सङ्गः, तत्परत्वम् ; तेन नियतकार्यकर्तृताभिमानरूपेण पैरवशीरुरोति ॥

तथा—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमोर्लक्षणं पुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविविक्तत्वात् ज्ञान-
भावप्रभवम्, तैतश्च सर्वशरीरिणा मोहनं श्रेयविषयप्रतिपत्तिजननं जानीहि ; तत्तथा-

१. BS' and BS' सङ्घ

२. All except IO देहिनां

३. IO प्रारब्धवृत्ततृष्णादिविषय

४. BN' सङ्गसङ्ग लीनत्व

५. IO पराकरोति

६. All except BN' मोहिने

७. IO वर्तुगुण

८. BN' and BS' यतध

९. IO विषयप्रवृत्त्यावृत्तिजननं

विध तम प्रसादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन, तथात्म्येन प्रवृत्त्यात्मकरजोवि
विक्ररूपत्वात् कार्येष्वनुद्वेगेन, तथा निद्रया मोहनैरूपेण सर्वेन्द्रियशक्तिविरामेण
देहिन प्रभाति नियच्छति, इति गुणत्रयस्य स्वरूप बन्धप्रकारश्च प्रतिपादित ॥

इदानीं यस्मिन् स्वकार्ये सति यस्य गुणम्योत्कपो भवति, तथै तत्स्वरूप
प्रतिपादयितुमाह—

सत्त्वं सुखे मंजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे मजयत्युत ॥ ९ ॥

सुखलक्षणे सत्त्वगुणकार्ये सति सत्त्व मजयति, सम्यगतिशय लभते ।
एव रजोगुणकार्ये कर्मणि रज मजयति । तथा प्रमादे पूर्वोक्तलक्षणे सति तर्मे
मजयति । किं वृत्त्वा ? ज्ञान विषयागममावृत्य तिरस्कृत्य ॥

अथैषामन्योन्याभिभववृत्तित्व प्रतिपादयितुमाह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्धते ।

रजस्मत्तमं तमश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमसी अभिमूय न्यकृत्य सत्त्वगुणो वर्धते । किमुक्त भवति ।
यदा सत्त्वं विवृद्धं प्रलययति, न तदा तदितरो गुण स्वकार्यमारभते । एष

१. BN प्रमादेन

२. IO मोहनरूपया. This is noted
as an alternative read
ing in BS¹

३. IO तदा

४. IO and BN omit this word

५. IO and BN omit सति

६. IO मजयति तम

७. BN¹ भवनिवृत्तित्वं

८. IO and BN¹ सत्त्वं वृद्धं

तमःसत्त्वे अभिमूय रजोगुणो वर्धते । तथा रज.सत्त्वे अभिमूय तमोगुणो वर्धते ॥

अथैषां गुणानां विवृद्धत्वव्यञ्जनानि लिङ्गान्याह—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमथ तृट् ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भैरतर्पम ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अस्मिन् शरीरे यदा यस्मिन् क्षणे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशः स्फुट-
मसन्दिग्धं कृत्वा ज्ञानं शब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते, तदा सत्त्वगुणमभिभूत-
रजस्तमस्कत्वाद्विवृद्धमुपचितमिति जानीयात् । तथा रजसि प्रवृद्धे अभिमूतसत्त्वत-
मस्कत्वादुपचिते संति एतानि लिङ्गान्युत्पद्यन्ते । तथैथा लोभे इष्टविषये

१ IO and BN¹ तथैषां

६. BN¹ and BS¹ उपपद्यते

२. IO and BN¹ अशमः स्पृहा.
This is an alternative
reading in BS¹

७. IO अभिमूय

८. IO and BN¹ यदा
BS¹ यथा

३. IO कुरुनन्दन

९. IO omits सति

४. IO omits this verse.

१०. IO omits तदथा

५. BS¹ and BS¹ प्रसादो

११. IO लोभोऽनिष्ट

प्राप्तेऽपि नैव निवृत्तिः, तदाहरणार्थं प्रवृत्तिरनुस्वीभावः, ततश्चानन्तरमारम्भ-
क्रिया तदाहरणव्यापार इत्यर्थः । तथा प्राप्तेऽपि कस्मिंश्चिद्विषये विषयान्तर-
विषयाणां क्रियाणामशमः शान्त्यभावः । तथा क्षुत्तृष्णाभिलाषो राग इत्यर्थः ।
तथा तमसि विवृद्धे सत्त्वरजोऽभिभवात् लब्धवले सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते ।
तद्यथा प्रकाशः सत्त्वगुणाभिभवात् प्रकाशाभावो विषयासवेदनम्, तथा रजोगुणाभि-
भवादप्रवृत्तिः क्रियाभावः । ततश्च स्वयं विवृद्धत्वात् प्रमोदमोहावुक्तलक्षणाविति ॥

अथैषा वृद्धौ सत्या प्राणप्रयागे सति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशोर्न
बन्धहेतुत्वमेव प्रतिपादयितुमाह—

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं याति देहमृतम् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।

तथा प्रैलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

यदा यस्मिन् काले सत्त्वगुणे^१ विवृद्धे बलवति सति देहमृतं शरीरं प्रलयं
याति, विनाशव्यपदेशं लभते, तदोत्तमविदां प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां सम्बन्धिनां

१ BS^१ हरणस्य

२ IO and BS^१ प्राप्तेऽपि

३ IO मत्सररजोऽभिभवात् प्रकाशा
भावात्

४ IO omits लब्धं भवात्

५ BS^१ and BS^१ प्रसाद

६ IO adds हेतुत्वेन

७ IO तमसि लीने तु

BS : notes this as an
alternative reading

८ IO गुण

९ IO विनाशं

१० BN^१ तत्तदोत्तम

IO omits तदो. लभते

लोकान् भुवनानि सत्त्वगुणमयत्वादमलान् विशुद्धान् प्राप्नोति, तत्र जात-
व्यपदेशं लभते । तथै रजसि प्रवृद्धे सैति प्रलीनः सन् कर्मसङ्गिषु रजोगुण-
प्रधानत्वात् तत्कल्याणविशेषपरेषु मर्त्येषु जायते । तैथैव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः
सन् मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरादिषु तम.प्रधानेषु जायत इति ॥

प्रयाणसमये सत्त्वादिगुणवृद्धौ फलनिर्देशार्थमाह—

कर्मणाः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

सुकृतस्य सत्त्वविवृद्धौ सत्यां यथाशास्त्रं सम्पगनुष्ठितस्य कर्मणो यज्ञादेः
क्रियाविशेषस्य सात्त्विकं सत्त्वगुणादागतं निर्मलं विशुद्धं विशिष्टज्ञानसुखास्वात्मानं
फलं भवतीति शेषः । रजसस्तु रजोविवृद्धौ सत्याम्, यथाशास्त्रं कर्मण इत्यर्थः,
दुःखं फलं संशयादिदुष्टचित्तत्वात् श्रद्धादिगुणविशुद्धयभावे यत्कर्म क्रियते
तत्प्रवृत्तिलक्षणं दुःखमेव फलतीत्यर्थः । एवमेव तमसो विवृद्धौ सत्यां कृतस्य
कर्मणो मोहोऽद्रिदुष्टचित्तत्वाच्छैवेपरीत्येन प्रयुक्तस्याज्ञानं^१ मोह एव फलम् ॥

१. BS¹ and BS² जातस्य व्यप

६. BN¹ गुणविवृद्धौ

२. All except IO तदा

७. BS¹ and BS² भेदादि

३. BN¹ omits सति

८. IO शास्त्रविधिवैष.

४. IO विशेषणपरेषु

९. All except BN¹ ज्ञान

५. IO omits तथैव....जायते

संप्रहेणैतदेवाह—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभं एव च ।

प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

एतस्य सत्त्वादीनां गुणानां पृथक् स्वरूपसमुदायाचारफलादिभेदप्रपञ्च-
प्रतिपादनस्य सर्वास्त्रवस्यासु तेषां वेद्यैकैस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं वेदितव्यम् ।
अस्य च प्रयोजनमाह—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

नान्यं गुणोभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपदयति ।

गुणोभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१. BS¹ notes मोह as an alter-
native reading.

२. IO फलानि भेद

३. IO विचैक

४. IO विदितम्

५. BS¹ and BS² मृत्युमश्नुते

शरीरविषयादिभावेन परिणताः सर्वे प्रकृतिविकाररूपा भावा देहसमुद्भवाः । सति हि देहे शरीरविषयात्मकत्वेन समुद्भवन्तीति तथात्मनैवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते । तानेतान् प्रतिपादितस्वरूपान् त्रीन् सत्त्वादीन् गुणानतीत्य वेदकैकस्वभावात् स्वात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देही^१ क्षेत्रज्ञः तद्व्यतिरेचनदेव शरीरादितो निवृत्ताहङ्कारममकाराभिमानत्वैत् शुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रतिष्ठितोऽत्त्विकाहङ्कारो गुणमयशरीरादिभावप्रतिग्रहैर्जन्ममृत्युजरादु.रैरुत्पादविनाशपरिणामद्वेषैर्विमुक्तो विवर्जितः सत्त्वमृतं परब्रह्म परमात्मानमश्नुते प्राप्नोति, तदमेदं गच्छतीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? गुणेभ्यः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वानाविरुविचिक्तत्वभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षो न तु शरीरविषयादिरूपायास्तस्याः परिहारमौत्रं मोक्ष इति ॥

अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैर्लिङ्गैरभिन्नैर्जैर्लक्षणैरेतानुकरूपान् गुणानतीतो भवति, तेभ्यो विमुक्तः संपद्यते ? यश्च गुणातीत स किमाचारः ? किं तस्य चेष्टितमित्यर्थः ।

१. IO समुद्भवा भावाः

२. IO देवः

३. All except BN¹ मानित्वात्

४. BN¹ सारिवद्ध

५. BN¹ परं

६. IO विविक्तभावना

७. IO परिहापनम्

८. All except BN¹ गुणातीतो

९. IO omits तस्य

केन च प्रकारेण तौनतिवर्तते व्यतिक्रामति ? गुणातीतत्वप्राप्तिहेतु को विधि — इति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरं भगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥
 उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
 गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽञ्जस्तिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
 समदुःखसुखस्वैभः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
 मानावमानयोस्तुल्यः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
 सर्वारम्भफलत्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

स एवंविध श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषविशिष्टो गुणातीत उच्यते इति सम्बन्ध । कोऽसौ १ य एतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्यगभिव्यक्तानि सन्ति न द्वेष्टि समाधिविपर्ययत्वात्तेषु प्रीतिं नै भजत इत्यर्थ । तथा निवृत्तान्यलब्ध-वृत्तय एवैते भवन्त्यिति न प्रार्थयते इत्यर्थ । कानि तानीत्याह—प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्धचभिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गम्; तथा प्रवृत्तिं रजोगुणस्य

१. IO एतान्	६. IO and BN ¹ विशेषण
२. IO गुणातीतप्राप्ति	७. IO omits प्रीतिं न
३. IO निश्चयार्थ	८. IO omits तथा...इत्यर्थ-
४. BS ¹ and BS ² इत्येव	९. BN ¹ प्रार्थयन्ते
५. IO and BN ¹ स [स्वप्नः]	१०. BN ¹ omits तथा
BS ² स्वप्न.	११. IO omits प्रवृत्तिं...तथा

तथाविधं क्रियात्मकं लिङ्गम् ; तथा मोहं तमोगुणैस्व. तादृशमेवाज्ञानात्मकं लिङ्गम्—इत्येतेषु सत्त्वादिगुणवृद्धिचिह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु निवृत्तिहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वात् यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि नाग्नियते^१ स गुणातीत उच्यते—इत्येतन्मुख्यं गुणातीतसत्तालिङ्गम् । एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तं वक्ष्यमाणं च द्वितीये स्थिरप्रज्ञत्वलक्षणकथनप्रसङ्गेन प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम् । ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ सन्तौ रजस्तमोविद्वृद्धिलिङ्गभूतौ अप्रकाशत्वात् द्वेष्यौ भवतां नाम योगिनः ; प्रकाशास्तु सत्त्वविद्वृद्धिलिङ्गभूतः प्रवृत्तः सन् कस्य द्वेष्यो^२ भवेत् ? येनोक्तप्रकाशं प्रवृत्तिं यो न द्वेष्टि सं गुणातीत इति । अत्रोच्यते—इहाभ्यासयोगिनो रजस्तमोलिङ्गवत्सत्त्वलिङ्गमपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेध्यत्वात् द्वेष्यं भवति ; तथा च पातजले चितिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगुणात्मिका चेयम्, अतो विवेकविपरीतं ख्यातिः इति । अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धीत्युक्तम् । कर्मयोगिनस्तु गुणातीतैर्दशाधिरूढस्य^३ विशेषोऽयमुक्तः, तत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं द्वेष्टि । न च तस्य निवृत्तिरभिकाङ्क्षति । तथा हि सति द्वेषरागानुपह्नात् गुणातीतता न घटते । तेन विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदैः^४ प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा हेयतयोपादेयतया वा यस्य द्वेषरागौ

१. BN¹ omits तमोगुणस्य

IO omits गुणस्य only

२. BN¹ नाग्नियते

३. IO omits प्रवृत्तौ...लिङ्गभूतः

४. BN¹ and BS¹ omit this word.

५. IO द्वेषः

६. All except IO उक्तं प्रकाशं

७. BN¹ प्रवृत्तं८. BS¹ and BS² येन

९. IO विपरीतविवेकख्यातिः

१०. IO दशाधिवृत्तस्य

११. BS¹ omits वि

१२. IO निवृत्तिं

१३. BS¹ संविदाः

नोद्भावयत स गुणातीत उच्यते । तदेतत् गुणातीतं लिङ्गमित्यर्थ । तस्य लिङ्गान्तरमाह—“उदासीनवदसीन ” इत्यादि । यो गुणै प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वा न विचाल्यते, स्वरूपान्न प्रच्यवते, स गुणातीत इति सम्बन्ध । कुतो न विचाल्यते इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—“उदासीनवदासीन ” इति । य परस्य सुख दुःख वा प्रवर्तमानं तेनामिश्रीभूतचित्तत्वात्त्वस्थौ^१ निर्विकारस्तदस्य एव पश्यति, स उदासीन इत्युच्यते । तेन तुल्य स एव प्रकाशादिप्रवृत्तिनिवृत्त्यो परकीययोरिव निर्विकार एवासीन स्वरूपविश्रान्त । अत एव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवन्तीति एतावतिज्ञो बोद्धा संस्तिष्ठति, स्वस्तिं भजते । अत एव नेहते, न स्वरूपाच्चलति स गुणातीत उच्यते । तदस्य लिङ्गमित्यर्थ । एतेन कैरिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यत्रोत्तरमुक्तम्, किमाचार इति । अत्रोत्तरमाह—सम-सुखदुःख[दुःखसुख] इत्यादि । सुखदुःखस्वप्न इति सैत्त्वरजस्तमोवृत्तय उक्ता । समा अविशेषेण निरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्ते यस्य स तथोक्त , न सुखे प्रीयते, न दुःख द्वेषि, न स्वप्ने मुह्यति—इत्येवविधस्तस्य समाचारस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोरिति । एतदन्तमनयैव दिशौ किमाचार इत्यस्योत्तरमेतत् । कथं चैतान् गुणानतिवर्तते

१. IO and BN¹ गुणातीत
२. BS^१ प्रच्याव्यते
३. IO इति स्वरूप कुतो
BN¹ reads in the same
way but omits इति
४. IO omits हेतु . इति
५. BN¹ यस्य
६. IO स्वस्थे तस्यास्य एव
७. BN¹ एव
८. IO समदुःखस्वप्ना इति सत्त्व

९. BS^१ दुःखसुख
१०. BS^१ रजस्तत्त्वतमोवृत्तय
११. IO adds
यस्य त तथाविधं यत सत्त्व
क्लेशेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो
भुवनेभ्य क्षेत्रज्ञाना पुन कर्मभूमौ निप
तनमवश्यमेव स्थितम् । यदुक्तम् “आ
महा भुवनालोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ”
इति । समदुःखस्वप्न
१२. IO इत्यत्रोत्तर

इत्यत्रोत्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषामारम्भाणां यज्ञतपोदानादिक्रियाविषयाणा-
मुद्यमानां निरतिशयनिजानन्दनिर्भरनिर्भयैस्वात्मोपासाप्रवणत्वात् फलस्य स्वर्गादि-
भोगप्राप्तिलक्षणस्य त्यागी निरभिसन्धानत्वाद्ब्रजयिता, ज्ञाननिष्ठत्वेन फलभिसन्धि-
शून्यैतया शास्त्रोक्तस्वकर्मानुष्ठानलक्षणो विधि गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुरित्यर्थः * ॥

परं विधिमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

यश्च यथोक्तस्वरूपं मामव्यभिचारेण मद्यतिरिक्तविषयान्तरालम्ब्यमि-
चाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण समाधिना सेवते आर्तत्वादि-
ज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते, स परा काष्ठा प्राप्त सन् एतान् यथो-
क्तान् गुणानतीत्य अतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यथोक्तस्वरूपं नश्येव
संपद्यते इति, ईदानीमेवोपायान्तरदुस्तराद्वैतमोहमहासागरादुत्तीर्णो भवती-
त्यर्थः । यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञार्ताद्वयचिन्मात्रस्वरूपपराङ्मूर्तेः मयि

१. BN¹ omits निर्भरनिर्भव

IO reads निर्भरनिर्भव

२. IO and BN¹ त्यागो

BS¹ त्यागे

३. IO and BN¹ शून्या

४. All except IO हेतु पर

५. IO सन्निय यथोक्तस्वरूपं ब्रह्मैव

६. BS¹ adds तत्

७. BS¹ दुस्तरान् द्वैत

८. IO शतान्वय

BS¹ and BS² शताद्वय

परमात्मनि सुविश्रान्तसविदो योगिनोऽनतरूप किञ्चिद्व्यतिरिक्त पदार्थान्तर-
मवशिष्यते । यस्माद्यथाप्रतिपादित तात्त्विक मत्तन्मूपमेवाचिन्त्यमन्मायामहिम्नै
वेदन्त्या परामृष्यमाण यथाप्रैट्टत्याख्यभास्वरूपतामापत्स्यते, तथैव सौत्त्विका
सद्धर्मा अमी^१ परामृष्यमाण सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो भवन्ति । तथा च
प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रकाशानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूप सव्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्त्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्न सत्त्व-
गुणव्यपदेश लभते । एव^२ स्वरूपानुभरमात्रलक्षणनित्यात्मापि सद्धर्म सव्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेश लभते । तथा देशकालाद्यन-
वच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थिति सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमा-
त्मकतमोगुणव्यपदेश लभते । एव परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्र्यापारो माया
शक्ति प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुत्तिखन्ती
सर्वदेहिनी मोहयति । सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया विद्योऽशक्त्या
तिरसृष्टता भवति, तदा पारमार्थिक ब्रह्मैक^३ तत्त्वमवशिष्यते । तत्र^४ उक्त यो
भक्तियोगेन मां सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥

१ BN and BS^१ स्वविधा

२ IO प्रकृताख्या

३ IO तारिबका

४ BS and BS^१ अपरा

५ IO omits नाम

६ BN अव्यति

७ IO omits प्रकाशदान परिमित

८ IO adds तथा तथा

९ BN^१ गुणान्माधिभाव

१० IO माय शक्त्या

११ IO ब्रह्मैकत्वमव

१२ IO तत उक्त भक्तियोगेन सेवेत

सा[मां] स ब्रह्म

BN^१ तत उक्तेन भक्ति

अत्र हेतुमाह—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वत्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभि-
चारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यत क्षेत्रज्ञश्रेयादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव
यदप्युक्तम्, तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्त्वस्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रति-
ष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा ? अमृतस्याव्ययस्य च । न व्यय अप-
क्षयलक्षणो विकार, तेन रहितस्य ; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य ; न केवल
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्तकाशालमनोऽहंप्रतिष्ठानपेक्षित-
व्यतिरिक्तकारण सहज आनन्द ऐकान्तिक सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्त
भवति ? प्रकाशानन्दाक्षमत्वन्वपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिरक्षणेनैवैकेनोपायेन
प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैस्सुसीसताग्रमल्लिनै सत्त्वादिभी रूपकै-

दीर्गान्ध्यं भजते जनो व्यवहरन् ससारदीर्घापणे ।

१ IO omits हेतु

४ IO करणः

२ BN¹ चारतया

५ BN¹ नैरेनोपा

३. IO सन् प्रति

BN¹ सन्नप्रतिष्ठं

परमात्मनि सुविश्रान्तसंविदो योगिनोऽनन्तरूप किञ्चिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तर-
मवशिष्यते । यस्माद्यथाप्रतिपादितं तात्त्विकं मत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमन्मायामहिम्नै-
वेदन्त्या परामृष्यमाण यथाप्रकृत्याख्यभावनस्वरूपतामापत्स्यते, तथैव सौत्त्विका-
सद्धर्मा अमी^१ परामृष्यमाणा सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो भवन्ति । तथा च
प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रकाश्यान्पेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूप सञ्चति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्न सत्त्व-
गुणव्यपदेश लभते । एवं^२ स्वरूपानुभवमात्रलक्षणक्रियात्मापि सद्धर्म सञ्चति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेश लभते । तथा देशकालाद्यन-
वच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थिति सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया निपमा-
त्मकतमोगुणव्यपदेश लभते । एव परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्रव्यापारो माया-
शक्ति प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुद्दिखन्ती
सर्वदेहिनी मोहयति । सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया विधौशक्त्या
तिरस्वता भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मवैकं^३ तत्त्वमवशिष्यते । तत्रै उक्तं यो
भक्तियोगेन मा सेवते स ब्रह्मभूयाद्य कल्पते इति ॥

१. BN¹ and BS² स्वविधा

२. IO प्रकृताख्या

३. IO तात्त्विका

४. BS¹ and BS² अपरा.

५. IO omits नाम

६. BN¹ अव्यति-

७. IO omits प्रकाश्यान्., परिमित

८. IO adds तथा तथा

९. BN¹ गुणात्माधिभाव

१०. IO मायाशक्त्या

११. IO ब्रह्मवैक्यमव.

१२. IO तत्र उक्त भक्तियोगेन सेवेत
सा[मा] स ब्रह्मBN¹ तत्र उक्तेन भक्ति-

अत्र हेतुमाह—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभि-
चारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यतः क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव
यदप्युक्तम्, तथापि तद्वच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्त्वस्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रति-
ष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा ? अमृतस्याव्ययस्य च । न व्ययः अप-
क्षयलक्षणो विकारः, तेन रहितस्य ; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य ; न केवलं
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्तकाशाल्मनोऽहंप्रतिष्ठानपेक्षित-
व्यतिरिक्तकारणः सहज आनन्द ऐकान्तिकं सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्तं
भवति ? प्रकाशानन्दाक्षरत्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिलक्षणेनैवैकेनोपायेन
प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैरुपुसीसताममलिनैः सत्त्वादिभी रूपकै-

दीर्गान्धं भजते जनो व्यवहरन् संसारदीर्घापणे ।

१. IO omits हेतु

२. BN' चारतया

३. IO सन् प्रति

BN' सन्नप्रतिष्ठे

४. IO करणः

५. BN' नैकेनोपा

सिद्धे^१ चास्य रसे चतुर्दशनाहाध्यायाभिधेयात्मके
नीतास्ते^२ परमार्थतां ददतु वो लक्ष्मीं क्षणादक्षयाम् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥

१. IO सिद्धेऽभ्यासरसे

BN¹ सिद्धे यस्य रसे

BS² सिद्धेशस्य रसे

२. IO महाभाष्याभिधे धातुके

३. BN¹ नीतस्ते

४. BN¹ रामकविरचिते

BS² रामकण्ठविरचिते

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

एवं त्रयोदशाध्याये स्थूलदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मोक्षे परमप्राप्तिहेतुत्वेन प्रतिपादितः । चतुर्दशेन तु सूक्ष्मया दृष्ट्या गुणपरमार्थायाः तस्यास्तदैतिक्रमेण विशेषतो ब्रह्मैवावप्राप्तिरूपदिष्टा । इदानीं भुवनसन्तानभावेन परिणतायास्तत्याः निमोक्षप्रतिपादनक्रमेणापुनरावृत्तिपदप्राप्तिं प्रतिपादयितुं भगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

प्रतिपाद्यमानविशेषणसाधन्यादिश्वत्थवृक्षाभ्यवसायेन नानाभुवनसन्तानरूपः संसारप्रपञ्चो विवक्षितः । तैमश्वत्थमेवंविधमाहुः, परावरद्रष्टारः कथयन्ति । कीदृशम् ? ऊर्ध्वमूलम् ; बहुलप्रपञ्चन्यापि भुवनसन्तानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमिभेदेन संग्रहात् द्विप्रकारत्वे सति भोगभूमिरूपो भाग ऊर्ध्वशब्देनोक्तः भोगस्य फलत्वात्, फलस्य च प्राधान्यात् ; मूलशब्देन चाविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् ; सति हि तस्मिन् भोग-

१. IO परमाप्ति

२. BN' तदैतिक्रमक्रमेण

३. IO ब्रह्मप्राप्ति

BN' ब्रह्ममात्रप्राप्ति

४. IO omits भावेन...वृत्तिपद

५. BS' निर्दिष्टप्रति

६. IO वृक्षान्यवसायेन

७. IO तदद्य

८. IO मूलं बहुप्रप

BN' मूलबहुलप्रप.

९. BN' प्रकारे

१०. BN' शब्दे च

भूम्यात्मना क्षेत्रज्ञान् प्रति प्रकृतिर्विपरिणमति । अन्यच्च कीदृशम् ?^१ तमथ शाखम् ।
 अध शब्देन कर्मभूम्यात्मको भाग उच्यते, तेन पुनरावृत्त्यधिकरणत्वादधो-
 विपर्ययत्वेनोक्ता कर्मभूमय एव शाखा । इत्थमथ शाखा यस्य त तथाविधम् । यत
 सत्सु क्लेशेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्य क्षेत्रज्ञाना पुन कर्मभूमौ
 निपतनमयस्यमेव स्थितम्, यदुक्तम्—“ आ ऋद्धमुचनालोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ”
 इति । अन्यच्च कीदृशम् ? अत्रयम् । अनन्तत्वात् परमेश्वरमायावैभासिताना क्षेत्र-
 ज्ञाना गमागमानिवृत्ते, तान् प्रति तथास्य परिणमत प्रवाहनित्यत्वेनाविद्यमान-
 व्ययत्वम् । अन्यच्च कीदृशम् ? यस्य छन्दासि वेदा, पर्णानि पत्राणि । किमुक्त
 भवति ? वेदसमुद्भवत्वात्तानि तानि कर्माणि छन्द शब्देभोक्तानि, तान्येव तादृक्-
 परिणामावधिभूतत्वात् पर्णत्वेनास्याध्यवसितानि । तैमेवविधमेन हेतुप्रभवत्रयी
 नियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मक भुवनसन्तानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या-
 दधत्थत्य यो वेद, वेद्यत्वेन वेदकात्^{१२} स्वरूपाद्द्वयतिरिक्त जानाति, स वेदार्थवित्,
 न तु यस्तस्मिन् ममत्वादिग्रहेण निर्गते इत्यर्थ ॥

१ IO क्षेत्रज्ञानां

२ IO अतथ तमथ

३. BN' omits कीदृशं

४ IO ते पुन

५. All except BN' आवृत्त्याधि

६ BS' and BS' विपर्ययत्वेनोक्त
BN' विपर्ययेनोक्त

७. IO omits एव

८ IO शाख

९. IO omits यस्य अर्जुनेति

१० IO and BN' मायावसिताना

११ BN तदेवविधं

१२ BS' and BS' वेदकात्-

१३ BS' adds माला

ननु किमयमश्वत्थ ऊर्ध्वमूल एव, अध शारा एव च स्यात्, उत रूपान्तर
मर्त्यस्तीत्याशङ्काया तत्प्रतिपादनार्थमाह—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रमालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

यस्य चाश्वत्थस्योत्तेन क्रमेणाध शाखा प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृता , कुत ?
चशब्दो हेतौ । यस्मादधो मर्त्यलोकशब्देनोक्ताया कर्मभूमौ मूलान्यनुसन्ततानि
क्लेशा एव प्रसृता इत्यर्थ , कर्माण्यपि हि क्लेशमूलानि , अत एव तादृशि मूलानि
कर्मानुबन्धीनि कर्माणि शुभाशुभा क्रिया अनुबन्ध गमयितु शील येषा तानि
तथोक्तानि । भोगभूमिषु हि भोगत्वेन क्लेशा एव यथा विजृम्भन्ते, ततश्च कर्म
प्रभवा एव भोगभूमय ऊर्ध्वप्रसृतशार्ङ्गत्वेनाध्यवसिता , तथा उभयरूपा अप्यस्य शाखा
कीदृशा इत्याह— गुणप्रवृद्धा इति । गुणै सत्त्वादिभि सुखाद्यात्मना परिणमद्भि
प्रवृद्धा उपचय प्राप्ता । येषां हि प्रसरस्तासा स सर्वो गुणानुबिद्भ एव भोगात्मना
कर्मात्मना वा विजृम्भते तेन यथा रसेन शाखा वृक्षस्य प्रवर्धन्ते, एव गुणै
कर्मभूमय फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते , तदात्मका एव ता इत्यर्थ । तथा विषय
प्रमाला , विषया शब्दादयो बुद्धिप्रधानासु भूमिषु अध्यवस्थिता प्रवालस्थानीया

१. IO मध्यस्थास्तीति

२. IO सन्तानि

३. IO भूमिषु भोगभोगत्वेन

४. BN शारात्वेन

५. IO and BN यावन्ति प्र

BS* यावाद्भि प्र

६. BN सर्व

७. BN विजृम्भन्ते

८. BN विषयस्य प्रवा

९. IO अध्यवसिता

पल्लवतुल्या यासां उपरितनीप्वधन्तनीषु सर्वास्वेव हि मृमिषु शुभाशुमविपयत्येन
परिणता गुणा एव पर्यायेण गमागमहेतुत्वमापाद्यमाना क्षेत्रज्ञान्निवधन्तीति
तात्पर्यम् ॥

तदेवंविधस्योक्तस्य भवस्य वक्ष्यमाणजानाभावादाह—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिन च संप्रतिष्ठा ।

अस्य यथैप्रतिपादितस्याश्वत्थस्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो
नोपलभ्यते, तत्त्वतो नैव प्रतिपाद्यते, अन्यथैव ह्ययमचिन्त्येधरमायामात्र-
निगन्धनतया तत्त्वनि साररूपत्वेन स्थितो ज्ञानशून्यत्वाच्चान्यथैव परमार्थसत्त्वे-
नावभासमानो ममकारग्रहेण प्राणिनो निगन्धाति, यथास्य स्वरूपं नोपलभ्यते, न
च संप्रतिष्ठा, अभ्यन्तरालवतिनी सम्यक् स्थित्यवस्थापि न लभ्यते । यतो यतो
येन येन रूपेणास्य स्थिति तत्सर्वं परिणामित्वादस्तिरम् ॥

अत एवंविधस्यास्य स्वभावाप्रकाशस्य व्यवधायकस्य छेदोपायमाह—

अश्वत्थमेनं सुनिरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण शितेन छिच्चा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यमिन् गतो न निर्वर्तेत भूयः ।

१ IO and BN omit this word.

२ IO and BN¹ omit this word

३ BN¹ omits यथा

४. BN¹ प्रतिपाद्यते

५ IO शून्यतयैव पर

६. IO omits मम... रूपं नो

७ BN¹ तथास्य

८. IO आद्यन्तराल

BN¹ अभ्यन्तराल

९. All except BN¹ omit यतः

१०. IO स्वभावप्रका-

एनं यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षेत्रज्ञानां क्षेत्रनिमित्तकर्मानुरूपपरिपाकानु-
भवाधिकरणभूतभुवनसंस्तानात्मकमध्वत्थम्, तत्साधन्यादिध्वत्थेन निरूपितम्; अत एव
सुविरुद्धमूलं सुष्ठु दाढर्येन विविधं कृत्वा ह्येदानीं प्ररोहंप्राप्तानि क्षेत्राणि एव
मूलानि यथैव तं तादृशम्; असङ्गशब्देण र्गमताग्रहरूपगाढाश्लेषत्यागात्मना विवेक-
पापाणकयणवशाच्छिद्यतेन तीक्ष्णेन कुटारेण छित्वा मूलतो द्विधा कृत्वा ततो-
ऽनन्तरं पुनःपुनः प्रतिपादितस्वरूपं पदेन निरुत्तरं धाम मार्गमन्नेपणीयम् । कीदृशम् ?
यस्मिन् प्राप्ते योगी भूयो न निवर्तते^१ पुनः संसारवर्त्मनि नाविर्भवति^२, अह-
त्रिमस्रभावविश्रान्तिरक्षणं मोक्षमवामुयात् । यस्मादेतस्मिन्नेव परप्रकाशावर्णहेतो
महति विभे यथोक्तेन रूपेण^३ निवृत्ते^४ सति योगी,

तमेन चाद्यं पुरुषं प्रपद्येद्यैतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

यदेतदुक्तैर्व्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात् स एव परमः पुरुषैः परम-
कारणं परमात्मा; ततः तस्मिन् पदे प्राप्ते परंपुरुषं प्रपद्येत्^५ तत्समापन्नो भवेद्योगी-

१. IO एवं	१०. BN ¹ omits पदे
२. IO क्षेत्रज्ञानं क्षेत्रनिमित्तकर्मानु-	११. BN ¹ निवर्तते
३. BS ¹ and BS ² सत्तात्मकं	१२. IO नाविर्भवति
४. BN ¹ एवं instead of अत एव
IO अत एव सुविरुद्धमूलं
दाढर्येन	१३. IO स्वरूपेण
५. IO रूपाणि	१४. BN ¹ निवृत्ते
६. IO क्षेत्रात् एव	१५. BN ¹ प्रपद्ये यतः
७. IO यस्यैतादृशं	१६. IO उक्तस्य
८. IO समतान्तग्रह रूपगाढश्लेषत्याग	१७. BS ¹ omits पुरुषः
९. BS ² adds कृत्वा	१८. IO omits परमात्मा...सर्वकारण
	१९. BS ¹ पदे
	२०. All except BN ¹ प्रपद्ये

त्यर्थ । क त पर पुरुष प्रैपद्येत, यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभूतात् पुराणी
 प्रैवहमानत्वाच्चिरन्तनी प्रवृत्ति यथाप्रतिपादितजगत्सीडनरुनिर्माणात्मिका क्रिया
 प्रसृता, इत्थमवभासमानत्वात् प्रकरणेण मृता गता व्यापिनी सवृत्तेत्यर्थ । किमुक्तं
 भवति ? यदैव परपदप्राप्तिलक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरूपजायते, तदैव तदि-
 च्छामात्रैकारणत्व जगद्वैचित्र्याभासस्य योगिन प्रतिपद्यन्ते ॥

अत एव—

निर्माणमोहा जितसङ्गदोषा अघ्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विभक्ताः सुखदुःखमञ्जैः गच्छन्त्यमृदाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

तदव्यय नित्यत्वादपक्षयादिरहितं पद स्वाभाविकत्वलक्षण स्थानम् अमृदा
 प्रैत्युदितविद्याशक्तित्वात् प्रवृद्धा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, तादात्म्य लभन्त इत्यर्थ ।
 कीदृशा सन्त ? निर्माणमोहा अनात्मादिपवात्मादिप्रत्ययलक्षणोभिमानमयान्मोहा-
 लिप्कान्ता , यतो जितसङ्गदोषा , सङ्गो आसक्ति अनात्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन
 गाढनिमग्नचित्तत्वम् , स एव दोष ससारहेतुत्वान्महदैवेद्य नित तिरस्कृतो

१ All except BN प्रपद्ये

२ IO भूता

३ IO and BN' प्रवाह

४. BN' omits प्र

५ BN' यदैव परप्राप्ति

६ IO तदेतदिच्छा

७ BN प्रतिपद्येत

IO प्रतिपद्यते न तु

८ IO अघ्यात्मनिष्ठा

BS' अघ्यात्मविद्या

९. BN विमुक्ता

१० IO अपक्षयदोषादिरहितं

BN' अपक्षयादिदोषरहित

११ BN' श्रोत्रादित

१२ IO अनात्मादिप्रत्य

१३. IO क्षणादिमयात्

BN' क्षणोऽभिमान

१४. BS' and BS' सङ्ग

१५ IO and BN' अगम्य

येस्ते तथाविधा । कैथंमूतैः स जेय इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अध्यात्म-
नित्या इति । अध्यात्ममात्मनि पारमार्थिके स्वस्वभावे नित्याः सदा तदेक-
निष्ठा इत्यर्थः । कथमध्यात्मनित्यत्वं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणं^१ विनिवृत्तकामा
इति । काम्यन्त इति कामाः, ऐहिकामुष्मिका इष्टा. शब्दादयो भोगा विनि-
वृत्तास्तत्त्वज्ञानाभ्यासात् विच्छिन्नास्ते येषां ते^२ तथाविधाः । कामा हि
र्वाह्यविषयान् प्रति चित्तमारुपर्यन्तोऽध्यात्मनिष्ठता विग्नयन्ति । अतो विनिवृत्तकामा
अध्यात्मनित्या इत्युक्तम् । विनिवृत्तकैमत्वं च^३ कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह—
“द्वन्द्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैः” इति^४ । द्वन्द्वैः क्षुत्तृष्णाशीतोष्णैर्जरामरणा-
दिभिः । तथा एतद्विपरीतैस्त्वृत्तिहादादिभिरनित्यशरीराद्यहङ्कारनिबन्धनैः क्लेशैः सर्वैरेव
सुखदुःखात्मकत्वाद्यभिमानैर्विमुक्ताः परिवर्जिताः ; ते हि तथाविधा निवृत्तकामा
भवन्ति । तदयमत्र क्रमो विवक्षित—ये^५ भगवदनुग्रहाविर्भूतविवेकज्ञानत्वात्
प्रबुद्धयोगिनो हेयोपादेयविवेकक्षमबुद्धयो जायन्ते, ते सुखाद्यात्मकत्वेन संवेद्यत्व-
मापन्नान् सर्वान् प्रकृतान् भावान् हेयत्वेनात्मैतत्त्वं च यथाप्रतिपादितस्वरूपमुपायत्वेन

१. IO omits कथं	११. IO निष्ठा.
२. IO निष्ठा इति
BS' विद्या इति	१२. IO omits विनिवृत्तकामत्वं
३. IO अध्यात्मनि	१३. BN' omits च
४. IO and BN' omit स	१४. IO omits इति द्वन्द्वैः
५. IO निष्ठा.	१५. IO जरामरणशीतोष्णादि
६. IO and BN' add इति	१६. BN' तथा तथा तद्विप-
७. IO एते	१७. BN' अभिधानैः
८. BN' and BS' बाधान्	१८. IO and BN' omit ये
९. IO आकर्षन्ते	१९. BN' आपन्नाः सर्वान् प्राकृतान्
१०. IO निवृत्तकामा.	२०. BS' आत्मत्वं च
	२१. BN' and IO उपादेयत्वेन

निश्चिन्वन्तो द्वन्द्वात्मकै क्लेशैर्विमुच्यन्ते, तेभ्यो निवृत्ताश्च तद्विधधर्मिणि^१
सहजनित्यानन्दमये स्वात्मन्येव नित्यावहिता भवन्ति; ततश्च चाद्येषु भावेषु
प्रतिपादितोपपत्त्या शास्त्रीयकर्मापरित्यागे^२ सति स्पृश्यमानेष्वपि शरज्जलदपटले-
ष्विव सौधवो नि सङ्गा भवन्ति; ततश्च नि सङ्गत्वात् निर्मलं विच्छिन्ना विपर्यय-
प्रत्यया सन्त. परमात्मन्येव परमार्थसत्ये सुप्रतिष्ठाहंप्रतीतय. परमं पदमामुवन्ति ॥

कीदृशं तत् ?

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भ्राम परमं मम ॥ ६ ॥

तत्पद सूर्यादयो न भासयन्ति । तेषां हि प्रकाशं कारणान्तरलब्ध-
जन्मकं चेतनाचेतनभावाभिव्यञ्जकत्वेन प्रकाशकमनन्यप्रकाश्यसंवित्प्रकाशात्मना
परमशब्दप्रतिपादितेन स्वस्वभावेन परमात्मेच्छामात्रेण भासयन् प्रकाशयति;
अतः सूर्यादीनां कैश्च तत्पदं प्रकाश्यं स्यात् ? अथ तदेव^३ मम यथोक्तस्वरूपस्य
परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम स्थानं यत्प्राप्य यत् समापद्य योगिनो न निवर्तन्ते ;
न पुनः संसारभूमिमन्यजीवदवतरन्ति ॥

१. BN' धर्मिणि

२. IO ह्यागेनातिस्पृश्य

३. All except IO वायव.

४. IO निर्मलविच्छिन्न.

५. IO and BS' स्वप्रतिष्ठा

६. BN' कारणालब्ध

७. IO परमात्मनि

८. IO भासयति

BS' notes as an alter-
native reading भावयन्

९. IO कार्यं

१०. IO तदेव

११. BN' स्वस्वरूप

१२. BN' भूमिं नानाजीववत्

ननु स्वेच्छानात्रेण सर्वभौवप्रकाशके अनन्यप्रकाश्यचित्प्रकाशैकत्वभावे पर-
मात्मन्येवैकस्मिन्तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते प्रनिशरीर जैत्वादिधर्मयोगिनो
ऽन्योन्यभिन्ना क ईमे जीवानामयथेच्छमिन्द्रियवर्गं स्वस्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती
रुन्वयन्तीति सशयानान्प्रति जीवविवेकार्थमाह—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपृष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

य एव जीवो नाम पदार्थं प्रकृतिस्थानि शब्दादिभावेन परिणतया
यथोक्तस्वरूपाया प्रकृतौ स्थितानि तदेकैकान्वनत्वात् तदाश्रितानि प्राधान्या-
च्छ्रोत्रादिवुद्धीन्द्रियविकक्षया पञ्चेन्द्रियाणि मनसा प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनभूतेनान्त-
करणेन पठेन सहितानि कर्षति^१, उपादेये स्वविषये युञ्जानो हेयाश्च ततो
निवर्तयताक्षिपति विक्षिर्षति च, स जीवलोके जगति ममैवाश , स च प्रति
पादितस्वरूपस्य परमकारणस्याशो भाग ईव सनातनो नित्यो जीवभूतो मदच्छा-
वशादन्योन्यभिर्देवीजीवरूपता प्राप्त । किमुक्तं भवति ? जीवपरमात्मनोर्नास्ति मनागपि
वास्तवो भेद । एवकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्त्वन्तरीसपर्कसभावना-
भावोऽवधारित । तेन परमार्थत परमकारणौदभिन्नस्यापि प्रतिक्षेत्र विभक्तेन्द्रिय

१ IO सर्वैस्तुत्रास्तुत्रके

२ All except IO शब्दादि

३ All except BS¹ add इव

४ IO परिणतया

५ IO भेदकालम्य

६ IO omits this word

७ IO इयंन्ति

८ IO निक्षिपति

९ BN¹ एव

१० BN¹ omits भिन्न

११. BN¹ असपर्क

१२. BN¹ कारणभिन्न

वैर्गापकर्षत्वादिना नानात्वप्रतीतिरचिन्त्यमन्मायाशक्तिजनिता नास्त्यै वास्तवी , सा हि
 मायाशक्ति तत्त्वज्ञानावसरमिमाञ्चनि सौख्यरूपा सप्रति सर्वभावमेदंविभ्रमो-
 द्भावनेनेत्य व्यामोहयतीति, “दैवी ह्येषा गुणमयो मम माया दुरत्यया”
 इत्यादिना प्रागेव प्रतिपादिताद्भुतस्वरूपा, तत्तश्चार्काशस्य नित्यनिर्मल-
 निर्विभागाणन्तमहिम्नोऽपि घटाद्यवच्छेदकवस्तुवशाद्यथाशवत्त्वपरिकल्पना, तथा
 परमात्मनोऽपि शरीराद्यवच्छेदकवस्तुवशात् जीवरूपाशवत्त्वपरिकल्पनेयम्, न तु
 तस्योक्तस्वरूपस्य वर्तुतो भागा सम्भवन्ति । योऽपि प्रदीप्तहुताशराशिस्फुल्लिङ्ग
 निचयोपमानप्रतिपादनव्यवहार परमात्मजीवात्मनोरागमेषु^१ श्रूयते, सोऽप्यौप-
 चारिक एवै, न वास्तव , यतो ब्रह्मविद् एकमेव तत्त्व परमार्थसद्ब्रह्मसर्ज्ञेयानेकमिव
 चकारस्तीत्याचक्षते, तथा च कैश्चिदीश्वरोऽव्याकृतप्राणविरोद्भूतेन्द्रियोर्मिभि य
 प्रनृत्यन्निवाभाति तस्मै ब्रह्मैवधये नम इत्याह ॥

१ IO वर्गकर्षत्वादिना	१० IO जीवरूपस्य शवत्त्व परिकल्प
नीयम्
२ BN ¹ अस्य न वास्तवी
IO omits अस्य	११ IO वस्तुनो
३ IO निर्माणस्वरूप	१२ IO and BN आगमे
४ BN ¹ omits मेद	१३ BN ¹ एक एव
५ BN ¹ omits मम माया दुरत्यया	१४ IO संज्ञायामनेके वा
BN ¹ संज्ञायामनेकमिव
६ IO हतश्च प्रकृतस्य	१५ IO कश्चिद्योगीश्वर
७ BN ¹ निर्मलविभाग	१६ IO omits रा
८ IO महिम्नो हि	१७ IO मङ्गलधये
९ IO omits शवच्छे शरीर	

ननु ततस्ततः शरीरौदुपात्तशुभाशुभकर्मणोपचितवासैनाधिवासित एव जीवः शरीरान्तरं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्तनमनुभवन् कथं न वस्तुतो-
ऽन्यो भिन्नो भवेदिति भेदभ्रान्तिमपाकर्तुमाह—

शरीरं यद्वामोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

एवं मदंशत्वाद्गस्तुतो^१ मदभिन्नो जीवपदार्थो यच्छरीरमयामोति केन-
चिन्नवेन शरीरेण सम्बध्यमानत्वात् जातव्यपदेशं लभते इत्यर्थः^२; तथा यच्चाप्यु-
त्क्रामति तत्कर्मविषौकप्रक्षये केनचिच्छरीरेण वियुज्यमानत्वात् उत्क्रामन् तद्व्यप-
देशं लभते । तदयमीश्वर स्वतन्त्रस्वरूपमात्रप्रतिष्ठः परमात्मैव सन् एतानि सूक्ष्म-
रूपाणीन्द्रियाणि गृहीत्वाधिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति, देहात् देहान्तरगन्तव्यव्यप-
देशभाग् भवति ; न पुनर्नित्यनिर्विभागव्यापकचिन्मात्रैकस्वरूपस्यास्य देहादेर्ही-
न्तरगमनलक्षणे संयानं जन्ममरणशब्दवाच्यं वस्तुतः संभवति । इदमत्र
तात्पर्यम्—पारमार्थिकस्वरूपप्रत्यवमर्शाभावमात्रात् लब्धजन्मनो निजमायाशक्त्यु-
द्भावितावच्छेदविविधशरीरसम्बन्धाज्जीवनात्त्वमिवाद्यभासयत्ययमीश्वरः । तेन यथा

१. IO शरीरोपात्त

२. IO omits वासनाधि

३. IO परस्वरापरिवर्तमानत्वात् कथं

४. IO and BN¹ यथापि

५. IO वस्तुनो

६. IO¹ omits संबध्य...शरीरेण

७. BN¹ परिपाक

८. IO adds युज्यमानत्वात्

९. IO omits एक

१०. IO and BN¹ देशदेशान्तर

११. IO उद्भावितावच्छेदहेतुविविध

BN¹ उद्भावितात्तदवच्छेद

घटकुसूलगृहाद्यवच्छेदकवस्तुसम्बन्धादेकमेव निर्विभागमाकाश घटाकाश कुसूला
काशमित्यादिभेदव्यपदेशमतत्त्वविद प्रतिपद्यन्ते, तथैवायमीश्वर स्वरूपप्रतिष्ठ
एव सन् नानाकार्यकारणैसम्बन्धात् नानात्वमिव प्रनिपद्यते^१ । तत्सम्यन्धेऽपि
सति यथैव विशुद्धसविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठ एव तैथोपमानेन प्रकटयति, कुत
श्चिदाशयात् कमलाकरादेर्यथास्पर्शमात्रस्वभावो वायुर्गन्धान् कैमलजुवल्यादि
मक्त्रन्दासोदान् सूक्ष्मरूपान् स्वीकृत्य कुसुंदाकरादिकमाशयान्तर सयाति,
तथैवायमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहादेहान्तर चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठ एव सर्वातीव ।
किमनेनोक्तं भवति? यथा तत्तदाशयगतगन्धैपरमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणैः
स्वरूपादप्रच्यवमानो गन्धवत्ता नावपद्यते पवन, अथ च^२ तत्सम्बन्धात् कमल
सुरभि वुमुदमकरन्दसुँगन्धिरिति भिन्नव्यपदेशभागभवति, तथायमाला निरावर
णान्तनिर्विभागचिदेकस्वभावोऽपि मायोद्भाकितदेहादिपदार्थसम्बन्धात् नानान्यप
देश भवते, न तु वस्तुतोऽस्य भेद । सभवति चायमुपमानोपमेयभावो विवक्षित ॥

१ IO omits घटाकाशम्

२ IO एवमर्वाकार्य

३ BN करण

४ IO प्रतिपद्यते

५ IO and BN यथोप

६ BN सन्दमात्र

७ IO on its कमल

८ IO कुमुदादिकमाश

BS and BS' कुमुदादिकरादि

९ IO संयात्देव

१० BN तत्तदाकाशगत

११ IO omits गन्ध

१२ BN गुणान्

१३ BN omits च

१४ BN सुरभिरिति

यत्स्वन्तरसम्बन्धेऽपि स्वरूपाप्रच्युतिरस्येति ज्ञान्वापुर्गेगच्छन्विविक्तमि-
व्यजकान्मगरणधर्ममोगिशरीरादिसम्बन्धेऽपि कश्चिन्मन्वत्प्राणनिष्ठोऽन्या-
लन प्रतिपद्य इदानीं तदन्तरालवर्तिभोगीच्छन्विविक्तमिन्वत्प्रकृतशामर्भ्योऽप्यस्य,
तां प्रतिपादयित्वाह—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च स्मनं प्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनथायं विषयानुपसेवने ॥ ९ ॥

“क्षेत्रज्ञं चासि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्यादिना प्रदर्शितव्याये-
नापमेक एवाभा नानाक्षेत्रज्ञविनिर्जन्मिष्येऽधिष्ठातृमात्रेण नानालग्निय प्रतिपत्तमानो
विषयान् शब्दादीन् सुप्तादिहेतुनुसारेणै; तर्न उपच्छृत्नगौकन्वभावापनि-
चाग्देक एव सन् भजते; भोक्त्व्यावन्त्यायामसि तैरनाहृतवत्स्य एवाभाविन्वर्थ ॥

निष्ठन्तमुत्क्रामन्तं वा भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

निमृश नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

निष्ठन्तं स्वरूपदेशत्वात् कस्मिंश्चिच्छरीरे तेन तेन ज्ञान्वादिना व्यप-
देशेनावच्छिन्नया निवृत्तिमनुभवन्तम्, तथा उत्क्रामन्तं तस्मात्तादृशान् शरीराच्छरी-

१. IO बालव

२. BN' प्रतिष्ठिता

३. IO and BN' माण

४. BN' संबन्धे

५. IO विनिर्जन्मवशाधि

६. IO and BN' ततोऽनुपगतम्

७. IO उत्क्रामन्तं स्थितां बसि भुञ्जते

८. BN' अविच्छिन्नतया

रान्तराश्रयैणायोद्गच्छन्तम्, जन्ममरणयोगिव्यपदेशं भजन्तमित्यर्थः ; तथा तदन्तराले
 गुणान्वितं सत्त्वादिगुणसंयुक्तं शब्दादिविपर्ययं सुखाद्यालकं भोगमुपभुञ्जानं
 वेदकत्वमात्रेण तद्भोक्तृत्वव्यपदेशंभाजमिति जन्ममरणस्थित्यनस्यास्वप्येकस्मिन्नेव
 स्वाभाविके सर्वक्षेत्राधिष्ठातरि स्वरूपे प्रागुक्तेन रूपेण धर्तमानं विमृदा मायाशक्ति-
 महिम्ना मनागपि स्वरूपप्रत्यवमर्शानुन्मेषलक्षणेन विशेषेण मूढा विचेतसः सम्य-
 ग्ज्ञानरहिता नानुपश्यन्ति, पारमार्थिकेन रूपेण स्थितमपि तथाप्रत्यवमर्शाभावात्
 न साक्षात्कुर्वन्ति । के तर्हि तं पश्यन्तीत्याह—ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानं यथावस्थित-
 वस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते, पश्यन्ति आत्मतया साक्षात्कुर्वन्ति ; न
 ह्यसौ रूपात्मकविपर्ययसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण दृश्यते । तद्दर्शने सम्यग्-
 ज्ञानमेव साधनम्, अतस्तच्चक्षुष्टेन निरूपितम् ॥

किंच—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१. All except BN¹ राश्रयणया

२. BN¹ omits योगि

IO योगित्वव्यपदेशे

३. BN¹ तदनन्तरालगुणान्वितं

४. IO विषय

५. BN¹ देशमात्रभाजं भजन्तमिति

IO देशभाजं भुञ्जन्तं

६. IO धिष्ठानस्वरूपे

७. BN¹ विमृदाः

८. IO omits प्रत्यव वि तथा

९. BN¹ विचेतसा

१०. BN¹ omits ज्ञानं

११. IO विषयरूपसाधन

१२. IO adds सन्

BN¹ adds सा

१३. IO omits सत्

१४. All except BS² यतन्ते

येऽपि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहिताः, तेऽप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण यतमाना नित्याविद्युप्तोत्साहतया यत्नपराः सन्तः आत्मन्यवस्थितं सदा स्वभावत एवापरोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति, यथावत्प्रत्यभिज्ञानन्तीत्यर्थः । अकृतात्मानस्तु यतमाना अप्येनं नै पश्यन्ति । किमुक्तं भवति ? परमेश्वरानुग्रहं विनानुन्मिषितसम्यग्ज्ञानत्वादकृतैः तद्दर्शनायासम्पादित आत्मा अन्तःकरणं यैस्ते तादृशा आसुरसर्गभाजो यतमानो अपि तेन तेन केनचित्प्रकारेणोद्युक्ता अपि न पश्यन्ति, सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य मुख्यस्य तद्दर्शनसाधनस्याभावात् ॥

यथायमेवमद्भुतशक्ति परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्स्वरूपं प्रति-
पादयितुमाह—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदेतदादित्यगतं सूर्यसन्निविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भुवनमभिव्यञ्जक-
तया प्रकाशयति, -यच्चन्द्रमसि सोमे सन्निविष्टमखिलं जगदाप्याययति, यच्चाग्नौ
जातवेदसि स्थितं पाकादिस्वकार्यं निर्वर्तयति, तत् त्रिधा भासमानमपि ममै-
वैकस्य सम्बन्धि एकमेव प्रकारं संविदात्मकं जानीहि । न ह्यसंविदात्मकत्वे

१. IO एनमात्मानं

२. IO omits न

३. IO अकृतं

४. IO माना मुषितेन तेन केनचित्प्रका-
शेन

५. IO चात्माप्रत्यस्य तद्दर्शनं

६. IO आदिस्थान्तर्गतं

कर्मचित्त्वकार्यस्य सपादनपर्यवसायितोपपद्यते । सविच्चैवैकस्य पारमार्थिकस्य
सवेदितुर्ममैवासाधारणो धर्म । ततोऽहमेव सर्वमित्येतत्परम् ॥

अत एवाह—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

गा पृथिवीमाविश्य स्वशक्त्या व्याप्य भूतानि चराचरान् प्राणिन अहमो-
जसा स्वबलेन धारयामि विभिर्मि ; पृथिवीगता धारणशक्तिर्ममैव स्वाभाविकं बल-
मित्यर्थ । तथा रसात्मकोऽमृतमय सोमो भूत्वा चन्द्रात्मतयात्मानमेवाभौस्य
सर्वा औपधी समस्तप्राणिप्राणनहेतुभूता द्रव्यजातीरहमेव पुष्णामि उपचिता
सपादयामि , आप्यायनरूपा ममैव शक्तिरित्यर्थ । तथैव वैश्वानरो जातवेदो भूत्वा
तदात्मक सन्नहमेव प्राणभृता शरीरमाविष्ट प्राणापानाभ्या वैहि सूर्येन्दु-
भावेनावस्थिताभ्या शक्तिभेदाभ्या समायुक्त सहितं भक्ष्यादिभेदैश्चतुर्विधमन्नम् ,

१ All except IO add एतत्

२. IO अवभास्य

३ BN¹ omits एव

४ IO omits यदि भेदाभ्यां

५ BN¹ व्य

६ IO omits सहित

७. BS² भेदश्चतु-

IO भेदाच्चतुर्विधमन्नं कमे-

णाभ्यवहार्यं

अत्रमध्यवहार्यं द्रव्यम्, पचामि परिणामं प्रापयामि । जाठरस्याग्ने. सकलशरीर-
विभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्ताक्षरसपाचिका सर्वभाणिजीवनहेतुर्या शक्ति सा
ममैवैकस्य शक्तिमेत सम्बन्धिनोति सप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेन प्रतिपादितै-
वात्रोपपत्तिः ॥

किं बहुना—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदवि[दकृ]देव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्य कस्यचित्प्राणभूतोऽहमेक परमात्मा हृदि सर्ववस्तुसंवेदनाधि-
करणभूते शरीरैकदेशे संनिविष्ट सर्वार्थसंवेदिचतुतया कृतस्थितिः । अतो मत्त
मत्सकाशादेव नान्यत कुतश्चित्सर्वक्षेत्रजाना स्मृतिर्ज्ञानापोहनलक्षण शक्तिप्रसर ।
किमनेनोक्तं भवति ? इह सर्वक्षेत्रजाना क्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदक
स्वभावाना संवेर्देनशक्ति तत्तत्पर्यार्थभावाभावपरिच्छेदकत्वात् द्विधा प्रवर्तते ।
तथाहि—कदाचित् कस्यचिदपोहनरूपतया प्रसरति । भावकत्वेन च प्रसरः
द्विप्रकारः—ज्ञानात्मकः स्मृत्यात्मिकश्च, यदभूतपूर्वस्य प्रकाशनं तज्ज्ञानम् ; यदनुभूत-
पूर्वस्य प्रत्यवमर्शनं सा स्मृति , उभयर्थापि प्रकाशनभावस्त्वपोहनमिति त्रिप्रकारोऽप्यर्थं

१ IO शक्तिपात

२ IO ध्यायो युक्तन्यायेन

३. All read किञ्च बहुना

४ BN¹ omits न

५ IO स्मृतिज्ञानसंमोहनलक्षणः

BN¹ स्मृतिः ज्ञान-

६ IO संवेदने

७ IO पदाभाव

८. All except BN¹ प्रसरेत्

३. IO omits अपि

क्षेत्रज्ञशक्तिप्रसर सवेदकालकल्पात् परमार्थसंवेदितुरेकस्मान्मत् एव प्रसरन्
 मीयावशान्नानाक्षेत्रज्ञसम्बन्धतथा प्रतीयत इत्यर्थ । यथा चैव प्रसरो मत्
 प्रसरति, तथा सकलजगत्क्रियाप्रपञ्चप्रथमप्रथमकारणभूत परापरतत्त्वरूप शब्द-
 राशिरपि मत् एव, तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसृतेनाप्यहमेवैको वेद्य इत्याह—
 “वेदैश्च सर्वैः ” इत्यादि । वेदो वर्णाश्रमविभागव्यवस्थितविविधक्रियानियामैक
 शब्दराशि, तस्यान्तो निष्ठा वेदान्त, आत्मैव परमेश्वर एतत् तत्त्वमित्यादि ज्ञान-
 व्यवस्थापको वचनप्रपञ्च, तस्योभयरूपस्याप्यहमेवैक कर्तेत्यनेन वेदवेदान्तात्मक
 शब्दस्य स्वत सिद्धत्वं द्वैतवादिव्यवस्थापितेश्वरप्रणीतत्वं च पराकर्तुमभिप्रेतम् । यतो-
 ज्यमत्राशय—ईह अद्वयचित्प्रकाशैकत्वभाव एक पदार्थ परमार्थसन्नित्ययं ताव-
 त्सिद्धान्तो व्यवस्थापित, स चैवविधोऽहं येनाव्यभिचारिणो प्रत्यवमर्शात्मकेन
 धर्मेण तथाविध स्वरूप व्यवस्थापयामि, तत्परं शब्दतत्त्वं तस्यै परमार्थतो
 मत्त्वरूपाभिन्नस्यापि मदिच्छोद्भावितेदन्ताभासमाननानाजगद्भावमेदव्यवस्थापकत्वेन
 विज्ञम्भमाणस्य तद्बदनन्तविकल्पात्मक स्वरूपमपर शब्दतत्त्वम्, तस्य चैवविधस्य
 ज्ञानधर्मस्यैव विकल्पात्मकस्य श्रोत्रप्रासङ्घनिविशेषात्मकनैथावभासित पदार्थ

१. BN' मयाशक्तिवशात् न क्षेत्रतया
सबन्ध-	७. IO एकतत्त्वं
२. BN' adds इति	८. IO इत्यहमद्वय
BN' इहाहमद्वय
३. BN' जगत्प्रक्रिया	९. IO सदित्यय
४. IO and BN' omit
परापर...शिरपि	१०. All except BN' चारिण्या
५. BN' नियामिक	११. BN' तदस्य
६. BN' अन्ते	१२. BN' omits ज्ञान
	१३. IO तथाविभासित पदार्थ

सङ्केततया मयैव सत्यसङ्कल्पेन परमगुरणा पूर्वेषामपि पूर्वेण परेण पुरूपेण मुख्य-
कार्यज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तरूपवाचकत्वेन प्रतिनियमित तादृगर्थवाचकत्वेन
चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मत्कार्यत्वम्, तदनेनानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्त-
प्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेण नानावाच्यनिष्ठतयावस्थितेनापि
परमार्थतश्चिदात्मरुमतस्वरूपव्यतिरिक्तपदार्थान्तरामावादहमेवैको बोद्धव्य इति
“ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य ” इत्यनेनोक्तम् ॥

तदित्थं स्थिते^१ त्रिप्रकारं प्रमातृव्यवहारो व्यवस्थित । तथा चै र्यस्य भौतिक-
शरीरनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहार, स स्थूल प्रमाता, यस्य च तादृक्-
शरीरवेदकतद्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहार स^२ सूक्ष्म प्रमाता,
द्वावेतौ भेदस्फुरणान्मायीयौ प्रमातारौ, यस्य पुनरक्षोपक्षेत्रव्यापकपरमार्थसैत्य
सामान्यसवित्प्रकाशैकस्वभावपरमात्मनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो भेदप्रतीतिकल्पनामात्र-
संस्पर्शशून्यस्वरूपप्रत्ययमर्शमात्रात्मकव्यवहार स परमार्थसत्य परमपुरुष । तत्स्वरूप-
समापत्तिश्च परा सिद्धि -इति क्रमेण प्रतिपादयन् शास्त्रसिद्धौन्तसग्रहं दर्शयितुमाह-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

१ IO omits पूर्वेषामपि

२ IO परमपुरूपेण

३ IO क्वचे प्रति

४ IO गर्यवाद्कत्वेन

५ IO omits स्थिते

६ IO त्रिकारणप्रोक्तमातृव्यव-

७ IO omits च

८ BN¹ omits यस्य

९ IO omits व्यवहार निबन्धन

१० IO सुसूक्ष्म

११ IO omits प्रमाता .मायीयौ

१२ BN omits सत्य...सामान्य

१३ BN¹ सिद्धसंग्रह

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवममंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

म सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यद्यप्यापातनिकस्यैव श्लोकचतुष्टयमेतद्गद्याख्यातप्रायम्, तथापि विम्पद्यार्थं व्याख्यायते । इह हि लोके परमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितात्क्रीडामात्रपरमार्थे समस्ते जगति द्वावेव पुरुषौ, द्विप्रकारैव भेदनिबन्धनव्यवहारा पुरुषजातिरित्यर्थः । अत एव तावन्योन्यभिन्नतया सर्वप्रमातृसंवेद्यस्वरूपत्वे सति इमाविति प्रत्यक्षनिर्देशविषये-
णेन्द्रैब्देन निर्दिष्टो । कौ तौ द्वाविति तयोः संज्ञामाह—क्षरश्चाक्षर एव च ईति । एतयोर्लक्षणमाह—एकस्तावत् क्षरः प्रतिक्षणविनश्वरजन्मादिविकारयोगिभौतिक-
शरीरनिष्ठाहंकारात्मकत्वात् स्वरूपसञ्चलनशीलः । तथाहि—शरीरगता जन्मादयो विका-
रास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्व्यतिरिक्तस्वर्भावेऽपि तस्मिन्नुपचर्यन्ते ; ततः सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युक्तम् । तथा निर्विकारसंविन्मात्रनिष्ठत्वात् कूर्टैवत्पर्यत-

१. IO पारमार्थसमस्तः.

२. IO omits इदं

३. IO इति तयोः.

BN' इति च तयोः

४. IO omits गिभौतिक ...जन्मादयो

५. BS' गतजन्मादयः

६. IO स्वभावेनापि

७. IO कूर्टवत् सर्वतः

शिखरादिबलिष्पकम्पतया स्थितः कूटस्थः । अत एव क्षरस्वरूपविपरीतत्वादक्षर
इत्युच्यते । अनेन मध्यमा सूक्ष्मा दशा पुरुषस्य प्रतिपादिता । यस्यां ज्ञातृमात्र-
स्वरूपनिष्ठत्वात् क्षरस्वरूपं ज्ञेयशरीरधर्मानुविधायित्वं च नास्ति परस्परभेदेन
व्यवस्थिता नानाक्षेत्रज्ञप्रतीतिश्च न तावदुच्छिन्ना, एवं मायोद्भावितं पुरुष-
जातिद्वैविध्यं प्रतिपाद्य पारमार्थिकं परपुरुषस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—उत्तमः
पुरुष इत्यादि । एताभ्यां क्षराक्षरशब्दप्रतिपादिताभ्यां पुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूप-
मात्रप्रतिष्ठत्वात् विलक्षणः ; अत एवोत्तमः सर्वपुरुषातिशायिधर्मा । अत एव
परमात्मा मायहेतुकागमापायानित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमो निरुत्तरः सत्य
आत्मा चेतनोऽसावित्युक्तः । कोऽसौ ? यो निष्पतीघातत्वच्छन्देच्छापरिस्पन्दत्वा-
दीश्वरः सन्नित्तं चराचरमनन्तभावजातं सन्ततं लोकत्रयं सकलं जीवलोकभाविष्य, तथा
प्रकाशकतया व्याप्य विभर्ति धारयति, इत्थं स्थितिमनुभावयति, सामान्य-
संबन्धिकांक्ष्यमात्रप्रकाशमानतामन्तरेण न कश्चित्पदार्थो न केनचित्पदार्थेनावस्थातु-
मलमिर्त्यसकृदुक्तमेवैतत्प्रकरणे* । लोकत्रयस्य चाव्ययमिति विशेषणं प्रवाहनित्यत्वा-
दक्षयत्वविवक्षया बोद्धव्यम् । अत एव मायीयपुरुषवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—
यस्मादित्यादि । यतो हेतोर्यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षरं स्थूलं पुरुषमतिक्रान्तः, अक्षरस्यं

१. IO and BN' ह्यक्षेय

२. IO पुरुषं जानन्ति । द्वैविध्यप्रति

३. BS' धर्मः

४. IO भावसन्ततं

५. BS' प्रकाशमान

६. IO भिति महदुक्तमेवै.

७. IO and BN' प्रकारेण

८. IO adds इति

९. IO सूक्ष्मं

१०. BN' adds सूक्ष्मस्य

च यथाप्रतिपादितस्वरूपस्य सूक्ष्मस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावादुत्तमः प्रकृष्टस्ततोऽन्वर्थया संज्ञया लोकशास्त्रयोः पुरुषोत्तम इत्यहं प्रतीतः ; एवं च यथोक्तेन प्रकारेण यो योगी मामसंमूढः सन्देहादिमोहैरहितः सन् पुरुषोत्तमतया जानाति आत्मत्वेन प्रत्यक्षमृषति, सविशेषितज्ञेयत्वोत्सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति सेवते, स एको मुख्यया वृत्त्या मद्रक्त इत्यर्थः । सर्वभावसंस्मितोतसां सामान्यसंवि-
त्यकाशसागरसामरस्यानुभवलक्षणं विज्ञानं मद्रक्तेः परं रूपमुक्तम् । यदुक्तं स्तोत्रे^१ केनचित्—

“ चित्तकाशपरामर्शशक्तिमूर्त्यावशिष्यते ।

अप्यद्वयदशोन्मेषे भव्यानां भक्तिरेव ते ॥” इति

यथोक्तज्ञानफलनिर्देशेनाध्यायमुपसंहरन्नाह—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति यथोक्तेन प्रकारेण, गुह्यतमं सर्वरहस्यातिशायि शास्त्रमिदं भवता प्रत्य-
क्षानुभूतफलं मयाभिहितम् ; नातः परं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । अत एवाह—एतद्बुद्ध्या

१ IO and BN¹ omit सूक्ष्मस्य

२. IO अन्वर्थतया

३. IO and BS¹ भेदरहितः

४. BN¹ adds सः

५. BN¹ तत्त्वत्वात्

६. BN¹ सर्वाभावसरितस्तोतसां

७. IO स्वरूपं

८. IO स्तोत्रं

९. IO ज्ञानदल

१०. IO शास्त्रं मया प्रोक्तं त्वानघ

यथावद्वगम्य बुद्धिमान् पुरुषः स्यात् ; अविज्ञाते त्वस्मिन् सत्यामपि बुद्ध्यावबुद्धिमन्त एव प्रमातारः शरीरादिहेयवस्तुनि मग्नचित्तस्वात्पेपां तथैतदेवानुष्ठाय कृतकृत्यः पुरुषः स्यात् ; कृतं निरवशेषितं कृत्यं यथाकरणीयं येन स तथा ; एतद् ज्ञान-प्रतिपादितार्थानुष्ठानव्यतिरेकेण या काचित् क्रियानुष्ठीयते, तया सम्यगनुष्ठित-यापि न कृतैर्यः स्यात्—इति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां च यथोक्तज्ञान-निष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस्वरूपसमाप्तिलक्षणपरसिद्धिसाधनत्वमित्योम् ॥

ऊर्ध्वाधःश्लेशमूलाश्रितफलमद्वीकर्मभूमूरिशाखा-

सन्तानत्र्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयत्रातपत्रौघचित्तम् ।

अश्वत्थं छेतुमेनं भुवनत्रयमयं तत्त्वदृग्भ्यक्तिहेतोः

सन्तोऽध्यायेऽत्रं शस्त्रं तपनत्रिगणिते बोधमुत्तेजयन्तु ॥

इति श्रीमद्भगवानुवाच परमं विरचिने वाक्यार्थान्वयमात्रे

मर्कतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

पञ्चदशोऽध्याय ॥

१. BN^f omits यथाव...बुद्धव

२. BN^f च बुद्धि-

३. BN^f कृतार्थी

४. BN^f सर्वज्ञानं

५. B1

६. BS^f omits श्री...नाथि

७. BN^f रामकवि

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

एवमस्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रोपनिषद्भूतस्य ज्ञानस्य पूर्वम्,

“ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्तेऽनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमर्त्यैयम् ॥ ”

इत्यादिना, तथा—

“ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ”

इत्यादिना सर्गद्वयोपोद्धातेन विषयविषयिविवेचनादि यत्सूचितं तदिदानी-
मध्यायेनानेन वितत्य निर्गतुं भगवानाह—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

१. BS¹ पर्यन्तं

२. BS¹ अध्वयीम्

३. All except BS¹ इत्यादि

४. BS¹ omits तथा

IO omits तथा...इत्यादिना

५. BN¹ omits प्रकृतिं...श्रितः

६. BS¹ reads सर्गद्वयोपोद्धातेन after
सूचितं

IO and BN¹ add च

७. IO भगवानुवाच -

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसैक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलौल्यं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नाभिमानता ।

भैजन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

इह प्रथमाध्यायोपाद्धातप्रदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तर-
भेदपरिकल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्ताः, तथाप्ययुना सूक्ष्मैकनिष्ठताभि-
व्यञ्जकगुणसामग्रीसंपन्नस्योत्तमस्य दैवस्य सर्गस्य परापरभेदेन द्विप्रकारत्वं तावत्
प्रतिपाद्यते । तत्राभयादयो नाभिमानान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवी
संपदं दैवसर्गसम्पत्तिमभि तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्ध-
जन्मनः पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्ताः, तथाप्यभयादयः प्रथमे चत्वारो गुणाः
परां दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति; दानादयस्तु विशेषा जपरामभिजातस्य
भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षित । स तथैव व्याख्यायते । तत्राभयं सर्वतः
कुतश्चिच्चेतनाचेतनरूपात् भावजाताद्यथोक्ताद्वयजानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन
प्रतिपद्यमानाद्द्वयत्वात्मात्रैतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य प्रेप्सितविषयाप्राप्तिविधातादिहेतोः
सौज्वल्यस्याभावः । तच्च परमात्मस्वरूपमापन्नकल्पस्य योगिनो भवति,^{१३} यदुक्तम्—

१. IO स्वामदशान्तिरपोशनम् [पैशुनम्]

BN' ह्यागो सक्तिरपैशुनम्

२. BS' अलोलुल्यं

३. All except BN' नाभिमानिता

४. IO and BN' भवन्ति

५. IO तथापि मोक्षैक

६. All except IO नाभिमानितान्ताः

७. BN' उक्त.

८. IO भूतात्

९. BN' आत्मभेदेन

१०. BS' आत्मप्यति

११. IO सर्वस्यास्य

BN' तत्त्वस्यास्य

१२. IO परमात्मत्वस्य-

१३. BS' and BS' भवन्ति

१४. BS' adds इत्यल्लदेवपादैः

“यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्गुणः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्पस्य नित्यसुक्त्विन. कुतो भयम् ॥” इति ।

तथा तस्य कारणभूता सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वगुणप्रधानत्वात् सत्त्वशब्द-
वाच्यस्य चित्तस्य शुद्धिः भेदमल्पप्रक्षालनाभ्यासात् नैर्मल्यम् । तथा तस्या अपि
कारणभूता ज्ञाने यथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधैव्यवस्थितिः निरुपप्लवा प्रतिष्ठा । तथा
तद्वैतौ योगे शास्त्रचोदितत्वकर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन् समार्थौ व्यवस्थितिः ।
तथैव निर्विप्लवा प्रतिष्ठेत्येते^१ परां दैवीं संपदमभिजातस्य योगिनो धर्माः
संभवन्ति । स ह्यारूढदशां प्राप्तः । अथ दानं स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनम् ; तच्च
द्विप्रकारम्—करुणामात्रहेतुकं दीनार्थार्थिजनविषयत्वेनाविशेषप्रवृत्तिक्रमेकम्, शास्त्र-
चोदितविधिशेषसम्पत्तये विशिष्टैतिकर्तव्यतासंस्कृतं पात्रदेशकालाद्विशेषमपरम् ।
तथा दमः शास्त्रविरुद्धेभ्य अर्थेभ्य इन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां निग्रहः । तथा
यज्ञो वर्णाश्रमकर्मविभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधो विशिष्टदेवतार्यागः ।
तथा स्वाध्यायो यथास्वमध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शास्त्रस्य मन्त्रादेर्वाध्ययनमभ्यासेन
बोधः । तथा तपः तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं क्षुद्रतृष्णादि-
सहिष्णुतया शरीरतपनम् । तथा आर्जवमृजुत्वं प्रकृतिसरैलंब्रह्ममार्गैकालम्बनत्वात्

१. BS' notes as an alternative
reading इममर्थे-

२. BN' बोधो भ्यव
३. IO प्रकृत्या
४. IO इत्येतैः
५. IO दीनार्थार्थिजन

६. IO संभवं

७. IO कर्मविविक्तो BN' क्रमे

८. IO योगः

९. IO मन्त्रादेर्वाध्ययन

१०. IO सरलब्रह्माशङ्कापुरस्वनत्वान्
BN' सरलब्रह्माण्डकालम्बन

समस्तक्रियया रुचितसाध्यक्रियाविशेषसाफल्यैः कारणमकौटिल्यम् । तथा अहिंसा
 शान्तिनिषिद्धाया प्राणिवधादिक्रियाया कामक्रोधलोभहेतुकाया कृतकारितानुगोदि
 तादिनिशेषपरिशुद्धपरिवर्जनम् । तथा सत्यमात्यन्तिकमूतहितसपादनाभिसन्धिपरि-
 शुद्धे यथादृष्टानुमितार्थरुचनम् । अक्रोधो हिंसानिष्यत्तिहेतोर्विधेकह्यारिण कोपाब्ज्यस्य
 चित्तक्षोभस्याभाव । त्याग, दानस्योक्तत्वात्, तैचलियाफलाभिसन्धे परिहार ।
 असक्ति शान्तिविहितसेन्येषु विषयेष्वनिमग्नचित्तत्वम् । अपैशुनम्, पिशुन पर-
 दोषसूचक, तस्य भाव पैशुनम्, तदभावो राजादिप्रियद्वैपात्यसवधाविष्करणा-
 भाव । तथा दया भूतेषु सर्वप्राणिषु क्रेशापतेषु तदुज्जिहीर्षया करुणा । तथा
 अलौल्यं^१ निषिद्धेषु लम्पटत्व लौल्यम्, तदभाव अलौल्यं तेषु प्रवृत्तिरित्यर्थ ।
 विहितेषु प्रवृत्तो निषिद्धेषु निषयेषु प्रवृत्तावपि सत्या रागद्वेषपरहितत्वेन भाव्यम् ।
 तथा मार्दव्यं सृदुषु निरिखलेषु भूतघातेषु स्वात्मरूपेश्वरत्वभावनयातिकोमलान्त-
 करण, तस्य भावो मार्दवम् । तथा हीर्त्यजा अस्मिन् निषेयमाने साधुजनो मा
 विहगर्हैदित्याशङ्कया दुश्चिन्तितदुर्वचनदुश्चेष्टितेषु जैगुप्सेति यावत् । तथा चापल
 चपल सत्कार्येष्वस्तिर, तस्याभावश्चापलम्, तदभावोऽवश्यकरणीयेष्वमर्षैते-

१ IO शुद्धि	७ BN adds लोल
२ IO कोपावेशस्य	८ IO omits लम्पट ..विषयेषु
३ IO and BS ^१ तत, क्रिया	९ IO रागदोष
४ IO परिहार शान्तिशान्तिविहिते
मेष्येऽन्वति सप्तचित्तत्वे	१० IO omits तथा ..मार्दवम्
५ BN ^१ पैशुन्यं	११ BN ^१ जुगुप्सतेति
६ IO तथा भूतेषु सर्वभूतेषु सर्व
प्राणिषु	१२ BN ^१ अप्रमत्तत्वं

त्यर्थ । तेज परानभिभन्नीयत्वकारण स्वाभाविकभोज । तथा क्षमा तेजस्वित्वे
सत्यपि परापराधसहिष्णुता । धृतिरवसादहेतौ सविहितेऽपि स्वपरिस्पन्दाच्यवन-
लक्षण धैर्यम् । तथा तुष्टि सर्वथा सर्वदा विषाददोषानाक्रान्ताचित्तत्वम् । तथा
अद्रोहं प्राणिना हननविषयाया इच्छाया अप्यभाव । तथा नाभिमानिता मानो
देहादिषु अनित्येष्वहकार , तथा परतन्त्रेषु भोगेषु ममकार , स सर्वदा निश्च-
लत्वादतिशयवानभिमान , तदभिभवो^१ नाभिमान , स च मुमुक्षुणामेव सम्भवति ,
ते हि यथोक्ताभिमानमहादोषोच्छेदे^{१०} नित्योद्यता भवन्ति , अत एव च तस्मिन्
सति दानादयो धर्मा दैवसपदमिष्यक्तिहेतव सम्पद्यन्ते इति सर्वेषां सस्वैरकत्वेन
तस्य पर्यन्ते निर्देश कृत । एव मुमुक्षुजनाञ्चभिचारिणीं दैवसर्गमिष्यञ्जिका
परापरा गुणसामग्रीं प्रतिपाद्य इदानीं तथैव द्विप्रकारस्य तद्विपरीतस्यासुरस्य सर्गस्य
तां क्रमेण प्रतिपादयति । दैवसर्गवत्परापरभेदेनासुरोऽपि^{१३} सर्गो द्विप्रकारो
विरक्षित^{११} । तत्र तमोगुणप्रधानो नैरकारिग्योनिपातहेतु^{१२} कर्माधिकृतपुरुषात्मकोऽपत
इत्यस्याग्रे विस्तरेण विशेषणानि वक्ष्यति ॥

१. IO पराभिभव	c BS तभिभाव
२. BN ¹ नीयकारणत्व	९ BS ¹ and BS ² क्कतिमान
३. B ¹ मुपरि	*१० IO and BN ¹ च्छेद
४ IO अद्रोह	११ IO सस्वैरकत्वेन
५ IO and BN ¹ नाभिमानिता	१२ IO अत
६ IO omits स	१३ IO omits अपि
७. BS ¹ and BS ² अतिमान तदभि-
भावो नातिमान	१४ IO विरक्षित
BN ¹ अनभिमान उच्यते तद-
भावो नाभिमान.	१५ IO नरकबहिर्दोषो ग्यो निपातकर्मा
	१६ All except BN ¹ हेतु

संप्रति तु सामान्यगुणोद्देशद्वारेणासुरी संपदं प्रतिपादयितुमाह—

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

एते धर्मा आसुरीं रजस्तम.प्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरीरादि-
संपत्तिमभिमतं स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमावुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति । तत्र दम्भो
दृष्टमात्रपरतया श्रेयसादिरहितचित्तत्वेन नानाविधधर्मक्रियैश्चरणम्^१ । दर्पः स्वगुण-
संभावनया हर्षमोहात्मकः चित्तविकारः अभिमानात्मा ख्यातः । क्रोधो हिंसा-
हेतुर्विकारः । पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रूक्षता । अज्ञानं ज्ञानस्य पैदार्यतत्त्व-
बोधस्याभावः दम्भादिसर्वदोषहेतुभूतत्वात् सर्वेषामन्ते निर्दिष्टः—इत्येते रजस्तमः-
प्रभवा धर्मा आसुरं सर्गं सूचयन्ति ॥

एतयोः सर्गयोः फलं निर्दिष्टुमाह—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

१. IO कर्मणः कर्मावुत्पन्नस्य

२. BN¹ भ्रदारहित

३. IO धर्मकृत

४. IO omits चरणं

५. IO हेतुविकारः

६. IO कर्मैः *anatast* अ^१ स्फुरता

७. IO पदार्थत्वे बोध

BN¹ पदार्थतरेवे बोध-

८. BN¹ भूतहेतुत्वात्

९. IO सर्वेषां सर्वे निर्दिष्टाः

१०. IO प्रभवधर्माः ;

एषा यथानिर्दिष्टा दैवी संपद् दैवसर्गनिर्वृतिः^१ विमोक्षाय संसारदुर्गाप-
क्रान्तये ; न हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभौम्बिमोक्षमनवाप्य ततो निवर्तत इत्यर्थः ।
आसुरी पुनस्तद्विपरीता बन्धलक्षणैतद्विपरीतफलैव । ततश्च त्वं दुस्तरात्संसारदुर्गात्
कथमहमेवंविधो मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं शोकं मा कार्षीः, यतो यथोक्त-
लक्षणसंवादादैवी^२ संपदमभिजातोऽसि ॥

अथ द्विविधत्वमेव सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रति नियमितुमाह—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽसिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ द्वावेव, न तृतीयः, भूतानां कर्मभूमि-
जन्मनां पुरुषाणां सर्गौ प्रादुर्भावौ । कौ तौ? दैव आसुर एव च । तत्र
सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्दैवसम्बन्धिसर्गसदृश उपचाराद्दैवशब्देनोक्तः एकः । तथा रजो-
गुणप्रधानत्वात् आसुरसम्बन्धिसर्गसदृशः तथैवोपचारात् द्वितीयः ; तयोर्मध्याद्दैवः
परापरगुणप्रतिपादनक्रमेण वितत्य प्रतिपादितः । आसुरस्तु सामान्यतः प्रति-
पादितः । तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ॥

१. BN^१ निवृत्तिः

२. IO भारिहिमोक्ष

३. IO लक्षण

४. IO omits त्वं

५. IO जनित

६. BN^१ दैवीसंपदति

७. IO प्रादुर्भूतौ

८. IO दैव

९. IO omits उपचारा...तथैव

१०. IO and BS^१ पादनमात्रेणोद्दि-

ष्टतो विस्तरेण प्रतिपादितः ।

BN^१ प्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टे न

न विस्तरेण शृणुप्रतिपादक-

क्रमेण वितत्य

तत्रैपरस्य तावदासुरस्य सर्गस्य स्वरूपमाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते^१ जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभृतमर्कित्कमहेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९ ॥

आसुरा उद्विक्ततमसो जनाः प्रवृत्तिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रचोदितं कर्म न विदुः न जानते; न च निवृत्तिं^२ संसारनिवर्तनहेतुभूतं ज्ञानादिसंस्कृतं कर्म ते स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यन्ते इत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानि तेषां न संभवन्तीत्याह—न शौचमिति । शौचं^३ शास्त्रनियमितेतिर्नैर्नैर्व्यतारसंपाद्यं शुचित्वं कायचित्तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति । नापि चाचारः, शास्त्रनियमितं वाङ्मनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणम् । न च सत्यमुक्त-
लक्षणं यथादृष्टानुमूलार्थकथनम्, सर्वत्र यथेष्टचेष्टै^४ एवेत्यर्थः । कुत एवम्! यतः

१. IO and BN¹ तत्र परस्य

२. IO and BN¹ च

३. IO अहिताः. This is an alternative reading in BN¹.

४. IO adds द्वात्र...ज्ञाना

५. IO omits निवृत्तिं

६. IO omits शौचं

७. IO कारणता

८. IO द्वात्रादिवाह-

९. IO कर्मादिभिः

१०. IO यथेष्टं चेष्टन्त एव

ते इदं जगज्जीवलोकं शास्त्रोद्यमर्यादया वर्तमानमसत्यमवस्तुभूतमाहुः, अतश्च तत्सिद्धैर्घर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादा या स्थापिता मुग्धप्रतारणेति ते कथयन्तीत्यर्थः^१; अत एवाप्रतिष्ठं त एतदाहुः । नाप्यस्य निसर्गासत्यरूपस्य शौचादिः प्रतिष्ठा स्थितिः कर्तुं शक्येत्यर्थः । अनीश्वरं चैतदाहुः । नास्य कश्चिदीश्वरो नियन्ता संभवति, यत्प्रणीतशास्त्रचोदिताः सोमैन्द्रयोऽनुष्ठेया मवेयुः । अपरस्परसंभूतं भावनामन्योन्यकार्यकारणभावो यः प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेण वा व्यवस्थापितः तं ते नास्तिकाः स्वभावमात्रवादिनो नेच्छन्ति । सर्वैः कश्चिद्भावः स्वयमुत्पद्यते, स्वयं च विनश्यति, न कारणान्तरमपेक्षत इत्यपरस्परसंभूतमिदं सर्वमाहुः । तथा अकिंचित्कमविद्यमानं किंचित्सत्यरूपमंशमात्रमपि यस्य तत्तदृशमाहुः । अत एवाहेतुकं स्वकर्मादिकारणरहितं तेषामेवंविधानैः लोकायतिकादीनां तामसानां व्यापारमैह । ते हि एतामेवंविधामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमर्या दृष्टिं नास्तिरुदर्शनमवष्टभ्य गौडमवलम्ब्य नष्टात्मानो नष्ट आत्मा सन्नेवाददर्शनं प्राप्तः परमार्थसत्यश्चिद्रूपः पदार्थो येषां ते तथा ; त एवाल्लवुद्धयोऽल्पमात्रविषयदर्शित्वात् परिमिता

१. IO यः

BN¹ omits this word.२. BN¹ वर्तनं३. BN¹ and IO तत्स्थित्यर्थं

४. IO omits या

५. BN¹ adds हा६. BN¹ प्रतारणा७. BN¹ and BS¹ इत्याहुः८. IO and BS¹ एवातिष्ठन्त९. BN¹ नास्य

IO नापि नित

१०. IO and BN¹ शौचादयः११. BN¹ करणभावः

१२. IO सत्यरूपं चिदंशरूपमात्रमपि

१३. IO omits नो लोक...मेवंविधा

१४. BN¹ आहुः

१५. IO omits गौडमवलम्ब्य

१६. IO and BS¹ आत्मैवनेवाददर्शन

बुद्धिर्धीः येषां ते तथाविधा सन्त उग्रैककर्माणि दारुणव्यापारं जगतो जीव-
लोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रवर्तन्ते, तदर्थमेव कर्माणि कुरुते । किमुक्तं भवति ?
त एव विधा नास्ति का यैः कर्माणि कुर्वन्ते, तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभाव-
परिणाम फलम्, नैते पुन कर्मभूमौ पुरुषयोनिमासादयन्तीत्यर्थः । अत
एवाशुभाः पापात्मकाः ॥

एवमुद्रिक्तमस्कृत्यावैरस्त्यासुरसर्गस्य स्वरूप प्रतिपाद्य इदानीमुद्रिक्तज-
स्कृत्यापरस्य तत् प्रतिपादयितुमाह—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भलोभमदान्विताः ।

असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचिप्रताः ॥ १० ॥

अन्ये आसुरा जना एवैविधा प्रचरन्ति व्यवहरन्ति । किं कृत्वा ? दुष्पूरं
दुःखेन पूर्यितुं कर्तुं न शक्यम् । कैयं विषयतृष्णात्मकं सकल्पमाश्रित्या-
वलम्ब्य । अत एव दम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्वेण^१ मदेन चित्तोद्रेकेनान्विता
अनुगतौ व्याप्ताः । तथा असद्ग्रहाश्रिताः तथाविधदुष्टाभिनिवेशवैलम्बिनः । ततश्च
क्रूरा हिंसादिषु निरपेक्षाः । तथा अशुचिप्रताः अशुचीनि शालपरिहृतनियमापवर्तने-

१ IO व्यापारात्मनः

२ IO omits यानि

३ IO कुर्वन्ति

४ IO एते पुन

५ IO अपरस्य तत्त्वमुल्यानं प्रतिपद्य

६ IO दम्भमानमदान्विता

BN^१ दम्भलोभमदान्विता

७ BS^१ असद्ग्रहा

८ BS^१ प्रचरन्ति

९ BS^१ and BS^२ प्रेरयितु

१० IO कामविषय

११ IO गर्वेण

१२ IO अनुयन्तव्याः

१३ IO लम्बना

१४ BS^१ and BS^२ क्रूरहिंसादिषु

नाशुद्धानि तानि तानि काम्यानि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथोक्ताः ।
किमुक्तं भवति ? रज.प्रधानत्वाद् व्रतादिरूपं कामनानिमित्तकं कर्मारमन्ते ; तमोऽ-
नुगतत्वात् तत्तेषामशुचि भवति, दम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां चै प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थानन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

ते एवंविधा अर्थसञ्चयान् धनसमृद्धीः ईहन्ते चेष्टन्ते । कीदृशान् ?
कामभोगार्थान् विषयास्वादप्रयोजनान् । कथमोहन्ते ? अन्यायेन—न्यायः शास्त्री-
याधिकारदेशकालावस्थाद्यपेक्षमुल्यकल्पानुकल्पविहितत्ववृत्तनियमः, तं विना ।
कीदृशा. सन्त एवं कुर्वन्ति ? चिन्तामर्थाजनविषयं ध्यानमपरिमेयां तैर्तृष्णाया
आनन्त्याद्बहुविधाम्^{११} किंतु प्रलयान्ताम् । प्रलयो विनाशः शरीरभावोऽन्तः

१. IO त्वस्तु तेषां

२. IO and BN¹ अशुचिर्भवेत्

३. IO संप्रत्यया

४. IO लोभार्थं

५. IO समृद्धा.

६. IO प्रयोजनान्

७. BN¹ अन्यायः

८. IO मुख्ये कालानुकम्पविहित

९. IO अर्जने विषयां

१०. IO असंयतरुष्णायाः

११. BN¹ विधात्

अवसानं यस्यास्तां तीदृशीमुपाश्रिताः आलम्बितवन्तः । तथा कामोपभोगपरमाः
काम्यन्ते इति कामा विषयसुखानि, तेषामुपभोगः सततमनुभवनं परमफलत्वेन
प्रकृत्यो^१ येषाम् । अत एव एतावत्कामोपभोगमात्रमिह सार इति निश्चिता
नि संशयबुद्धयः । अत एव तद्विषयामिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशशतैः बन्धन-
रज्जुसमूहैर्बद्धैः संर्यता विधितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः । ततश्च कामक्रोधौ रागद्वेषौ
इष्टानिष्टविषयौ परायणमाश्रयो येषां ते तथाविधाः ॥

किञ्च—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्ता विभ्रान्ता मोहस्यैव वशंगताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति निरथेऽशुचौ ॥ १६ ॥

१. BS¹ and BN¹ कीदृशी

२. IO and BN¹ यथा

३. BN¹ कामानि

४. IO adds यो

५. IO एव च तावत्

BN¹ एव तावत्

६. IO मनोरथैः

७. IO omits बद्धाः

८. IO संयतविधित

९. BN¹ इत्येव

इत्येवंविधेनौप्यज्ञानेन तत्त्वार्थप्रबोधामावेन विमोहिता वैचित्र्यमापादिताः सन्तः अशुचावत्यन्तामध्ये निरये गर्भवासादौ निपतन्ति निमज्जन्ति, पुनःपुनर्जायन्त इत्यर्थः । कीदृशेन ज्ञानेन ? अद्यास्मिन् दिने तावद्रिदं धेनादि वस्तु मया लब्धं स्वीकृतम्, इदं च मे चेतसि स्थितं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्स्ये इदानीमधिगमिष्यामि ; इदं तावद्धनं सुवर्णाद्यस्ति विद्यते, इत्थं चान्यद्रत्नादि भविष्यति स्वत्वमाप्स्यते ; तथासौ कश्चिद्रिपुर्यापादितः, अंतः परानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि ; तथाहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी ; तथाहं भोगी विषयसुखानुभविता ; तथा सिद्धो लब्धप्रतिष्ठोऽहम् ; तथा बलवान् दौर्द्धयुक्तोऽहम् ; तथा सुखी स्वीकृताभिलषितविषयः ; तथा आढ्यो धनवान् अभिजनवान् कुलीनोऽहम् ; किं बहुना ! कः परो मया तुल्यो विद्यते ! तथा यक्ष्ये, यजानांचरिष्यामि ; तथा मोदिष्ये हर्षमनुभविष्यामि—इत्येवंविधैर्भूतवर्तमानभविष्यत्कालभाविषु शरीरविषयादिषु नित्येषु भावेषु विकल्पैरनेकं^{१०} प्रतिक्षणं विद्यमानत्वाद्बहुरूपं चित्तं येषां ते तथा ; त एव विभ्रान्तास्तत्त्वावगमामावाद्दिशेषेण भ्रान्ता अनवस्थिताः ; यतो मोहस्यैव तमोरूपस्याज्ञानस्य वशंगताः

१. BN¹ विधेनाज्ञानेन तत्त्वार्थावबोधा
२. IO वैचित्त्यं This is noted as an alternative reading in BS¹.
३. BN¹ अज्ञानेन
४. IO धरादि

५. IO अतोऽपरानपि
BN¹ अपरानपि
६. IO alone adds तथा
७. BS¹ and BN¹ सामर्थ्यं
८. BS¹ omits विषयः
९. IO नाचरामि
१०. IO अनेक

तत्प्राप्तन्त्यं प्राप्ताः ; तैश्च कामानां शब्दादिसुखानां भोगेऽनुभवे प्रसक्ता
अत्यन्तपरत्वरूपेण प्रकर्षेण सक्ता निमग्नचित्ताः ॥

किंचै—

आत्मसंभावितौस्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दपं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मांमात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यस्यकाः ॥ १८ ॥

ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तम.प्रधानासुरसर्गभाजो जना यजन्ते नाम ;
नामशब्दोऽलीकपर्यायः ; तेनालीकमेव निष्फलमेव यजन्ते, यागक्रियामनुतिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । कुतो निष्फलमेव ? यत एवविधाः सन्तो दम्भेनोक्तलक्षणेन व्याजेन
शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजन्ते । किंविधाः सन्तः ? आत्मसंभाविताः । आत्मनैव
स्वयमेव संभाविता वयमेवंविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानाः, न तु गुणदोष-
विचारनिपुणेन परेण केनचित्संभाविताः ; तथा स्तब्धाः प्रणतिविषये प्रहृत्व-
रहिताः ; यतो धैनास्तमुद्रताभ्यां^१ मानमदाभ्यामहङ्कारात्मकाभ्यां युक्ताः । तथा-
हङ्कारादीन्^२ संश्रिता इति गतार्थम् । तथाविधाः सन्तो मां परमात्मानं

१. BN¹ तथा च

२. BN¹ omits किञ्च

३. BN¹ भाविनः

४. BS¹ ममात्म is noted as an
alternative reading.

५. IO and BN¹ पनसमुत्वाभ्यां

६. IO adds अहङ्कारात्मकाभ्यां

७. IO दीनं श्रिताः

BN¹ दीनाश्रिताः

सर्वगतमज्ञानमोहितैत्वादप्रत्यवमर्षेण प्रद्विपन्तोऽप्रीतिहेतुनाध्यवस्यन्तः ; यतोऽभ्य-
सूयकाः नास्तिकत्वान्निन्दापराः ॥

एवंविधान्—

तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तान् पुरुषापशदान् क्रूरान् दारुणाचारान्, नास्त्यात्मा नास्तीश्वर इत्यादिना
मां द्विपतो^१ मां प्रति अप्रतीतिं चित्तवाक्चेष्टाभिः प्रथयतः सतोऽजस्रं नित्यमेव
संसारेषु कर्मभूमिषु तासु तासु दृष्टकर्माधिकारहेतुत्वात् अशुभासु पापात्मिकासु
योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि त्यंजामि । ते नास्तिकत्वदुष्टसंकल्पाः सन्त एवंविधाः
पुनै पुनर्जायन्ते इत्यर्थः ॥

ते च—

आसुरीं योनिमापन्ना नरा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१. IO मोहितत्वात्

२. IO वर्णेन

३. BN¹ हेतुत्वेनाध्यवस्यन्त

IO हेतुनाध्यवस्यन्तः

४. BN¹ अशुभां

५. IO पुरुषाधमान्. This is an
alternative reading in
BS¹.

६. IO द्विपन्तः

७. IO अप्रतीतिचित्ताः वाक्

BN¹ अप्रतीतिं दत्तवान् चेष्टाभिः

८. BN¹ omits तासु

९. IO omits अशुभासु

१०. BN¹ न्यस्यामि

११. BN¹ पुन पुनर्जायत इत्यर्थः

एवंविधा एते जना आसुरी यथोक्तां योनिं जन्मभूमिं भूयोभूयः प्राप्ताः
प्रतिजन्म पूर्वसंस्कारदाढ्यन्मूढाः ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनधिगम्यैव
ततो योनेरन्यामधमां निरृष्टां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥

कैलासे एवंविधास्त्वीं न प्राप्नुवन्तीत्याह—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यज ॥ २१ ॥

आत्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनकारणं येन हेतुभूतेनात्मा नश्यति
न दृश्यते, तत् त्रिप्रकारम्; नरकस्य कर्मभूमिफलभेदेन द्विप्रकारस्य निरयत्येदं
द्वारं प्रवेशकर्मकृत् । कामः सुखानुगाथी रागलक्षणः क्लेशः । तथा क्रोधो द्वेष-
लक्षणः । तथा लोभ उच्चरोत्तरं विषयेषु गर्भः । यत् एते सर्वे आसुरा जना एतैः
कामादिभिर्बुक्ताः सन्तो मामपश्यन्त एव दुर्गतिं गच्छन्ति, तस्माद्धेतोः त्वमे-
तत्त्रयं परिहर, देवैर्सेर्गसम्भवादेतद्युक्तमालानं मे मंस्या इत्यर्थः ॥

१. BS¹ omits एते

२. IO omits अन्य.

३. BN¹ तस्मात्

४. IO विधास्ते

५. BN¹ त्वयं इत्याह

६. BN¹ फलभोगेनोभयप्रसारस्य

७. BN¹ omits कर्म

८. BN¹ उच्चरोत्तरेषु विषयेषु रागो
यतः

९. BN¹ मामप्रपश्यन्तः

१०. BN¹ त्वयैतत्त्रयं

IO त्वयैतत्त्रयपरिहारदिषडम-

संभावितदेवेषु

११. IO and BS¹ omitt सर्गं

१२. IO मावमंस्याः

यस्मात्—

एतैर्वियुक्तैः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैः दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धेनात्मनात्यन्ता-
सम्बद्धैरज्ञानोपलक्षणतिमिराविर्भावमौर्गैस्त्रिभिर्वियुक्तो हेयतया प्रतिपन्नैः सद्भिः
पृथग्भूतो नरो मुमुक्षुर्देवसर्गमाह । पुरुषो हि तं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूप-
माचरति । ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिज्ञानकर्मानुष्ठारूपां गतिं सिद्धि-
मामोति ; एवंविधस्य च श्रेयसध्वरणं शास्त्रोक्तविधानरूपम् ॥

अतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः पुरुषः तैस्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं तत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधिं
तत्तदितिकर्तव्यतारूपं विधानमुत्सृज्य तदस्य कामकारतः सौच्यद्व्यवहर्तते व्यव-
हरते, स नैरव्यैक्रियानिष्पत्तिरूपां सिद्धिं लभते । ततश्च तत्फलभूतं सुखं
स्वर्गादिमोक्षां निवृत्तिमपि न लभते । नै च परां गतिमपवर्गलक्षणां लभते ॥

१. BN' वियुक्तः

२. IO मयैस्त्रिभिर्वियुक्तैः

३. IO and BN' पृथग्भूतैः

४. IO omits तं

५. BN' श्रेयसध्वरणं

६. BN' चारतः

७. IO omits सत्

८. BN' हेतु

९. IO, विधामुत्सृज्य

१०. IO adds न स सिद्धिमवाप्नोति

११. IO and BN' व्यवहरति

१२. IO omits न

१३. BN' adds फल

१४. IO adds न

१५. BN' omits भूतं

१६. IO omits न च...लभते

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हमि ॥ २४ ॥

तस्मादुक्ताकारणादिदं कार्यम्, इदं न कार्यमिति व्यवस्थाया शास्त्रमेवैकं ते प्रमाणम् । शास्त्रं हि नाग सदा सौक्षात्कृतयथास्थितार्थतत्त्वस्य परमगुरो. परमात्मन. परस्मात्परस्य वचनम् । अतस्तदेवा विसंवादत्वात्प्रमाणं कृत्वा शास्त्रो-क्तेन विधानेन चोदितं कर्म त्वमिह कर्ममूमौ कर्तुं स्वजातिविहितं कर्मानुष्ठातु-मर्हसि ॥

संस्तीतालोकं दिनरुचिमिव द्योतयत्याशु दैर्घ्यं

घोरां रात्रीमिव मुकुल्यत्यासुरीं यश्च दृष्टिम् ।

आत्मादित्यं समुदितमितः पोटशाध्यायशैलात्

दृष्ट्वैव द्वाग्भवत भविनो मित्रवन्मोहनिद्रा ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोमद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

षोडशोऽध्यायः ॥

१. IO शास्त्रा

२. BN¹ शस्त्रे

३. IO साक्षादुक्तयोभसपास्थिता

४. IO परस्य तस्य

५. EN¹ and BS¹ सवाद्भवत्वात्

६. BN¹ विहित

७. BN¹ and BS¹ omit from here to the end.

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

तदनेनेद्मुक्तमपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण. शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य
युद्धलक्षणत्वकर्मपरित्यागाय द्वितीये यदुपन्यस्तं त्वया तच्छास्त्रामासत्वादशास्त्रमेव ।
अतो यथाप्रतिपादितशास्त्रनिश्चयावहितेन त्वया भवितव्यमिति सिद्धान्ते उक्ते
संशयानः अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सच्चमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचित्कर्माणि^१ शास्त्रोक्तं विधि परित्यज्य श्रद्धया निर्विकल्पफल-
संभावनया व्याख्यातलक्षणयान्विताः सन्तो वर्तन्ते क्रियासु व्यवहरन्ति, तेषां का
निष्ठा, का सिद्धिः, किं सत्त्वम्, किं सात्त्विकी सिद्धिः, तेषामित्यर्थः, आहो-
स्विद्रजः राजसी, अथ किं तमस्तामसी ?

अत्रोत्तरं भगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु ॥ २ ॥

१. All except BN' अवहितत्वेन

२. BS' कर्मणि

३. BN'. The colophon that
should be read at the
last adhyāya is read
here.

४. IO omits फल

५. BN' श्रुद्धिः

यथा श्रद्धयैव केवल्यान्वितानां सिद्धौ त्वं संशयमितः सा त्रिविधा भवति ; तद्यथा—सात्त्विकी राजसी तामसी चेति ; यतो^१ देहिनां मायोद्भावितानानादेहाहंप्रत्ययनिगन्धनभेदानां जीवानां स्वभावजासौ ; ते हि देवासुरसर्गभेदेन प्रतिपादितस्वरूपाः ; तत्र देवसर्गभाजां सात्त्विकैः सत्त्वादागनः सत्त्वगुणहेतुकः स्वभावः स्वरूपं येषां तेषां श्रद्धा तादृश्यैव । तर्थासुरसर्गभाजां रजस्तमोगुणप्राधान्यात् तद्देतुको द्विप्रकारः स्वभावो राजसस्तामसश्च । श्रद्धापि तेषां तादृश्यैव । तेनेदमुक्तं भवति—सात्त्विकस्वभावानां सात्त्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति ; या तु राजसस्वभावानां सा राजसी, शास्त्रविद्याभासयुक्ता भवति, न सम्यग्बिधानोपपन्ना ; तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्त्विकधेव न भवति ; या तु शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी, नापि तामसी—इत्येवंविभक्तस्वरूपाः ॥

ताः श्रद्धाः मया विभज्योच्यमानास्त्वमवधारयेत्पुनरुच्य स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धैः स एव सः ॥ ३ ॥

१. IO यथा

२. IO त्वं संससि तस्मान् त्रिविधा

३. BS¹ and BS² सः

४. IO ततो

५. IO and BN¹ सात्त्विकाः

६. BN¹ omits येषां

७. BN¹ तादृश्यैव

८. IO कथा

९. IO शास्त्रविद्याभ्यास

१०. BN¹ श्रद्धा

इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी श्रद्धा भवति ; तेनै यस्य सत्त्वं स्वभावः चित्तं सत्त्वगुणप्रधानं भवति, तस्य सात्त्विकी श्रद्धा भवति ; एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी, तमोगुणप्रधानचित्तस्य तामसी—इत्यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्यैः संक्षिप्तोक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशांशकतयो तारतम्याद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धाया अप्या-
नन्त्यम् ; तत्पूर्वकत्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यम् । इत्थं श्रद्धायाः सत्त्वादिरूपत्वं व्याख्यातम् । इदानीं सत्त्वस्य स्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं व्याचष्टे—
अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसंज्ञातमात्रनिवद्धात्मस्वभावः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकः । ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धः, या सात्त्विक्यादिका श्रद्धा यस्य स तादृशः स एव भवति । यस्य सात्त्विकी श्रद्धा स सात्त्विकः ; यस्य राजसी श्रद्धा स राजसः ; यस्य तामसी श्रद्धा स तामस इति । किमनेनोक्तं भवति? पूर्वं सत्त्वानुरूपा श्रद्धा सर्वस्य भवतीत्युक्तम् ; इदानीं तु श्रद्धानुरूपं सर्वस्य सत्त्वं भवतीति प्रति-
पादितम्^{११} । अतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्विकादौ अन्योन्यकारणत्व-
मनादिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. IO सर्गस्य

६. BN¹ श्रद्धया२. IO omits तेन...भवति. In
BS¹ this passage is
found in the margin.

७. IO फलमप्यानन्त्यं

८. IO संख्यातः.

३. IO omits त्रैविध्येन

९. IO and BS¹ omit स्व४. BN¹ संक्षिप्तोक्त्याप्य१०. IO and BN¹ श्रद्धादि५. BS¹ अंशांशिक्या११. IO प्रतिपादयितुमुचितम् । परः
श्रद्धापुरुष उभयोः

तदेवं त्रिप्रकारायाः श्रद्धाया अभिव्यञ्जकं क्रियाविशेषमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

भूतप्रेतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

सात्त्विकाः सत्त्वगुणमयचित्ताः सत्त्वगुणमयैर्देवांश्चेन्द्राग्निप्रजापति-
प्रभृतीन् यजन्ते, शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं पूजयन्ति । एवं राजसा यज्ञादीन् शास्त्रानास-
विधिपूर्वकं यजन्ते । तामसार्थं प्रेतोदीनशास्त्रविहितेनैव विधानेन यजन्ते । एते
च राजसालामसाश्चासुरा इति ॥

तेषां चेष्टितमाह—

अशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ति ये जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवृत्तान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतनम् ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वन्नासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

तानेवंविधान् कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान् विद्धि । आसुरो रज-
स्तमःप्रधानत्वादसुरसम्बन्धी; तत्सदृशो निश्चयो निष्ठा येषां तान् तथाविधान्

१. BN¹ मयांघ देवानिन्द्रा-

२. All except BN¹ प्रजायन्ते

३. IO राजसाश्च यक्षरक्षांसि शास्त्रो-
विकं (?) यजते

४. BN¹ तामसांघ

५. All except IO प्रीतादीन्

६. IO तप्यन्ते ये तपोधनाः

७. BS¹ अचेतसः
BN¹ अचेतसम्

८. BS¹ and BN¹ असुरः

जानीहि । कांस्तान् ? ये जना घोरे दुःसहं चित्तशरीरद्वेषकारणत्वात् दारुणं तपस्तप्यन्ते, विशिष्टफलाभिसन्धानेन नियमविशेषमाचरन्ति । कुतो दारुणमिति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अशास्त्रविहितमिति । शास्त्रेण सर्वदा सर्वविशिष्टार्जन-विगीतानुष्ठानेन वेदादिना विहितमनुष्ठितं शास्त्रविहितम् । एवं हि शास्त्रीयो विधिः

“यथा शरीरं न ग्लान्येन्नैयान्मृत्युर्वशं यथा ।

तथा तपसि वर्तेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥”

इत्येवंविधहेतुनियमनैरपेक्ष्येण फलप्राप्तितृष्णात्वरितचेतसो राजसास्तामसाश्च स्वमनीषिक्यैव दारुणं तपश्चरन्ति । यतो दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भेनोक्त-लक्षणेन दृष्टमात्रफलेन कर्मणा तथाहङ्कारेण अहं शास्त्रोक्तं सम्यग्बुद्ध्वा इयद्वा अनु-तिष्ठामि शास्त्रार्थम्—इत्यात्मसंभावनात्मकेनाभिमानेन संयुक्ताः समन्विताः । तथा कामरागबलान्विताः; कामेषु विषयभोगेषु रागोऽभिलाषः तस्य बलमशास्त्रविहित-क्रियाप्रवर्तने सामर्थ्यं तेनान्विता युक्ताः, तेन^१ घोरेण तपसा । किं कुर्वाणाः ? अचेतनं प्राकृतं जडं भूतप्राणं पृथिव्यादिसङ्घातं शरीरे देहे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन

१. BS' and BS' दु खदचित्तद्वेष

२. IO विनयविशेषं

३. IO घोरमिति

४. IO जनगीतानुष्ठानेन विदाविदा

विहित

BS' जनगीतानु-

५. IO मृत्युर्वशं

BN' मृत्युर्वशं

६. IO adds तथा

७. IO बुद्धये यथानुति

८. BS' omits इयद्वा

९. BS' क्रियानुष्ठाने

१०. IO and BS' ते घोरेण

११. BN' जडं प्राकृतं

वर्तमानं मामीत्मानं कर्षयन्तः तात्त्विकस्वरूपानवबोधने^१ क्षयन्त इव । तेषां तथाविधानां दारुणस्य तपसो^२ देहचित्तव्यवधानमात्रमेव फलमित्यर्थः ॥

न केवलमेवंविधेन चेष्टितेनासुराणामेव स्वभावोऽनुमीयते, यैवद्वैवस्यासुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैर्दृष्टादृष्टफलविशेषैः स्वभावोऽनुमीयते इत्याह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारादीनां त्रिविधत्वं सात्त्विकत्वादित्रिविधपुण्यमित्यलौत् । शिष्टं व्याख्यातप्रथमम् ॥

अथैषां भेदकथनार्थमाह—

आयुः सत्त्वप्रलारोग्यसुखप्रीतिविवधेनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

सात्त्विकानां सत्त्वगुणोद्भिक्तश्रद्धानां प्रिया अभिमता एवंविधा आहाराः ।
कीदृशाः ? आयुषो जीवितस्य, सत्त्वस्य बुद्धेः, बलस्य सौमर्ध्यस्य, आरोग्यस्य व्याधि-

१. IO omits मामीत्मानं

२. IO and BN^१ बोधेन

३. IO omits इव

४. IO and BN^१ देहे

५. IO and BN^१ यथावत्

६. IO त्रिविधं अस्त्वं सात्त्विकं

७. BS^१ प्रयत्नत्वात्

८. IO व्याख्यातमेव

९. BN^१ कादीनां

१०. All except IO सामर्थ्यारोग्यस्य

रहितत्वस्य, मुखस्य निर्वृतेः^१, प्रीतेः तृप्तेः, तत्कारणभूताया विवर्धनाः परिपोषकाः,
स्या आस्तादनीयाः, स्निग्धा वृंहणाः, स्थिराः साराः, हृद्या हृदयानुकूलाः ॥

अथ राजसप्रियानाह—

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकौकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

राजसस्य रजप्रधानश्चद्वस्येष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ?
कट्वः तिक्तरसातिनिम्बादयः । तिक्ते हि कटुशब्दव्यवहारो दृष्टो मुनिना—

“यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिणा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥”

इति ; अम्ला चुक्राः, लवणा, क्षाराः, अत्युष्णा उत्कटोष्णाः, तीक्ष्णा रूपणाः,
मरीचादयो रूक्षाः, स्नेहशून्या विदाहिनः उष्णवीर्याः । अत एव मनःशरीर-
क्षेदाहेतुत्वात् दुःखशोकयोर्व्यथानुशोचनयोरामयानां व्याधीनां दातारः ॥

अथ तामसप्रियमाहारमाह—

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेघ्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१. BN¹ निर्वृतेः

२. All except IO शोकाभय

३. BN¹ कट्वम्लाः

४. IO यच्च

५. IO यच्चैनं

६. IO अर्थावसानाः शरीर

तामसस्य तमःप्रधानस्वभावश्रद्धस्यैवमशनमभिमतम् ? यातयामं अति-
कान्तबहुकालं सद् गतरसं विनष्टात्वादम् ; तथा पूति दुर्गन्धि ; तथा पर्युषितमति-
कान्तरात्रिकम् ; यद्रभक्ष्यत्वेनोक्तं उच्छिष्टं दम्पतिमुक्तशिष्टमन्येन वा जुष्टम् ; अमेध्यं
स्वभावैवाशुद्धमशुद्धसंपर्काद्वा । सात्त्विकस्याप्यवस्थावशात्कद्वादिराजसाहारमियता
संभवतीति व्यवहारदर्शनात् स्वभावमात्रविषय एव विभागनियमो वेदितव्यः ॥

इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह । तत्र यज्ञस्य तावत्—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमित्येवं मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

स सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेतुको यज्ञो यागविधिरुच्यते ?
कोऽसौ ? फलं दृष्ट्वाद्यं सौभाग्यं काङ्क्षति प्रार्थयते यः स फलाकाङ्क्षी,
तद्विपरीतस्त्वफलाकाङ्क्षी ; तेन तथाविधेन निरभिसन्धिना ज्ञानवता मुमुक्षुणा
य इज्यतेऽनुष्ठीयते । कीदृशः ? विधिदृष्टः ; *विधीयतेऽनेन कार्यमिति विधिः
शास्त्रम् ; तस्मिन्विधौ शास्त्रदृष्टो विभावित इतिकर्तव्यतास्वरूपोऽफलाकाङ्क्षिणा

१. IO omits स्वभाव

२. BN¹ कालमुद्रतरसं

३. BN¹ स्वभावः एकशुद्धं

४. IO अत्र

५. All except IO उच्यते

६. BN¹ omits एव

७. IO omits this word.

८. BN¹ दृष्ट्वादृष्टं

९. BN¹ omits तद्वि...ङ्क्षी

१०. IO omits विधीय...दृष्टो

BS¹ reads this passage
in the margin.

११. IO फलका-

चेत्यते^१ चेति विप्रतिषेधं निराकर्तुमाह । कथमिज्यते यष्ट्यं वर्णाश्रमविभागैः
शास्त्रचोदितं सहैजं यागाख्यं कर्मावश्यकर्तव्यमेवेति चितं समाहितं कृत्वानन्त-
फललिप्सायां यद्यप्युच्यते, न निष्कामस्य क्रिया संभवति, तत्र ब्रूमः—नेहेच्छा-
मात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता ; किंतु दृष्टानुश्रविकभोगविषयसंकल्पाभावो निष्काम-
तेह विवक्षिता ॥

अथ राजसं यज्ञमाह—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।

इज्यते विद्वि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १२ ॥

तमेवंविधं यज्ञं राजसं रज.प्रधानबुद्धिना रज प्रधानश्रद्धेन च कर्त्वा कृत-
त्वात् रजोगुणात्मकफलम् ; अत एव चलं निश्चयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचा-
राच्चाध्रुवमनावश्यकम् । कं तं फलम्^२ स्वर्गादिभोग्यैर्भिसन्धाय संकल्प्य तथा
दम्भार्थं दम्भोऽदृष्टं सुखे कृत्वा अदृष्टफलविषया क्रिया अर्थ. प्रयोजनम् यत्र तथा
इज्यते अनुष्ठीयते ॥

१. All except BN¹ चोच्यते

२. BN¹ वर्णाश्रमभाव.

३. IO सहज-

४. BS¹ लिप्यया

५. BN¹ न हीच्छा

६. BN¹ adds मता

७. IO विषयासंकल्पान् निष्का

BN¹ संकल्पविनिष्काम

८. BS¹ omits रज.प्रधानबुद्धिना

९. BN¹ चाराध्रुव

१०. IO बोध्यमभि-

अथ तामसमाह—

विधिहीनममृष्टान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाभिरहितं यज्ञं तामस परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तेतिर्कृत्यत्तरहितम्, तथा मृष्टान्नममृष्ट पाकादिसस्कार-
विहाद्विरसमन्नादि यत्र, तथा मन्त्रहीनं तत्तत्क्रियाविहितेन रहितम्, तथा अदक्षिण
यज्ञं दक्षिणालक्षणेन प्रधानेनाग्नेन शून्यम्, तथा श्रद्धयोक्तलक्षणाया विना कृतम्
एवविधं तामसपुरुषकर्तृकमौहु ॥

कथम् ? सात्त्विकत्वादिभेदेन तपस्यैविध्यं प्रतिपद्य इदानीं शारीरादिभेदेन
तामसस्य त्रैविध्यमाह । तत्र शरीरं तावत्—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जनम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

एतच्छरीरं शरीरसम्बन्धि तप उच्यते । किं तत् ? तद्देवादीना
पूजनम्, शौचं मृञ्जलादिना शरीरशुद्धि, आर्जवं कायव्यापारविषयमकौटिल्यम्,
ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धम्, अहिंसा हनननिर्याभाव, पूजादीनां कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्
शरीरमेतत्तप ॥

१ IO भूते

२ IO कत्वमाहु

३ BS' प्रतिपाद्यते

४ BS' and BS' शरीरं

५ All except EN' शरीरं

६ BN' तप कथ्यते किन्तु देवादीनां

७ IO मज्जनादिना

८ IO omits this word BS'
reads it in the margin

९. BN' कालनिर्वर्त्यत्वात्

१०. BS' शरीर

अथ वाचिकम्—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैत्र वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

चौडनिर्वर्त्यत्वात् वाक्प्रकृतिकम् एतत्तप उच्यते । किं तत् ? स्वभावत एव माधुर्यादनुद्वेगकर परस्थाखेदावहम्, तथा सत्यमवितथं सत्प्रियं मनोज्ञं हितं च कल्याणपर्यवसायि वैचनम्, तथा स्वाध्यायस्य स्वशास्त्रपाठस्याभीक्ष्णमावर्तनम् ॥

अथ मानसम्—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मनिग्रहः ।

भानसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

एतत् तपो मनोनिर्वर्त्यत्वात् मानसमुच्यते । किं तत् ? स्वमनस प्रसाद स्वभावत एव रागद्वेषादिदोषरहितत्वादकल्पपचित्तत्वम्, सौम्यत्व प्रशान्ता, मौनं यद्यपि मुनिभावो मुख्यया वृत्त्या, तथापि वाङ्नियमे रूढम्; तच्च संकल्पशुद्धिहेतुत्वान्मानस तप । तथा आत्मविनिग्रह आत्मनोऽन्त कर्णस्य निषि-

१. IO omits वाङ् ..उच्यते. BS¹
reads it in the margin

२. IO omits वच

३. IO स्वभ्यसनमभीक्ष्ण

४. BN¹ आवर्तमान

५. BS¹ and BN¹ मानस उच्यते

६. IO and BN¹ किं तत् स्वभावत एव
This is an alternative
reading in BS¹

७. IO omits this word BS¹
reads it in the margin

द्वेष्यो विषयेष्यो निनिग्रहो नियमनम् । तथा भावस्याशयस्य संगुहिरौर्जवादिः
कलङ्काभावादिर्मन्थनम् ॥

अथ त्रिभिधमप्येतत्सात्त्विकत्वादिभेदात्तुनन्विविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत्-
श्रद्धया परया तप्तं [योपेतं] तपस्तत्र त्रिभिधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिमिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

शरीरादिभेदेन त्रिभिधमप्येतत्पण्णविधं सत् सात्त्विकं भवति । कीदृशम् ।
श्रद्धयोक्तलक्षणाया फलमभावनया सात्त्विकयोपेतं युक्तम् । अत्र एव फला-
काङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितैर्गचरितम् ॥

अथ राजसम्—

मत्कारमानपूजायै तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चल्मद्भ्रमम् ॥ १८ ॥

तदिह तपो राजसं मोक्तम् । किं तत्? मत्सत्कारायै क्रियते, तत्स-
त्कारादीनां त्रयाणां मनोभाषणभेदात् यथाक्रमं त्रिविधमवसेयम् । तेन परतः प्रमत्त-

१. IO अतार्कवादि

२. BN' omits कलङ्काभावादिर्मन्थनम्
and has instead —

तथा देवो पुंस्यसुरिलोभयननादौ तथा
कापे विपुत्रदम्भदोषरागादौ यदीयने तगा-
रिषदो[क्तं] दाने निचनैर्मिगित्तियगह-
तोन म्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकम् इत्यस्य
यस्येभ्योऽनभ्यं च पूष्यदाननिर्देशा पूर्वादि-
दानपरिग्रहार्थो वेदितव्यः । अथ नैर्मन्थ
त्रिविधः

३. BS' and BS' भारिन

४. IO adds परया

BS' reads this word in
margin

५. BN' रहितः

६. BN' and IO तपसचरितं

See the end of the com-
mentary on verse 20 on
page 459

चिन्तात्सत्कारो बहुमानो मेऽस्तु; तथा स्तुत्यादिना वाग्व्यापारेण मानम्; तथा कायव्यापारेण पूजनं ममास्तु इत्येवमर्थं दम्भेनोक्तलक्षणेन यत् क्रियते तदेवमुक्तं चरमध्रुवमिति व्याख्यातम् ॥

अथ तामसमाह—

मूढग्रहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

तत्तामसं तप उक्तम् । किं तत्? यन्मूढग्रहेण मूढस्य कौर्याकार्यविचार-
हीनज्ञानस्य सतो यो ग्रहोऽभिनिवेशः, तेन कृतम्; तथा स्वचित्तस्य शरीरस्य च
पीडया कर्दर्थनेन यत्कृतं यन्निवर्तितम्; तथा परस्य द्वेषस्योत्सादनार्थं स्थान-
च्यर्चनादिसंपत्तये यत्कृतमिति ॥

शरीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदान्बवविधत्वं प्रति-
पाद्य, इदानीं दानस्य त्रिविधत्वमाह । तत्र तावत्सात्त्विकम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१. IO omits स्तुत्यादिना...ममा
BS¹ reads this passage
in the margin.

२. IO and BS¹ omits कार्या

३. IO and BS¹ हीनज्ञानस्य

४. BS¹ omits च

५. IO and BS¹ कर्दर्थनेन कर्कशं
यधि-

६. BN¹ व्यावनादि

७. BN¹ शरीरादि

८. All except IO दानं त्रिविधमाह

९. IO and BS¹ सात्त्विकं तावत्

तत्सात्त्विक दान सात्त्विकचित्तेन सात्त्विकश्रद्धावता च पुर्येण निर्वर्तितत्वात् सात्त्विकशब्देनोक्तम् । किं तत् ? यदेवविधेषु क्रियाविशेषेष्वधिकृतेन मया तत्तदितिकर्तव्यतोपसंस्कृता देयमेवेत्येतावदभिसन्धाय दीयते, अत एव कस्मै दीयते ? अनुपकारिणे । यस्मात् दृष्टविषयोऽदृष्टविषयो वा कश्चिदुपकारो नैपेक्ष्यते, न केवल विध्यर्थानुष्ठानाज्ञतया य स्थित तस्मै यद्दीयते, अत एव तस्य दानस्य विषयमाह—पात्र इति । जातिकुलविद्याकर्मपङ्क्तिपात्रत्वादिशरीरगुणसंपन्नं पात्रमुच्यते, तद्विषयत्वेन यद्दीयते, तथा देशे पुण्यसरितीर्यायतनादौ, तथा काले विषुवद्ग्रहोपरागादौ, यद्दीयते तत्सात्त्विक दानम्, नित्य नैमित्तिकप्रियाज्ञत्वेन व्यवस्थितनिश्चिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्य यज्ञेऽन्तर्भावात् पृथग्भाननिर्देश पूर्तादिदानपरिग्रहार्थो वेदितव्य ॥

अथ राजसम्—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिदृष्ट तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्राजस दान स्मृतम् । किं तत् ? यत्प्रत्युपकारार्थं दीयते, प्रतीप उपकार प्रत्युपकार, तदर्थं तत्प्रयोजननया एतस्माद्विहैव नै^१ कश्चिद्व्यत्युपकार सर्पत्स्यते

१ IO and BN निर्वर्तितत्वेन

२ IO and BN¹ अधिकृत्य तेन

३ IO नैक्षते केचन विद्याध्यानाज्ञतया

BS¹ नापेक्ष्यते केचन

BN¹ नापेक्ष्यते न केवलं

४ IO and BS¹ संपन्न

५ IO omits कारार्थं.. प्रत्युप-

BS¹ reads this passage in the margin

BN¹ कार तदर्थं यत्प्रयोजन दीयते

६ BN¹ omits तत्

IO यत्प्रयोजन तथा

७ IO स

८ All except BN¹ संपद्यते

इत्यभिसन्धाय यद्दीयते; तथा फलं वा पैरलौकिकमुद्दिश्य सङ्कल्प्य दीयते; कीदृशम्? परिक्लिष्टं स्वल्पं कृच्छ्रप्राप्यं वा ॥

अथ तामसमाह—

अदेशकाले यदानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तत्तामसं दानम् । किं तत्? देशकालपात्रहीनतया सत्कारेणावज्ञया यद्दीयते, सात्त्विकविपरीतमित्यर्थः । तदेवं सात्त्विकानि यज्ञतपोदानानि दैव-सर्गव्यञ्जकानीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

ततश्च य एते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गभाज, ये^१ चैते संसार-बन्धोभिमुखचेतसस्ताद्विपरीतवृत्तयः, तथोभयेषां यज्ञादिविपर्यां ज्ञानाज्ञाननिबन्धत्वात् द्विप्रकारां स्थितिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणास्त्रिभिः स्मृतः ।

ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च निहिताः पुरा ॥ २३ ॥

इह ब्रह्मणः परमार्थलक्षणस्य परस्य तत्त्वस्य त्रिविधं त्रिप्रकारो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमार्थविद्भिः स्मर्यते स्म । के ते त्रयः प्रकाराः? ओं तत्सदिति ।

१. IO इत्यनुसंधाय

२. BS' abd BS' व्यापार-

३. BS' सर्गोभिव्यञ्जनानि

४. BN' ये ते संसार

५. IO बन्धादिसुख

६. IO विषयज्ञान

BN' विषयाज्ञान

७. BN' परमात्मलक्षणस्य

८. BN' परमात्मविद्भिः

तत्र ओमिति चित्रकाशमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वाचकं पदम् । अनेन च पदेन तेनैव परमगुणा व्यस्तसमस्तरूपवाचकत्वात् नियमितेन यथा तादृक्स्वरूपमभिधीयते, तथा मात्रात्रयार्थमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र तत्र रहस्यशास्त्रे^१ व्याख्यातमेतत् । तदनेन तस्य ब्रह्मणस्तादृक्स्वरूपप्रत्यवमर्शकः सतताव्यभिचारिस्वधर्मोऽभिधीयते । न हि तस्य स्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरेकेण शब्दान्तरप्रतिपाद्यं रूपं भवितुमर्हति । सदित्यनेन पदेनानन्यसाधारणता विद्यमानता शोभनतालक्षणं ब्रह्मणः स्वरूपमभिधीयते । तदेवं पदत्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टेति-कर्तव्यताकलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरुषाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयः, तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्तौ नित्यादयो यागक्रियाविशेषाः, पुरी नित्यत्वात्सर्वदैव पूर्वकालं विहिता निर्मिताः; ततः सदा निर्मायमाणत्वात्तेषां नित्यत्वम् ॥

यतश्चैवंविधस्य ब्रह्मण ओमित्येवमादयः शब्दा वाचकाः—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१. BN¹ तथा मात्रतयार्ध.

IO तथा मात्रया व्याप्ति

२. IO शालं

३. BS¹ and BS² तदित्यनेन

४. BN¹ मर्शात्मकः

५. IO तस्याभासमात्र

६. IO शब्दाक्षरप्रतिपाद्यं

७. BN¹ लक्षणब्रह्मणः

८. IO omits तदेवं...श्वरेण. BS² reads this passage in the margin.

९. IO कालवाचकाः

१०. IO विभक्त्या

११. All except IO परा

१२. BN¹ प्रवर्तते

तस्माद्धेतोर्भिन्नवादिनौ “तत्त्वमसि” इत्येवंवदनशीलानां ज्ञानिनोम् ओमित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिर्नोच्चार्य यज्ञादिक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते, प्रसरन्ति । उदाहरणक्रियायाश्च यज्ञदानादिक्रियापेक्षं पूर्वकाल्यमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयम् । कीदृशक्रियाः ? विधानोक्ताः । विधीयन्ते अस्मिन्विधा यज्ञादयो भावा इति विधानम्, वेदादिशास्त्रम् ; तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः । किमनेनोक्तं भवति ? मुख्यदैवसर्गभाजां मुमुक्षूणां द्रव्याद्वैतभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्ते इति ॥

किंच—

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदित्येतन्मन्त्रपदमविन्यस्वरूपप्रत्ययवमशार्थिसुदाहृत्य पूर्ववदुच्चार्यापवर्गा-
र्थिभिः सान्त्विकैर्दैवसर्गभारिभिर्यज्ञादयः क्रियाः क्रियन्ते अनुष्ठीयन्ते । कथम् ? फलं
स्वर्गादिविन्यस्वरूपप्रत्ययवमशार्थिकैकफलमभिकाङ्क्षिभिः ॥

१. All except BS¹ ब्रह्मादीनां

२. IO omits शो

३. All except IO यज्ञाक्रियाः

४. IO क्रियाया यज्ञादि

BN¹ क्रिया यागयज्ञादि

BS¹ क्रियाया यज्ञ-

५. BS¹ कीदृशः

६. IO सिद्धिमनुसन्धाय

७. BN¹ ये

८. IO काङ्क्षेयः

अपि च—

सद्भावे सौधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा संच्छब्दः पार्थ गीयते ॥ २६ ॥

सतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वम्, तस्मिन्निहा । साधुभावे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्निति । एतयोरर्थयोः सदित्येतन्मात्रपदं वाचकत्वेन प्रयुज्यते । तथा प्रशस्ते ज्यायसि कर्मणि व्यापारविशेषे संच्छब्दो वाचकत्वेन गीयते शब्दयते ॥

यत् एवमतः—

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञादिषु यथोक्तव्यप्रभावनामयी स्थितिः प्रतिष्ठा इह परमार्थसती परम-शोभना सदित्यनेन शब्देनोच्यते प्रतिपाद्यते । तदर्थाय यज्ञादिप्रयोजनं कर्म प्रशस्तो व्यापारविशेषः सदित्येतेनैव पदेन कथ्यते ॥

एवं मोक्षकाङ्क्षिणां सात्त्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्मसमापत्तिहेतुं स्थितिं प्रतिपाद्य इदानीमासुराणां संसारबन्धहेतुं चैतद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह—

अथद्वया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

१. All except BS' सुरभावे

२. BN' and BS' सशब्दः

३. BN' प्रशस्ते न्यायकर्मणि

४. BN' च तद्विष.

ज्ञानशून्यजनाव्यभिचारिण्या अश्रद्धया परमार्थसद्ब्रह्मासंभावनया हुतं यत्, यज्ञविधिः यो विहितः, तथा दत्तम्, तपश्च तप्तम्, दानतपसी अनुष्ठिते, अन्यद्वा सुकृतं किञ्चन कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । नै तन्नित्यम्, नैपि शोभनम् । कुतः ? यतः तदश्रद्धयानुष्ठितं वस्तु न प्रेत्य न परलोके सद्वा साधु वा ; न चेद्द, यतः तत्फलस्य पारलौकिकस्यैहिकस्य वा विनश्वरत्वादसत्त्वम्, असद्वाचाधिदोष-योगाचासाधुत्वम् ; अतस्तथाविधैः कर्मभिः कृतानां यज्ञादीनां संसारबन्धलक्षण-मसदेव फलं बोद्धव्यमिति देवासुरसर्गाभिव्यञ्जक्यज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्य प्रयो-जनं यथोक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्योपदेशविषयाविषयविभागविस्तारं वेदितव्यमि-त्योम् ॥

अध्यायश्च नगेन्दुकः कविवरस्यास्मिन् प्रयोगे नवे
निर्व्यूढः फलितं निर्मतिं सुजनो यस्मिन्वराभ्युद्गमम् ।

श्रद्धाभक्तिसखीसमर्पितनवाकल्पक्रियोद्भासिनीं
सर्वैश्वर्यसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविद्ब्रह्मम् ॥

इति श्रीमद्राजानकैरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोमद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
सप्तदशोऽध्यायः ॥

१. BN¹ omits च
२. IO तत्र निलं
३. BN¹ नातिशोभनं
४. BN¹ असत्त्वमस्तु तद्गणाधि
५. BN¹ कर्तृभिः
६. BN¹ व्यञ्जकं
७. BN¹ adds here the verse found at the end of the previous adhyāya.

८. This verse is read in all the manuscripts at the end of the next adhyāya; but its proper place is between the end of the 18th adhyāya.
- IO अध्यायाश्च नगेन्दवः
BN¹ अध्यायश्च
९. All except IO स्यायं
१०. BN¹ रामकवि

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

“मौ शुच संपदं दैवीमभिजातेऽसि पाण्डव” इति भगवतस्तदनुग्रह-
क्षणसाक्षात्कृतपरस्वरूपस्य परमगुरो परमप्रमाणभूताद्वचनादात्मनो यथोक्त-
दैवसर्गगुणसामग्रीसपत्नत्वसंभावनया यथोपदिष्टार्थानुष्ठानपात्रता प्रतिपाद्यावश्य-
करणीयाना स्वकर्मणामनुष्ठाने समुपजातोत्साह तेषामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयो
सत्यासत्यागयो “ज्ञेय स नित्यसत्यासी”, तथा—“यस्य सर्वे समारम्भा”
इत्यादिना च संक्षेपत पूर्वमवगतार्थयोरधुना विस्तरत परमार्थे जिज्ञासमान

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिपूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्तावत् सम्यङ्न्यसनं तस्य सुष्ठु परिहार एवार्थं , त्यागस्य च
हानमेवार्थं — इत्यनयोरेकार्थत्वात् किं परस्परपर्यायत्वमुत मित्रार्थता, तत्कीदृशो-
ऽर्थभेदोऽनयो — इति प्रश्ननीज हृदि कृत्वा संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्व परमार्थं
पृथग्विवेकेन वेदितुं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थता गर्भाट्टित्योचर

भगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं त्रिचक्षणाः ॥ २ ॥

कवयः परावरद्वष्टारः संन्यासं काम्यानां त्यागं विदुः ; काम्यन्त इति कामा विषयभोगाः, तेभ्यो हितानि तत्साधनभूतत्वात् तदनुकूलानि यज्ञादीनि कर्माणि काम्यान्मुच्यन्ते ; तेषां त्यागः परिहारः भोगरूपफलवृष्ट्याभिसन्धिनानुष्ठानस्य वर्जनं संन्यासः कथयन्ति, तेन नित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि कामाभिसन्धिनानुष्ठीयमानानि काम्यानि सपद्यन्ते । तेषां तथानुष्ठानवर्जनं मुमुक्षोः संन्यासः । एव च व्याख्याने पूर्वापरग्रन्थनिरोधो^१ नापद्यते । यत् पञ्चमेऽर्जुनसशयच्छेदाय संन्यास-कर्मयोगयोः कैश्चित्प्रतिपर्त्ना भिन्नार्थता ।

“संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥”

इत्युपक्रम्य, कर्मयोगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिर्पादनक्रमेण संन्यासस्य “ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति” इत्या-

१ IO and BS' न्यास

२. IO omits काम्यानि कर्माणि

This passage is read
in the margin in BS'

३ IO संन्यासो मुमुक्षो

४ All except IO विरोधे

५ All except IO पक्षिमे

६. All except IO प्रतिपर्त्ना भिन्नार्थता

७ BS' संन्यासात्

IO omits संन्यास . तयोस्तु.

This passage is read in
the margin in BS'

The passage is very
corrupt in BS'

९ All except IO पादनोपक्रमेण

दिना लक्षणमुक्तम् । तेन विशिष्टरूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठानमेव संन्यास इति ख्यतम् । अथ त्याग व्याचष्टे—विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वेषां नित्यादिविभागेन व्यवस्थितानां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहितानां कर्मणा फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारं त्यागमाहुः ; नै तु यज्ञादिस्वरूपस्य कर्मण एव परिहारं त्यागमाहुः । तैथैव च पूर्वम्—

“यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्भन्धनास्त्विह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥”

इति त्यागस्यापि लक्षणमुक्तम् । एव च कर्मफलत्यागैर्भिसन्धानं त्याग, न तु कर्मणः परिहार इत्युक्तं भवति । ततश्च संन्यासत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः ॥

अतश्च तयोर्भित्तिर्भतावादिना मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासैकार्थं त्याग सम्यक् प्रतिपादयितुमाह—

त्याज्यं दोषादित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

इहैके केचन मनीषिणो मतिमन्तः केवलज्ञानप्रदामिनिप्रिया सर्वं नाम कर्म त्याज्यं परिहार्यं कथयन्ति । यत्रतत्सर्वं कर्माद्युद्धयतिशयज्ञयादिभिर्दोषै-

१ IO omits त्यागमाहुः BS² reads it in the margin

२. BN¹ omits न तु...माहुः

३. BN¹ तथैव सर्वं

४. BN¹ आगमस्यानि

५. IO अभिसन्धानत्यागेन तु

६. BN¹ ततश्च

७. BN¹ omits this word.

८. IO and BS² add इति

र्युक्तम् । अन्ये पुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मयोगैवादिनो यज्ञतपोरूपं शास्त्रविहितं
कर्म न त्याज्यं न प्ररिहार्यमित्याहुः । यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्मणः परिहारा-
नुपपत्तिः, तथा ब्रह्मज्ञः प्रतिपादितमेव प्राक् ॥

इत्थं च संन्यासत्यागयोः परमार्थत एकार्थयोस्तत्त्वरूपावगमसन्देह-
निवृत्तये त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रदर्शितैः ॥ ४ ॥

तत्र तैथाविधे संन्यैसादभिन्नार्थे त्यागे प्रोक्तलक्षणे विषये निश्चयं निर्णयं
मन्मतमवधारय । व्याख्यातलक्षणस्य क इदानीं निश्चयोऽवशिष्यते, यदर्थ-
मेवमुच्यत इत्यत्राह । हिशब्दो हेतौ ; यस्मात्सामान्येनोक्तलक्षणस्त्यागो विशेष-
पतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक् प्रकटीकृतैः ॥

इत्थं त्यागविषयैर्निश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य परामिताप-
वर्गलक्षणफैलाहेतुत्वादत्यागत्वमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीकारेण सर्व-

१. BN¹ omits योग

२. BS¹ and BS² तथा च

३. BS¹ बहुधा

४. IO and BN¹ उर्फ च, This is
an alternative reading
in BS¹.

५. IO संप्रदर्शितैः

६. BN¹ तथा यथाविधे

७. IO सादिविभिन्नार्थं

८. IO एवं मन्यत इत्याह

९. BS¹ and BS² परस्तात्

१०. IO भूतः

११. BN¹ विषये

१२. IO omits कर्मणां...सर्वे

BS² notes this passage
in the margin.

१३. BN¹ and BS² फलहेतु

कर्मणामत्याज्यत्वमेव तावदाह—

यैज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञादिरूपं कर्म सर्वं शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्याग उपपद्यते ; तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तत् । कुत यज्ञादीनि कर्माणि मनीषिणां पावनानि ? मनीषिणः पुरुषा प्रज्ञायुक्ता दैवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते ; ते च द्वयैः संभवन्ति—प्रवृत्तिर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता रजो-लेशानुगतसत्त्वप्रधानबुद्धयः ; तथाविधश्रद्धाश्चैके, यान् प्रति तृतीयेऽध्याये—“सह यज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा” इत्यादिना “अघायुरिन्द्रियारामो मोघ पार्थ स जीवति” इत्यनेन ग्रन्थेन आगमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वकर्मणामत्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् ; अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता गुणीभूत-रजस्तमस्कृत्वाऽद्विक्तसत्त्वात्मकबुद्धयः तथाभूतश्रद्धाश्च, यान् प्रति तत्रैवैतच्छास्त्र-प्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्मणां यथास्वं यथात्वासवस्यासु “यस्त्वात्म-रतिरेव स्यात्” इत्यादिना—

१. IO अत्यागत्वमेव
BN¹ अत्यागत्वं तावत्
२. IO omits this ardra
३. BN¹ कर्तव्यमेतत्

४. IO omits उच्यन्ते...कृता
ES¹ notes this passage
in the margin.
५. BN¹ निवृत्तपर्मा
६. IO कर्मणो

“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥”

इत्यन्तेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम्—इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावना-
न्युक्तानि ॥

तानि—

एतान्यपि च कर्माणि सैद्धं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि ; परैः सैद्धोपत्वात् त्याज्यत्वेन प्रतिपत्त्वा-
न्यपि सर्वाणि कर्तव्यानि अवश्यानुष्ठेयानीत्युत्तमं प्रकृतं मदीयं^१ चैतन्मतं निश्चितं
प्रदर्शितप्रकारेण पूर्वमेव निर्णीतम् । कथं कर्तव्यानीति तु विशेषमाह—“सङ्गं
त्यक्त्वा फलानि च” इति । “सङ्गात्संजायते काम ” इत्यत्र व्याख्यातत्वरूप
सङ्ग एक कर्मसु दोषः; तथा तन्मूलरागद्वेषयोगादिष्टानिष्टविषयप्राप्तिपरिहाररूपाणि
फलानि द्वितीयो दोष, न त्वनुष्ठानम् । अतः सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्माणि
कर्तव्यानेव । तेन कर्मसु सैद्धफलभिसन्धित्याग त्याग उच्यते, न त्वननुष्ठान-
मेव त्यागः ॥

१. IO पूरुषम्

२. IO ह्यक्त्वा सङ्गं

३. IO सैद्धोप

४. BN' मदीयमेतन्निश्चितं

IO मदीयं चैतन्निश्चितं

५. IO सन्मल

६. IO omits फलानि....सङ्गं

BS' reads this passage
in the margin.

७. IO सर्वफल.

तस्मादुक्तयोपपत्त्या—

नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्यते ॥ ७ ॥

चशब्दो हेतौ । यस्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन नित्याव्यभिचारिणः कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्त्यागोऽननुष्ठानं नोपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा—

“ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ”

इत्यादिना

“ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ”

इत्यादिना च बहुशः प्रतिपादितमेव । तस्यैवंविधस्य सर्वथैवात्याज्यस्य कर्मणो मोहाद्विपर्ययलक्षणाद्वैचित्र्यात् त्यागः परिहारस्तामसः तमोगुणसंभव उच्यते । तमसो हि कार्यं मोहैः । यदुक्तम्—“ प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ” इति । एवमयं तामसस्त्यागो विपरीतफलपर्यवसायी यतोऽपवर्गबुद्ध्या प्रतिपन्नः संसार-
मेव फलति, अतो हेय एवासौ ॥

१. IO तस्मादुक्तयोप

२. BN' अनुष्ठानं

३. IO omits यथा...द्यते

४. BN' adds तथा

IO adds तथा in the place
of न हि

५. IO omits मोहः...एवमयं. This
passage is found in the
margin in BS'.

६. IO समानमेव फलन्ती हेय
BN' समानेन फलति

अथ राजसं त्यागमाह—

दुःखमित्येव यैः कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः शास्त्रचोदितं कर्म स्नानाग्निहोत्रादिदुःखं सुखप्रतिकूलमिदमित्ये-
तावन्मात्राद्धेतोः शरीरकदर्शनात्रासात् त्यजति नानुतिष्ठति, राजसं रजोगुणनिमि-
त्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारं कृत्वा तस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं फलं
नैव प्राप्नुयात् । रजोगुणयुक्तत्वाद् तत्फलं दुःखमेवासौ लभते ; ततो राजसोऽपि^१
त्यागो हैय एव ॥

अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

स सात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहेतुकस्त्यागोऽभिमतः । कोऽसौ ? यन्नियतं
शास्त्रचोदितं कर्म क्रियते अनुष्ठीयते ; कर्मणः करणमेव त्यागो न परिहार इत्यर्थः ।
कथं क्रियते ? येन क्रियैव त्यागः संपद्यते इत्याह—कार्यं परमगुरोः परमेश्वरस्य
निरुपप्लव्यप्रमाणभूतशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येतेन हेतुना क्रियते^२ ।

१. IO and BN¹ यत्

२. BN¹ omits त्यागस्य

३. IO omits एव

४. BN¹ omits अपि

५. IO omits कथं

६. IO omits क्रियते...त्यक्त्वा

BS¹ notes this passage
in the margin.

अत एव पूर्वं व्याख्यातम्—सङ्गं फलं च त्यक्त्वा । किमनेनोक्तं भवति ? अनुप-
पन्नत्यागस्यापि कर्मणो रजस्तमोऽभिभूतत्वादेत्यागोऽपि त्यागप्रतिपत्तिं सङ्गफलाभि-
सन्ध्यैनुच्छेदात् कर्मव संसारकारणं संपद्यते । विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकात् यथोक्त-
ज्ञाननैर्मल्ये सति सङ्गफलाभिर्सेन्धिश्चून्यत्वेन नियतस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव संसारो-
च्छेदकारणं त्यागं संपद्यते—इति सात्त्विक एव त्याग उपादेय ॥

तस्यैवंविधस्य सात्त्विकस्य त्यागिन स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।

त्यागी सच्चसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

योऽत्यन्तगुणीभूतरजस्तमस्कल्वेन विशुद्धेन सत्त्वमात्रेण समाविष्टो
व्याप्तान्तं करणं सैः त्यागी ; यथोक्तेन सङ्गफलाभिर्सेन्धिपरहितनियतकर्मानुष्ठान-
रूपेणैव त्यागेन त्यागफलहेतुत्वात् त्यागत्वमापन्नेन युक्तः । अत एव मेधावी
प्रशस्यप्रज्ञः । ततश्च छिन्नसंशयो यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्यैक्यं तत्त्वस्यास्तित्वे
त्रुटितसन्देहः । सैः सर्ववस्तुषु प्रथमानपरमालौकिकस्वरूपत्वादकुशलं संसार्यभिमतस्य
सुखस्य साधनभूतं^१ कर्माग्निहोत्रादिशरीरद्वेशौवैहं न द्वेष्टि, ज्ञानवैशद्ये^२ सति

१. IO अनुपमन्त्रत्याग

२. IO त्वादभ्यासेऽपि

३. IO संबन्ध्यनु

४. BN¹ सबन्धि

५. IO योऽपि गुणी

६. IO व्याप्यान्तः

७. IO सत्त्वात्

८. BN¹ फलाभिर्सेवन्ध-

९. IO omits च

१०. IO omits स

११. IO and BN¹ भूत

१२. IO शब्दं

१३. IO शब्देन द्वेष

द्वेषलक्षणदोषाभावात् नौप्रीत्या भावयति ; नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुख-
साधनभूतेऽनुपज्जति, सङ्गं बध्नाति । तस्यैवंविधस्य त्यागिनो नित्योदितानन्त-
निजानन्दनिर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य न क्वचिद्द्वेषेनापि रागः शास्त्रचोदितत्वादवश्य-
करणीयमित्येव सर्वं नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवासौ सर्वत्यागीत्यर्थं ॥

एतदेवै पूर्वाक्तमपि स्मारयन् द्रढयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वात् गतार्थमेवैतत् ॥

यथोक्तत्यागिविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातॄणां फलमाह—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भक्त्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहिता तेषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके
त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि । तत्रानिष्टमभिप्रेतं तु स्वात्मकं यत्तामसचित्तैस्तामसश्चद्वैः

१. BN' न प्रीत्या

२. BN' द्वेषः

३. BN' त्वादनन्यकरणीयं

४. IO सर्वभागीत्यर्थः

५. BN' एवं

कर्तृभिरनुष्ठितातामैसात्कर्मण उपजातं सैनरकतिर्यग्योन्यादौ लब्धोपपत्तिमित्तै-
र्भुज्यते । इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यैसात्त्विकान्त.करणैस्तथाविधश्रद्धैश्च कर्तृभि-
र्निर्वाहितात्कर्मण उद्भूतं सन्निरतिशयसुखाधिकरणे स्वर्गादावधिगतदिव्यशरीरैस्तै-
र्भुज्यते । तथा मिश्रं सुखदुःखात्मकं यद्रजःप्रधानचित्तैः^५ तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभि-
रनुष्ठितात्कर्मण उपजातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैस्तैर्लभ्यते इत्येवं 'विविधं
कर्मणः फलं ज्ञानशून्यसंसारिपुरुषविषयं संन्यासिनां यथोक्ततात्त्विकत्यागवतां
ज्ञाननिष्णातमतीनां कर्मयोगिनां न भवति नोपपद्यते । ततस्ते त्यागिनः कुशल-
कुशलं कर्म नीरागद्वेषतयानुतिष्ठन्तीति पूर्वेण सम्बन्ध ॥

अथ अत्यागिनस्त्रिविधेन कर्मफलैर्न युज्यन्ते, न तु त्यागिनः—इत्यत्र
हेतुं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निघोष मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१. BN' तामस.

२. IO omits सन्नरक ..उपजातं
BS' reads this passage in
the margin

३ BN' omits यत्...दुःखात्मक
BS'. Instead of यत्...
भुज्यते the following is
found.—यद्रजोत्प्रेशानुपपत्तत्त्व-
प्रधानचित्तैः स्वर्गादिफलहेतुपि
तादृक्श्रद्धैः यथाविधि विहि-
तात् कर्मण उद्भूतं पुरयैरप-
भुज्यते

४ BN' adds स्वर्गादिफला-

५ All except BN' श्रद्धैश्च

६. BN' adds यथाविधिविहितात्
कर्मण उद्भूतं पुरयैरपभुज्यते
तथा मिश्रं सुखदुःखात्मकं
यद्रजः प्रधानचित्तैः तादृक्श्रद्धैश्च
कर्तृभिः

७ BN' omits तैस्तैः

८. BN' omits त्रि

९. BN' शून्यं

१०. IO and BN' add विज्ञान

११. IO कर्मभूतफलेन

इह इमानि वक्ष्यमाणानि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीर-
सम्बन्धिनां मनोवाक्यायनिर्गत्यानामशेषक्रियाविशेषाणां कृतान्ते कृतनिष्ठे साङ्ख्ये
निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोध निबुद्धयस्व ॥

कानि तानीत्याह—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्प्रेष्टा दैवमेवात्रै पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं तत्तत्क्रियानुगुणमधिकरणं शरीरादि, यदधिष्ठाय कर्तुस्तत्तत्कर्म
कर्तुं शक्यम् । तथा कर्ता तत्तद्देहादिनिबद्धाहंप्रत्ययः पुरुषः । करणं तत्तत्क्रियानु-
गुणशरीरेन्द्रियन्यासिभिः । अत्र चतुष्टये अनुकूलाननुकूलाभ्यां सिद्धयसिद्धिकारणं
दैवं पञ्चमं दैवापरपर्यायं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः । अत्र ह्यनुकूलेऽधिष्ठानादीनां साध-
नानां साफल्यम् ; अननुकूले* तु सन्निहितानामपि वैकल्यम् ; अतश्च तत्राधान्यात
पृथक् पश्चादुक्तम् ॥

एषां पञ्चानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वं निगमयति—

शरीरवाङ्मनोभिर्हि यत्कर्मारभतेऽर्जुन ।

न्याय्यं वा निपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ IO omits तत्तत्...करणे. This
is read in the margin in
BS'.

२. BN' अशक्यं

३. BN' अननुकूलानुकूला

४. BN' and BS' साधनादीनां

५. BS' कृत्ये

६. IO हेतुं

य. कश्चित्कर्ता कायेनै वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्तुं प्रव्रमते^१ तत्रैते पूर्वोक्ता पञ्च हेतव कारणानि । एतेषामन्यतमाभावेऽपि चिकीर्षितकर्मसिद्धे कीदृश कर्मारभते न्याय्य शास्त्रमोक्तान्नियतरूपादनपेत वा विपरीत वा यथाशास्त्रत्वादन्याय्यम्^२ ॥

किंच—

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र पञ्चके एवमुक्तेन प्रकारेण समशीर्षिकया कारणभूते सति विद्यमाने य कर्ता क्षेत्रज्ञविशेष केवलमेकमेवात्मानं मोहवशादनात्मभूतदेहादि-निविष्टाहर्षत्ययं कर्तार कर्मसपादकं पश्यति बुद्ध्यन्ते, स न पश्यति विपरीतं तस्य शानमित्यर्थे । कुतो न पश्यति ? अट्टतबुद्धित्वात् । निष्पन्ना बुद्धि प्रज्ञा यस्य स तथोक्तं , न कृतबुद्धिरकृतबुद्धि, सम्यग्ज्ञानशून्यमिति , अत एव अष्टैधी । किमुक्त भवतिः एक परमेश्वर स्वशक्तिप्रसरभूतस्य सकलजगद्भारक्रीडनकचक्रनृत्यार्क

१. IO कार्येण

२. BN¹ मते ते पूर्वोक्ता

३. IO कर्मसिद्धे

४. BN¹ प्रोक्तनियमरूपान्यायापनपेत

विपरीतं

५. All except IO अन्याय

६. BN¹ क्लेषेण

७. IO अनादिभूत

८. BN¹ प्रत्यय

९. IO संपादयिष्यति बुध्यते

१०. All except BS¹ चा

११. IO ज्ञानेतरमति

१२. IO नष्ट

इव स्वप्रभौपुञ्जस्वावभासयिता पारमार्थिकः कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबुद्धिः
जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं क्षेत्रज्ञरूपमात्मानं कर्तारं मन्यमानो यत्करोति तस्यैत-
दधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्म फलम्, न तु यथोक्तस्य त्यागिनः परमात्ममयं
सर्वं ज्ञानचक्षुषा पश्यतः ॥

अत एव तस्य तादृशीं वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

इत्यापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निवद्वयते ॥ १७ ॥

यस्यात्ममयसमस्तवस्तुनो भावः चित्तवृत्तिर्नाहंकृतः, देहादावनित्येऽहंप्रत्यय-
ग्रहणेन संपादितः, अत एव यस्य बुद्धिः संवित् लिप्यते रागद्वेषादिभिर्मलैर्मायोप-
हतसमस्तजीवनिबद्धैर्न कर्तृपीक्रियते, स परमेश्वरभावसमाविष्टः कर्ता इमान्
योद्गुमवस्थितान् लोकान् व्यापाद्यापि न निवद्वयते, न तद्वधसाधनेन क्रिया-
फलेन युज्यते । पारमार्थिकस्य नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्यात्मनो नानाभावाच्छरीरा-
देर्ध्वं नित्यविनश्वरस्वभावत्वाद्वा “नायं हन्ति न हन्यते” इत्यादिना प्रतिपादित
एव हेतुः प्राक् । अतस्त्वं यथोक्तत्यागवान् कार्यं कर्मेदमाचरेत्यर्थः ॥

१. BN' स्वप्रभावकस्याव-

२. BN' रूपमात्रमात्मानं

३. IO कर्तृपीकरोति क्रियते

४. IO omits स पर...साधनेन

५. BN' कर्ता इह योद्गु

६. BN' adds इत्वा .

७. IO adds न च

८. IO and BN' omit च

अथ त्याग्यत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिपुटपविपयतया ज्ञानकर्म-
कर्तृणां गुणनिमित्तकं भेदं प्रतिपिपादयिषु सर्वादेहसाधारणयो ज्ञानकर्मणो फल-
संपत्तिहेतुं तावत् प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

कर्मणं कर्म कर्तेति त्रिविधाः कर्मसदग्रहः ॥ १८ ॥

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकाया क्रियाया जसिलक्षणं फलमुच्यते,
कारणेन कार्योपचारात् ; तेन तादृशे क्रियाफले विषये^१ अधीनत्वात् त्रिप्रकारा
चोदना प्रवर्तना ; त्रीण्येतानि जसिलक्षणे^२ ज्ञानात्मकक्रियाफले चोदयन्ति प्रवर्त-
यन्तीत्यर्थ । कानि तानि^३ ज्ञानं येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि, ज्ञेयं च यं ज्ञायते
सुखदुःखनीलमीतादि, परिज्ञातौ^४ य सर्वमिदं सुखदुःखादि जानामीति अध्वद-
त्यति । त्रयाणामेषा सामग्रीजसिलक्षणे फले चोदयतीत्यर्थ । एवमेव^५ कर्मणि
कर्मफले तत्तत्कार्यनिवृत्तिलक्षणे संग्रहो येन संगृह्यते स्वीक्रियते सोऽपि त्रिविधः ।

१ IO omits अथ	७ IO and BN ¹ लक्षणेन
२ IO स्वागशक्तिप्रति	८ BN ¹ त्मकक्रियाफलेन
३ BS ^१ प्रतिपाद	IO लवक्रियाफलेन
IO omits प्रति...तावत्,
This passage is found
in the margin in BS ^१	९ All except IO त्रीणि
४ IO कारण	१० IO च ज्ञायतेत्यत्
५ IO शब्दज्ञात्मिकाया-	११ BS ^१ ज्ञाता फलमिदं योऽहमिदं
BN ^१ and BS ^१ ज्ञाता योऽह-
मिदं सुखादि
६ IO विषयेत्वधीन
BS ^१ विषयेत्वधीन	१२ IO and BS ^१ omit एव

श्रीष्येतानि संग्राहयति । कानि तानि ? करणं हस्तादि ; कर्म घटादिकार्यविषया
चेष्टा ; कर्ता घटादिव्यापृतकुम्भकारादि ॥

एतत्त्रितयसामग्रीवशात् घटादेः कार्यस्य स्वरूपनिर्गृहितैक्षणं फलं भवतीति
स्थिते कीदृश्येतानि ज्ञानादीनि योगविषयाणीति प्रकान्तं प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्येर्न यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

प्रतिपादितस्वरूपं^१ ज्ञानादित्रितयं च तद्गुणसङ्ख्येर्न गुणानां स्वरूपभेद-
कथने^२ प्रत्येकं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणविभागात्प्रोच्यते कथ्यते
तद्विद्धिः । तानि ज्ञानादीनि भेदो यथावत्सम्यगुच्यमानानि सात्त्विकराजसतामस-
भेदेन प्रत्येकं त्रिप्रकाराण्यवधारय, येन तानि प्रवृत्तानि प्रत्यभिज्ञास्यसि ॥

तत्र ज्ञानं त्रिविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत्—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते^३ ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

१. All except IO omits तानि

२. BN¹ कथन

३. BN¹ निवृत्ति

४. BN¹ संख्याने

५. BN¹ adds प्राक्

६. IO omits स्वरूप...गुणानां

७. BN¹ omits च

८. BN¹ संख्याने

९. IO वधनं

१०. IO सद्भिरपि

BS¹ and BS² सन्तोऽपि

११. IO omits तामस

१२. IO and BS² त्रिविधे ज्ञाने

१३. BS¹ and BN¹ ईक्ष्यते

IO अव्ययमश्नुते

तैत्सात्चिकं न्यग्भूतरजस्तमस्कं विशुद्धसत्त्वमात्रहेतुकं ज्ञानं संवेदनं विद्धि जानीहि । किं^१ तत्^२ ? येन साधनभूतेन देशकालाकारादिभेदेन विभक्तेषु परस्परपृथग्भागेन व्यवस्थितेष्वपि सर्वेष्वशेषेषु भूतेषु चेतनाचेतनेषु सत्त्वेष्वविभक्त-मभिन्नरूपं चिदात्मकं भावं सत्तामीक्षते^३ पश्यति, बुद्धयते इत्यर्थः । इह विशुद्ध-चिन्मात्रमवभाव आर्यैवैकं तत्त्वं परमार्थसत्, न तद्व्यतिरिक्तं किञ्चन पदार्थान्तरं तत्त्वन संभवति ; केवलं तदीयनिरतिशयैर्धर्मोद्भावितामायामलमुपितस्वप्रकाशे ज्ञानमये चक्षुषि तदेकमेव तत्त्वं नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते क्षेत्रज्ञा , तदेव यदा ज्ञानमय चक्षु परमेधरानुग्रहशक्तिशलाकापरिसृष्टमलत्वात् निर्मलीभवति, तदा सर्वमेवेदमेकत्वेन योगिन पश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ राजसमाह—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्वत्सर्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायीयेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञान राजसं रजो-गुणहेतुकं स्मृतं तत्त्वविद्धि । किं तत्^४ ? यत्पृथक्त्वेनात्मनो व्यतिरेकेण व्यवस्थितं नानाभावानपि विधान् नानारूपान् विचित्रान् पृथग्विधान् परस्परतो व्यतिरिक्त-

१ BN¹ omits तत्सात्चिकं

२ IO and BN¹ किन्तु येन

३. BN¹ ईक्ष्यते

४ IO पद्यते क्षेत्रज्ञ.

५. IO परिसृष्टं निर्मलत्वात्

६. IO and BN¹ omit अथ राज-समाह

७. IO च

स्वरूपान् जानाति । ज्ञानस्य वेद्यप्रथाहेतुत्वादुपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदित-
व्यम् । एतच्च विषयसुखगर्वलक्षणलोभकारणमृताद्रजसः समुद्भूतं सम्यग्दर्शन-
हेतुत्वात् संसारिपुरुषनियमितं हेयमेव ॥

अथ तामसमाह—

यत्त्वकृत्स्नविदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तच्चासमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तच्चासं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शालेपूदीरितम् । किं तत्? तुशब्दः
पूर्वस्माद्भ्रतिरेकं एव । यदकृत्स्नविद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थम्, कृत्स्नं सफलं सर्वविशेष-
संयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नवित् सात्त्विकादि, तद्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसम् । तथैकस्मिन्
विषयसुखसाधनभूते कस्मिंश्चिदेव कार्ये साध्ये वस्तुनि संकुलीनम्; यदेव किञ्चित्
दृष्टसुखसाधनेतामासादयति तत्रैव मज्जतीत्यर्थः । तथा अहैतुकं विषयेन्द्रियसंयोगादि
यज्ज्ञानकारणभूतं तदभावेऽप्येकस्मादुद्भूतं ज्ञानं तामसं भूतग्रहाद्याविधानां
प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव; तथा तत्त्वार्थवत् तत्त्वमात्मादि परमार्थं स एवार्थो वस्तु-
तत्त्वार्थो, स विद्यते यस्य तत्त्वार्थवत् सात्त्विकादि; तद्विपरीतं त्विदं तत्त्वार्थवत्

१. BS¹ and BS² समुद्भूत

२. BN¹ यत्

३. IO adds एतौ

४. IO omits सत्त्विव...वित्

५. IO and BN¹ साधनं

६. All except BS¹ omit तथा...

ज्ञानमिव

७. BN¹ omits तु

IO omits त्विदं...ज्ञानं.

This passage is found in
the margin in BS².

शरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः । अल्पमव्यापकं तदेतदज्ञानादिकारणभूततमोगुणसमु-
द्भूतत्वात् सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वे निकृष्टसंसारिविषयत्वात् सुतरां हेयम् ॥

अथ कर्म त्रिविधमाह—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तत्कर्म सात्त्विकं पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते । किं तत् ? अफल-
प्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखलिप्सारहितेन कर्त्रा निर्वर्त्यते । कीदृशम् ? नियतं वर्णा-
श्रमविभागेनावश्यं करणीयम् ; तथा सङ्गेनोक्तलक्षणेन शून्यम् । अत एव सङ्गाभावात्
तन्मूलरागद्वेषाभावेन कृतं संपादितम् । तदेतत् ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वा-
दपवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनं^१ योगिविषयमुपादेयम् ॥

अथ राजसं कर्माह—

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥

तद्राजसं रजोगुणहेतुकम् । किं तत् ? यदैहिकामुष्मिन्भोगलिप्सुना, तथा
साहङ्कारेण अनात्मनि शरीरादावहंप्रत्ययवता कर्त्रा क्लेशबहुलं चित्तेशरीराद्यायासभूयिष्ठं
क्रियते । तदेतत्प्रवृत्तिहेतोः दुःखबहुलाद्रजसः संभूतं^२ तत्संसारिविषयत्वाद्देयम्^३ ॥

१. BN¹ adds अव्ययं

२. IO तद् ज्ञान-

३. IO साधने

४. BN¹ omits चित्त

५. BN¹ राजसः

६. IO and BN¹ समुद्भूतं

७. IO त्वाद्भूतम्

अथ तामसम्—

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

तैत्तामस तमोगुणहेतुकं कर्म । किं तत् ? यन्मोहादज्ञानादारभ्यते फलं प्रकम्यते^१ । कथमिदं क्रियमाणं किमर्थमनुब्रूति पुष्पाति, किं वा क्षयत्यसिन् क्रियमाणे, कस्य हिंसोपघात सपद्यते—इत्यनुबन्धक्षयहिंसा अनवेक्ष्य अविचार्यैव । एतदपि मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततम सर्मुद्भूतत्वान्निऋष्टतमससारिविषय सुतरा हेयमेव ॥

अथ त्रिविध कर्तोच्यते । तत्र सात्त्विकत्वात्—

मुक्तसङ्गोऽनहवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयमिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

ईदृश कर्ता कर्मणामनुष्ठाता सात्त्विक उच्यते । सात्त्विकी^२दिचित्तत्वात्कर्ता सात्त्विक इति व्यपेक्षितः । स कीदृश ? मुक्तसङ्गः ; मुक्त परिहृत सङ्गः ससार-तरुबीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो येन । यतोऽनहवादी क्षेत्ररूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन

१ IO omits तत् प्रकम्यते

२ BN' प्रकमते

३ BN' कर्मर्थ

४ IO समुत्पद्यते

५ BN' चार्येत्येतदपि

६ IO समुद्भवत्वात्

७ BN' तत्र

८ BN' अत्र

९ BN' निर्विकल्प

१० IO omits आदि

११ IO उपदिष्ट

प्रतिपद्य अहं यंजामीत्यादि यो वदति सोऽहंवादी सर्वैः संसारी जनः ; तद्विपरीतो-
ऽनहंवादी शरीरादिष्वनात्ममूतेष्वर्धेषु निरहङ्कारः । तथा धृत्या वक्ष्यमाणैयानुष्ठेय-
वस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या, तथोत्साहोद्योगेन समन्वितः, अत एव सिद्धौ फलनिष्पत्तौ,
असिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः । ईदृशं कर्तृत्वं ज्ञानहेतोः
पूर्ववद्विशुद्धात् सत्त्वगुणादुत्पन्नं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम् ॥

अथ राजसः—

रागी कर्मफलप्रेप्सुः लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते* ॥ २७ ॥

ईदृशः कर्ता राजसः पूर्ववद्विशुद्धात् सत्त्वगुणात्मकः कथ्यते । कीदृशः ? रागी विषय-
मुखेष्वभिलाषवान् । तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं
स्वर्गभोगादिरूपं लिप्सुः । तथा लुब्धो गर्भवान् । तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोह-
परायणः । तथा अशुचिर्वाद्याभ्यन्तरशौचरहितः । तथा फलैकालम्बनचित्तवान् तत्त-
त्सिद्धयसिद्धिसंभवाभ्यां परितोषाभ्यां युक्तः । एतादृशं कर्तृत्वं लोभादिदोषकारण-
भूतरजोगुणसमुद्भूतत्वात्संसारिविषयं हेयम् ॥

१. IO and BS¹ omit यजामि...

सोऽहं

६. IO omits च

७. IO and BS¹ कीर्तितः

२. IO omits सर्व...वादी

BN¹ सर्वसंसारी

८. IO omits फलं

९. IO लिप्सोः

३. IO भाणलक्षणयानु-

१०. IO गर्भवान्

४. BN¹ and IO उत्साहेनोद्योगेन

११. IO भूतं

५. IO omits तत्

अथ तामसः—

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्क[नैक]तिकोज्जसः ।

विपादी दीर्घसूत्रैश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

एवंविधः कर्ता पूर्ववत्तामसैः । किंविधः ? अयुक्तः समाधिरहितः । यतः प्राकृतः प्रकृतिमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः । स्तब्धो मिथ्याभिर्मानाभिनिवेशान्न किंचित्क्षणमस्ति । शठो मार्यावी । तथा नैष्क[नैक]तिकः निकृतिः परोपतापनं प्रयोजनं यस्य । अलसो दाक्ष्यरहितः ; अर्त एव विपादी अवसादवान् । दीर्घसूत्रः आशुकार्येऽपि वस्तुनि चिरकारी । एवंविधं कर्तृत्वं प्रमादमोहादिदोषकारणभूत-तमोणुणसमुद्भूतत्वादत्यन्तहेयमेवेति । कर्तृकर्मणोः पृथक् त्रैविध्यप्रतिपादनं विस्पष्टार्थम् । यत प्राय एकतरत्रैव त्रैविध्यं भवतीत्युक्तम् ॥

अथ बुद्धिधृत्योरेवमेव त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोन्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

१. IO सूत्री

२. BS' adds उच्यते

३. IO मल्लविदेशवाच

४. IO मायात्वधिया नैकृतिकः

५. BN' दक्षिण्यरहितः

६. IO omits अतः

७. BN' विपादवान्

८. BN' पृथक्त्रैविध्य

९. IO भवपुक्तम्

BS' भवत्युक्तं

बुद्धिर्वोद्धवस्तुसाधनं करुणम् । धृतिरवष्टम्भः । कार्ये ज्ञेये वार्थे सिद्धिपर्यन्तं
स्थैर्यम् । तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्त्वादिगुणायोक्षया त्रिविधं भेदं साकल्येन विविक्ततया
चामिधीयमानं^१ शृणु ॥

तत्रोद्देशक्रमेण बुद्धेस्त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकं भेदं तावदाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

वन्द्यं मोक्षं च यौ बुद्धिर्वेद सा सात्त्विकी मता ॥ ३० ॥

सौ सात्त्विकी सत्त्वगुणसमुद्भूता बुद्धिः मतिः । कासौ ? ययौ प्रवृत्तिं
च निवृत्तिं च वेद जानाति^२; स्वर्गापवर्गफले शास्त्रचोदिते कर्मणी प्रवृत्तिनिवृत्ति-
शब्देनोच्येते । यदुक्तम्—

“ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेष्वभिधीयते ।

निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मार्गैकदेशिकः ॥ ”

अन्यत्रापि^३

“ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च द्विविधं कर्म दैशिकम् ।

इह चासुत्रं चै काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपन्यस्यते ॥ ” इति ।

१. BN¹ कार्यं

२. All except BN¹ add च

३. IO या वेत्ति बुद्धिः सा

४. BN¹ omits सा

५. BS¹ omits बुद्धिः मतिः

६. BS¹ मा

७. IO यथा

८. BN¹ जानाति

९. BS¹ दैशिकः

१०. BN¹ adds च

११. IO वै काम्यं

BN¹ चाकाम्यं

१२. BN¹ उपकर्म्यते

तथा कर्माकार्ये शैलीयविधिनिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्ये वस्तुनी या जानाति,
तथा भयाभये, भय ससारदुःखेन साध्वसम्, अभयम् अपवर्गसमुद्भव सर्वत्रास
विरहम्, तथा बन्ध ससारम्, मोक्षमपवर्गम्, हेयतयोपादेयतया च स्वरूपतो
जानाति सा सात्त्विकी बुद्धिरिति ॥

ननु ज्ञान बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् । “सर्वभूतेषु येनैकम्” इत्यादिना सात्त्विक
ज्ञानलक्षणैर्न सात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तम् । तदधुना किमिति पुनरुच्यते इत्यत्रो-
च्यते—सत्य ज्ञानबुद्धयोर्नास्ति कश्चिद्विशेष, किन्तु पूर्वं ज्ञानज्ञेयज्ञानलक्षणस्य
त्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेन प्रतिपादनप्रसङ्गात् सद्क्षेपेण सात्त्विकज्ञानलक्षण-
मुक्तम् । अधुना तु धृतिसाहित्येन तस्यैव बुद्धिशब्दप्रतिपादितस्य विस्तरतो
लक्षणमुक्तम् । न हि पूर्वं धृत्यादिवेदन ज्ञानसम्बन्धित्वेन प्रतिपादितम्, अधुना
तु प्रतिपादितम्—इति न पौनरुक्त्यदोषश्चोदनीय । यदि वा पूर्वमास्त्ययोगि-
सम्बद्धस्य ज्ञानस्य लक्षणमुक्तम्, अधुना त्वास्त्यसम्बद्धस्य । एवमपि न पौन-
रुक्त्यम् ॥

अथ राजसी—

यैया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथायत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

१ BN¹ शास्त्रीय प्रति

२ BN सात्त्विकगुणलक्षणैव
IO सात्त्विकज्ञानलक्षणैव

BN omits कश्चिन्

IO omits प्रतिपाद शब्द

This passage is found in
the margin in BS¹

५ BN¹ बुद्धि

६ IO omits न हि पादितम्

७ BS¹ The verse is written
in the margin

८ BN सा राजसी मता

राजसी रजोगुणसमुद्भवा बुद्धिः, यया हेतुभूतया ज्ञाता क्षेत्रज्ञः पुरुषो धर्मा-
धर्मादीनुपादेयान् हेयांश्च पदार्थानयथावन्निश्चयाभावादसम्यग्वेत्ति । धर्माधर्मावदृष्ट-
विषयौ सदाचारदुराचारौ ; कार्यकार्ये तु दृष्टविषये इति न पौनरुक्त्यम् । अथवा
धर्माधर्मशब्दौ लक्षणया फलविषयौवुक्तौ ; कार्यकार्यशब्दौ तु तन्निमित्तकर्म-
निवक्षया उक्तौ । एवमपि न पौनरुक्त्यम् । एषापि संशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात्
संसारिविषया ॥

अथ तामसी—

अधर्मं धर्ममिति या बुद्धयते तममान्विता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा तामसी मता ॥ ३२ ॥

तामसी तमोगुणहेतुका बुद्धिर्या धर्माधर्मादीनदृष्टविषयान् सर्वार्थांश्च
दृष्टिविषयान् तमसा हेतुना वृता सती विपर्ययेण जानाति, सैषा मिथ्याज्ञान-
हेतुतमोगुणत्वान्निष्ठया संसारिविषयेति हेया ॥

अथ धृतिस्त्रिविधा । तत्र सात्त्विकी तावत्—

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा सात्त्विकी मता ॥ ३३ ॥

१. BN¹ गुणप्रभवा

२. IO omits कार्यं

३. IO विषयालुरक्तौ

४. IO एषा हेया संशया

BN¹ एषा या संशया

५. IO गुणभावत्वात्

६. IO मन्यते

७. IO धर्माधर्मान्

८. IO and BN¹ दृष्ट

९. BN¹ हेतुपरमतमो

१०. IO सा पार्थ सात्त्विकी

सा सात्त्विकी पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणालिका धृतिः । कासौ? यया योगी मनः-
प्रभृतीन् धारयति । कीदृश्या? परमात्मविषयेन योगेन समाधिना सैह अव्यभि-
चारिण्या नित्यमव्यतिरिक्त्या ; योगी हि^१ मनोऽन्तःकरणं प्राणमाभ्यन्तरं मास्तं
तत्तत्क्रियाभेदात् नानासंज्ञम् ; इन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि योगार्थमेव^२ धारयति ।
तत्रात्मसमाधिविषयोऽवैष्टम्भः स्थैर्यमेव कारणमित्यर्थः । एषा तत्त्वज्ञानहेतुविशुद्ध-
सत्त्वगुणसमुद्भूतत्वात् अपवर्गफलत्वे सत्युपादेया ॥

अथ राजसी—

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

रजोगुणजा धृतिः, यया साधनभूतया संसारी पुरुषः प्रसङ्गेनोक्तलक्षणेन
फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखालोककर्मफललिप्सुः धर्मादीन् धारयते उद्वहति । न
त्वपवर्गं धर्मैः शास्त्रचोदितसमाचारः, तत्फलं सुखं कामोऽर्थो घनम् । त्रिवर्गमात्र-
निबद्धधृतयो हि संसैरिणः पुरुषाः ; तदेया धृतिर्हेयैव ॥

१. BN¹ महा

२. IO omits हि

३. IO करणे

४. IO एवं

५. IO and BS². विषये स्थैर्यमेव

६. IO and BN¹ omits हेतु

७. IO धृतिः

८. IO and BS² धारयति

९. BN¹ अपवर्गधर्मः

१०. IO फलसुखौ त्रिवर्ग

११. IO संसारिपुरुषाः

अथ तामसी—

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी स्मृता ॥ ३५ ॥

सा तामसी तमोगुणजा धृतिः, यया हेतुभूतया दुर्मेधा विपर्ययप्रत्ययरूप-
त्वात् दुष्टा मेधा प्रज्ञा यस्य स तादृशः सन् पुरुषः स्वप्नादीन् दोषान् न विमु-
ञ्चति तन्मय एव नित्यमास्त इत्यर्थः । स्वप्नः निद्रा तमःकार्यम् । भयम् इष्टविषय-
विनाशशङ्कया श्रसं । शोको नष्टानुशोचनम् । विपादम् अनुत्साहम् । मदं चित्तो-
द्रेकम् । मूढः किल तानेव नित्यमुद्रहन्नास्ते, तत एवा निरुद्धा धृतिस्त्याज्यैव ॥

अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं^१ शृणु मे भरतर्षभ ।

गतार्थमेतत् ॥

अथ त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकत्वं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह—

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च नियच्छति^२ ॥ ३६ ॥

यत्तदात्वे^३ विषमित्र परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रमादजम् ॥ ३७ ॥

१. IO omits यस्य

२. All except IO स्वप्ने

३. BN¹ प्राप्तशोकौ

४. All except IO add एवा

५. IO and BN¹ शृणु मे त्रिविधं

६. BS¹ निगच्छति

७. BN¹ यत्तदाद्ये

तत्सात्त्विकं विशुद्धसत्त्वहेतुकं सुखमानन्दं विद्धि जानीहि । कीदृशम्^१
 आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मा ब्रह्मस्वरूप पर तत्त्वम् , तदालम्बना बुद्धि परा प्रज्ञा,
 तस्या गसादो नैर्मल्यम् , यदपेक्षया विशुद्धमपि सत्त्व मलिनत्वात्परिहार्थमेव , तत-
 स्तत्राविर्भावबुद्धिप्रसादाज्जातमुद्भूतम् । किं तत्^२ यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाश्रित्यानु-
 शीत्नाद्योगी^३ रमते रतिं भावयति, न तुद्विजते । विषयभोगात्मकस्य हि
 सुखस्याभौसो विशेषाकाङ्क्षया तत्रोद्वेग जनयति । समाधिज तु सुख रतिमेवा-
 वहति । यत्र च सुखेऽनुभूयमाने सर्वदुःखानामन्त समाप्तिमभाव नियच्छति,
 नितरा प्राप्नोति , अन्यस्मिन् हि सुखेऽनुभूयमाने क्षणान्तरे तदेव दुःख सपद्यते^४ ।
 कुत सर्वदुःखानामन्त^५ ? यच्च सुख तदात्वे साध्यमानावस्थाया चिन्तासमाधान
 लक्षणक्रोधरूपत्वाद्विपतुल्यम् , परिणामे तु सिद्धयवस्थायाममृतोपम निरुमात्वाद-
 मित्यर्थ , बाह्यसुखस्यैतदेव विपरीत वक्ष्यति^६ । तदेतद्विशुद्धनिरतिशयनिरु-
 चरात्वादरूप समाधिप्रज्ञाप्रभव योगिविषय सुखमुपादेयम् ॥

अथ राजसम्—

निषेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदैतत्त्वेऽमृतोपमम् ।

परिणामे निषमिन्न तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ IO शुभ

२ IO प्रसाद

३ IO विषयबुद्धि

४ BN दनाजात

५ IO omits किं तत्

६ IO योग

७ IO अभ्यासो

८ BS and BN¹ add तदेव

९ IO समापद्यते

१० IO चित्तममाधानविशेषाधानलक्षण

११ BN¹ वक्ष्यामि

१२. BN¹ आद्ये

तद्राजसं रजोगुणसंभवं सुखम् । किं तत् ? यदित्थेन विषयेनानित्येन शब्दादिनेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः संयोगात्सम्बन्धात्तदात्वे^१ साध्यमानावस्थायांमृतोपमं क्षणमात्रमात्वादविशेषहेतुत्वात् सुधारसतुल्यम्, परिणामे^२ सिद्धयवस्थायां विषोपमं तत्कालमेव द्वेष्यत्वात् । यदि वानुभूयमानावस्था तदात्वम् ; तदा विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं सर्वं मधुरमेव ; परिणामस्तु तद्विपाकावस्था ; तस्मिन् सर्वमेव विषयसुखपरिणामं किञ्चिद्वितुमर्हति ; एतद्दुःखकारणं रजोगुणत्वाद् दुःखैकफलं^३ हेयमेव ॥

अथ तामसम्—

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

तत्तामसं तमोगुणनिमित्तकं सुखम् । किं तत् ? यदग्रेऽनुभूयमानावस्थायां चानुबन्धे परिष्माणवेलायां सुखबुद्ध्या गृहीतं मोहनं वैचित्र्यकारि, यतो निद्राप्रभवम् । तमसो हि^४ निद्राप्रमादालस्यादि कार्यम् । तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमः । मोहावस्था आलस्यम् अदाक्ष्यम् । प्रमादः कार्येष्वनवहितत्वम् । एतानि ह्यनुभूयमानान्यपि मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहकान्येव ; न ह्येषां ज्ञानादिफलं भवति । अज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानफलं सुखमत्यन्तहेयमेव ॥

१. BN¹ समुद्भव

२. BN¹ आद्ये

३. IO omits अमृतो...सिद्धयवस्थायां

This passage is found in the margin in BS¹.

४. BN¹ adds तु

५. IO omits तत्काल...मर्हति

६. IO adds सुखं

७. IO तथा

८. IO णामावस्थायां

९. IO वैचित्र्यं कारयतः निद्रा-

१०. IO omits हि

११. IO आलस्यं मन्दाक्षं प्रमा-

BN¹ and BS¹ आलस्यमदालक्ष्यं

एव ज्ञानादीना सुखान्ताना केषाचिदेव भावाना प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्य-
मुक्त्वा, सर्वत्र सर्वप्रमातृविषयाणा सर्वभावाना सात्त्विकदिभेदेन त्रैविध्य व्यव-
स्थितमिति सप्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिशि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्व प्रकृतिर्जमुक्त यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

व्यक्तार्थं श्लोक । किंतु दिवीति^१ फलभूम्युपलक्षणार्थम् । पृथिव्यामिति
कर्मभूम्युपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ॥

इदानीं षोडशभिरध्यायैर्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावगतेषु
तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसन्यासयो प्रागुक्तयो सम्यक्स्वरूपज्ञाने
जातसन्देहमर्जुन प्रति तयोस्तत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गेन त्यागिनामत्यागिर्ना च विविक्त-
स्वरूपामिव्यञ्जक ज्ञानादीना गुणभेदैर्द्वन्द्वं त्रैविध्यमभिधाय अध्यायप्रक्रान्त प्रकृत-
मर्थमनुब्रूयात् । एव कर्मणा फलत्वौगपूर्वकत्वेनानुष्ठितानामपवर्गफलत्वमुक्तम् ॥

१ IO सुखादीनां

२ IO omits प्राधान्य भावानां

This passage is found in
the margin in BS¹

३ All except IO दिवीत्यादि

४ IO and BS¹ omit पृथिव्या
णार्थं

५ IO अवगतेन

६ IO omits प्रागुक्तयो

BS¹ notes the word in
the margin.

७ IO तत्त्व प्रतिपादनं *

८ IO omits अत्यागिनां

९ IO विधिरूप

१० IO omits भेद

११ IO and BS¹ एषां

१२ BS and BS¹ फल त्याग

१३ IO फलमुक्त

तानि कर्मशब्दमात्रेण सामान्यत प्रोक्तानि । विशेषत पुन कानीत्या-
काङ्क्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपादनं प्रन्तौति—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावाप्रभङ्गुणैः ॥ ४१ ॥

इदं चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्वयान्विनप्रकारस्वभावाप्रभङ्गुणै-
र्धर्मैः कर्माणि शास्त्रचोदिता त्रियाविशेषा समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि
प्रतिवर्णं साधारणासाधारणविभागेन पृथक्पृथक्तानि परमेश्वरेणैवैनेन कर्त्रा, येन
स्वेच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विशुद्धस्वभावमात्रात्यतिरिक्तस्वरूपमपि नाना-
भावभेदाभौसाय चित्तं जगत्कीर्तननिर्माणमिदमारचयना वर्णविभाग परिकल्पित ।
तथा च भवतैत्र प्राक् प्रदर्शितम्—

“चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मनिभागश्च ।

तैम्य कर्तारमपि मा विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥”

तथा—

“महर्षय सप्त पूर्वे चत्वारो मनवन्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषा लोके इमा प्रजा ॥”

१ IO शस्त्र

२ IO इह

३ BN¹ समयतया द्वि प्र-

४ IO omits this word

५ IO omits धसाधारण

६ IO omits कर्ता येन

७ BN¹ भावतन्वितं

८ IO श्रीडनस्मिद

९ IO प्राग्दर्शितम्

१० IO इत्यकर्तारमपि मा विदि कर्तार-
मव्ययम्

११ IO and BN¹ लोका

इति । अत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहेतुकत्वं वर्णविभागे प्रतिपादितम् । अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्दण्यप्रवर्तकाः प्रजापतयो ये उक्ताः, तेषामीधरमर्ग-विवक्षया महाकल्पप्राग्भ्यं परमेश्वरेच्छामात्रेण तद्वाचामिन्नस्वरूपाणामेव चतुर्धा सर्गोऽवभासितः, यतश्चतुर्वर्णरूपा प्रजेयमुदपादीति दशमे व्याख्यातप्रायम् । इह तु वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तायेनोदितम्; तदयमत्रोपरविभागो विवक्षितः—यदी-श्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः सपत्नीकाः प्रविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यप-देशभाजः सृष्टाः, तेषामेकेन युग्मेन ब्राह्मणः सर्ग उत्पादितः; अन्यैः क्षत्रियादि-सर्गाः; एवं क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागे स्थिते योऽविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्म-णेन ब्राह्मण्यां जातः स ब्राह्मणः, एवं क्षत्रियादयः । तदित्यमेभिः प्रजापतिभिर्या सृष्टिः कृता सानुलोम्येन प्रतिलोम्येन च संकीर्यमाणा आनन्त्यं भजते । तत्र ब्राह्म-णेन क्षत्रियायां वैश्यायां शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उच्यन्ते । एवं क्षत्रियेण वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः, वैश्येण शूद्रायामुत्पन्नः सर्व एवानुलोमजा धर्म्याः । ये तु विपर्ययेण क्षत्रियेण ब्राह्मण्याम्, वैश्येण क्षत्रियाब्राह्मण्योः, शूद्रेण वैश्यक्षत्रिया-ब्राह्मणीषु उत्पादिताः ते प्रतिलोमजा अधर्म्याः । एवमनुलोमप्रतिलोमजानामपि साहचर्ये सत्यानन्त्यं प्रजायाः । ये त्वविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां

१. IO भागप्रति
BS ¹ and BS ² भागेऽस्य प्रति	५. BN ¹ स्पष्टाः
२. IO Space for four letters
is seen here.
BS ² . Space for nine
letters is seen here.	६. BN ¹ प्रज्ञः
३. IO उपपादितेति	७. IO and BN ¹ omit क्षत्रिया...
एवं
४. IO अत्र वर्णविभागो
BN ¹ अत्रावगतो विवक्षितः	८. IO स्थितो
	९. BS ² प्रति
	१०. IO omits वैश्याया
	११. IO and BS ² प्राति

श्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठाने विहिताधिकारस्य तदनुष्ठानोपयोगिनीतिर्कर्तव्यताविज्ञान-
हेतुरासौक्यकदेशाध्ययने दत्त एवावकाशः, तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः ।^१ दानं
च तद्वत्सर्वसाधारणमेव । एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शूद्रस्य भगवता परमर्पिणा
परमप्रमाणभूतेन स्वचसैव कृतोऽवकाशः, यश्चतुर्वर्गोपदेशमयं स्वैतिहासं महा-
भारताख्यमुद्दिश्योक्तवान्—

“श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” इति ।

एवमेतानि साधारणान्यध्ययनादीनि^२ त्रीणि कर्माणि^३ ब्राह्मणस्याध्यापनया-
जनप्रतिग्रहाख्यान^४ त्रीण्यसाधारणानि^५ । तान्येव कर्माणि^६ वर्णात्मकस्वभाव-
जानि पूर्वमेव दैवसर्गसम्बन्धित्वेन निर्दिष्टानि शमादीनि^७ । एवं^८ साधारणान्यपि
वैश्वसम्बन्धैरेतेनैव किमित्यनेनोक्तानि^९ । दैवासुरसर्गभेदो हि चतुर्वर्णसाधारणः ;
तत्स्वभावज्ञाश्च गुणा^{१०} तथैव साधारणा ; एष एव चागुणविभागो विवक्षित
इत्यत्रोच्यते । सर्वभेदयोक्तमुपपन्नम् । किंतु प्रसिद्धत्वात् वर्णात्मकस्वभावजानि
सात्त्विकानि शमादीनि^{११} प्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन् । वर्णकर्मणामपवर्ग

१. BN^१ क्रियमाणमनु

२. IO omits इति

३. BN^१ हेतुं

४. IO adds अपि

५. IO मयमिति ह्यसं

६. IO धावयत्

७. All except IO add तु

८. IO adds तु

९. All except IO add तु

१०. BN^१ संघन्धत्वेन

११. IO and BS^१ एव

१२. BN^१ ब्राह्मण

१३. IO निश्चयेन

१४. IO ब्राह्मणवर्णस्वभाव

१५. IO adds उक्तानि

सौधनत्वेन विवक्षितत्वादुत्तरेषां क्षत्रियादीनां वर्णात्मकस्वभावज्ञान्येव प्रायेण कर्माणि निर्देक्ष्यति । दैवसर्गात्मकस्वभावज्ञानां साधारणानां शमादीनां ब्राह्मणसम्बन्धत्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह कतिपयानामेव निर्देशः कृतः ; साकल्येन तु “अमानित्वमदम्बित्वम्” इत्यादिना । तथा—“अभयं सत्त्वसंशुद्धिः” इत्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ॥

अथात्र क्षत्रियाणां वर्णात्मकस्वभावज्ञानि कर्माण्याह—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

क्षात्रं क्षत्रियवर्णस्येदं स्वभावजं परमेश्वरनियमिततादृक्प्रकृतिसमुत्थं कर्म व्यापारः ; किं तत् ? शौर्यं शूरभावः पराक्रमः । तेजः स्वभावत एव परामि-
भवनसमर्थमोजः । धृतिः स्वभावकर्मणि दृढोऽवष्टम्गः । दाक्ष्यं दक्षता चातुर्यम् ;
तथा सङ्ग्रामे पराङ्मुसत्वाभावो निर्भयत्वमित्यर्थः । दानमर्थिनां त्यागः ।
अप्रत्याख्यानहेतुरीश्वरभावः प्रभुत्वं पराधीनत्वासहिष्णुतेति ॥

अथैवंविधं वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह—

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यैकर्म स्वभावजम् ।

१. IO साधारणत्वेन

२. IO निर्मोक्षति

३. IO निधत्वेन

४. IO कानामपवर्गमात्र

५. IO साकल्येन शमादिसत्त्वगुणे तथा

६. BN' इत्यादि । तत्र '।

७. IO and BS' धृति

८. IO पराधीनासहि

९. All except BN' कर्माह

१०. BS' and BS' वैश्यं

कृषिः व्रीह्यादिवापैर्नहेतुः फलादिविलेपनम्; गोरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावो गोरक्ष्यम्, पार्शुपाल्यम्, गोशब्देन पश्वन्तराणामपि परिग्रहात् । द्रव्येण द्रव्यान्तरं क्रीणाति, क्रीणंश्च यो जीवति स वणिक्; तस्य भावो वाणिज्यम्; एतद्धर्मात्मकत्वभावजं वैश्यकर्म ॥

पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

पर्युत्थानं वैर्णत्रयस्य पूर्वस्य शुश्रूषा; तद्रूपं कर्म पूर्ववच्छूद्रस्य स्वभाव-समुत्थं कर्मेति ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कर्मप्रविभागं प्रतिपाद्य स्वकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणविवक्षितफल-प्रतिपादनार्थमाह—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यथाप्रतिपादितविभागेन स्वे स्वे* निजे निजे शास्त्रनोदिते कर्मण्यभिरतः आमिसुरूपेन सक्तो नरः पुरुषः चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापत्तिरूपामपवर्गलक्षणां सिद्धिं सम्यक् फलनिष्पत्तिं लभते अधिगच्छति, न स्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणैव

१. BS' and BS' कृषीत्

२. IO वापभूह्लादिविलेखनं

BN' वापनहेतोः भूह्लादि

३. BS' and BS' गोरक्षं

४. IO पशु

५. IO adds पूर्वस्य

६. IO कर्मविभागं

७. IO omits स्वे स्वे

८. IO omits न स्वभाव...गच्छति.

The passage is found in the margin in BS'.

संसिद्धिमधिगच्छति ; किंतु यथा येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरत संसिद्धि-
मेता लभते, तदभिधीयमानं वस्त्ववधारय ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवाचर्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतो यैस्मात्प्रतिपादितात् भूतस्वभावादेकस्मात्परमकारणात् मूताना चरा-
चराणा प्रवृत्तिर्यथास्वं प्रविभक्तो व्यापार, येन च तथाप्रविभक्तव्यापार विश्वं
समस्तं जगदिदं तत विस्तारितम्, इच्छामानेणेत्यमवभासितम्, तमेव परमेश्वरं
परमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणार्च्य आ समन्ता
दर्शयित्वा परितोष्य, मानव कर्ममूमिजन्मा क्रियास्वधिकृत चातुर्वर्णिको मै-
नुष्य सिद्धिं साध्यलक्षणा फलनिष्पत्तिं लभते । किमुक्तं भवति : यथोक्त
परमात्मस्वरूपानुस्मरणनिर्त्यनिर्विप्लवावहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णानाममानित्वा-
भयत्वादिगुणाभिव्यञ्जितदैवसर्गजन्मनामसङ्करेण स्वं स्वं कर्मानुतिष्ठतां परसिद्धि-
प्राप्तिरिति ॥

अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्ता सारयितुमाह—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ४७ ॥

१. IO तदभिधेयमानं

२. All except IO तमभ्यर्च्य

३. IO अस्मात्

४. BN¹ पादिताद्भुत

५. IO प्रतिभोक्तव्या [१]पदेसः येन

६. BS¹ and BS² कर्मणाभ्यर्च्य

७. BN¹ स नष्ट- instead of मनुष्य

८. IO नित्यविक्ष्वा

९. IO अनुष्ठितवतां

BN¹ अनुतिष्ठतो

यो यस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्वै आत्मीयो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः स विगुणोऽपि, मुख्यकर्मनुष्ठानसामर्थ्यादिनानुकल्यादिनानुष्ठितः सन् विगतस्वगुणः असंपूर्णस्नाह्नोऽपि श्रेयान् प्रशस्यतरः । कस्य सकाशात् ? परधर्मात्, वर्णान्तरा-
 चारात् । कीदृशात् ? स्वनुष्ठितात्; सुष्ठु सर्वाङ्गसंपूर्णतयानुष्ठितादाचरितात् । कुत एवम् ? यतः स्वधर्मे आत्मीयाचारे बुद्धादावनुष्ठीयमाने अवश्यं निधनं विनाशोऽपि प्रशस्यम् ; कस्य सकाशात् ? परधर्मोदयात् । क्षत्रियादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्म-
 णादिवर्णान्तराचारानुष्ठानात् य उदयः सुखादिलक्षणप्राप्तिः, तस्मात्तादृशात् । किमने-
 नोक्तं भवति ? इह द्वये शास्त्रकर्मानुष्ठाने अधिहृता—एके रजःसंकीर्णसत्त्वप्रधान-
 चित्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः ; अपरे तु विशुद्धसत्त्वप्रधाना
 यथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः । तेषामुभयेषामपि दैवसर्गभाजां स्वधर्मा-
 नुष्ठानादेव उभयरूपतया सिद्धिरुपपन्ना, न तु परधर्मानुष्ठानात् ; यतः परेषां
 स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्रसिद्धिर्लक्षणा सिद्धिः श्रूयते, परधर्मस्थानां तु प्रत्यदायः
 श्रूयते, उत्तरेषां स्वधर्मनिष्ठत्वे सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यसम्पत्तिः, परधर्मनिष्ठत्वे तु^२
 ज्ञानकालुष्यमेव संपद्यते । यतः शास्त्रचोदितैस्य प्रबन्धप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मण-

१. IO वर्णशास्त्र

२. BS¹ and BS² स३. BS¹ and BS² कल्याण-

४. IO omits सुष्ठु...ष्ठितात्

५. BS¹ बुद्धादौ

६. IO अध्ययनाध्यात्मक

७. IO कृतः एके

८. IO and BN¹ readअपरे...नुष्ठायिनः after धर्मा-
देव

९. IO उभयथा सिद्धिः

१०. BN² प्राप्तिः

११. IO स्वधर्मानि

१२. BN¹ omits तु

१३. IO चोदितप्रबन्ध

स्त्यागः परकर्मणश्चोपादानं द्वेषं रागं च विना न सम्भवति । तत्सन्निधौ च कोटशम्? सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यम् । इत्थं दैवसैर्गयोगित्वादपवर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथा-
 स्वमसङ्करेणानुष्ठातव्यं स्वकर्म; कथंचन न त्याज्यम्; न हि कर्मत्यागमात्र-
 साध्या अपवर्गप्राप्तिः; सा हि ज्ञानादेव-सिद्धयति; ज्ञानं च दैवसर्गाद्यव्यभिचारि-
 तयोक्तम् । तच्च—“अमानित्वमर्दम्भित्वम्” इत्यादिना त्रयोदशे साक-
 ल्येन प्रतिपाद्य, षोडशारम्भे “अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः”
 इत्यादौ दैवगुणसामग्रीकथने प्रथममेवानुदितम्; तच्च सर्ववर्णसाधारणम्,
 दैवसर्गादिभेदस्य तथारूपत्वात्; वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभा-
 गस्य प्रबन्धेन पृथङ् निर्देशात्; यदि हि द्विजातय एव वर्णा दैवसर्गः शूद्र-
 वर्णाश्चासुर इति स्यात्, तद्वर्णमुखेन सर्गभेदमुखेन वा कर्मविभागाद्यभिधीयते; न
 चैतदुपपद्यते; सर्गभेदस्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात्;
 तथा च ब्राह्मणादयोऽपि दम्भदर्पाद्यासुरसर्गगुणयोगिनो दृश्यन्ते; शूद्रा अप्य-
 दम्भित्वादिदैवसैर्गयोगिनो दृश्यन्ते; तस्माद्दैवसर्गमाजां सर्ववर्णानां यथोक्ताप-
 वर्गफलसाधनमूतं ज्ञानं साधारणमेव; कर्म तु प्रविभक्तम् ॥

१. IO संभवतः

७. BN' सर्गाः

२. IO स्वर्ग

८. IO कर्मप्रविभागाद्यव्यभि-

३. IO ज्ञानदैवसर्गादिव्यभि

९. IO omits सर्ववर्ण

४. IO अदाम्भित्व

१०. IO omits गुण

५. BN' त्रयोदशेन

११. IO and BN' दैवसर्गगुणयोगिनो

६. IO शुद्धिज्ञान

१२. IO यथारूपवर्ग

यच्च ज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानमपवर्गहेतुः संपद्यत इति, न तस्य कस्यांचिद-
वस्यायां त्याग उपपद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्णात्मकस्वभावप्रतिबद्धं स्वाध्याय्यजनादिकर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतया-
नुतिष्ठन् किल्बिषं संसारबन्धनलक्षणं पापं न लभते; त्यजंस्तु सर्वकर्मदुर्वार-
रागद्वेषात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यसदृत्प्रतिपादितम् । अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्व-
रेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मकस्वभावजातं विगुणमपि नैकर्म त्याज्यमेव ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८१ ॥

यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवाव्याभिचारिणा दोषेण मलेना-
वृताः, ततश्च प्रबन्धप्रवृत्तशास्त्रचोदितकर्मत्यागलक्षणैः प्रारम्भो दोषेणाज्ञानरूपेणा-
वृत एव । अज्ञानविविक्तं तु तद्यथोक्तफलसाधनं स्यात्, यावता तस्य एवाज्ञानम् ॥

यथा त्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफलभाम्भवति, तथा प्रतिपादयितुमाह—

असक्तयुद्धिः सर्वत्र जितारमा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९३ ॥

१. IO omits सर्व

२. All except IO कर्म न

३. IO वृतः

४. IO and BN¹ लक्षणोऽप्यारम्भः

सर्वत्र सर्वस्मिन् विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमाने एवासक्तबुद्धि-
पूर्व्याख्यातसङ्गदोषरहितमति ; तथा निषिद्धात्कर्मणो जितौत्मा, निगृहीतान्त-
करण , तथा विगतस्पृह, सर्वत्र सततसुसम्पूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादित्यौत्
स्वर्गमुखादेर्विगतौ व्यावृत्ता स्पृहा अभिलाषो यस्य स तादृश । परमा प्रकृष्टा
दोषरहिता नैष्कर्म्यसिद्धि-समधिगच्छति सम्यक्भक्ते, सर्वकर्मत्यागित्वफलं पर-
मात्मसमापत्तिसक्षण प्राप्नोति । केन ? संन्यासेन, व्याख्यातस्वरूपेण फलाभि-
सन्धित्यागात्मना, न तु कर्मत्यागात्मना ॥

इत्थं येन ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव व्यक्तं भवति, तस्य क्रमेण परं
प्रकर्षं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

मिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तदाप्नोति निबोध मे ।

समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०३ ॥

उपायभूतस्य ज्ञानस्य परा निश्चरा निष्ठा प्रान्तगुमि, यत परं ज्ञेयं न
संभवतीत्यर्थ, तदुभयमपि कथ्यमानमवधत्स्व । एवंविधो ब्रह्म प्राप्नोतीति^१ ॥

पूर्वं तैत्तिकारमाह—

बुद्ध्या निशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विपर्यास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५०३ ॥

१. BS' omits जितात्मा

२. IO अनित्यस्वर्ग

३. IO omits विगता

४. BS' and BS^० व्यर्थ

५. IO adds य.

६. IO omits इति

७. All except BN' तावत्प्रकारं

त्रिविक्तसेवी लज्जाशी यतनाकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं चैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२३ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

त्रिमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२३ ॥

एवविधो 'योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय परमात्मसमापत्तये कल्पते, समर्थो भवति' । कीदृश ? प्रथमं तावद्देवसर्गयोगित्वात् सहजया विशुद्धया प्रलीनरजस्तमस्कत्वाद्विशुद्धसत्त्वैकमय्या निर्मलैया बुद्ध्या प्रज्ञया युक्त , स हि परमसिद्धिसाधनभूतधर्मग्रामाग्रणी सहजो गुणो योगिन । अत एव तस्मिन् सति धृत्या पूर्वात्तलक्षणया सात्त्विक्या द्वैदावष्टम्भलक्षणया उत्साहराक्त्यात्मानमन्त करण नियम्य बरो व्यवस्थाप्य तद्वशाच्छब्दादीनिष्टान्विषयान् शास्त्रनिषिद्धान् त्यक्त्वा सर्वात्मना परिहृत्य, शास्त्रविहितेषु च विषयेषु त्र्यज्येषु सद्गमूलौ रागद्वेषौ तदुपादानाज्ञानहेतू मलद्वेषौ व्युदस्य फलाभिसन्धानाभावात् विक्षिप्य तिरस्त्रत्य । एवं पूर्वं मुख्यं परिकल्प्य कृत्वा त्रिविक्तसेवी समाधिच्युत्थानहेतु-चेतनाचेतनभावरहितो देशो ' त्रिविक्त , तं सेवितुं शीलं यस्य स तथाविध । तैथा लज्जाशी लघुप्रमाणैश्च धृत्तिसमवस्थाकारणभूतमात्रं कान्वावहितत्वादिगुण-

१ BS¹ and BS² भवेद्योगी
IO भावाद्योगी

२ All except IO add इति

३. BS¹ and BS² निर्मलतया

४. IO and BN¹ omits अत

५. IO दृष्टावष्ट

BN¹ दृष्टावष्ट

६ BN¹ omits शास्त्रनिषिद्धान्

७ IO and BN¹ अत्र्याज्येषु

८. IO एव पूर्वं मुख्यं

९ IO omits देश

१० IO omits तथा

११ IO प्रमाण मनोवृत्ति

BN¹ प्रमाणमनोवृत्ति

१२. IO भूतं मात्राकाशरहितं

परिशुद्धमल्पमशितुं शीलं यस्य स तैथा ; यतानि गृहीतान्यन्यविषयेभ्यः प्रत्या-
 हृतानि वाक्यायमानसानि वचनशरीरान्तःकरणानि येन स तथाविधः । इत्थंभूतश्च
 सततं नित्यं ध्यानयोगपरः ध्यानेन परतत्त्वात्मकोपेयवस्तुचिन्तनेन यो योगः
 सम्बन्धः, तन्निष्ठः ; एवंविधगुणसामग्र्या वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णत्वं
 सत्त्वगुणविषयं वितृष्णत्वं च समुपाश्रितैः सम्यगास्थितः । तथा सति एतान्
 दोषान् विमुच्य । कैान् ? अहंकारं तावत् अनात्मनि शरीरादावात्मप्रत्ययं सर्वदोषाधि-
 राजम् ; तथा बलं शम्प्याशक्यविवेकपरिहारेण कार्येषु हैठम् ; तथा दर्पं स्वल्पस्यापि
 सिद्धिलेशस्योपलब्धेश्चित्तोद्रेकम् ; तथा कामं रागनिमित्तकम् इष्टेषु विषयेषु सक-
 ल्पम् ; तथा क्रोधं द्वेषनिमित्तकं चित्तेन्द्रियक्षोभम् ; तथा परिग्रहं देहदार-
 दारकद्रविणादिषु सर्वस्वबुद्ध्या स्वीकारम् ; अत एव परिग्रहत्यागान्निर्ममः मम-
 कारलक्षणाद्वन्धान्निष्क्रान्तः ; ततश्च नित्यनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणत्वा-
 च्छान्तो विगतसकलविकल्पक्षोभः । इत्थंभूतो ब्रह्मभूयाय कल्पते, नानेवंविधः ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न हृष्यति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४३ ॥

एवमनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नः निर्विशीपतयैव
 प्रसन्नात्मा विगतद्वैतर्षत्यसंकल्पत्वात् प्रसन्न स्वाभाविकशुद्धियुक्तः आत्मा स्वभावो

१. BN¹ तथा नियुही

२. IO and BN¹ विषयात्

३. IO विषया गुण

४. IO वितृष्णत्वे

५. BN¹ समुपाश्रितः

६. All except IO कं

७. IO कार्येष्वकृतं ।

८. BN¹ प्रत्ययकलह

यस्य स तथाविधः सन्न शोचति । नित्याविनष्टरखात्ममयैविश्रामत्वात् कस्यचिदपि भावस्य स्वत्वेनापरिग्रहात् तदभावेन परिद्वेष्यते ; नाप्यनेनैव न्यायेन कैस्मिंश्चित्प्राप्ते ह्यप्यति, हर्षमनुभवति । एते हि सर्वे भावा मायोपहतदृशां भावाभावभ्रान्तिमुद्गावयन्तो हर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यन्ते, न तु सर्वसाम्यदर्शिनो योगिन इत्यर्थः । तथा ज्ञानस्य परां काष्ठां निरतिशयां चतुर्थी काष्ठां ज्ञानलक्षणां मद्भक्तिं मत्स्वरूपोपासां लभते प्राप्नोति । किमुक्तं भवति ? परमार्थद्वैतप्रतिपत्ति-लक्षणा या ज्ञानस्य परा निष्ठा सैव परा मद्भक्तिरिति ; तथा चैनां स्तुवन्ति भक्तिमन्तः—

“मुक्तौ बहुविधा वादा विदुषां स तु तत्त्ववित् ।

यैस्य भक्तेः परा काष्ठा मुक्तिरित्यनुनिश्चयैः ॥”

तथा च—

भक्त्या मामभिजानाति योऽहं यथासि तत्त्वतः ।

ततो मां^{१२} तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५३ ॥

१. BN' मयविश्वत्वात्	७. BN' प्राप्तज्ञान ।
२. IO देवदे	८. IO त्वद्वैत
३. IO कैस्मिंश्चिदपि प्राप्ते ह्यप्यति न हर्ष	BN' त्वद्वैतप्रत्ययलक्षणायाज्ञान
४. BS' and BS' मायोपहत	९. All except BN' सन्तु
५. BN' adds परां निष्ठां प्राप्ता इत्यर्थः ।	१०. All except IO यस्त्वद्भक्तेः
६. IO निष्ठां	११. IO ह्यन्तनिश्चयः
BN' इत्यास्तनिश्चयः
	१२. BS' and BS' ततोऽहो

एवविधया निरुत्तरया ज्ञानरूपया भक्त्या मा परमात्मानमेकं तत्त्वमभि-
जानाति, आत्मत्वेनाभिमुख्येन वेत्ति । कस्माज्जानाति ? तत्त्वतः परमार्थतो-
ऽद्वयचित्प्रकाशात्मको योऽहं मत्स्वरूप, यंश्चास्मि यो भवामि, तां परां सत्तां
भजन् तादृक्स्वभावप्रत्यवमर्शरूपया स्वशक्त्या नित्यमवियुक्तस्तिष्ठामि । अतत्त्वविदो
हि नैवविभ्रमात्मत्वेन प्रत्यभिजानन्ते, किंतु ते व्यतिरिक्तं परमं वेद्यं च गायान्
विपर्यस्तज्ञानत्वात् जानन्ति, यथोक्तभक्तियुक्तस्त्वेवमिदं मां सत्येन रूपेण ज्ञान-
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञाय ततः परं मध्येव विशति, अहमेव संपद्यते । एवविधे हि
मयि उपास्योपासकोपासाविकल्पहानात् ब्रह्मैव परं भूत्वा सिद्धार्थो भवतीत्यर्थः ॥

एषा च परा सिद्धिकाष्ठा क्रमप्राप्त्या, ततश्चैवविधज्ञाननिष्ठोऽपि यो
नियतशरीरसम्बन्धं तावदनतिक्रान्तो योगी भवति, तस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६३ ॥

सर्वाणि यज्ञदानादीनि^१ सदा नित्यं कुर्वन्ननुतिष्ठन्नपि मद्ब्रह्मपाश्रयं अहं
सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपन्न आश्रयोऽवलम्बनं यस्य स तादृशं सन्, मत्प्रसादात् मम
परमात्मनः स्वाभाविकात्प्रसादादानुकूल्यात् प्रत्यभिज्ञेयतामापन्नात् सतो हेतोः शाश्वतं
नित्यम्, अत एवाव्ययमक्षयं पदं परब्रह्मस्वरूपं स्थानं प्राप्नोति अधिगच्छति,

१. BN¹ ज्ञानस्वरूपया

४. BN¹ adds कर्मणि

२. BS¹ and BS² यथास्मि

५. BS¹ and BS² स्वरूप

३. BN¹ स्वरूप

यैत्याप्यैव वैश्वरूपेणात्मानमधिगच्छन्नियतदेहसम्बन्धलक्षणबन्धात्यन्तविनाशरूपां
परां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं यथोक्तमुपदेशसर्वस्वं सम्यगवधार्य त्वमप्येवं समाचरेत्यर्जुनायोप-
देष्टुमाह—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य भारत ।

बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७१ ॥

सततं नित्यमेव सर्वास्ववस्थानु मच्चित्तो मध्येकस्मिन्तत्त्वे परब्रह्मणि चित्त-
मन्तकरणं यस्य स तथाविधो भव, परमार्थतो मद्रच्यतिरिक्तं पदार्थान्तरं न संभव-
त्येव । ततो व्यवहारभूमौ यैदपीदन्तया प्रतिपद्यसे, तत्तत्पूर्वप्रतिपादितोपपत्त्या
परप्रकाशचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः । किं कृत्वा मच्चित्तो भव ? सर्वकर्माणि
स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा मनसैव तत्फलनिस्पृहेण मयि यथोक्तस्वरूपे
परमात्मनि संन्यस्य तत्कृताभिमानत्यागेन निक्षिप्य । कथं चैतत्संपद्यत इत्याह—
बुद्धियोगं समाश्रित्य । बुद्धिः यथाप्रतिपादितं ज्ञानम् ; तत्र योगः सततमव्युत्थानः
समाधिः, तं समाश्रित्यालम्ब्य तन्निष्ठो भूत्वा, मच्चित्तो भवेति वाक्यार्थः ॥

ततश्च—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारं न मोक्ष्यसि विनद्धस्यसि ॥ ५८१ ॥

१. BN¹ यत्प्राप्यैव

२. IO यद्यपि

३. IO and BN¹ सर्वाणि स्वक.

४. IO तत्फलानि निस्पृ.

५. IO and BS² दुःखानि

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतात् मच्चित्तो मदेकालम्बनमानसः सर्व-
दुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोकैर्मोहमूलानि बन्धकारणानि तरिष्यसि लङ्घयिष्यसि ।
अथैवमुपदिष्टस्त्वं यद्यहंकारं जात्याद्यभिमानावच्छिन्नशरीरौघात्मप्रत्ययं न मोक्षयसि
तद्विनश्यसि, पारमार्थिकस्वरूपप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव प्राप्स्यसि ॥

न चैतर्त्वाधीनं तवेत्याह—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिंस्त्वां नियोक्ष्यते ॥ ५९३ ॥

एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृत्वाभिमानमाश्रित्य धर्म्यमवश्यकरणीयं
युद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे बुद्धयसे, एष एवंविधस्ते व्यवसायो बुद्धि-
निश्चयो मिथ्या निष्फल एव; यतः प्रकृतिः स्वभाव परमेश्वरेच्छानियमित-
युद्धादिर्कर्तृकस्त्वा नियोक्ष्यते, वर्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते^{१२} ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि सन्^{१३} ॥ ६०३ ॥

व्याख्यातमेवैतत्^{१४} ॥

१. IO शोकभयमोहादीनि

२. BN¹ omits बन्ध

३. IO दिष्टत्वं
BN¹ दिष्टत्वं च

४. IO राघ्यात्म

५. IO रूपप्रति

६. BS¹ and BS² न चेत् स्वा-

७. IO and BN¹ त्वा

८. IO and BN¹ कर्तृता

९. IO omits युद्धं...सायो

१०. IO बुद्धिनिश्चयो

११. IO कर्मकस्त्वां

१२. IO यिष्यति BN¹ यिष्ये

१३. BS¹ तत्

१४. IO एव तत्

किं बहुनोक्तेन ? इममुपदेशसर्वस्य सिद्धान्ततया प्रतिपद्यस्वेत्यर्थ —

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्येषु वसतेऽर्जुन ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१३ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

मत्प्रसादात्परा मिद्धि^१ स्थानं प्राप्स्यसि श्लाघ्यतम् ॥ ६२३ ॥

एष प्रबन्धतः पुन पुन प्रतिपादित ईश्वर परमात्मा सर्वभूतानां समस्त पाणिना हृदि हृदये सर्वसर्वधिकरणभूते देशे वसति नित्य तिष्ठति । किं कुर्वन् ? यत्किञ्चिदेवा सर्वभूतानां ज्ञानात्मक क्रियात्मक वा परिस्पन्दित तत्सर्वं स एवैक परमार्थतः कुर्वन्नपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्नानारूपाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकम् 'अहं करोमि' इति मिथ्याभिमाननिवेशनेन भ्रामयन् व्यामोहयन् । कथं भ्रामयन् ? यन्त्रारूढानि, यन्त्र सूत्रसञ्चारादियुक्तिसपाद्याचेतनवस्तु-चेतनक्रियाभिन्नव्यञ्जक काष्ठादिसन्निवेशविशेषमेवारूढानि । यथा केनापि युक्तिमत्ता विशिष्टसन्निवेशविरचिते यन्त्रेऽधिरूढेष्वचेतनेष्वपि भावेषु चेतनक्रियावेशक्रियते, तथा परमेश्वरेण शरीरयन्त्रमारोप्याकर्तृभूतान्यपि भूतानि कर्त्रभिमाना वेदाभाजि क्रियन्त इत्यर्थः । एतद्यन्त्रारूढेवेति छान्दसंनपुसक्यहुयचन

१ BS ह्याह

२ All except IO हृदये

३ IO वान्ति

४ IO omits पुन

५ All except BS विभिन्नरूपानां
रूपाणि

६ IO and BN निवेशेन

७ BN कथयन् यन्त्रारूढानि

८ BN omits भावेश

९ BN and BS छान्दसा नपु

विवक्षया पाठं पठन्ति; ते च शरीरं^१ रूप्यत्वेन व्याचक्षते; तत्र वस्तुनि न कश्चिद्विशेषः । यत एवं तत्त्वत एव सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा सर्वथा निरस्त-
मिष्याभिमानः तमेवैकं शरणं गच्छेति आत्मत्वेन प्रतिपद्य स्वमिष्याभिमान-
जेभ्यो हर्षशोकादित्रयनेभ्यो विमुक्तः ममैवैकस्येश्वरस्य प्रसादादनुग्रहादभि-
व्यक्ताद्वा स्वाभाविकानैर्मल्यात्परां सिद्धिं निरुत्तरां ज्ञाननिष्ठां तत्फलं च परं
स्थानं निरुत्तरं धाम ब्रह्मस्वरूपं प्राप्स्यसि, अधिगमिष्यसीति ॥

निरवशेषमनुत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यदिच्छसि तथा कुरु ॥ ६३३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

केवलं नार्जुनं प्रति भगवत एव संभावना; नातःपरं रहस्यं वक्त-
व्यमस्तीत्येतावत्तत्पर्यमेतत् । अर्जुनः साक्षात् परस्वरूपदर्शित्वेनानुगृहीतः कथ-
मेवंविधोक्तिविषयः स्यात्? तथा सर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमरहस्यज्ञानविषये श्रद्धा-
शेषोपोद्बलनार्थं भगवतैतदादिष्टम् । तथा चानुगृहीतान् प्रति प्रसादेष्वतृप्यन्

१. BN¹ शरीर

२. BN¹ तदवस्तु

३. BN¹ एवं

४. BS¹ ततः

५. IO omits स्वयेवै...मान. BS¹
reads this passage in
the margin.

६. BN¹ गत्वात्मत्वेन

७. IO अभियुक्ताद्वा

८. IO ब्रह्मरूपं

९. IO श्रद्धाविशेषोद्बल

BN¹ श्रद्धाशेषोद्बल

BS¹ श्रद्धाशेषोपोद्बल-

परमेधेरः पुनःपुनः प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमये सिद्धान्ततया हृदि निवेशयन्
सविशेषं प्रशंसापूर्वं पुनरप्याह—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमतिः ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४३ ॥

इदं मे परं निरुत्तरोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात् प्रकृतं वचो वचनम्; अत
एव सर्वगुह्यतमं सर्वेषां गुह्यानां रहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्तरातिशयसंभवादिदं
निरतिशयार्थप्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्ठारूपं श्रुत्वावधारय । यत इष्टस्त्वं
मे प्रियो दृढमतिश्च स्थिरबुद्धिः, अतो हेतोस्ते हितमनुकूलं वस्तु वक्ष्यामि कथ-
यिष्यामि । प्रियायार्थिने स्थिरचित्ताय च शिष्याय रहस्यं परमपि वक्तव्यमित्य-
नेनोपदिष्टम् ॥

सं वक्तुं प्रतिज्ञातमर्थमाह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५३ ॥

मामेवैष्यसीत्येतदन्तं नवमे वितत्य व्याख्यातम् । किन्त्वेतावन्मात्रं
ज्ञानसर्वस्वमिति प्रतिपादयितुं भगवान् प्रतिज्ञां बध्नाति । यतः स्वभावेन एव

१. IO omits पुनःपुनः

. BS⁴ notes this in the
margin

२. IO तरे

३. IO परमं निरुत्तरोपदेशार्थं

४. IO हितमनुत्तरमनुकूलं

५. IO परमपि रहस्यं

६. IO तस्य वक्तुं

BS⁴ ते वक्तुं

प्रियोऽसि मे, ततः सत्यममृषा तव प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । ययानेन भक्ति-
लक्षणेन परेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमेप्यसि प्राप्स्यसि, मदेकभाव-
माप्स्यसीति ॥

किंच—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६३ ॥

इति प्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकमनुष्ठानरूपान् वा सर्वानशेषान्
धर्मानाचारान् परित्यज्य परिहृत्य मामेवासकृत्प्रतिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयं परमात्म-
लक्षणं परं तत्त्वं शरणमाश्रयं परां गतिं व्रज गच्छ, मत्समापन्नो भवेत्यर्थः ।
यदि वानुप्रेयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां सङ्गादिदोषरहितत्वे सति फलानभि-
सन्धानमेव परित्यागः, तच्च यथोक्तस्वभावपरमात्मसमापत्तिमात्रैकफलात्मन्नमनस्तया
भवतीति सर्वधर्मान् कुर्वन्नपि मदेकशरणमानसो भवेत्युक्तम् । यथाचानन्य-
शरणतयाहमाश्रितः सन् त्वां सर्वपापेभ्यः संप्रति पापबुद्ध्य गृहीतेभ्यो ज्ञाति-
गुरुवधादिभ्यो निशेषेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि, व्यतिरेचयिष्यामि, अतो
यथोक्तज्ञानशिथिलमतित्वान्मा शोकं कार्षीः ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—एकस्मिन् परमार्थे सति मत्स्वरूपे^१ परस्मिन्तस्त्वे
यदा “पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्” इत्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निविडावधान-

लीनचित्तत्वान्मदेकभावमापन्नो भवित्यसि, तदा सर्वासु क्रियासु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पोपप्लवः स्वयं विगल्पित्यतीति निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्यात्रा-
नुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रहत उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७३ ॥

यदि चैतद्यथोपदिष्टं सर्वभवधारितं भवता सुगृहीतं च कृतम्, यदि नित्यानु-
शीलनात्परं प्रत्यवमृश्य प्रवचनयोम्यतां प्रतिपत्स्यसे, तदिदं वस्तु तवातपस्काय
त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा रहिताय न वक्तव्यम्; तपस्विनेऽप्यभक्ताय
प्रतिपादितैचतुरवस्तुभक्तिलक्षणयोगशून्याय; तथा अशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय
न वक्तव्यम्; शुश्रूषवेऽपि मदभ्यसूयापराय न वक्तव्यम् । सन्ति हि तेन तेनै
तुच्छेन हेतुना शुश्रूषवो यथोक्तस्वरूपाय मह्यं पुनःपुनः परमेश्वराय मदनुग्रहा-
भावात् श्रद्धालक्षणप्रकृष्टगुणविनाकृताः सन्तोऽभ्यसूयन्ति—नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चि-
देकः परमेश्वर इति तैत्सद्भावादिभिः सह विवदमाना गहमिवारमन्ते । तदि-
दमत्र संक्षेपत उपदेशलक्षणमुक्तम् । यो यथाप्रतिपादितस्वरूपाभ्यां परमेश्वरानु-
ग्रहैकनिमित्ताभ्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्ष्वपि
वर्गेष्वेतज्ज्ञानविषयः, यतो भगवता वर्णानां कर्माप्येव प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादि-
तानि, ज्ञानं तु साधारण्येन; यतस्तेषां स्वकर्मविभागं प्रतिपाद्याह—

१. IO दितपरमवस्तु

३. IO omits तेन

२. BN¹ and BS¹ omit अपि

४. IO तद्भावं

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवाचर्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥” इति ।

अनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः साधारणत्वेन निर्दिष्टा; न च स्वकर्मणा यथोक्तज्ञानशून्यानां परसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य सर्ववर्णसाधारण्यं स्फुटमेव भगवताद्रिष्टम् ॥

एवंविधश्चोपदेश्यः पुरुषो यौवदधीतावगैतानुष्ठितार्थं^१ गीताशास्त्ररूपम्—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा स मामेप्यत्यसंशयम् ॥ ६८३ ॥

यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमं गुह्यं सर्वज्ञानोपनिषद्गतं मद्भक्तेष्वर्था-
धवस्थावर्तिष्वभिधास्यति उपदेश्यति, सोऽन्ते मामेप्यति, ब्रह्मैव परमं संपत्स्यत
इत्यर्थः । किं कृत्वाभिधास्यति? मयि परमेश्वरे परां यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां
भक्तिं सपर्यां कृत्वा निष्पाद्य । किमुक्तं भवति? स्वयं परमक्तदर्शाधिरोहपर्यन्तं
ज्ञानमिदमाल्मीकृत्य य परस्मै भक्ताय प्रयच्छति, स मां मुख्यं फलमाप्नोतीति ॥

१. BS' and BS' रहितानां

२. IO and BS' यथावत्

३. BN' omits अथगत

४. IO तार्थगीता

५. BN' and BS' संशयं

६. IO कतेषु समताद्यत्

७. IO स नु

८. IO and BN' परं

९. IO दशारोह

एवंविधा ज्ञानिनः—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो^१ भुवि ॥ ६९३ ॥

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरूप्यभोपकारकारिणः पुरु-
षोत्तमात् सर्वमनुष्येषु मध्ये न कश्चिदन्यः प्रियकृत्तमः इष्टयस्तुसम्पादने सातिशयो
भविता भविष्यति । एतदेव हि मम प्रियम्, यद्भक्तजनानुग्रहः; तमेव यः
पुण्याति तेन मे सातिशयं प्रियं कृतं स्यात्; किंच न च तस्मात्तथाविधादन्यः
कश्चिन्मे प्रियतैर इष्टतरो भविता; तस्यैवाहं प्रियकारीत्यर्थः ॥

एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमुक्त्वा श्रद्धानस्यारुक्षोः पाठ-
फलं प्रदर्शयितुमाह—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०१ ॥

यश्च^१ दैवसर्गभाक् कश्चिद्भक्तिश्रद्धासंस्कृतचित्तोऽपि प्रथमकल्पितत्वात्
संप्रत्यनुष्ठानप्रावीण्यं समापन्नस्सन्नध्येष्यते, वस्तुभावनापरतया इममावयोस्तव च
मम च संवादं संकथनं धर्म्यं ज्ञानलक्षणात् परस्माद्धर्मादिनपेतं पठिष्यति, तेनाहं

१. BN^१ प्रियतमः,

३. IO तथा ममा

२. IO omits प्रियतर...वाहं

यथोक्तज्ञानात्मकेन प्रकृष्टेन योगेनेष्टः सन्तर्पितः स्यामिति मे मैतिः निश्चिता
प्रतिपत्तिः ॥

इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि श्रद्धाधानस्य श्रवणफलमाह—

श्रद्धावाननम्रयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१३ ॥

योऽप्येतच्छ्रवणमात्रं श्रद्धामक्त्यादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रस्य कुर्यात्, स
यज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतां सम्बन्धिनो लोकान् भोगभुवनानि प्राप्नुयादित्यस्यात्म-
ज्ञानार्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनश्रवणभेदेन परस्मैकस्मस्थूलविभागेन श्रद्धादिगुण-
विशिष्टमनुप्यमात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां यथोक्तगुण-
विशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशादिव्यधिकारोऽनुज्ञातः ॥

एवं परब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता यदु-
कुलावतीर्णेन परमेश्वरेण इयता ग्रन्थसन्दर्भेण परमरहस्यभूतं ज्ञानं यत्प्रतिपादितं
तस्य सम्यग्बोधोद्योधिज्ञासया अर्जुनमाह—

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रेनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२३ ॥

१. IO विधिः

३. BN¹ गुणयुक्तस्य

२. IO श्रद्धादिभवत्या गुण

४. BS² प्रणष्टः

अपि नामैतद्यथोक्तमेकाग्रेणानन्यविषयेण मनसा त्वया श्रुत श्रुतिमात्रेण परिगृहीतम्, ततश्च यस्तुभावनावशात् सञ्जातनिश्चयस्य कच्चित्था ज्ञानसंमोह अज्ञानात्त्वाप्रतिपत्तेर्य संमोह सहजवशानुष्ठेयकर्मविचिकित्सालक्षणं वैचित्र्यं स विनष्ट प्रध्वसमापन्नो न वेत्युच्यतामिति शेष ॥

अत्र प्रत्युत्तरम् अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽसि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तत्र ॥ ७३३ ॥

हे भगवन् अच्युत! परब्रह्मस्वरूपस्वात्मैकनिष्ठेतिविज्ञातैश्वर्यं भगवन्त मुचितेनाभिधानेनामन्याह— त्वत्प्रसादात्परस्वरूपप्रदर्शनलक्षणान्मम मोहो विनष्ट, अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिरूपमज्ञान प्रध्वस्तम्, यत स्मृतिर्लब्धा सत्यात्मानुस्मरणं प्राप्तम्, अतश्च गतसन्देहो निवृत्तसशय स्थितोऽसि । यद्वशाद्धर्ममध्यधर्मत्वेन युद्ध प्रतिपाद्यमानो निवृत्तोत्साह आसम्, स सशयो विगलित । ततस्तव वचन यथोक्तज्ञाननिष्ठैतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्तिफल वाक्य करिष्ये^१ क्रियया सपादयिष्यामीति ॥

धृतराष्ट्रपरिपृष्टसैन्यैसन्निवेशकथनप्रसन्ने कृष्णार्जुनसवाद्वारेण परमर्हस्य-
ज्ञानमर्थं प्रकरणमिदं येनैव प्रक्रान्त तत्परिसमाप्त सदुपसहर्तुं स एव,

१ BS' त्वया मनसा

४. BN' करिष्येति

२ All except BN' उत्साहं

५ IO सत्य

३ IO निष्ठया

६. IO रहस्य

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकैः ॥

इत्यमाश्चर्यमूतपरमरहस्यश्रवणे कुतस्तवाधिकार इत्याह—

व्यासप्रसादच्छ्रुतवानेतद्गुह्यतरं महत् ।

योगं योगीश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

एतदत्यन्तरहस्यं भगवतो यदुकुलावतीर्णात् कृष्णाभिधानात्परमेश्वरात् प्रयत्नाहितयोगानां योगिनामीशितुः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव साक्षादव्यवधानेन योगं यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं निरतिशयं समाधिर्मर्जुनायोपदिशेत्तोऽहमश्रुणवम् । कुतो हेतोः ? व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात् ; ते हि तस्मै तादृग्महायोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधानाय दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् । अत्र एतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षया नपुंसकत्वम् । वाक्यस्य विशेषाभिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्यवबोद्धव्यः । योगं कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगवत एतत्प्रकरणं गुह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् ॥

१. BN' लोम

२. IO omits श्लोकः

३. IO योगेश्वरात्

४. All except IO दिश्यतः

५. BN' adds बोध

६. IO एव तत्प्रक-

अत एवाह—

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिमद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि^१ च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य परमं रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महाराज ग्रहण्ये च पुनःपुनः ॥ ७७ ॥

निरादव्याख्यातौ श्लोकौ ॥

अथ येनामिप्रायेण कुरुपाण्डवसैन्ययोः जयपराजयजिज्ञासारूपेण धृतराष्ट्रः
पृष्टवान् तत्र निश्चयमाह—

यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिः ध्रुवा[स्थिरा] नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

यत्र पक्षे वैश्वरूपदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैर्धर्ममहिमा भग-
वान् हरिस्तिष्ठति, यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितोषितपशुपतिः पार्थः पृथासूनुः
कार्मुकभृच्चिष्ठति, तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः विजयः सकलविपक्षक्षपणात् सर्वातिशायित्वं
भूतिर्भावः सत्ता एते स्थिरा इति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावातिशयस्य मे मम
बुद्धिरित्योम् ॥

१. BN' भीति

२. BN' तोषितः

३. All except IO च ते.

शब्दार्थामिनवप्रकर्षसरसा सैषा कवीन्द्रस्य वा-
 भिस्रब्धैः परिचर्यतां सहृदयैस्त्यक्त्वा त्वरामादरात् ।
 दिव्यामोदरसार्द्रभृत्कुसुमस्फीता नवोद्यानगैः
 भृङ्गानैव यत्स्ततो नयति वा नैषा पुनस्तादृशान् ॥

दधति बहवः श्लाघ्ये कर्मण्यवश्यमहो^१ नवं
 क्वचिदपि पुनस्तन्निर्वाहैः कथां प्रतिपद्यते ।
 वियति नियतं तेजोभाजः स्फुरन्ति सहस्रगः
 तिमिरैर्विचलं धातुः सर्गं विधातुमलं रविः ॥

भावः कापि विजृम्भते निजगुणौचित्येन जित्वा जग-
 दुर्वारः सुमनोविशेषविदुषां वीतञ्जपेक्षान्तरः ।
 प्रत्यूपे विविधौपधीरसगुणास्त्रादैकहेवाकिनो
 धावन्त्येव हि पङ्कजे मधुलिहो लुप्तान्युपुप्सृष्टहाः ॥

१. All the manuscripts here add the verse अप्यायथ नगे-
 न्दुकः etc (see p 464) which should find a place at the end of adhyāya seventeen. Perhaps a verse referring to adhyāya eighteen is missing.

२. BS¹ and BN¹ भृङ्गान्
 ३. IO महोदयं
 ४. IO तस्मिन्नेकः
 ५. IO रुचिरविदलं
 BN¹ रुचिरविमलं
 ६. IO and BN¹ भावे
 ७. IO प्रसवोविशेष

आमोदो मलयद्रुमस्य पवनैर्विस्तार्यते दक्षिणै-

रात्रायाप्यल्योऽयमन्यविषये^१ माघन्ति मन्दादरा ।

स्कीतोऽपि स्वगुण स्वय गुणवता वक्तु कथं शक्यते

तेनादर्भयितुं जयन्तु स्वैजना केचिच्छ्रुताभ्युद्गमा ॥

यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधि श्रीकान्यकुब्जे द्विज

तद्वशे स्वगुणप्रकर्षस्तचितो^२ मुक्ताकणाख्योऽभवत् ।

तस्यैषा सदृशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-

श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीता पदार्थप्रया ॥

ये सत्यपीन्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे

सन्तोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात् क्वचन विनिगता यान्ति नाश निशायाम् ।

तन्न्यक्कारप्रगल्भस्वगुणविरसितेनाशु विद्योतयस्तान्

सर्वान् सम्यक्पदार्थान् जयति दिनपते ज्योतिरित्यूजितं तत् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

अष्टादशोऽध्याय ॥

१ IO and BS' विषय

२ IO मुद्रना केचिच्छ्रुताभ्युद्गमा

३ IO रचिते

४ All except IO मुद्र

Index of Ardhas

अकर्मणश्च	१३४	अथ केन प्रयुक्तऽयं	११४
अकीर्तिं चापि	४८	अथ चेत्त्वं	४८
अक्षरं ब्रह्म	२२९	अथ चेत्त्वं	५१०
अक्षराणामकारः	३००	अथवा बहुनोक्तेन	३०५
अग्निर्ज्योतिः	२४७	अथवा योगिनामेव	२०६
अघायुरिन्द्रियारामः	९६	अथ वै नं नित्यजातं	४२
अच्छेद्योऽयं	४१	अथ व्यवस्थितान्	१७
अजानता महिमानं	३२६	अथावेशयितुं	३४१
अजितात्मनस्तु	१८५	अथैतदप्यशक्तोऽसि	३४१
अजो नित्यः	३८	अदृष्टपूर्वं	३२८
अजोऽपि सन्	१२७	अदेशकाले	४६०
अज्ञानं चाभिजातस्य	४३३	अद्वेष्टा सर्वभूतानां	३४४
अज्ञानेनावृतं	१७०	अधर्मं धर्मं	४८९
अज्ञश्चाश्रद्धानस्य	१५३	अधर्माभिभवत्	२०
अतत्त्वार्थवत्	४८२	अधश्च मूलानि	४०७
अतोऽस्मि लोके	४२४	अधश्चोर्ध्वं	४०७
अत्यद्भुतं कर्म	३२८	अधिमूतं	२२९
अत्येति तत्सर्वं	२५३	अधिमूतं	२३०
अत्र शूरा महैप्वासाः	१५	अधियज्ञः	२२९

अधियज्ञः	२३०	अनित्यमसुखं	२७९
अधिष्ठानं तथा	४७६	अनिष्टमिष्टं	४७४
अधिष्ठाय मनः	४१७	अनुद्वेगकरं	४५६
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं	३५७	अनुबन्धं क्षयं	४८४
अध्यात्मविद्या	३००	अनेकचित्ता विभ्रान्ताः	४३९
अध्येष्यते च	५१८	अनेकचित्तः	२०४
अनन्त देवेश	३२४	अनेकजन्मसंसिद्धः	२०६
अनन्तविजयं	१६	अनेकदिव्याभरणं	३११
अनन्तवीर्योऽमितविक्रमः	३२६	अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं	३१५
अनन्तश्चास्मि	३००	अनेकवक्त्रनयनं	३११
अनन्यचेताः	२३९	अनेन प्रसविष्यध्वं	९३
अनन्याश्चिन्तयन्तः	२७१	अन्तकाले	२३०
अनन्येनैव	३३८	अन्तवत्तु फलं	२२४
अनपेक्षः शुचिः	३४६	अन्तवन्त इमे	३६
अनयोर्यात्यनावृत्ति	२५१	अन्तःसुखः	१७६
अनादित्वान्	३७९	अन्नाद्भवन्ति	९४
अनादिमत्परं	३६३	अन्ये च	१५
अनादिमध्यान्तं	३१६	अन्ये त्वेवमजानन्तः	३७२
अनादिमान्	३२५	अन्ये साद्गुणेन	३७२
अनार्यजुष्टं	२२	अपरस्परसंभूतं	४३५
अनाश्रितः कर्मफलं	१८१	अपरं भवतो जन्म	१२६
अनिकेतः स्थिरमतिः	३४६	अपरे नियताहाराः	१४२
अनिच्छन्मानोऽपि	११४	अपरेयमितः	२१२

अपर्याप्तं	१५	अमी सर्वे	३२०
अपश्यद्देवदेवस्य	३१३	अमी हि त्या	३१८
अपाने जुहति	१४२	अमृतं चैव	२६९
अपि चेत्सुदुराचार	२७७	अय सर्वस्य	२८७
अपि चेदसि	१५१	अयति श्रद्धया	२०३
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य	१९	अयथावत्	४८८
अप्रकाशोऽप्रवृत्ति	३९३	अयनेषु तु	१६
अप्रतिष्ठो महाबाहो	२०४	अयुक्त कामकारेण	१६६
अप्राप्य मा	२५७	अयुक्त प्राकृत	४८६
अप्राप्य योगससिद्धिं	२०४	अपजानन्ति	२६३
अफलप्रेप्सुना	४८३	अवाच्यवादाश्च	४८
अफलाकाङ्क्षिणि	४५३	अवाप्य भूमौ	२६
अफलाकाङ्क्षिणि	४५७	अविनाशि तु	३५
अमय सत्त्वसंशुद्धि	४२८	अविभक्त	३६३
अभितो ब्रह्म	१७७	अविभक्त	४८०
अभिसन्धाय	४५४	अव्यक्तनिधनान्येव	४४
अभ्यासयोगयुक्तेन	२३५	अव्यक्तादीनि	४४
अभ्यासयोगेन	३४१	अव्यक्ताद्वयक्तय	२४२
अभ्यासाद्रमते	४९१	अव्यक्ता हि	३३७
अभ्यासेन तु	२०२	अव्यक्तोऽक्षर	२४४
अभ्यासेऽपि	३४१	अव्यक्तोऽय	४१
अभ्युत्थान	१२७	अशास्त्रविहित	४४९
अमान्तिव	३५६	अशौच्यान्	१२

अश्रद्धधानाः	२५७	अहङ्कारविमूढात्मा	१०५
अश्रद्धया हुतं	४६३	अहङ्कारं बलं	४४१
अश्वत्थमेनं	४०८	अहङ्कारं बलं	५०६
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	२९९	अहङ्कारोऽभिमानात्मा	११६
अश्वत्थामा	१५	अहं कृत्स्नस्य	२१४
असक्तं सर्वं	३६३	अहं क्रतुरहं	२६८
असक्तबुद्धिः	५०४	अहं त्वां सर्वपापेभ्यः	५१५
असक्तिरनभिष्वङ्गः	३५६	अहमात्मा	२९४
असक्तो ह्याचरन्	९७	अहमादिर्हि	२८२
असत्कृतमवज्ञातं	४६०	अहमादिश्च	२९४
असत्त्वमप्रतिष्ठं	४३५	अहमेवाक्षयः	३००
असदित्युच्यते	४६३	अहिंसा सत्यं	४२९
असद्ग्रहाश्रिताः	४३७	अहिंसा समता	२८४
असंयतात्मना	२०३	अहो वत	२०
असंशयं	२०२	आख्याहि	३२१
असंशयं समग्रं	२१०	आगमापायिनः	३१
असंमूढः सः	२८३	आचरत्यात्मनः	४४४
असितो देवलः	२९०	आचार्यमुपसंगम्य	१५
असौ मया हतः	२४९	आचार्याः	१९
अस्माकं तु	१५	आचार्यान्	१८
अहं वैश्वानरः	४२०	आचार्योपासनं	३५६
अहं हि सर्वयज्ञानां	२७३	आद्योऽभिजनवान्	४३९
अहङ्कार इतीयं	२१२	आत्मन्येव	९८

आत्मन्येवात्मना	६७	आस्थितः स हि	२२२-
आत्मवन्तं	१५३	आहारस्त्वपि	४५१-
आत्मवश्यैः	७४	आहारा राजसस्य	४५२-
आत्मसंयमयोगामौ	१४१	आहुस्त्वामृषयः	२९०-
आत्मसंस्थं	१९७	इच्छाद्वेषः	३५३-
आत्मसंभाविताः	४४१	इच्छाद्वेषसमुत्थेन	२२६-
आत्मैव ह्यात्मनः	१८५	इज्यते विद्धि	४५४
आत्मौपम्येन	१९९	इति क्षेत्रं तथा	३६७
आदित्यानामहं	२९५	इति गुह्यतमं	४२६
आद्यन्तवन्तः	१७४	इति ते ज्ञानं	५१३
आपूर्यमाणं	७८	इति मत्वा भजन्ते	२८७
आ ब्रह्म भुवनात्	२४०	इति मां योऽभिजानाति	१३३-
आयुधानामहं	३००	इत्यर्जुनं वासुदेवः	३३०
आयुः सत्त्वबलारोग्य	४५१	इत्यहं वासुदेवस्य	५२१
आरुरुक्षोर्मुनेः	१८३	इदमद्य मया	४३९
आर्तो जिज्ञासुः	२२१	इदमस्तीदमपि	४३९
आवृतं ज्ञानं	११९	इदं शरीरं	३४९
आशापाशशतै	४३८	इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	३८६
आश्चर्यवच्चैनं	४५	इदं तु ते गुह्यतमं	२५५
आश्चर्यवत्	४५	इदं ते नातपस्काय	५१६
आश्वासयामास	३३०	इदानीमस्मि	३३०
आसुरीं योनिं	४४२	इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	११२
आसुरीं राक्षसीं	२६४	इन्द्रियाणां	२९६

इन्द्रियाणि दशैकं	३५३	उग्मीन्द्रेयुरिमे	१०२
इन्द्रियाणि पराप्याहुः	१२१	उत्सृज्य सशरं	२०
इन्द्रियाणि प्रमाधीनि	७२	उदाराः सर्पं पर्वते	२२२
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	१२०	उदानीनपन्	३९८
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	७१	उदासीनवदामीनः	२६१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	७५	उद्धरेदामना	१८५
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	१६३	उपदेक्ष्यन्ति	१४०
इन्द्रियार्थान्	८८	उपद्रष्टानुमन्ना	३७०
इन्द्रियार्थेषु	३५६	उपविश्यासने	१८०
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि	२३	उपैति शान्तरजसं	१०७
इष्टान् कामान्	९३	उभयोरपि	३४
इष्टोऽसि मे	५१४	उभयोस्तेनयोः	१७
इहैकस्थं जगत्	३१०	उभयोस्तेनयोः	१७
इहैव तैः	१८८	उभौ तौ	३७
ईक्षते योगयुक्तात्मा	१९९	उवाच पार्थ	१७
ईश्वरं सर्वभूतानां	५१२	ऊर्ध्वं गच्छन्ति	३९६
ईश्वरोऽहमहं	४३९	ऊर्ध्वमूलमधः शालं	४०५
ईहन्ते काम	४३८	ऋतेऽपि त्वां	३२२
उच्चैःश्रवसं	२९९	ऋषिभिर्बहुधा	३५२
उच्छिष्टमपि	४५२	एकत्वेन पृथक्त्वेन	२६७
उत्तमः पुरुषः	४२४	एकमप्यासितः	१५८
उत्सन्नकुरुधर्माणां	२०	एकं सांख्यं	१५९
उत्सायन्ते	२०	एकाकी यतचित्तात्मा	१८९

एकोऽथवाप्यच्युत	३२७	एवमुक्त्वा ततो	३११
एतच्छ्रुत्वा	३२४	एवमुक्त्वार्जुनः	२०.
एतत्क्षेत्रं	३५३	एवमेतद्यथात्थ	३०८
एतदज्ञानं	३५७	एवं ज्ञात्वा	१३३
एतद्धि दुर्लभतरं	२०६	एवं त्रयीधर्ममनु	२७०.
एतद्बुद्ध्या	४२६	एवं परम्पराप्रोक्तं	१२४-
एतद्योनीनि	२१६	एवं प्रवर्तितं	९६
एतयो वेद	३४९	एवं बहुविधाः	१४८
एतन्मे संशयं	२०४	एवं बुद्धेः	१२२
एतस्याहं	२०१	एष तूदेशतः	३०४.
एतान्न हन्तुं	१९	एष सूक्ष्मः	११६
एतान्यपि च	४७०	एषां च त्वं	१४८
एतां विमूर्तिं	२८७	एषा तेऽभिहिता	५०.
एतां दृष्टिं	४३५	एषा शाली	८९-
एतैर्विमोहयत्येषः	१२०	ऐरावणं गजेन्द्राणां	२९९
एतैर्वियुक्तः	४४४	ओं तत्सदिति	४६०
एवंरूपं शन्यमहं	३२९	ओमित्येकाक्षरं	२३४.
एवं विवस्वते	१२४	कचिदज्ञान	५१९.
एवं सततयुक्ताः	३३४	कचिदेतत्	५१९
एवं हि सर्वं	२५९	कचिन्नोभय	२०४
एवमुक्तो हृषीकेशः	१७	कद्वयमूलवण	४५२.
एवमुक्त्वा	२६	कथं विद्यां	१२९३.

कथ स पुरुष	३९	कर्मन्द्रियै	८९
कथ न ज्ञेय	१९	कर्षयन्	४४९
कथमेव	१२६	कृत्यक्षये पुन	२६०
कथं भीष्म	२३	कवि पुराण	२३६
कथयन्तश्च	२८८	कल्पाद्यते न	३२४
कारण कर्म	४७९	काइक्षन् कर्मणा	१३१
कर्तव्यानीति	४७०	काम क्रोधस्तथा	४४३
कर्तासि सर्वस्य	३२८	काम एष	११४
कर्तुं नेच्छसि	५११	कामक्रोधमय	११६
कर्म जैव	४६३	कामक्रोधविमुक्ताना	१७७
कर्मज बुद्धियुक्ता हि	६४	कामक्रोधोद्भव	१७५
कर्मजान् विद्धि	१४८	काममाश्रित्य	४३७
कर्मण सुकृतस्य	३९५	कामरूपेण	११९
कर्मणैव हि	९८	कामात्मान	५३
कर्मणो ह्यपि	१३४	कामैस्तैस्तै	२२३
कर्मण्यकर्म	१३५	कामोपभोगपरमा	४३८
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि	१३६	काम्याना कर्मणा	४६६
कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते	५८	कायेन मनसा	१६६
कर्म ब्रह्मोद्भव	९५	कारण गुणसङ्गोऽयम्	३६९
कर्माणि प्रविभक्तानि	४९५	कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव	२५
कर्मिभ्यश्च	२०८	कार्यकारणकर्तृत्वे	३६९
कर्मन्द्रियाणि	८८	कार्यते ह्यवश	८७

कार्यमित्येव	४७२।	केशवार्जुनयोः	५२२
कालोऽसि लोकक्षयकृत्	३२२	केपु केपु च	२९३
काश्यश्च परमेध्वासः	१६	कैर्मया सह	१७
किं कर्म किमकर्म	१३४	कैलिङ्गैस्त्रीन्	३९७
किं तद्द्रव्य	२२९	कौन्तेय प्रतिजानेऽहं	२७७
किं नो राज्येन	१९	क्रियते क्लेशबहुलं	४८३
किमाचरः	३९७	क्रियते तदिह	४५७
किमात्मकः	११५	क्रियाविशेषबहुलाः	५३
किं पुनर्ब्राह्मिणाः	२७८	क्रोधाद्भवति	७४
किरीटिनं गदिनं	३१५	क्लेशोऽधिकतरः	३३७
किरीटिनं गदिनं	३२९	क्षरः सर्वाणि	४२३
कीर्तिः श्रीर्वाक्	३००	क्षिपाम्यजसं	४४२
कुतस्त्वां	२२	क्षिप्रं हि मानुषे	१३१
कुरु कर्मव	१३३	क्षिप्रं भवति	२७७
कुर्याद्विद्वान्	१०३	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं	२३
कुलक्षयकृतं	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	३५१
कुलक्षयकृतं	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	३८२
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्	३७४
कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं	४४५	क्षेत्रं क्षेत्री तथा	३८१
कृपया परया	१८	क्षेत्रज्ञं चापि	३५१
कृपागृहीतः	२७	गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं	१७१
कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं	४९९	गतसङ्गस्य	१३८
केचिद्विलमाः	३२०	गतासून्	२८

गतिर्भर्ता प्रभुः	२६८	जयोऽस्मि	३०१
गन्धर्वयक्षा	३१८	जरामरणमोक्षाय	२२८
गन्धर्वाणां	२९९	बहि धातुं	१२२
गामाविश्य च	४२०	जातस्य हि	४३
गुणा गुणार्थे	१०५	जिज्ञासुरसि	२०६
गुणानेतान्	३९६	जितात्मनः	१८५
गुणा वर्तन्ते	३९८	जीवनं सर्वमूनेषु	२१५
गुणेष्वथ	३९६	जीवमृतां	२१२
गुरूनिहत्वा	२४	जोषयेत् सर्वकर्माणि	१०४
गृहीत्वैतानि	४१५	ज्ञातुं द्रष्टुं च	३३१
चञ्चलं हि	२०१	ज्ञानं यदा तदा	३९३
चतुर्विधाः	२२१	ज्ञानं लब्ध्वा	१५२
चातुर्विधं मया	१३२	ज्ञानं विज्ञानं	४९७
चिन्तामपरिमेयां	४३८	ज्ञानं विज्ञानमहितं	२५५
धेतसा सर्वकर्माणि	५१०	ज्ञानज्ञेयं	३६३
छन्दोसि यस्य	४०५	ज्ञानमावृत्य	३९२
छिन्नैर्न संशयं	१५४	ज्ञानयज्ञेन	२६७
छिन्नद्वैधा यतात्मानः	१७६	ज्ञानयज्ञेन	५१८
अधन्यगुणवृत्तिस्थाः	३९६	ज्ञानयोगेन	८३
जन्मकर्म च	१२८	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	१८७
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः	६४	ज्ञानं कर्म च	४८०
जन्ममृत्यु	३५६	ज्ञानं ज्ञेयं	४७९
जन्ममृत्युजरा	३१६	ज्ञानं तेऽहं	२११

ज्ञानामिदग्धकर्मणि	१३५	तत्तदेवावगच्छे:	३०५
ज्ञानामिः सर्वकर्मणि	१५१	तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि	१३४
ज्ञानेन तु	१७०	तत्त्ववित्तु महाबाहो	१०५
ज्ञेयं यत्तत्	३६२	तत्र चान्द्रमसं	२४७
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	१५७	तत्र तं बुद्धिसंयोगं	२०६
ज्यायसी चैत्	८२	तत्र प्रयाताः	२४७
ज्योतिषामपि	३६३	तत्र श्रीर्विजयः	५२२
ज्ञपाणां मकरः	३००	तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	३९०
तं विद्यात्	१९५	तत्रापश्यत्	१८
त एवेमे	१९	तत्रैकस्थं जगत्	३१३
तच्च संस्मृत्य	५२२	तत्रैकाग्रं	१८९
ततः पदं तत्परि	४०८	तत्रैवं सति कर्तारं	४७७
तत एव च	३७८	तत्सुखं सात्त्विकं	४९१
ततः शङ्काश्च	१६	तत्स्वयं योगसंसिद्धः	१५१
ततः श्वेतैः	१६	तथा तवामी	३२०
ततस्ततो नियम्यैतत्	१९७	तथा देहान्तरप्राप्तिः	२९
ततः स विस्मयाविष्टः	३१३	तथापि त्वं	४२
ततः स्वधर्मं	४८	तथा मलीनः	३९४
ततो भूयोऽपि	२०६	तथा शरीराणि	४०
ततो युद्धाय	४९	तथा सर्वाणि	२५९
ततोऽसौ तत्त्वतः	५०८	तथैव नाशाय	३२०
तत्किं कर्मणि	८२	तदर्थं कर्म	९१
तत्क्षेत्रं यच्च	३५२		

तदहं भक्त्युपहतं	२७४	तस्माच्छालं	४४५
तदा गन्तासि	६५	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ	३२३
तदित्यनभिसन्धाय	४६२	तस्मात्त्वं	१२१
तदेकं वद	८२	तस्मात्प्रणम्य	३२७
तदेव मे दर्शय	३२८	तस्मात्सर्वगतं	९५
तदोत्तमविदां	३९४	तस्मात्सर्वाणि	४६
तद्बुद्धयः	१७१	तस्मात्सर्वेषु	२३५
तद्ब्रह्मामा.	७८	तस्मात्सर्वेषु	२५१
तद्विद्धि प्रणिपातेन	१४९	तस्मादज्ञानसंभूतं	१५४
तं तथा	२२	तस्मादपरिमेयां	४३
तं तं नियमं	२२३	तस्मादसक्तः	९७
तं तमेवैति	२३४	तस्मादुत्तिष्ठ	४८
तन्निवभ्राति	३९१	तस्मादेवं	४१
तपस्विभ्योऽधिकः	२०८	तस्मादोमिति	४६१
तपाम्यहमहं	२६९	तस्माद्यस्य	७५
तमन्त्यज्ञानजं	३९१	तस्माद्योगाय	६३
तमस्येतानि	३९३	तस्मान्नार्हा वयं	१९
तमुवाच हृषीकेश.	२६	तस्य कर्तारं	१३२
तमेव चाद्यं	४०९	तस्य तस्याचल्यं	२२४
तमेव शरणं	५१२	तस्य संजनयन्	१६
तयोर्न वशं	११२	तस्याहं मुल्मः	२३९
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	१५७	तस्याहं न प्रणश्यामि	११९९
तवाद्भुतं किं नु	३२८	तस्याहं निग्रहं	२०१

तानकृत्स्नविदः	१०८	तेषां नित्याभियुक्तानां	२७१
तानहं द्विपतः	४४२	तेषां निष्ठा तु	४४६
तानि संयम्य	७२	तेषामहं समुद्धर्ता	३३८
तान्यहं वेद	१२६	तेषामादित्यवत्	१७०
तान्समीक्ष्य	१८	तेषामेवानुकम्पार्थं	२८९
तावान् सर्वेषु	५७	तैर्दत्ता न	९३
तासां ब्रह्म महद्योनिः	३८८	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं	१३६
तिष्ठन्तमुक्तामन्तं	४१७	त्यक्त्वा देहं	१२८
तुल्यनिन्दास्तुतिः	३४६	त्यागस्य च	४६५
तुल्यप्रियाप्रियः	३९८	त्यागी सत्त्वसमाविष्टः	४७३
तेजः क्षमा धृतिः	४२९	त्यागे यस्य	६१
तेजोभिगपूर्य	३२१	त्यागो हि पुरुषव्याघ्र	४६८
तेजोमयं विश्वमनन्तं	३२९	त्याज्यं दोषवत्	४६७
ते तं भुक्त्वा	२७०	त्रिभिर्गुणमयैः	२१८
ते द्वन्द्वगोहनिर्मुक्ताः	२२७	त्रिविधं नरकस्य	४४३
तेनैव रूपेण	३२९	त्रिविधा भवति	४४७
तेऽपि चातितरन्ति	३७२	त्रैगुण्यविषयाः	५६
तेऽपि मामेव	२७२	त्रैविद्या मां	२७०
ते पुण्यमासाद्य	२७०	त्वत्तः कमलपत्राक्ष	३०७
ते मामुवन्ति	३३६	त्वतेजसा	३२०
ते ब्रह्म तद्विदुः	२२८	त्वदन्यः संशयस्यास्य	२०४
तेषां सततयुक्तानां	२८९	त्वमक्षरं परमं	३१५
तेषां ज्ञानी	२२२	त्वमव्ययः सात्त्वतधर्मगोप्ता	३१५

त्वमादिदेव.	३२५	दृष्टाद्भुतं रूपं	३१७
त्वं मानुष्येण	२७	दृष्टा हि त्वा	३१९
दंष्ट्राकरालानि	३१९	दृष्टेदं मानुषं	३३०
दण्डो दमयतां	३०१	दृष्टेमान्	१८
ददामि बुद्धियोगं	२८९	देवद्विजगुरु	४५५
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः	४४९	देवा अप्यस्य	३३१
दम्भो दर्पः	४३३	देवान् देवयजः	२२४
दया भूतेष्वलौल्यं	४२९	देवान् भावयतानेन	९३
दर्शयामास	३११	देशे काले च	४५८
दातव्यमिति	४५८	देहिनोऽस्मिन्	२९
दानक्रियाश्च	४६२	देही नित्यं	४६
दानं दमश्च	४२८	दैवमेवापरे	१४०
दानमीश्वरभावश्च	४९९	दैवी संपत्	४३३
दिवि सूर्यसहस्रस्य	३१२	दैवी ह्येषा	२१९
दिव्यं ददामि ते	३११	दैवो विस्तरतः	४३४
दिव्यमाल्याम्वरधरः	३१२	दोषैरेतैः	२०
दिव्यानि कर्माणि	३२७	द्यावापृथिव्योः	३१७
दिशो न जाने	३१९	धूतं छल्यतां	३०१
दीयते च परिक्रिष्टं	४५९	द्रव्ययज्ञाः	१४२
दुःखमित्येव	४७२	द्रष्टुमिच्छामि	३०८
दुःखेष्वनुद्विगमनाः	६९	द्रोणं च भीष्मं च	३२३
दूरेण ह्यवरं	६२	द्वन्द्वैर्विभक्ताः	४१०
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	१५	द्वाविमौ पुरपौ	४२३

द्वौ भूतसर्गौ	४३४	न च मत्स्थानि	२५७
धर्मक्षेत्रे	१४	न च मां तानि	२६१
धर्मसंस्थापनार्थाय	१२७	न च शक्तोमि	१८
धर्माविरुद्धो भूतेषु	२१५	न च श्रेयोनुपश्यामि	१९
धर्मो नष्टे	१९	न च संन्यसनात्	८६
धर्म्याद्धि	४७	न चातिस्वप्नशीलस्य	१९२
धार्तराष्ट्रस्य	१७	न चाशुश्रूपवे	५१६
धार्तराष्ट्रा रणे	२०	न चास्य सर्वभूतेषु	९७
धूमः कृष्णः	२४७	न चैतद्विद्मः	२४
धूमेनाव्रियते	११८	न चैनं ह्येदयन्ति	४०
धृत्या यथा	४८९	न चैव न भविष्यामः	२९
धृष्टकेतुः	१५	न जायते म्रियते	३८
धृष्टद्युम्नो विराटश्च	१६	न तदस्ति पृथिव्यां	४९४
ध्यानयोगपरः	५०६	न तदस्ति विना	३०४
ध्यानात् कर्मफलत्यागः	३४३	न तद्भासयते	४१२
ध्यानेनात्मनि	३७२	न तु मां शक्यसि	३११
ध्यायतो विषयान्	७४	न तु मामभिजानन्ति	२७३
न कर्तृत्वं न कर्माणि	१६९	न ते गुणानां	३२८
न कर्मणां	८६	न त्वत्समोऽस्ति	३२७
न कर्मफलसंयोगं	१६९	न त्वर्थकामस्तु	२४
न काङ्क्षे	१९	न द्वेष्टि संपवृत्तानि	३९८
नकुलः सह	१६	न द्वेष्ट्यकुशलं	४७३
न च तस्मात्	५१८	न प्रहृष्येत्	१७३

न बुद्धिमेदं	१०४	न हि ते भगवन्	२९१
नमश्च पृथिवीं	१६	न हि त्वदन्यः	३२६
नमःस्पृशं	३१९	न हि देहभृता	४७४
नमः पुरस्तात्	३२६	न हिनस्ति	३७६
नमस्कृत्वा	३२४	न हि प्रपश्यामि	२६
नमस्यन्तश्च	२६६	न ह्यसंन्यस्तसंकल्पः	१८२
न मां कर्माणि	१३३	न ह्येवाहं जातु	२९
न मां दुष्कृतिनः	२२०	नास्त्युच्छ्रितं	१८९
न मे पार्यास्ति	१०१	नादत्ते कस्यचित्	१७०
न मे विदुः सुरगणाः	२८२	नानवाप्तं	१०१
नमो नमस्तेऽस्तु	३२६	नानारूपैः	३२०
न योत्स्ये	२६	नानाविधानि	३०९
नरके नियतं	२०	नानाशरूपहरणाः	१५
न रूपमस्येह	४०८	नान्तं न मध्यं	३१५
नवद्वारे पुरे	१६७	नान्तोऽस्ति मम	३०४
न विमुञ्चन्ति	४९१	नान्यं गुणेभ्यः	३९६
न वेदयज्ञाधिगमैः	३२९	नान्योऽस्ति कर्ता	३२७
न शौचं नापि	४३५	नाप्नुवन्ति	२४०
नष्टो मोहः	५२०	नामिनन्दति	७०
न स सिद्धि	४४४	नायकान् मम	१५
न हि कल्याणकृत्	३०५	नायं लोकः	१४७
न हि कश्चित्	८७	नायं लोकोऽस्ति	१५३
न हि ज्ञानेन सदृशं	१५१	नाशयाम्यात्मभावस्थः	२८९

नासतो विद्यते	३४	निस्पृहः	१९३
नाहं वेदैर्न तपसा	३३१	निहत्य	१९
नाहं प्रकाशः	२२५	नेहातिक्रमनाशः	५१
नित्यं च समचित्तत्वं	३५६	नैते सृती पार्थ	२५२
नित्यः सर्वगतः	४१	नैनं छिन्दन्ति	४०
निद्रालस्यप्रमादोत्थं	४९३	नैव किञ्चित्	१६३
निन्दन्तस्तव	४८	नैव तस्य कृते	९७
निबध्नन्ति	३८९	नैष्कर्म्यसिद्धि	५०४
निमित्तानि च	१९	न्यायं वा विपरीतं	४७६
नियतं सद्गुरहितं	४८३	पञ्चेमानि	४७५
नियतं कुरु	९०	पतन्ति पितरः	२०
नियतस्य च	४७१	पत्रं पुष्पं	२७४
निराशीर्निर्ममः	१०९	परमं पुरुषं	२३५
निराशीर्यतचित्तात्मा	१३७	परमात्मेति	३७०
निर्दोषं हि	१८८	परं ब्रह्म परं	२९०
निर्द्वन्द्वः	५६	परं भावमजानन्तः	२६३
निर्द्वन्द्वो हि	१५७	परं शूयः प्रवक्ष्यामि	३८५
निर्ममो निरहङ्कारः	७९	परस्तस्मात्तु	२४४
निर्ममो निरहङ्कारः	३४४	परस्परं भावयन्तः	९३
निर्माणमोहाः	४१०	परस्योत्सादनार्थं	४५८
निर्वैरः सर्वभूतेषु	३३२	परिणामे विषं	४९२
निवत्ससि त्वं	३३९	परिज्राणाय	१२७
निश्चयं शृणु	४६८	पर्याप्तं त्विदं	१५

पर्युत्थानात्मकं	५००	पुरुषः स परः	२४५
पवनः पवतां	३००	पुरुषः सुखदुःखानां	३६९
पश्यत्यकृतबुद्धित्वात्	४७७	पुरोधसां च	२९७
पश्यन् शृण्वन्	१६३	पुण्यामि चौपधीः	४२०
पश्य मे पार्थ	३०९	पूर्वाभ्यासेन	२०६
पश्यादित्यान्	३१०	पृथक्त्वेन तु	४८१
पश्यामि त्वा	३१५	पौण्ड्रं दध्मौ	१६
पश्यामि त्वां	३१६	प्रकाशं च प्रवृत्तिं	३९८
पश्यामि देवान्	३१४	प्रकृतिं यान्ति	१११
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणां	१५	प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय	१२७
पाञ्चजन्यं	१६	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	२६१
पाञ्चालश्च	१६	प्रकृतिं पुरुषं	३६८
पापमेवाश्रयेदस्मान्	१९	प्रकृतेः क्रियमाणानि	१०५
पाप्मानं	१२१	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	१०८
पार्थ नैवेह	२०५	प्रकृत्यैव हि	३७६
पितामहस्य	२६८	प्रजनश्चास्मि	३००
पितासि लोकस्य	३२७	प्रजहाति यदा	६७
पितृणामर्यमा	३००	प्रणम्य शिरसा	३१३
पितेव पुत्रस्य	३२७	प्रणवः सर्ववेदेषु	२१५
पुण्यः पृथिव्यां	२१५	प्रत्यक्षावगमं	२५६
पुरुजित्	१५	प्रभवन्त्युग्रकर्माणः	४३५
पुरुषं शाश्वतं	२९०	प्रभवः प्रल्यः	२६८
पुरुषः प्रकृतिस्वः	३६९	प्रमादमोहौ	३९६

प्रमादालस्यनिद्रामिः	३९१	प्राप्य पुण्यकृतां	२०६
प्रयत्नाद्यतमानस्तु	२०६	प्रियो हि ज्ञानिनः	२२२
प्रयाणकाले	२२९	प्रोच्यते गुणसंख्येन	४८०
प्रयाणकाले	२३६	प्रोच्यमानं	४८६
प्रयाणकालेऽपि	२२८	बन्धं मोक्षं च	४८७
प्रयाता यान्ति	२४६	बन्धुरात्मा	१८५
प्रलपन् विस्तृजन्	१६३	बलं बलवतां	२१५
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः	४६१	बहवो ज्ञानतपसा	१२९
प्रवृत्तिं च	४८७	बहिरन्तश्च	३६३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं	४३५	बहुशाखाः	५३
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते	१७	बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं	३१९
प्रशस्ते कर्मणि	४६३	बहूनां जन्मनां	२२३
प्रशान्तमनसं	१९७	बहूनि मे	१२६
प्रशान्तात्मा	१९०	बहून्यदृष्टपूर्वाणि	३१०
प्रसक्ताः कामभोगेषु	४३९	बाह्यस्पर्शेषु	१७४
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी	४९०	बीजं मां सर्वमूतेषु	२१५
प्रसन्नचेतसः	७४	बुद्धियुक्तो जहाति	६३
प्रसादे सर्वदुःखानां	७४	बुद्धियोगं	५१०
प्रहादश्चासि	३००	बुद्धिर्ज्ञानं	२८४
प्राणापानौ	१७७	बुद्धिर्बुद्धिमतां	२१५
प्राणापानगती	१४२	बुद्धिर्भेदं	४८६
प्राणापानसमायुक्ताः	४२०	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	६२
प्राधान्यतः	२९३	बुद्ध्या युक्तः	५०

बुद्ध्या विशुद्ध्या	५०५	भवन्ति भावाः	२८४
बृहत्साम	३००	भवान् भीष्मश्च	१५
ब्रह्मचर्यमहिंसा	४५५	भवाप्ययौ हि	३०७
ब्रह्मणा तेन	४६०	भवामि न चिरान्	३३८
ब्रह्मणो हि	४०३	भविता न च	५१८
ब्रह्मण्याघाय	१६५	भविष्यन्ति च	२२६
ब्रह्मभूतः	५०७	भावसंशुद्धिः	४५६
ब्रह्मसूत्रपदैः	३५२	भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१७
ब्रह्मामावपरे	१४०	भीष्ममेवाभिरक्षन्तु	१६
ब्रह्माणमीशं	३१४	भीष्मो द्रोणः	३२०
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म	१३८	भुङ्गते ते	९४
ब्रह्मैव तेन	१३८	भूतग्राममिमं	२६१
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	४९५	भूतग्रामः संः	२४३
भक्तिं मयि	५१७	भूतप्रकृतिमास्थाय	२५९
भक्तोऽसि	१२४	भूतप्रकृतिमोक्षं	३८२
भक्त्या त्वनन्यया	३३१	भूतप्रेतपिशाचान्	४४९
भक्त्या मामभिजानाति	५०८	भूतमर्तुं च	३६३
भजन्ति संपदं	४२९	भूतभावन	२९१
भजन्त्यनन्यमनसः	२१६	भूतभावोद्भवकरः	२२९
भयं चास्य	११६	भूतमृत्तं च	२५७
भयाद्रणादुपरतं	४८	भूतानि यान्ति	२७३
भवत्यत्यागिनां	४७३	भूमिरापोऽनलो वायुः	२१२
भवत्येष कथं	११५	भूय एव महामाहो	२८१

भूयः कथय	२९३	मनुष्याणां सहस्रेषु	२११
भोक्तारं यज्ञतपसां	१७९	मन्त्रोऽहमहमेव	२६८
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां	५४	मन्मना भव	२७९
आमयन् सर्वभूतानि	५१२	मन्मना भव	५१४
श्रुवोर्मध्ये	२३६	मन्यसे यदि	३०९
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	५१०	मम देहे गुडाकेश	३१०
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः	२८८	मम योनिः	३८६
मत्कर्मकृत्	३३२	मम वर्त्मनोवर्तन्ते	१३०
मत्तः परतरं	२१४	मम वर्त्मनोवर्तन्	१०१
मत्त एवेह	२१७	ममैवांशो जीवलोकः	४१३
मत्प्रसादात्	५०९	मया ततमिदं	२५७
मत्प्रसादात्	५१२	मयाध्यक्षेण	२६२
मत्स्थानि सर्वभूतानि	२५७	मया प्रसन्नेन	३२९
मदनुग्रहाय	३०७	मया हतास्त्वं	३२३
मदरिपितमनः	२३५	मयि चानन्ययोगेन	३५७
मदर्थमपि	३४१	मयि सर्वमिदं	२१४
मद्भक्त एतत्	३६७	मयि सर्वाणि	१०९
मद्भावा मानसाः	२८६	मयैवैते निहताः	३२३
मनः प्रसादः	४५६	मय्यरिपितमनः	३४५
मनः पष्ठानीन्द्रियाणि	४१३	मय्यावेश्य मनः	३३५
मनसस्तु परा	१२१	मय्यासक्तमनाः	२१०
मनसैवेन्द्रियग्रामं	१९७	मय्येव मनः	३३२
मनः संयम्य	१९०	मरीचिर्मस्तां	२९५

महर्षयः सप्त	२८६	मां च योऽव्यभिचारेण	४०१
महर्षीणां भृगुः	२९८	मां चैवान्तःशरीरस्थं	४४९.
महात्मनस्तु	२६६	मां हि पार्थ	२७८
महामृतान्यङ्कार.	३५३	मिथ्यैव व्यवसायः	५११
महाशनो महापाप्मा	११४	मुक्त इत्युच्यते	२७०.
मा कर्मफलहेतुः	५८	मुक्तसङ्गः	४८४
मा क्लेश्यं गच्छ	२३	मुनीनामप्यहं	३०१
मातुलाः श्वशुरा.	१९	मूढप्रहेण	४५८
मा ते व्यथा मा च	३२९	मूढोऽयं नाभिजानाति	२२५
मात्रास्पर्शास्तु	३१	मूर्ख्याधाय	२३८
माधवः पाण्डवः	१६	मृगाणां च	३००
मानावमानयोः	३९८	मृत्युः सर्वहरः	३००
मामकाः पाण्डवा.	१४	मोघाशा मोघकर्माणः	२६३
मामप्राप्यैव	४४२	मोहादारम्यते	४८४
मामात्मपरदेहेषु	४४१	मोहात्तस्य	४७१
मानुषेत्य तु	२४०	मोहितं नाभिजानाति	२१८
मानुषेत्य पुनः	२४०	मौनं चैवास्ति	३०१
मामेव ये प्रपद्यन्ते	२१९	यं यं वापि	२३४
मामेवैष्यसि	२७९	यं लब्ध्वा	१९५
मामेवैष्यसि	५१४	यं संन्यासं	१८२
माययापहतज्ञानाः	३२०	यं हि न व्यथयन्ति	३३
मा शुचः संपदं	४३३	यः पश्यति	३७६
मासानां मार्गशीर्षः	३००	यः प्रयाति	२३०

यः प्रयाति	२३८	यज्ञे तपसि	४६३
य इदं परमं	५१७	यज्ञो दानं तपः	४६९
य एनं वेत्ति	३७	यततामपि	२११
य एवं वेत्ति	३७१	यतन्तोऽप्यकृतात्मानः	४१८
यक्ष्ये दास्यामि	४३९	यतन्तो योगिनः	४१८
यच्चन्द्रमसि	४१९	यतः प्रवृत्तिः	५०१
यद्यापि सर्वभूतानां	३०४	यतेन्द्रियमनः	१७७
यद्यावहासार्थं	३२७	यतो यतो निश्चरति	१९७
यच्छ्रेयः स्यात्	२५	यत्करोपि	२७५
यजन्ते नाम	४४१	यतदात्वे	४९१
यजन्ते सात्त्विकाः	४४९	यतपस्यसि	२७५
यज्ज्ञात्वा	१५०	यत्तस्यापि हि	७२
यज्ज्ञात्वा न पुनः	२११	यत्तु कामेषुना	४८३
यज्ज्ञात्वा मुनयः	३८५	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	४०९
यज्ञदानतपःकर्म	४६७	यत्त्वकृत्स्नवित्	४८२
यज्ञदानतपःकर्म	४६९	यत्तेऽहं प्रीयमाणस्य	२८१
यज्ञशिष्टामृतभुजः	१४२	यत्र काले त्वनावृत्तिं	२४६
यज्ञशिष्टाशिनः	९४	यत्र चैवात्मना	१९५
यज्ञस्तापस्तथा	४५१	यत्र योगीश्वरः	५२२
यज्ञाद्भवति	९४	यत्रोपरमते	१९५
यज्ञानां जपयज्ञः	२०८	यस्त्वयोक्तं वचः	३०७
यज्ञायारभतः	१३८	यत्साह्वयैः	१५९
यज्ञार्थात्	९१	यथाकाशस्थितः	२५९

यथा दीपो निवतास्यः	१९४	यद्वत्वा न	४१२
यथा नदीनां	३२०	यद्यदाचरति	१००
यथा प्रकाशयत्येकः	३८१	यद्यद्विभूतिमत्	३०५
यथा प्रदीप्तं	३२०	यद्यप्येते	१९
यथा सर्वगतं	३८०	यद्यहङ्कारं	५११
यथैघांसि	१५१	यद्राज्यसुखलोमेन	२०
यथोल्बेनावृतो गर्भः	११८	यं प्राप्य न	२४४
यदक्षरं वेदविदः	२३७	यं प्राप्य न पुनः	२४५
यदग्ने चानुबन्धे च	४९३	यया तु धर्मकामार्थान्	४९०
यदा त्वं मोहकलिलं	६५	यया धर्मं	४८८
यदादित्यगतं	४१९	यया त्वमं	४९०
यदा भूतपृथग्भावं	३७८	यश्चात्मरतिः	९७
यदा यदा हि	१२७	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४४४
यदा विनियतं	१९३	यः श्रेयान्	१५६
यदा सत्त्वे	३९४	यष्टव्यमित्येव	४५३
यदा संहरते	७१	यस्तु कर्मफलत्यागी	४७४
यदा हि नेन्द्रिपार्थेषु	१८४	यस्त्विन्द्रियाणि	८९
यदिच्छन्तः	२३७	यस्मात् क्षरमतीतोऽहं	४२४
यदि माः सदृशी	३१२	यस्मान्नोद्विजते	३४६
यदि मामप्रतीकारं	२०	यस्मिन् स्वितो न दुःखेन	२९५
यदि ह्यहं न	१०१	यस्य सर्वे समारम्भाः	६१
यदृच्छया	४८	यस्य सर्वे समारम्भाः	१३५
यदृच्छालामसंतुष्टः	१३७	यस्यान्तस्थानि	२४५

यस्यां जाग्रति	७७	ये तु सर्वाणि	३३८
यः सर्वत्र	७०	ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	३३६
यः स सर्वेषु	२४४	ये त्वेतदभ्यसूयन्तः	११०
यातयामं गतरसं	४५२	येन मृतान्शेषाणि	१५०
या निशा सर्वभूतानां	७७	येऽप्यन्यदेवतामक्ताः	२७२
यानेव हत्त्वा	२४	ये भजन्ति तु	२७६
यान्ति देवव्रताः	२७३	ये मे मतं	११०
यामिर्विभूतिभिः	२०२	ये यथा मां	१३०
यामिमां पुष्पितां	५३	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४४६
यावत्संभवति	३७४	येषां त्वन्तं	२२७
यावदेतान्	१७	येषामर्थे	१९
यावानर्थः	५७	ये हि संस्पर्शजाः	१७४
युक्त इत्युच्यते	१८७	योगयुक्तो मुनिः	१५९
युक्तस्वप्नावबोधस्य	१९२	योगयुक्तो विशुद्धात्मा	१६०
युक्तः कर्मफलं	१६६	योगसंन्यस्तकर्माणं	१५३
युक्ताहारविहारस्य	१९२	योगस्थः कुरु	६०
युञ्जन्नेवं	१९०	योगं योगीश्वरान्	५२१
युञ्जन्नेवं	१९७	योगारूढस्य	१८३
युधामन्युः	१५	योगिनः कर्म	१६६
युयुधानो विराटश्च	१५	योगिनामपि	२०९
ये चाप्यक्षरं	३३४	योगिनो यतचित्तस्य	१९४
ये चैव सात्त्विकाः	२१७	योगी युञ्जीत	१८९
ये तु धर्माभृतं	३४६	योगीश्वर ततो मे त्वं	३०९

योगेनाव्यभिचारिण्या	४८९	रागी कर्मफल्येषुः	४८५
योगोऽस्ति	१९२	राजन् संस्मृत्य	५२२
योत्स्यमानान्	१७	राजनिद्या राजगुणं	२५६
यो न हृष्यति	३४६	रात्रि युगसहस्रान्तां	२४१
यो मामजमनाद्दि	२८३	रात्र्यागमे	२४२
यो मामेवं	४२४	रात्र्यागमेऽवधः	२४३
यो मां पश्यति	१९९	रद्राणां शङ्करः	२९७
योऽयं योगः	२०१	रद्रादित्वाः	३१८
यो यो यां यां	२२४	रूपं महत्ते	३१९
यो लोकत्रयं	४२४	रुभते च ततः	२२४
यौधिष्ठिराः	३२०	रुभन्ते ब्रह्म	१७६
रक्षांसि भीतानि	३२४	रुप्यते न स	१६५
रजसस्तु फलं	३९५	रुप्यमानः	२०३
रजसि प्रलयं	३९४	रुलिख्यते	३२१
रजन्तमश्वाभिभूय	३९२	लोकसंग्रहमेवापि	१००
रजस्येतानि	३९३	लोकेऽस्मिन्	८३
रजसस्त्वं तमः	३९२	लोभः प्रवृत्ति.	३९३
रज.प्रवृत्तो मोहात्मा	११८	वक्तुमर्हसि	२९२
रजो रागात्मकं	३९१	वक्त्राणि ते	३२०
रसवर्जं रसोऽप्यस्य	७१	वशे हि यस्य	७२
रसोऽहमप्यु	२१५	वश्यात्मना	२०३
रस्या. स्निग्धाः	४५१	वसूनां पावकः	२९७
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	७४	वायुर्यमोऽग्निः	३२५

वासांसि जीर्णानि	४०	विहाय कानान्	७९
वासुदेवः सर्वै	२२३	वीतरागभयक्रोधः	६९
विकारांश्च	३६८	वीतरागभयक्रोधाः	१२९
विगतेच्छाभयक्रोधः	१७७	वृष्णीनां वासुदेवः	३०१
विज्ञातुमिच्छामि	३२१	वेत्तासि वेद्यं	६२५
विद्याविनयसंपन्ने	१७२	वेत्ति यत्र न	१०५
विधिहीनं	४५५	वेत्ति सर्वेषु	४८१
विनश्यत्सु	३७५	वेदवादपराः	५३
विनाशमव्ययस्य	३५	वेदानां सामवेदः	२९६
विनाशिनोऽप्रमेयस्य	३६	वेदाविनाशिनं	३९
वियुच्य निर्ममः	५०६	वेदाहं समतीतानि	२२६
विमूढा नानुपश्यन्ति	४१७	वेदेषु यज्ञेषु	२५३
विमृश्यैतत्	५१३	वेदैश्च सर्वैः	४२१
विवस्वान् मनवे	१२४	वेद्यं पवित्रं	२६८
विविक्तदेशसेवित्वं	३५७	घेषयुश्च	१८
विवक्तसेवी	५०६	व्यपेतभीः	३२९
विविधाश्च	४७६	व्यवसायात्मिकत्र	५३
विषया विनिवर्तन्ते	७१	व्यवसायात्मिका	५४
विषयेन्द्रियसंयोगात्	४९२	व्यामिश्रेणैव	८२
विपादी दीर्घसूत्रश्च	४८६	व्यासप्रसादात्	५११
विष्टम्याहमिदं	३०५	व्यूढां द्रुपदपुत्रेण	१५
विस्तरेणात्मनो योगं	२९३	शक्तोतीहैव	१७५
विस्मयो मे	५२२	शक्य एवंविधः	३३१

शनैः शनैः	१९७	श्रद्धया परया	४५७
शब्दादीन् विषयान्	१४०	श्रद्धामयोऽयं	४४७
शब्दादीन् विषयान्	५०५	श्रद्धापन्तः	११०
शमो दमः	४९७	श्रद्धावाननमूयः	५१९
शरीरयात्रापि	९०	श्रद्धावान्मजते	२०९
शरीरवाङ्मनोभिः	४७६	श्रद्धावान्भ्रते	१५२
शरीरस्योऽपि	३७९	श्रद्धाविरहितं	४५५
शरीरं यदवाप्नोति	४१५	श्रुतिप्रतिपत्ताः	६५
शान्तिं निर्वाणपरमां	१९०	श्रेयान् द्रव्यमयात्	१४९
शारीरं केवलं	१३७	श्रेयान् स्वधर्मः	११३
शाश्वतस्य च	४०३	श्रेयान् स्वधर्मः	५०१
शीतोष्णसुखदुःखेषु	१८५	श्रेयो हि ज्ञानं	३४३
शीतोष्णसुखदुःखेषु	३४६	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं	४१७
शुक्लकृष्णगती	२५१	श्रोत्रादीनीन्द्रियाप्यन्ये	१४०
शुचीनां श्रीमतां	२०६	श्वशुरान् सुहृदः	१८
शुचौ देशे	१८९	संवादमिमं	५२१
शुनि चैव	१७२	स एवायं	१२४
शुभाशुभफलत्यागी	३४६	स एष क्लृपः	११८
शुभाशुभफलैः	२७५	स कालेनैव	१२४
शौर्यं तेजो धृतिः	४९९	स कृत्वा राजसं	४७२
श्रद्धधाना मत्परमाः	३४६	सक्ताः कर्मणि	१०३
श्रद्धया परया	३३५	सखेति मत्त्वा	३२६

स गुणान् समतीत्य	४०१	संन्यासस्तु	१५९
स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१६	संन्यासस्य	४६५
संकरो नरकायैव	२०	स पार्थ परमं	१७६
संकल्पप्रभवान्	१९७	स बुद्धिमान्	१३५
सङ्करस्य च	१०२	स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा	१७४
सङ्गं त्यक्त्वा	४७२	समं सर्वेषु भूतेषु	३७५
सङ्गात् संजायते	७४	समं कायशिरोम्रीवं	१८९
स च यो यत्स्वभावः	३५२	समदुःखसुखं	३३
सततं कीर्तयन्तश्च	२६६	समदुःखसुखस्वप्नः	३९८
स तथा श्रद्धया	२४४	समं पश्यन्	३७६
सत्कारमानपूजार्थं	४५७	समः शत्रौ च	३४६
सत्त्वं प्रकृतिजैः	४९४	समः सर्वेषु	५०७
सत्त्वं रजस्तमः	३८९	समः सिद्धावसिद्धौ	१३७
सत्त्वं सुखे	३९२	समाधावचला	६५
सत्त्वात् संजायते	३९६	समासेन तु	५०५
सत्त्वानुरूपा	४४७	समोऽहं सर्वभूतेषु	२७६
सदृशं चेष्टते	१११	संपश्यन्नासिकाम्रं	१८९
सद्भावे साधुभावे	१९५	संभवः सर्वभूतानां	३८६
सन्तुष्टः सततं	३४५	संभावितस्य	४८
संनियम्येन्द्रियग्रामं	३३६	स यत्प्रमाणं	१००
संन्यासः कर्मयोगश्च	१५७	सर्गाणामादिरन्तश्च	३००
संन्यासं कर्मणां	१५६	सर्गेऽपि नोपजायन्ते	३८६
संन्यासयोगयुक्तात्मा	२७५	सर्वकर्मफलत्यागं	३४१

सर्वकर्मापत्त्यागं	४६६	सर्वमेतदृतं	२९१
सर्वकर्माणि मनसा	१६७	सर्वयोनिषु	३८८
सर्वकर्माप्यपि	५०९	सर्वसंकल्पसंन्यासी	१८४
सर्वगुणनमं	५१४	सर्वस्य चाहं	४२१
सर्वै कर्मास्त्रिलं	१४०	सर्वस्य धातारं	२३६
सर्वज्ञानविमूढान्	११०	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	१४१
सर्वे ज्ञानहवेनैव	१५१	सर्वारम्भपत्त्यागी	३४६
सर्वेन पण्डितारं	३६३	सर्वारम्भपत्त्यागी	३०८
सर्वेन धृतिमालोके	३६३	सर्वारम्भा.	५०४
सर्वप्रगमचिन्त्यं	३३६	सर्वार्यान्	४८९
सर्वप्रावसित	३८०	सर्वाश्रयमयं	३१२
सर्वेषा वर्तमानोऽपि	१९९	सर्वेन्द्रियगुणाभासं	३६३
सर्वेषा वर्तमानोऽपि	३७१	सर्वेऽप्येते	१४६
सर्वद्वाराणि	२३८	स सर्ववित्	४२४
सर्वज्ञारेषु	३९३	स संन्यासी	१८१
सर्वधर्मान्	५१५	सहजं कर्म	५०४
सर्वभूतन्मनान्मानं	१९९	सहयज्ञ प्रज.	९२
सर्वभूतन्मिनं	१९९	सहमैयाभ्यहन्यन्त	१६
सर्वभूतान्मभूतान्ना	१६०	सहस्युगपर्यन्तं	२४१
सर्वभूतानि	२२६	माद्रघनोर्गा	१५८
सर्वभूतानि	२६०	साद्ग्ये कृत्वान्ते	४७५
सर्वभूतेषु	४८०	सात्त्विकी राजसी	४४६

साधिमृताधिदैवं	२२८	सेनयोल्मयोः	२६
साधुरेव स मन्तव्यः	२२७	सेनान्यामप्यहं	२९७
साधुष्वपि	१८७	सोऽपि मुक्तः	५१९
सिद्धिं प्राप्तः	५०५	सोऽविकम्पेन	२८७
सिद्धयसिद्धयोः	६०	सौभद्रश्च	१६
सिद्धयसिद्धयोः	४८४	सौभद्रो द्रौपदेयाश्च	१५
सिम्भनादं	१६	स्त्रियो वैश्याः	२७८
सीदन्ति सर्वगात्राणि	१८	स्त्रीषु दुष्टासु	२०
सीदमानमिदं	२२	स्थाने ह्यपीकेश	३२४
सुखं वा यदि	१९९	स्थितधीः	६६
सुखतन्त्रः	१२६	स्थितप्रज्ञस्य	६६
सुखदुःखे	४९	स्थितोऽस्मि	५२०
सुखं त्विदानीं	४९१	स्त्रित्वात्यां	८०
सुखं दुखं	२८४	स्त्रिबुद्धिः	१७३
सुखमात्यन्तिकं	१९५	स्पर्शान् कृत्वा	१७७
सुखसङ्गेन	३९०	स्मृतिभ्रंशात्	७४
सुखिनः क्षत्रियाः	४८	संसते गाण्डिवं	१८
सुखेन ब्रह्म	१९७	स्वकर्मणा तं	५०१
सुदुर्दर्शमिदं	३३१	स्वकर्मनिरतः	५००
सुहृदं सर्वभूतानां	१७९	स्वजनं हि कथं	१९
सुहृन्मित्रार्युदासीन	१८७	स्वधर्ममपि	४७
सूक्ष्मत्वात्	३६३	स्वधर्मे निधनं	११३

सधर्मे निषर्तं	५०१	हतो वा प्राप्यगि	४८
स्रभावनेन	५११	हत्वापि सः	४७८
स्रभावनियतं	५०४	हन्त ते कथयिष्यामि	२०३
स्रयमेवात्मना	२०१	हर्मस्य निर्वर्षणः	११६
स्रस्यमप्यस्य	५१	हर्मनोक्तान्वितः	४८५
श्रद्धीति चोक्त्वा	६१८	हर्षामर्षमयोद्वेगैः	३४६
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च	१४२	हर्षीकृतं	१७
श्रद्धयायाप्यमनं	४५६	हेतुनानेन	२६२
स्वे स्वे कर्मणि	५००		

INDEX OF CITATIONS

Citation	Page	Source
अमौ प्रास्ताहुति	95	Manu, III, 76
अघायुरिन्द्रियारामः	469	Bh. G. III, 16
अनादित्वानिर्गुणत्वात्	384	Bh. G. XIII, 31
अनादिमत्पर	384	Bh. G. XIII, 12
अनुबन्धं क्षयं	264	Bh. G. XIII, 25
अपरेयमित	9	Bh. G. VII, 5
अभयं सत्त्वतंशुद्धि	12, 499, 503	Bh. G. XVI, 1
अमानित्वमदम्भित्वं	499, 503	Bh. G. XIII, 7
अमृतं चैव	374	Bh. G. IX, 20
अयुक्तः प्राकृत	265	Bh. G. XVIII, 28
अव्यक्तोऽय	7	Bh. G. II, 26
असत्यमप्रतिष्ठं	10	Bh. G. XVI, 8
अहं हि सर्वयज्ञाना	233	Bh. G. IX, 25
अहं कृत्स्नस्य	8, 303, 349	Bh. G. VII, 6
अहं बीजप्रद	8	Bh. G. XIV, 4
अहिंसा सत्यं	12	Bh. G. XVI, 2
आकिञ्चन्ये न	100	M. B. Śānti 325, 50
आत्मन्येवात्मना	69	Bh. G. II, 57
आत्मवश्यै	76	Bh. G. II, 66
आत्मैव यदि	186	
आत्मैवेदं सर्वं	3	

Citation	Page	Source
आनृशस्यमहिंसा	143	M B Śānti 3 2, 23
आब्रह्म भुवनात्	406	Bh G viii, 16
आरुह्योर्मुने	373	Bh G vi, 3
आश्रमा विहिता	143	
आसक्तिसामर्थ्यवशात्	32	
आसुरी योनि	10	Bh G xvi, 20
इहैव तैर्जित	385	Bh G. vi. 10
उभे वाङ्मनसो	167	M B. Āśvamedhika 22, 14
एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने	99	M B Śānti 325, 19
एतयोनीनि	282, 377	Bh. G vii, 6
एव विवस्वते	13	Bh G. iv, 1
ओं तत्सदिति	316	Bh G. xvi, 23
कर्तासि सर्वस्य	6	Bh G. xi, 48
कर्मज बुद्धियुक्ता	85	Bh G ii, 53
कर्मण्यस्त्वधिकार	82, 85	Bh G ii, 48
कर्मयोगेन योगिना	85	Bh G iii, 3
कल्पयत्यात्मना	231	
कामात्मान	11	Bh. G ii, 44
कूर्मोऽङ्गानीव	74	Bh G ii, 60
क्षेत्रज्ञ चापि मा	356, 367, 417	Bh. G xiii, 2
गतसङ्गस्य	140	Bh. G iv, 23
गुणवृत्तिविरोधाच्च	279	
चतुर्णां लोकपालानां	239	M B Śānti 176, 5

Citation	Page	Source
चतुर्विधा भजन्ते	13	Bh. G. vii, 16
चातुर्वर्ण्यं मया	495	Bh. G. iv, 13
चित्तमेव हि संसारे	178	
चित्प्रकाशपरामर्श	426	
ज्ञाननिष्ठा वदन्त्येके	99	M. B. Śānti 325, 39
ज्ञानो त्वात्मैव	361	Bh. G. vii, 18
ज्ञेयं यत्तत्	356	Bh. G. xiii, 12
ज्ञेय स नित्यसंन्यासी	465	Bh. G. v, 3
ज्यायसी चेत्	176	Bh. G. iii, 1
तत्त्वमसि	462	Ch. Up. VI, viii, 7
त प्रपद्ये प्रजासृजम्	33	
तस्मादसक्त	101, 470	Bh. G. iii, 19
तस्माद्योगाय	84, 85	Bh. G. ii, 52
तस्य कर्तारमपि	262	Bh. G. iv, 13
तानहं द्विषत	10	Bh. G. xvi, 19
तेजः क्षमा धृति	12	Bh. G. xvi, 3
ते तं भुक्त्वा	12	Bh. G. ix, 22
ते ब्रह्म तद्विदुः	233	Bh. G. vii, 28
त्रैविद्या मा सोमपा.	11	Bh. G. ix, 21
त्व मानुष्येण	42	Bh. G. ii, 11
दूरेण ह्यवरं कर्म	82, 84, 85	Bh. G. ii, 51
दैवी ह्येषा गुणमयी	387, 414	Bh. G. vii 14
द्वाविमौ पुरुषौ	230	Bh. G. xv, 16

Citation	Page	Source
द्वौ भूतसर्गौ	9	Bh G xvi, 6
धृत्या यया धारयते	198	Bh G xviii, 33
न चापि शूद्र	144	M B Śānti 302, 27
न तत्कुर्यात्	186	
न तदस्ति विना	5	Bh G x, 39
न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि	108	Bh G xiv, 22
न मा कर्माणि	7, 262	Bh G iv, 14
न मे पार्थास्ति	7	Bh G iii, 22
न हि कश्चित् क्षणमपि	471	Bh G iii, 5
न हि देहभृता	471	Bh G xvii, 11
नान्योऽस्ति कर्ता	5	Bh G xi, 47
नाय हन्ति न हन्यते	478	Bh G ii, 20
नायमात्मा प्रवचनेन	290	Cp Katha Up I, ii, 23
निद्रा मोहमयी	282	
नैते सृती पार्थ	249	Bh G. viii, 27
पश्यन् शृण्वन्	140, 199, 515	Bh. G v, 8
पाकयज्ञे खय	143	
पृथक्त्वेन तु	265	Bh G xviii, 21.
प्रज्ञाप्रासाद	360	
प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका	10	Bh G xvi, 18
प्रमादमोहौ जायेते	471	Bh G xiv, 17
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं	10, 487	Bh G. xvi, 7

Citation	Page	Source
प्रवृत्तिलक्षण.	487	
प्रहायोभयमपि	99	M B Śānti 325, 40
बहूना जन्मना	68	Bh G vii, 19
बहूनि मे व्यतीतानि	205	Bh G iv, 5
बीज मा सर्व	8	Bh. G. vii, 10
बीजान्यग्न्युप	372	
भूतप्रकृतिमोक्ष	384	Bh G. xiii, 34
भूमिरापोऽनल	9, 231	Bh. G vii, 4
भोगैश्वर्यप्रसक्ताना	11	Bh G. ii, 45
मत्स्थानि सर्वेभूतानि	4	Bh G. ix, 4
मन इत्येव भगवान्	168	M B Āśvamedhika 22, 15
मनुष्याणा सहस्रेषु	68	Bh G vii, 3
मया ततमिद	5	Bh G ix, 4
मयाध्यक्षेण	9	Bh ix, 11
महर्षय सप्त	495	Bh G. x, 6
महात्मानस्तु मा	428	Bh G ix, 14
मा हि पार्थ	145	Bh G ix, 33
मानामिहोत्र	357	
मुक्तसन्नोऽनहवादी	106	Bh G xviii, 26
मुक्तौ बहुविधाः	508	
मोक्षे हि त्रिविधा	99	M. B Śānti 325, 38
मोघाशा मोघकर्माण	428	Bh G ix, 13

Citation	Page	Source
य य वापि	23 ^c , 248	Bh G viii, 6
यजन्ते सात्त्विकं	374	Bh G xvii, 4
यज्ञार्थात्कर्मण	137	Bh G iii, 9
यत् प्रवृत्ति	91, 517	Bh G xviii, 46
यत्तु कामेषुना	264	Bh G xviii, 24
यत्त्वकृत्स्नवित्	265	
यत्प्रथक्त्व	379	
यथा शरीरं न	450	
यथैकस्मिन् घटाकारे	381	Mandūkyakārika iii, 5
यदा भूतपृथग्भाव	8	Bh G xiii, 30
यदा सत्त्वे विवृद्धे	234	Bh G xiv, 14
ययेद धार्यते	231	Bh G vii, 5
यश्च निम्न परशुना	452	
यन्त्वात्मारति	101, 469	Bh G iii, 17
यस्मात् क्षर	231	Bh G xv, 18
यस्मिन्नित्ये तते	33	
यस्मिन् सर्वे	3, 91	M B Śānti 46, 86
यस्य सर्वे समारम्भा	C7, 465, 467	Bh G iv, 19
यामिमा पुष्पिता	11	Bh G, ii, 43
यावत्किञ्चित्	214, 377	Bh. G xiii, 26
योगसन्न्यस्त कर्माण	156	Bh G iv, 41
योगारूढस्य	373	Bh G vi, 3

Citation	Page	Source
योऽन्यथासन्तं	376	Cp. Bṛh. Vār. II, iv, 253
यो मां पश्यति	4	Bh. G. vi, 31
यो विकल्पमिदं	430	Utpaladeva
रजसि प्रलयं	234	Bh. G. xiv, 15
रसोऽहं	217	Bh. G. vii, 8
रागद्वेषविमुक्तैः	85, 89, 385	Bh. G. ii, 66
रागी कर्मफल	205	Bh. G. xviii, 27
रुद्रादित्यवसूनां	299	M. B. Śānti 196, 6.
वसन्विपयमध्ये	74	
विकारहेतौ सति	79	Kumārasambhava I, 58
विशेषधर्मान् वर्णानां	143	M. B. Śānti 302, 19
विष्टभ्याहमिदं	295	Bh. G. x, 42
विहाय कामान्	81	Bh. G. ii, 71
व्यवसायात्मिका	11	Bh. G. ii, 42 and 45
श्रद्धधाना मत्परमाः	14	Bh. G. xii, 20
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः	14	Bh. G. iii, 31
श्रद्धावान् लभते	13	Bh. G. iv, 39
श्रावयेच्चतुरः	498	
श्रेयान् स्वधर्मः	151	Bh. G. iii, 35
स एवायं मया	13	Bh. G. iv, 3
सत्ताः कर्मणि	395	Bh. G. iii, 2
सङ्गात्संजायते	470	Bh. G. ii, 64

Citation	Page	Source
स च यो यत्स्वभावः	356	Bh. G. xiii, 3
सत्यधर्मच्युतात्	148	
संन्यासः कर्मयोगश्च	466	Bh. G. v, 2
समः सर्वेषु भूतेषु	13	Bh. G. xviii, 54
सर्वं जिह्मं मृत्यु	358	
सर्वभूतस्वमात्मानं	4	Bh. G. vi, 30
सर्वस्य चाहं	4	Bh. G. xv, 15
सर्वे वर्णा धर्म	144	M. B. Śānti 302, 39
सहयज्ञाः प्रजाः	469	Bh. G. iii, 10
साधिभूताधिदैवं	233	Bh. G. vii, 29
सिद्धिं प्राप्नो यथा	13	Bh. G. xviii, 50
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः	99	M. B. Śānti 325, 37
स्वाचरं जह्मं	168	M. B. Āśvamedhika, 22, 16
स्थित्वास्यामन्तकाले	52	Bh. G. ii, 72
स्वयं यजेत	144	
स्वेषु दारेषु	144	M. B. Śānti 302, 24

CORRECTIONS AND ADDITIONAL NOTES

Page	Line	Read
xxxvi	21	add the verse. अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाद्ययमनुत्तमम् ॥
18	8	परयाविष्टः
26	5	यदशोकं
27	8	मानुष्येणोप
36	5	लब्धुत्व
42	2	मानुष्येण
48	9	एषां
50	13	न्वर्थतया
55	2	आत्मतत्त्व
60	11	सिद्धयसिद्धयोः
66	11	The reading found in the footnote might have been preferred in the body of the text.
77	11	रात्रिः
101	5	प्रवर्ते
"	11	यश्चाम
"	16	वर्तेय
103	6	कैर्म
"	7	तथासक्तः

Page Line

115 11 Vedānta Deśika in his Tātparyacandrikā
[Pages 625-626, Venkateshwar Press Edi-
tion] remarks—

“विद्वेषेनमिह वैरिणम्” इत्यस्यानन्तरं यादवप्रकाशयैः ‘इह
केचित्सद्य श्लोकान् पठन्ति’ इति विलिख्य व्याख्यातम्—

अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारमन्मामाचक्ष्व पृच्छतः ॥

भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैस्सह ।

सुखं तत्र [सुखतन्त्र] इवासीनो मोहयन्मार्थं तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः सन्महर्षसमुद्भवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निवर्त्येष शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च मुहुर्मुहुः ॥

स एष कल्पः क्षुद्रः [छिद्रमेक्षी] धनञ्जयः ।

रजःप्रवर्तितो मोहात् [प्रवृत्तो मोहात्मा] मानुषाणामुपद्रवः ॥ इति ।

अत्र च

नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्वा विविधैः सर्व एव ॥

दिव्यानि कर्माणि तत्राद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्युपयः स्तुवन्ति ।
 नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥
 तत्राद्भुतं किं न भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
 कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ॥
 अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं[मोपमानं] न च विद्यते ते ।
 न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य बद्धेः ॥ इति ।

अत्र “ दिव्यानि ” इत्यादयः श्लोकाः नारायणार्थैरपि लिखिताः । “ प्रजापतिस्तु
 प्रपितामहश्च ” इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः

अनादिमानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।

न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥ इति

एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वत्र्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वादध्ययन
 प्रसिध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादि-
 भिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविधसनीया इति ॥

120 8 मनो बुद्धि

156 11 तं मे

157 12 द्वेष्टि न काङ्क्षति

166 6 कर्म

167 16 नौ संशयं

197 8 In the commentary on the Vijñānabhairava,
 II, 45 we find the following alternative
 reading यत्र यत्र मनो याति स्वतश्चञ्चलमस्मिन्

202 12 Vijñānabhairava Vyā., 112 has the reading
 अभ्यासेनैव

44 CORRECTIONS AND ADDITIONAL NOTES

Page	Line	Read
206	7	The Tantrāloka Vyā , XII 423 reads अपि जायते
"	9	The Tantrāloka Vyā , XII, 423 reads जन्म लोके
"	14	The Tantrāloka Vyā , XII, 424 reads प्रसङ्गाद्यतमान
215	10	शब्द खे
219	9	Rāmakantha in the Spandakārikā Vyā , 133 has another reading मायामेता तरन्ति ते
231	12	For this citation from the Māndūkyā- kārikās (II, 12) Rāmakantha has another reading (i.e.) स एव बुध्यते भेदात् in his Spandakārikā Vyā , 92
256	16	स्वभाव
268	14	पिताहमस्य
287	17	Bhātānanda in his Vyāñānabhairava Vyā 12 has the reading अह सर्वस्य
298	8	The footnote reading गिरामप्येक should have been preferred in the text
301	6	दण्डो
311	4	Instead of योगमैश्वर Abhinavagupta reads रूपमैश्वरम्
314	5	The manuscripts do not contain, but it would be preferable to have the words अनेन उवाच

Page	Line	Read
320	12	Rāmakaṇṭha's reading was perhaps the one relegated to the footnote.
321	8	लच्छरीरं
„	15	विष्णो
323	14	हतास्त्वं
329	3	Add ३ to every one of the verses from here to the end of the Adhyāya.
385	6	विमुक्तैस्तु
411	9	विमुक्ताः
444	17	All except BN ² विमुक्तः
465		Form a perusal of the Bhāratamañjarī one gathers the impression that according to him adhyāyas 16 and 17 formed together one adhyāya. His seventeenth adhyāya probably began with the beginning of the 18th adhyāya and ended with verse 19 of the same adhyāya. (Page 490). The rest of the adhyāya constituted the 18th adhyāya. See Bhāratamañjarī, 404
469	14	यश्चात्म
480	7, 8	संख्याने
„	13	Yogarāja in his Paramārthasāra Vyā. 59, has the reading भावमक्षयं

In the index of citations, read the following thus:—

कल्पयत्यात्मना 291 Māṇḍūkyakārikā II, 12.

यो विकल्पमिदं 40 Utpaladeva Stotra, 13, 16.

The Bhagavadgītāṅka of the Kalyāṇa Kalpataru, reference to which was already made, mentions a text of the Gītā in 70 verses, inscribed on copper plates. Another text of the Gītā in the same number of verses—referred to as the Bali text is also mentioned in the same place. It may here be pointed out that both the texts are selections from the Gītā, some of the verses being common to both. Both the texts show certain deviations from the vulgate, though the readings have nothing in common with the Kashmiriyan readings.